HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Generál Tibor
BUDA KATONAI HELYZETE A HANYATLÓ OSZMÁN BIRODALOMBAN ÉS VÉDELMÉNEK KÖRÜLMÉNYEI AZ 1686-OS OSTROM SORÁN

Csonkaréti Károly
AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA HADITENGERÉSZETÉNEK HADMŰVELETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN
(1915. május 23—1915. december 31.)

Tadeusz Panecki
LENGYEL REGULÁRIS KATONAI ALAKULATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

3

XXXIIII. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1986

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3

1986

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXIII. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Csonkaréti Károly, a Magyar Közlöny szerkesztője (Budapest); *dr. Erdősi Ferenc*, az MTA Regionális Kutatások Központjának tudományos főmunkatársa (Pécs); *Generál Tibor* ny. alezredes, a hadtudományok kandidátusa (Budapest); *Hermann Róbert* egyetemi hallgató (Budapest); *dr. Kertész Frigyes* orvos-alezredes (Budapest); *Lukács Zs. Tibor* egyetemi hallgató (Kazincbarcika); *dr. Tadeusz Panecki* alezredes, hadtörténész, a Lengyel Hadtörténelmi Intézet tudományos főmunkatársa (Varsó); *dr. Parádi József* határőr százados, főiskolai docens, BM Rendőrtiszti Főiskola, Marxizmus—Leninizmus Tanszék (Budapest); *Urbán Aladár*, a történelemtudományok doktora, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Egyetemes Történeti Tanszék (Budapest); valamint *Damó Csilla*, *Szabó Péter*, *dr. Szakály Sándor*, *Viniczai István* és *Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:
Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József (főszerkesztő).

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf.: 7. 1250
Telefon: 569-522

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf.: 22. 1440. Telefon: 330—170

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64,— Ft, negyedévre 16,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900 — közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

86.2707/20-03 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR

BUDA KATONAI HELYZETE A HANYATLÓ OSZMÁN BIRODALOMBAN ÉS VÉDELMÉNEK KÖRÜLMÉNYEI AZ 1686-OS OSTROM SORÁN

„Egy órányi igazság többet ér,
mint hetven évi imádság!"
(Hádisz a törökkori Buda várpalotájában)

1680 körül a Kárpát-medencében fekvő földrajzi egységet aligha lehetett az egykori értelemben „Magyarország"-nak nevezni. E térség közepébe, hatalmas háromszögként, az Oszmán Birodalom boszniai, kanizsai, budai, egri, váradi és temesvári pasalikjai ékelődtek be.[1] Az „ország" keleti részén — immáron másfél évszázada — az Erdélyi Fejedelemség küzdött az önállóságért, kitéve a tatárok dúlásának, ha a Magas Porta haragját magára vonta. Észak-Magyarországon Thököly Imre, a „kuruc király" tartott kisebb-nagyobb erősségeket és területeket, ingadozó számú híveket hatalma alatt.[2] Nyugat—északnyugaton — a Habsburg Örökös Tartományokhoz csatolva — az ún. Magyar Királyság nyögte keservesen a hadak járását. Erdély nyugati sávja, a Partium, ütköző zóna volt az oszmán szandzsákokkal, s mint ilyet, a „senki földje" lévén, valójában mindenki kedvére szipolyozhatta. E sokféle politikai érdekszféra gyújtópontjában, „Káfirisztán" szélén,[3] ott állt az „iszlám erős bástyája", „Budin" vára és „Peste" városa, vagy ahogy az előbbit Mátyás király piros palotájáról a névtelen török poéta elnevezte: a gyönyörű „Kizil elma", vagyis „Piros alma" (az alma-hasonlatot a törökök Damaszkuszra és Bécsre is alkalmazták; ez utóbbit „Arany almá"-nak nevezték).

A hanyatló Oszmán Birodalom udvari és katonai intézményei, nyugati vazallusai

Az oszmánok uralmi térségét Hódító Mehmed a XV. század végére tette birodalommá. Ez az „igazi katonaállam" jól működő intézményeivel a XVI. század végére elérte, hogy területe vetekedett Európáéval,[4] de nem létezhetett a leigázott népek adói és a hadizsákmány nélkül, így a XVII. században sem hagyott fel a hódításokkal. A *Szent Háború* eszméje, melynek célja, hogy a *hitetlenek földjét* (dár ül-harb)

1 A XVII. századi Magyarország szétaprózottságát kitűnően ábrázolja *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora c. művében. Bp., 1965. Az Oszmán Birodalom a XVII. századra annyira szét volt aprózva pasalikokra, hogy ez a körülmény egymagában is a hanyatlását jelzi, ugyanis a sok pasa beosztása pénzforrást jelentett a kinevezők számára.

2 1683-ban a Dunántúl lakossága tömegesen hódolt be a török oltalomleveleket osztogató Thökölynek, hogy a török dúlást elkerüljék.

3 Az iszlám szerint a hitetlenek országai az ördögök lakta „Káf" hegyén túl terülnek el; innen a „Káfirisztán". Ez szinonim a „dár ül-harb"-bal, de a török krónikások, szélesebb értelemben, amazt szívesebben használták.

4 *Fekete Lajos:* Budapest a török korban. Bp., 1944. 189. o-án és *V. J. Parry, H. Inalçik, A. N. Kurat and J. S. Bromley:* A History... of the Ottoman Empire to 1730 című mű (a továbbiakban: A History...), Cambridge 1976. 166—167. o-ain lévő vázlatok mellett mi *R. Várkonyi Ágnes:* Buda visszavívása 1686. c. művének (Bp. 1984). 90. o.-án található vázlatot használtuk.

(R. Várkonyi Ágnes: Buda visszavívása 1686. [Bp., 1984.] c. művének 90. oldaláról)

az *iszlám országává* (dár ül-iszlám) tegye, mindenekfölötti norma maradt,[5] noha a politikusok már engedtek a „harcos iszlám" szigorából. Az európai politikai struktúrához való alkalmazkodás jegyében előtérbe került a *dár asz-sulh* elve, ami az iszlámmal szerződött szövetséges, esetleg adózó országot jelent.[6] Ennek érdekes példája „az ellenségem ellensége: barát" ősi szabályán alapuló francia—oszmán szövetség[7] volt, mely 1525 óta két tűz közé szorította az Ausztriai Házat. A „szerződés" azonban de facto nem jelentette a hódításról való lemondást, csak annak alkalmas időre való elhalasztását. A szakaszos hódítás sémáját Rázsó Gyula dolgozta ki a hazai hadtörténelmi irodalomban.[8] Az „örf"-öt, egy másik rugalmas elvet[9] alkalmazva, a szultánok elébe vághattak minden jogi aktusnak, miközben az „emberi természet"-re és a „józan ész"-re hivatkozhattak. Az iszlám országában nemcsak az „iszlám közösség" (ummat ül-iszlám) tagjai, hanem a vallási könyvbe bejegyzett, más vallású, de egyistenhívő *dzimmi* alattvalók (a „könyv népe"; ahl al-kitáb) is lakhattak, ha adóikat rendben fizették.[10] A dzimmik előírt térítése az oszmánoknak eszük ágá-

5 Népszerűen kifejtve l. *Halil Inalçik:* The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600 című művének (London, 1973.) 6—7. o.

6 A *dár ül-sulh* (vagy dár ül-ahd) elvét — a *dár ül-iszlám* és *dár ül-harb*-bal összefüggésben l. az *Enziklopedie de Islam*, I—IV. Band. Leipzig, 1927—1936. (a továbbiakban: Enziklopaedie...) I. 956—957. o.

7 A kapitulációs szerződés lényege, hogy azoknak az államoknak, amelyekkel a Magas Porta ilyen szerződést kötött, megengedte, hogy az ottani követük egyben az adott nemzet isztambuli kolóniájának bírája is legyen. Bővebben: Enziklopaedie... IV. 568. o.

Az első kapitulációs szerződést még Hódító Mehmed kötötte a velencei signoriával. A franciákkal 1535-ben kötött ilyen szerződés már kifinomult formában fogalmazódott, évszázadokig érvényben volt és más államokkal kötendő szerződések mintájaként szolgált.

8 *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 1973/3. sz. 408—411. o.

9 Az „örf" elvét l. Enziklopaedie... IV. 1116. o. Továbbá foglalkozik vele pl. *Joseph von Hammer* is Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus dem Quelle seiner Grundgesetze. Zwei Theil, Wien, 1815. című műve (a továbbiakban: ORSFV) I. 32—35. oldalain.

10 A sari (vallási hagyomány) csak négy monoteista vallás követőit ismerte el olyannak, akiket — vallási könyvbe bejegyezve — dzimmi-ként, meg lehet tűrni: a) a kereszténységet, b) a zsidókat, c) a szabirokat (régi türk kultusz hívei); és d) a zoroasztriánusokat (régi perzsa vallás). A „dahri"-kat (ateisták, bálványimádók) nem szabad megtűrni. Enziklopaedie... II. 999. o.

ban sem volt, mert akkor „...vajon kivel fizettethették volna (a csak nem mohamedánokra kivethető) dzsizje adót" — írja Káldy Nagy Gyula —, amely a birodalom bevételének egyötödét is kitette.[11]

Az oszmánok — a hanyatlás ellenére — Kréta szigetét és várát (Kandia), Dagesztánt, Karabagot, a lengyel Podóliát a XVII. században hódították meg, Magyarországon Kanizsa, Várad és Újvár erősségeket ekkor vették be és számos pasalikot szerveztek.[12] Több mai — különösen török — történész, azzal az indokkal, hogy Magyarország távol esett Isztambultól[13], továbbá győzelmi híradásokra (fethnámék) és korabeli török krónikásokra hivatkozva azt állítja, hogy az oszmánok Magyarországot csak vazallussá akarták tenni „Nemcse" („Alamán") ország és a saját birodalmuk közé.[14] Szapolyai János azonban királyságát „Ferendusra" hagyományozta, ezért *Kánuni (I.) Szulejmán* „kénytelen volt" az ország közepéből oszmán vilájetet (váli=helytartó) csinálni,[15] annak ellenére, hogy ennek fenntartása már nevezett szultánnak is évi 300 000 arany többletköltségébe került.[16] Az egész országot soha sem foglalták el, mert ha képesek lettek volna rá, a Szent Harctól hajtva meg is teszik.[17] Az oly gyakran emlegetett „hatósugár" érvénye nem abszolutizálható, mert pl. Omán, Orán, Dagesztán, a turkesztáni kánságok és Hormuz jóval túlestek a bűvös „akcióradiusz" hosszán. Így a magyarországon megszervezett oszmán tartományok bekebelezése elsősorban az oszmán katonaállam Szent Harccal álcázott hódító jellegéből fakadt és, nagyon is racionálisan, úgy valósult meg, hogy a kulcsfontosságú Buda — a körülötte kiépített védelmi gyűrűvel — mindenképpen beleessen. Buda hadászati jelentőségét a hadjáratok utánpótlási vonalát képező Duna ellenőrzése, az Oszmán Birodalom belső régióinak óvása, továbbá Erdély, Moldva, a Havasalföld és Ausztria közé való ékelődése adta meg.[18] Budát az oszmánok Isztambulból 90, a császáriak Bécsből 16 nap alatt érték el. Van szerző, aki ebből arra következtet, hogy Magyarországon a 150 évi török hódoltság csak véletlen jelenség volt.[19] De ha — a magyarországi török hódításokon kívül — figyelembe vesszük, hogy ebben az időszakban ütőképes nyugati hadak öt alkalommal szenvedtek kudarcot a budai vár alatt, aligha lehetett véletlen a 150 évi hódoltság.[20] Inkább arról lehet szó, hogy az oszmán állami intézmények — bár tendenciájukat tekintve lassan hanyatlottak — életképességüket még hosszú ideig megtartották. Az európai oszmán politika alapját a Franciaországgal való érdekszövetség, az Angliával kapcsolatban tanúsított kölcsönös lojalitás és főként minden pápa- és Habsburg-ellenes mozgalom aktív támogatása képezte,[21] miáltal a — westphaliai béke után továbbra is elaprózott, s a spanyol „Armada" veresége után háttérbe szorított — Német-Római Császárságot két tűz közé szorították és akcióképtelenné tették.

11 *Káldy-Nagy Gyula:* Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom kifejlődése. Bp., 1980. Doktori értekezés. MTA. D/8787/ Kézirattár sz., 253. o.

12 A számos többi magyarországi hódítás között fontosabbak még Léva, Nógrád és Új-Zrínyivár. A Budát biztosító XVII. századi török várrendszer áttekintő vázlatát legújabban l.: *R. Várkonyi Ágnes:* Buda visszavívása 1686. (Bp. 1984.) 120. o.

13 Az akcióradiusz problémájával kapcsolatos vita összefoglalását l. *Perjés Géza:* Mohács. (Bp., 1979.) 79—85., 122—134. o.

14 V.ö. *Thúry József:* A török hódítás kezdetei című cikkében kifejtett nézetekkel. Századok, 1893. évf. 565. o.-tól.

15 Uo. továbbá *Inalçik:* i. m. 35—38. o.

16 *Káldy-Nagy Gyula:* Szülejmán. Bp., 1974. 213. o.

17 A török politika racionális voltáról l.: *Perjés:* i. m. 19—35. o., továbbá *uő.:* Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356—1699) című cikkét (HK 1967/2. sz. 339—370.), valamint *Rázsó Gyula:* Hunyadi Mátyás török politikája. HK 1975/2. 308—314. o.

18 V.ö. *Inalçik:* i. m. 35—37. o., továbbá: *Perjés:* Mohács, 81-ik o.

19 *Perjés:* Mohács, 81. o.

20 A budai hadieseményeket a török hódoltság korában legújabban *Sugár István* dolgozta fel A budai vár és ostromai című könyvének (Bp., 1979.) 75—260. oldalain.

21 Az oszmánok elsőkként támogatták a reformációt, továbbá Bocskai, Bethlen és Thököly Habsburg-ellenes mozgalmait, miközben jelentős szerepük volt abban is, hogy a Német—Római Császárság és az osztrák Örökös Tartományok kimaradtak a gyarmatosításból. Túlzó adatok szerint az oszmánok a XVI. sz. végi és XVII. századi perzsa háborúkban 600 000 katonát veszítettek. (*Salamon Ferencz:* Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864., 104. o.)

Az Oszmán Birodalom XVI. századi fénykorában 31 vilájetre oszlott, s szultánjaik a „Nagy török" mellett jogosan viselték a többi bombasztikus címeiket is, amelyeket ma — XX. századi szemlélettel — komikum nélkül nem tudunk elolvasni.[22] Erőforrásai kimeríthetetlennek tűntek. A XVI. század végétől azonban fokozatos hanyatlás indult meg,[23] mely mindenekelőtt krónikus pénzügyi válsághoz vezetett (pénzrontás, adónövelés stb.) és, a katonai létalap (dirlik) reálértékének csökkenése folytán, siettette a haderő szétzüllését is. Egyúttal „a fanatizmus is diadalt aratott". A tudományt „Allah titkai kifürkészésének", „bálványteremtésnek" tartották, a korábban oly hatékony vallási toleranciában „a Próféta fényének meggyalázását" látták. A fanatikus aszkéták (fakik) és a felizgatott janicsárok pogromokat rendeztek, szultánokat tétettek el láb alól és a polgárháború szélére sodorták a birodalmat.[24] Az angol követ 1607-ben azt írta kormányának, hogy „Amennyire én látom, a Török Birodalom... majdnem szét van dúlva."[25] Vegyük szemügyre a bennünket érdeklő haderőt. A magyarországi „hosszú" (15 éves) háborúban a mezőkeresztesi csatát még megnyerték (1595), de már számos taktikai kudarc érte őket (pl. 1596-ban, a gyurgyevói csatában, 40 000 akindzsi és 100 000 ló semmisült meg). A folytonos perzsa hadjáratok tömegesen emésztették fel legjobb erőiket. Az Oszmán Ház hercegeit korábban határ menti szandzsákok élén, kardforgatással készítették fel arra, hogy „legfőbb hadurak" legyenek. A XVII. században berakták őket a szeráji „kalickába", ahonnan padisahként, vagy holtan kerültek ki. Akit „Allah trónra segített", azzal a ravasz és törtető tisztségviselők, nevelők, anyaszultánnék, intrikáló háremhölgyek azt csináltak, amit akartak. Régen a padisah csak a nagyvezírrel osztotta meg a hatalmát, most a szultáni tanács tagjai megszaporodtak, s az udvari kegyeltek, központi és tartományi vezetők körében a korrupció teljes polgárjogot nyert. Esetenként gyengeelméjű (pl. I. Musztafa — 1617/18; 22/23), vagy gyermek (pl. II. Oszmán — 1618/22) uralkodókat könnyen vettek rá jóvátehetetlen intézkedésekre, melyek politikai és hadászati zűrzavart okoztak.[26]

A timárbirtokok kicsúsztak a katonák lába alól, mert a nem-katona (gedekli) igénylők többet ígértek értük. A birtok nominális jövedelme maradt, de a pénzrontás következtében reálisan nem fedezte a hadbavonulás költségeit, ezért éppen a „törekvők" hagyták el tömegesen szolgálati földjeiket.[27] 1590-ben még 87 000 szipáhi volt, de létszámuk 1609-re 45 000 főre csökkent. A vészharangot kongató Gümüldzsinai Kocsu bej — 1633-ban — már csak 8000 birtokos lovasról szól.[28] Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a XVII. század derekára a katonai timárrendszer válsága annyira elmélyült, hogy a tartományi haderő létszáma vészesen lecsökkent, miközben az egykor velük familiárisan élő faluközösségek parasztjai tömegesen szöktek a városokba és a határokon túlra.[29] A hadvezetésnek a kiesett százezernyi szipáhit valamiképpen pótolni kellett, hiszen változatlanul gyakran viseltek hadat. A régi — zsoldos, vagy portális — félreguláris katonai rendek megszűntek, vagy feladataikat megváltoztatták. A létszámhiányt az oszmán állam fiatal, földnélküli anatóliai parasztokból és nomádokból pótolta, akiket „száridzsák"-nak (sárgarigó?) és „szekbánok"-nak — népiesen: „szejmenek"-nek (kutyások) —

22 A 31 vilájet felsorolását l. *Inalçik:* i. m. 106. o.

23 A hanyatlás jelenségeit l. *Inalçik:* i. m. 41—52. o. (The Decline of the Ottoman Empire) V.ö. még A History... 103—177. o.

24 A fanatizmus diadalát részletesen l. *Inalçik:* i. m. 179—185. o.

25 Uo. 51. o.

26 *Joseph von Hammer:* Geschichte des osmanischen Reiches. I—X. Theil, Pesth, 1827—1832. (a továbbiakban: GOR) Művének III. kötetében II. Szelim alkoholista voltát bizonyítja; a IV. kötetben kimutatja a gyengeelméjű Musztafa és a 12 éves korában trónra ültetett II. Oszmán által okozott katasztrofális politikai károkat (IV. Theil 495—556. o.). A „kalická"-val kapcsolatban l. pl. *Decsy Sámuel:* Osmanografia... I—III. rész (Béts, 1789.) II. 26—27. o.; továbbá *Inalcik:* i. m. 60. o. (kafes) leírtakat.

27 *Világtörténet, V. kötet* Bp., 1964. 204—205. o. A katonai hűbérrendszer hanyatlásáról l. még az Enziklopaedie... IV. 836. oldalán leírtakat.

28 *Inalçik:* i. m. 48. o. (Kocsu bej adata is itt szerepel.)

29 Az Oszmán Birodalom hanyatlásának kezdetei legújabban: *A History...* — 103—177. oldalain vannak összefoglalva.

neveztek; ez utóbbiak idomított kutyáikkal vonultak hadba. Háborúban az állam valahogy kifizette a zsoldjukat, de a hadjáratok végén — rendszerint zsoldhátralékkal — szélnek eresztette őket. Emiatt — önmagukat egy XVI. századi felkelő vezér neve után „dzseláliknak" nevezve — néha 20 000 főnyi bandákba verődve, fosztogatásból éltek.[30] A századforduló táján a „Fekete írnok", majd „Dzsambulat fia" vezérelte őket, s mivel a módosabb lakosság megszökött előlük, Anatólia lassan elnéptelenedett. 1603-ban Abbasz perzsa sah, ezt a helyzetet kihasználva, kiűzte az oszmánokat az iráni tartományaikból, s ezeket csak IV. Murád (1623—1640) tudta — hatalmas veszteségek árán — visszafoglalni. A dzselálikat kegyetlenül irtották,[31] majd egy részüket Ciprusra és Krétára telepítették, más részükkel az akindzsikat pótolták, mert a tatárok hadjárat után hazatértek. A dzseláliktól a XVII. századi háborúkban a magyar lakosság is sokat szenvedett.[32]

A korábban páratlan portai katonarabszolgaság (kapi-kullári) kiegészítési és szolgálati rendje alapvetően megváltozott. Kiváltságaik miatt a janicsárokból, a kísérőlovasságból és a kertész-testőrségből válogatták a dzselálik és más határszolgák parancsnokait, akik a portyákon szerzett zsákmányból és rablásokból tetemes vagyonokra tettek szert.[33] A változásokat Leopold Ranke így foglalja össze: I. Szulejmán alatt (†1566) a janicsárok nősülhettek; II. Szelim alatt (†1574) saját fiaikat „szolgafiakként" maguk közé vehették; III. Murád alatt (†1595) be kellett fogadni olyan született törököket is, akik nem voltak adzsemi oglánok; I. Ahmed alatt (†1617) a vidéki helyőrségekben adómentes kéz- és földművességet, kalmárkodást folytathattak, maguk helyett szolgát állíthattak, mit sem törődtek a régi harci dicsőséggel.[34] Az „önként behódolt" magyarországi oszmán tartományokban nem szedtek gyermekadót, de a portyákon és hadban elrabolt fiúk a kapi-kuluk jelentős hányadát tették ki.[35] A korábban bármelyik fanatikusan nevelt portaszolgától elvárt önfeláldozás a XVII. századra alku tárgyát képezte. Veszélyes feladatokra önkéntes, ún. „fejevesztett" (szerdengecsti) osztagokat állítottak fel, akik — ha két hadjáratot élve megúsztak — a magas nyugdíjat halálukig húzhatták. Azt, hogy a gyermekadó mikor szűnt meg, csakúgy nem tudni, mint azt sem, hogy mikor keletkezett.[36] A XVI. század végétől az oszmán krónikások rendszeresen írnak kul-oglukról.[37] Megszaporodott az ingyen munkára fogott dzserehorok, a csak portyákból élő mázuldzsik és a saját lakóközösségük költségén hadakozó vár-aszabok száma.[38] A kapi-kullári szinte egyfolytában lázongott. Ilyenkor a fosztogató janicsárok a gazdagoktól és a zsidóktól óriási zsákmányra tettek szert, sőt elérték, hogy a birodalom tisztségeit hovatovább tőlük kellett „megvásárolni"; a pasák, bégek, vajdák, feje-

30 *Inalçik:* i. m. 48—50. o.; *A History...* 141. o.; Dzselál sejk felkeléséről lásd *Ernst Werner* und *Walter Markov:* Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, 1978. 93. o. Ugyanők ebben a műben a „hadügy összeomlását" a 109—123-ik oldalakon tárgyalják.

31 A dzseláli vezérekről és felkeléseikről l. *Inalçik:* i. m. 50—51. o.; A History... 129. o.; *Werner—Markov:* i. m. 123—130. o.

32 L. *R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 374. o.

33 *Inalçik:* i. m. 51. o.

34 A kul-ogluk toborzásáról Kocsu bej is tudósít, melyet nevezett „riszále"-jának (emlékirat?) részleges fordítása révén *Thury József* közölt Török történetírók c. művének II. kötete (Bp. 1896). 406—415. oldalain. Thury szövegét Káldy-Nagy — doktori értekezésének egyik jegyzetében — pontosította. Ennek a tárgyra vonatkozó része így hangzik: „Régebben a szpáhik fiai és a janicsárok fiai (kul-oglu) érdemesítése amikor elrendeltetett, mindaddig amíg két ziámet-birtokos és tíz timárbirtokos igazi szpáhifi illetve janicsárfi (kul-oglu) voltukat nem tanúsította, az nem adatott meg. Ha pedig a tanúságtételük ellenére úgy történt volna, hogy a janicsárfi mégsem janicsárfi lett volna, akkor valamennyiük... birtoka példamutatás végett másnak adatott."

35 Közli *Salamon Ferenc:* i. m. 109. o.

36 Uo.; a szerdengecstikről l. *von Hammer:* ORSFV. II. 220—221. o.; az Enziklopaedie... szerint (II. 614. o.) az adzsemi oglán rendszert III. Murád szultán 1582-ben számolta fel.

37 L. pl. *Karácson Imre:* Török történetírók. III. k. (Bp., 1916.) című fordításában Kjátib Cselebitől a 266., 268., 202. 203. oldalakon a kul-oglukról, a 213., 223. oldalakon a szerdengecstikről; l. továbbá ugyancsak Karácsontól: *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai (1660—1664). Bp., 1985. (a továbbiakban: Evlia...), az I. kötetből pl. a 171. o. a szerdengecstikről, 231., 303. o. a kul-okról.

38 L. pl. *Fekete:* i. m. 127. o.; *Lászlófalvi Dr. Velics Antal:* Magyarországi török kincstári defterek c. művében (Bp. 1890.) már 1569-ben csupán a budai vilájetben 3136 vár-aszabot mutat ki (383. o.); *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon c. kandidátusi értekezésének (Bp., 1982. MTA Kézirattár 0/10.285) (a továbbiakban: Értekezés...) 167. o. az iszlám 965. évében (1558 — G. T.) 2441 főnyi „azab, hajóács"-ról tud.

delmek kinevezése gyakran függött attól, hogy ki fizetett többet a janicsároknak.[39] Marsigli olasz hadmérnök arról is tudósít, hogy a velencei követ hajója Galatában addig ki sem köthetett, amíg a baksist le nem fizette a janicsároknak.[40] Hammer az 1590. és 1686. évek között 22 nagyobb janicsárlázadásról tud.[41] A helyzetet bonyolította, hogy a korábbi egyfrontos háborúkat három-, négyarcvonalas haditevékenységek váltották fel (magyar, orosz, perzsa, földközi-tengeri). A fanatizmus újtól való irtózása leginkább a hadművészetben okozott nagy károkat. Perjés Géza kifejti, hogy bár az oszmán csatarend a lovasság lökőerejét biztosította, a janicsárokat merev védelemre kárhoztatta. Ugyanakkor a nyugati haderőkben „feltalálták" a muskéták és ágyúk legnagyobb tűzhatását biztosító vegyes harcrendet, a töröknél ismeretlen pikások lökő- és feltartóztató erejét, a mozgó gyalogság és a lovasság együttműködését.[42]

Az elemzett körülmények először Szentgotthárdnál, 1664-ben éreztették katasztrofális hatásukat, ahol a Montecuccoli által vezérelt szövetséges keresztény erőktől az oszmánok döntő vereséget szenvedtek. Ennek ellenére Vasváron mégis kedvező békét köthettek Lipót császár követeivel, mert a franciák „mozgolódni kezdtek", az Udvari Haditanács pedig „véletlennek" tartotta a győzelmet.[43] A vasvári béke lejárta előtti évben Kara Musztafa nagyvezír kierőszakolta azt a döntő vállalkozást, melytől a lázongó, zsákmányszomjas hadinép lecsendesítését és a birodalom helyzetének javulását várta. Lipót császár 1683 február elején a következő hadüzenetet kapta IV. Mehmed szultántól: „...legszentebb szavunkat adjuk nektek Róma császára és Lengyelország királya, hogy... a ti kis országaitokat... a lovak patkóival széttapossuk, azután a kardok és tűz martalékává tesszük. Ezért megparancsoljuk neked, hogy... Bécsben várj minket, hogy ott fejedet vehessük."[44] 1683. március 24-én, amikor Kara Musztafa kiindult Drinápolyból, hogy szultánjának fenyegetését valóra váltsa, a halálra vált Lipót, a törökkel nem először hadakozó, nyugodt Sobieski János lengyel király és a mediterráneumból kiszorított Marco Antonio velencei doge az ún. „második Szent Ligába" tömörültek a török ellen. A Liga élén XI. Ince, a katonából lett „bankárpápa" állt, aki elérkezettnek látta az időt az iszlám visszaszorítására és a balkáni ortodox kereszténység rekatolicizálására. A hadjárat célját Kara Musztafa nagyratörésével magyarázni, aki egy másik Oszmán Birodalmat akart volna létrehozni saját magának, történelmietlen és abszurd. Inkább még a vasvárinál is előnyösebb béke kizsarolása volt a cél, miközben a haderő zsákmányszomja is kielégül.[45] A „legyőzhetetlen" oszmán haderő mély válságát jelzi, hogy 1683. szeptember 12-én, a Bécs melletti Kahlenbergnél, döntő vereséget szenvedett egy nála csekélyebb Liga-seregtől. Van, aki ezt azzal magyarázza, hogy a magabiztos szadrazam (nagyvezír) nem szállta meg a Wienerwald magaslatait,[46] mások szerint a janicsárok tudatosan hagyták cserben a fényűzően élő Musztafát.[47] A vereség során — melynek fő oka az elemzett válságban keresendő — az oszmánok 20 000 emberüket, teljes tüzérségüket és hadtápjukat Bécs alatt hagyták, majd a pánikszerűen

39 *Von Hammer* (GOR IV. 204. o.) beszámol arról, hogy egy Áron nevű istállószolgából bojárrá felkapaszkodott embert a janicsárok „tettek meg" moldvai vajdává, aki az adót továbbra is hozzájuk juttatta el, amely tragikus eseményekhez vezetett. Hammer rendre leírja az ilyen és ehhez hasonló eseteket (ismeretes, hogy Áron később csatlakozott Báthori Zsigmond erdélyi és Vitéz Mihály havasalföldi fejedelmeknek az oszmánoktól való elszakadási kísérletéhez).

40 *Beliczay Jónás:* Marsigli élete és munkái. MTA történelmi Értekezései IX. k. 9. füzet, 1881., 99. o.-tól.

41 *Von Hammer:* GOR X. 485. o. kimutatást közöl a janicsárlázadásokról.

42 A vegyes harcrendnek a török csatarenddel való összehasonlítását l. *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.) c. cikkében. Szentgotthárd. Helytörténeti... tanulmányok. Szombathely, 1981.

43 Uo. továbbá *Lázár Gyula:* Az Ozmán uralom története Európában. I—II. Bp., 1877. II. 148. o.

44 *Hans-Joachim Löwer:* Törökvilág. Interpress Magazin (a továbbiakban... IPM) 1984. Különkiadás, 36. o.

45 *Szögi László:* A „Szent Liga". IPM 1984/3. szám. 45—53. o.; *Lázár* i. m.: II. 161—162. o.

46 Uo. 164. o.

47 *Decsy:* i. m. II. 386—387. o. Legújabban *Asir Arkayin* dandártábornok, török hadtörténész írt összefoglaló tanulmányt a második bécsi hadjáratról. Eredeti módon Kara Musztafát azzal vádolja, hogy a szultán parancsát áthágva támadott rá Bécsre, a kahlenbergi vereségért pedig Murád Girejt, a krími tatár kánt és Ibrahim pasa budai béglerbéget hibáztatja. Az előbbi otthagyta az őrzésére bízott innsbrucki hidat, az utóbbi először kezdte meg a visszavonulást, holott, jobbszárnyával a Dunára támaszkodva, állása veszélytelen volt. Revue Internationale d'Historie Militaire. 1980. 4. sz. 107—115. o.

visszaözönlő had, a párkányi Duna-hídnál, újabb 10 000 főt vesztett. A póruljárt nagyvezír — Esztergomot is elvesztve — Belgrádig futott, ahol Kaunitz gróf békeajánlatát elutasította, majd lázasan szervezni kezdte a visszavágást, de ebben a szultán zsinórkezelő kommandója megakadályozta. Koponyáját és kabalákkal teleírt véres ingét Bécsben ma is mutogatják.[48]

1682-ben a császári udvar ellen összeesküdött magyar nagyurak, birtokvesztett nemesek, végvári katonák, telkükről elűzött jobbágyok, üldözött protestánsok a fiatal és tehetséges Thököly Imrét választották a „Magyarországi Részek fejedelmévé". A rebellis főúr hatalmát török segítséggel akarta kiterjeszteni és kérése fontos ütőkártya volt Kara Musztafa kezében a bécsi hadjárathoz. A felajánlott királyságot Thököly — a franciák és lengyelek pálfordulása miatt — nem fogadta el, bár török menleveleivel híveit szaporította. 1683-ban a nagyvezír a kurucokat a Kis-Kárpátok mögé rendelte, de miközben Thököly hada a „területen kívüli" tatárokra és dzselálikra ügyelt, Sobieski — Morvaországon át — egyesülni tudott Lotharingiai Károly seregeivel. Amikor tehát Kara Musztafa a kahlenbergi vereségért Thökölyt okolta, volt némi igazság a vádjában.[49] Apafi Mihály erdélyi fejedelem — közvetve — szintén hozzájárult az oszmánok vereségéhez. Őt Győr vára labanc-német helyőrségének megfigyelésével bízták meg, de a tatárdúlások folytán oly sokat megélt erdélyi had csak csigalassúsággal közeledett célja felé, s a döntő pillantban nem tudta a győriek akcióit akadályozni.[50]

1684-ben Ince pápa pénzbeli, Buonvisi bíboros diplomáciai segítségével, s búcsúbullákkal tovább folytatódott a török elleni hadjárat, bár de Humiéres francia marsall belgiumi betörése a pápa beavatkozását igényelte, a Lipót által megalázott Sobieski pedig nem a főhadszíntéren, hanem Podóliában fordult a török ellen. A nagy nehezen összegyűjtött Liga-csapatok fő csoportosítása, mintegy 40 000 fő, elfoglalta Visegrádot, majd a málháját támadó Musztafa aleppói pasa (magyarországi szeraszker) hadát Esztergom alól elzavarta, Vácnál megverte; Szentendrénél pedig két napig farkasszemet néztek egymással. A török segélyhad ekkor Hamzsabéghez (Érd) vonult vissza.[51] Lotharingiai Károly 33—34 000 főnyi serege július 14-én érkezett Buda alá. A vár ostroma — melynek során Musztafa pasa hadával is meg kellett ütköznie — november 3-ig tartott és 23 000 keresztény katona életébe került. Ezután Károly herceg csapatai — a porciózó magyar lakosság „nagy örömére" — téli szállásra vonultak. Az ostrom során „vértanúvá lett" Kara Mehmed budai pasa utódja, Sejtán (Ördög) Ibrahim felvette a Malek (Angyal) nevet.[52] Ekkor IV. Mehmed titokban 60 000 aranyat ígért annak a császári udvaroncnak, aki kieszközli a békét.[53] Marsigli hadmérnök, jelentését megírva, a török lekicsinylésében, a Duna szerepének túlértékelésében, az aknaharc elhanyagolásában, az ostromlók — és főleg a tüzérség — rossz felállításában, végül a hajókon történt utánpótlás lassú voltában látta a kudarc okát.[54] 1685-ben az intrikák és vetélkedések miatt csigalassúsággal dolgozó haditanács céljai között szerepelt, hogy a hadviselés terheit a magyarországi lakosságra hárítsák. A Ligába belépő új államok erőforrásaira is figyelemmel az összeverbuvált haderő 140 000 főre rúgott. A köztük levő 45 000 magyar huszár és hajdú egy része a váradi pasa által lefogott Thököly kurucaiból került

48 Az oszmánok bécsi hadjáratának török forrásait legújabban *Richard von Kreutel* dolgozta fel Kara Musztafa vor Wien (Graz, Wien, Köln — 1982.) c. jubileumi kiadványában. A török veszteségekről részletes leírást ad *Decsy*, i. m. II., 310—311. o.

49 A Thököly-felkelést és európai visszhangját legújabban *Köpeczi Béla* dolgozta fel Magyarország a kereszténység ellensége c. művében. Bp., 1983.

50 *ifj. Barta:* i. m. 32—36. o.

51 *Rázsó Gyula:* A magyarországi várak szerepe a Szent Liga 1684-i haditerveiben. Kézirat a szerzőnél.

52 *R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 164. o.

53 *Sugár:* i. m. 65. o.

54 *Dr. Veress Endre:* Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Bp. 1907., 25. o.

ki, akiket az amnesztia is ösztönzött az átállásra.[55] „Nincs többé szerencsénk a hitetlenek ellen; Allah légy irgalmas a muzulmánokhoz" — mondatja a legenda a vesztes Haszán újvári pasával.[56] Szolnok visszavétele után, Tátnál, Sejtán (Malek) Ibrahim, az új szeraszker seregét verték szét, s mivel így „arcát vesztette", ő is megkapta a selyemzsinórt. A kor híres török krónikása, Szilidár Mehmed, még a besúgók előtt sem rejtette véka alá Sejtán pasa kivégzése feletti rosszallását, amikor Buda elvesztése után összehasonlította Szári Szulejmán nagyvezírrel, akinek a szeme előtt omlott le az iszlám e védőbástyája.[57] Mivel Thököly Lipót császárnak „nem ért meg egy békét", a kuruc vezért elengedték, de 17 000 legvitézebb katonája ekkor már a lotharingiai herceg táborában volt.[58] A keresztény hadak birtokba vették Észak-Magyarországot, csak a Zrínyi Ilona által védett Munkács maradt kuruc és Eger török kézen. Miután megszállták a Dráva mentét, hogy az eszéki hidat veszélyeztessék, Erdélyben pedig Arad vonaláig nyomultak előre, 1685 végére Buda hadászati bekerítése befejeződött. Közben Isztambulban Kara Ibrahim szadrazam letétetett és helyébe az említett Szári (Szőke) Szulejmán költözött be a hippodrom-szerájba. Bár a „belső apródokból" nevelt török vezetők száma kimeríthetetlennek tűnt, a selyemzsinór gyakori alkalmazása annyira megtizedelte őket, hogy gyakran tehetségtelen udvaroncokra kellett a sorsdöntő események vezetését rábízni. Hammer szerint 1624 és 1686 között 32 nagyvezírből hatot kivégeztek, egyet felkelők öltek meg, huszat pedig egyszer, vagy kétszer leváltottak. Csupán öt fő távozott természetes halállal a Magas Porta éléről. Mint a következőben a budai pasák esetében látható lesz, a kivégzések aránya a váli-pasák esetében sokkal magasabb volt.

1685. szeptember 7-én új budai pasától érkezett egy levél Badeni Hermannhoz, az Udvari Haditanács elnökéhez. A szultán ugyanis egyik legvitézebb, bár meglehetősen élemedett korú pasáját, a 70 éves kora ellenére töretlen harci kedvű Arnaut (albán) Abdurrahmant (a nép száján csak „Abdi") nevezte ki Budára helytartónak. Az öreg harcos a katonai ranglétra minden fokát megjárta. Gévay Antal listája szerint már fiatalon a janicsár aga helyettese volt, majd agává lépett elő. A korszerű várháború minden fortélyát kitanulta Kréta (Kandia) várának 52 rohamot felölelő ostroma során. 1671-ben vezírpasává léptették elő. Ebben a minőségében volt kairói, bagdadi, boszniai, kamienici helytartó és két ízben is diváni vezír.[59] Előtte Budára rendelték Kösze Szijavus hadmérnök agát, akinek feladatául szabták, hogy az 1684. évi ostrom következményeit gyorsan és bármi áron számolja fel. Egyben magyarországi fővezérként Budára küldték Cserkesz Ahmed pasát is, aki viszont rövid idő múltán már Szegeden nézett szembe a Thökölytől átállt kurucokkal. Ilyen körülmények jellemezték az ominózus 1686. év kezdetét az egykori Magyarországon.[60]

A törökkor-végi Buda védművei

Amikor az öreg Abdurrahman — átvéve a budai pasalikot — a várba érkezett, bizonyára nagy sürgés-forgás fogadta, mivel Szijavus aga nem elégedett meg a tőrések helyreállításával, hanem — az 1684. évi ostrom tapasztalatai szerint — újabb védműveket is építtetett és még a falakat is kimeszeltette, így Buda fehérben fogadta a hitetleneket.[61] Buda — törökül Budin — vára sohasem volt különösen erős katonai objektum, mert az építtető IV. Béla királytól kezdve a magyar uralkodók csak arra

55 *Rázsó:* l. az 51. sz. jegyzetben hivatkozott kéziratot.
56 *Lázár:* i. m. II. 169. o.; *Sugár:* i. m. 86. o. Cserkesz Ahmed szájába adja ezt a felkiáltást.
57 *R. Várkonyi:* i. m. 158—159. o.
58 *Sugár:* i. m. 76—77. o.
59 *Gévay Antal:* A budai pasák. Bécs, 1841. 52. o.; l. Magyarország hadtörténete, (Bp. 1984.) I. k. 316. o.
60 *R. Várkonyi:* i. m. 173. o.; *Sugár:* i. m. 83. o.
61 *R. Várkonyi:* i. m. 174. o.

(Beliczay Jónás: Marsigli élete és munkái [Bp., 1881.] c. műve nyomán)

törekedtek, hogy a vár alkalmas legyen udvartartásuk befogadására, s a főrendek és gazdag polgárok építkezéseire. Túl sokat a büszke budai pasák sem tehettek, mert az építkezésről Isztambulban döntöttek, ők maguk pedig sohasem voltak oly hosszú ideig méltóságukban, hogy érdekükben álljon a kezdeményezés. A 150 éves török

hódoltság alatt 98 pasa állt a budai vilájet élén, tehát átlagban háromnegyed év esik egyre. Ezek közül 16-ot kivégeztek, 16-ot letettek (esetenként visszavéve), 9 harcban esett el, egyet megmérgeztek, egyet a hajdúk elfogtak és Bécsbe vittek.[62] A mesterséges védelmi eszközök hiányosságai ellenére az ostrom bonyolult feladatot jelentett, mert a természet ellensúlyozta mindazt, amit a királyok és pasák nem tudtak megvalósítani.

Az objektum ugyanis egy márgahegyre épült, melynek tetejét vastag „mészkőlepény" borítja. A meredek hegyoldalak a mészkőborítás szegélyére épített falak relatív magasságát északon 55, délen 45 méterrel növelik, miközben átlagosan 180 méterrel vannak a tenger szintje felett. Így alakulhatott ki, hogy a Várpalota (a tulajdonképpeni Fellegvár, törökül „hiszárpecse") alacsonyabban terül el, mint a Középsővár. E tömbtől keletre a gigantikus vizesárok funkcióját betöltő Duna és a Várhegy közötti keskeny sávban jelentős erőket összevonni és rohamra indítani sohasem lehetett. A várat tehát csak északnyugatról és délről, az ún. „báirik" (dombok, hegyek) felől lehetett körültáborozni. Az ostromok szempontjából legfontosabbak voltak a mai Rózsadomb (Gülbaba báiri), a Szabadság-hegy (Mohanat báiri), a Naphegy (Karga, vagyis Holló báiri), a Sashegy (Hizrbaba tepeszi) és a Gellérthegy (Gürz Éliász báiri). E magaslatokról figyelni lehetett a várban zajló eseményeket és a messzehordó lövegek számára célszerű tüzelőállásokat lehetett kiválasztani. Viszont a várból a báirik innenső oldalain folyó manőverek ugyancsak megfigyelhetők és tűzzel zavarhatók voltak.[63]

A vár (városok) XVII. század végi állapotáról — számos rajz és érme, illetve utazók leírásai mellett — két híres forrásból tájékozodhatunk. a) Az egyik Evlia Cselebi, egy isztambuli ékszerész fia, híres világutazó, 1663-ból származó aprólékos, a kihámozhatatlanságig bonyolult leírása; b) a másik forrás a már említett gróf Luigi Ferdinando Marsigli bolognai származású császári hadmérnök hagyatéka, mely kalandregénybe illő viszontagságok közepette született. E nem akármilyen katonát már 18 éves korában érdekelni kezdte az oszmán-török haderő verhetetlenségéről szóló mítosz oka. Ince pápa ösztönzésére és támogatásával — kihasználva a velencei „bailo" (követ) váltását — vele utazott Isztambulba. A török fővárosban gyorsan megtanulta a nyelvet és jeles ulemákkal kötött ismeretségeket. Tapasztalatairól könyvet írt (amely sajnálatos módon csak 1732-ben jelent meg Hágában), s melyet Lipót császárnak ajánlott. A törökkel minden áron békére vágyó udvari körök azonban gyanakodva fogadták az ifjú grófot és csak közkatonaként alkalmazták. 1683-ban — strázsamesterként — generálishoz illő feladatot kapott, azt, hogy tervezze meg a Kara Musztafa hadai elé a Rába mentén kiépítendő akadályrendszer erődítési munkáit. Eközben két tatár elfogta, a temesvári pasának eladta, s csak török nyelvtudása és két bosnyák mentette meg kétszer is attól, hogy „a mihaszna foglyok" között lenyakazzák. Budára kerülve — egyéb munkái közben — tapasztalatait jegyzetekben és vázlatokon rögzítette. Innen Boszniába vitték, ahonnan — miután súlyos betegségéből felépült — rokonai kiváltották. Így ismét Lipót katonája lett, de immár alezredesként szervezte Lotharingiai Károly vezérkarában az árkász-, aknásztevékenységeket.[64] Buda 1686. szeptember 2-i visszafoglalása után — corvinákat keresve — néhány fogoly török tiszttel vázlatokat készíttetett a vár ostrom előtti állapotáról és a helyőrség elosztásáról. Tanulmányunk vonatkozó részei is e vázlatok alapján íródtak.[65]

62 L. *Gévay* idézett művét.
63 Fővárosi Idegenforgalmi Hivatal. A budai vár. Bp., 1958. (a továbbiakban: FIH) 3—7. o.; *Fekete:* i. m.: Buda és Pest áttekintő térképe c. vázlat.
64 Marsigli életrajzát bővebben l. *Beliczaynál* (a 40. sz. jegyzetben hivatkozunk rá).
65 L. *Veress:* i. m. 42—51. o.

A vár védműveinek áttekintését kezdjük Evliával. A neves világutazó Budán jártakor megmászta a Rózsadombot és a Gellérthegyet. Az előbbiről óriási mandulához, az utóbbiról pedig hegyek, dombok közötti medencében úszó gályához hasonlítja a várat.[66] A bőbeszédű, fantáziadús kegyenc (a „cselebi" szó egyik szinonimája) mondanivalójának lényegét nagy nehezen kihámozva a törökkori Buda vára — a hozzá csatlakozó városrészekkel (városokkal) együtt — öt részre tagozódott. (1) Belsővár (ics-kále), melyet — mint említettük — „Fellegvárnak" is neveztek; (2) Középsővár (orta-hiszár), melyet erős fal és 20 méter széles árok választott el a Belsővártól. A kettő együtt alkotta a tulajdonképpeni Buda várát. (3) Miután az Alsó- és Víziváros részben még Zsigmond-kori, részben pedig a török által épített fallal volt körülvéve, a török katonák „alsóvár"-nak (dis hiszár) nevezték. (4) A mai Tabán helyén egy egész városra való cserzővarga tevékenykedett, akik nagyon jól éltek, mivel Buda lakossága jellegzetes bőrruhát viselt, kivéve a zsidó dzimmiket, akik részére asszonyaik szőtték a „sajak" nevű fekete posztót.[67] E várost — melyet szintén falak öveztek — Tímárvárosnak (debágháne) nevezték. (5) A mai Császárfürdő környéke önálló védelmi egységet képezett, melyet Külsővárosnak neveztek.[68] Ne tévesszük össze a jóval kijjebb eső Óbudával (Eszki Budin; Budin-i atik).

Szentneményi Béla — Budavár hadiépítészetének kiváló szakértője — szerint „A védelem és az ostromlás szempontjából... csak három rész jöhetett számításba: a várkastély, amely alacsonyabb fekvése ellenére a Fellegvár szerepét töltötte be, továbbá a vele szerves összefüggésben álló Felső-város és végül a védhető város, amelynek az Alsó- vagy Víziváros felelt meg. Ezt a hármas védelmi egységet északról és délről két előretolt erőd, a lőpormalom és a gellérthegyi kis erősség fedezte."[69] Idézett szerző itt saját magával kerül ellentmondásba, mert az Alsó- és a Vízivárosokat elválasztó, Zsigmond-korabeli falat pontosan ő írja le s ezáltal maga is különválasztja a két városrészt (várost).[70] Evlia Cselebi a „Kizil elma" (Piros alma) hasonlatot három értelemben is használja: a) mindenekelőtt a Hunyadi Mátyás piros márványlapokkal borított palotáját, a „kizil szeráj"-t érti alatta; b) másik értelme a „kizil hiszár", a vörös vár, ahogy néhol az egész Belsővárat említi; c) harmadik értelemben egész Budát nevezi Piros almának.[71]

A Belső- vagy Fellegvárat, a Középsővártól, vagy Felsővárostól — mint említettük — 20 méter széles árok, s a Belsővár felől vastag, lőrésekkel szabdalt harántfal választotta el, melyen át a kettős, boltíves, felhúzható „Koldus kapu"-n (dilendzsi kapuszu) közlekedhettek az erre illetékes személyek. E kapu furcsa nevét azokról a kolduló dervisekről és besúgó fakikról kaphatta, akik a Belsővárba bejáró előkelőktől alamizsnát kaptak. A vörös várpalotáig még egy másik árkon átvezető, oroszlánszobrok által védett kapun[72], majd egy újabb, egyszerű kapun át lehetett eljutni. Maga a palota — az átutazó keresztény követek és mások nagy felháborodására — 340 apró helyiségre volt (többnyire vályogtéglákkal) felosztva, mely helyiségekben a szomszédos hadszertár és ágyútár, továbbá a palotaőrség katonái szállásoltak el. A mindenkori budai pasának csak a divánterme volt itt, ő maga a Középsővárban (Felsővárosban) épített szerény palotában lakott, melyhez még a török házakra annyira jellemző kertet sem tudtak létesíteni. Az oszmanisztika katonai kutatója — aki ismeri az iszlám hadi hagyományait és a reguláris erők részére előírt puritán

66 *Evlia:* 269. o.
67 *Evlia:* 269—292. o.; *Dr. Szentneményi Béla:* Budavár hadiépítészete. Bp., 1950. 121. o.; l. továbbá: The Encyclopaedia of Islam Vol. I. Leiden—London, 1960. 1286. o. (a továbbiakban: The Encyclopaedia...)
68 *Szentneményi:* i. m. 121. o.
69 Uo.
70 Uo. 119. o.
71 *Evlia:* 275—280. o.
72 *Veress:* i. m. 44. o.; *Szentneményi:* i. m. 121. o.; *Sugár:* i. m. 40. o.

(Fekete Lajos: Budapest a török korban [Bp., 1944.] c. műve nyomán)

rendtartást — kevésbé háborodik fel azon, hogy Mátyás király reneszánsz palotájából a budai szeratkullári (határszolgák) részére odákat (körleteket) alakítottak ki.[73]

A továbbiakban Evlia és Marsigli adatait együtt vizsgáljuk, s azt is igyekszünk kimutatni, hogy a régi objektumokat hogyan módosította Szijavus lágumdzsi (hadmérnök) aga. A piros palotán kívül a Belsővár főbb objektumai voltak még: maga a palotatér az ún. csorgókúttal, melyet a Duna — egy elmés szerkezet segítségével — saját sodrásának energiáját kihasználva táplált (még szólunk róla); egy „csonkatorony"-nak nevezett téglabástya (állítólag Zsigmond király befejezetlen lovagtermében), melyet Szijavus aga megemelt; a börtön (zindán); az ún. „alsó nyugati várfalrendszer", mely inkább délnyugatinak nevezhető és amelyet a törökök „jeni mahalle"-nak (új világ), a németek „nagy Zwinger"-nek hívtak, s három, illetve

73 Az említett utazókról szemelvényeket közöl *Salamon:* i. m. 163—172. o. Wratislaw budai látogatását közli *Szamota István:* Régi utazások. Bp., 1891. 183—230. o. A janicsárok rendtartását l. *Nahoum Weismann:* Les Janissaires... Paris, 1964. 35. o. (nyilvánvaló, hogy az egyszerűségre vonatkozó rendszabály az egész kapi-kullárira érvényes volt). L. még *Evlia:* 276—277. o.

egy szakaszon két hosszanti és három harántfalból állt. A Duna felé eső tágas Báli pasa teréről nyílott az ágyútár (tophane) és a várpalota megnyújtásával épült hadszertár (dsebekháne). Az ágyútárról Evlia ezt írja: „... ki... a tophánet meg nem tekintette, az a világon semmit se látott". A hadszertár tele volt lőporral, ezért 1578-ban villámcsapástól, 1686-ban pedig egy véletlenül becsapódó lövedéktől felrobbant, nagy pusztítást okozva az épületekben és az emberekben.[74] A Belsővárat kelet felé egy másik falrendszer (német szóhasználattal a keleti Zwinger) zárta le. E falak déli végétől egy belül kőből, kívül földpalánkból épült, kettős fal nyúlt le a Dunáig, ahol az ún. Víztorony (szu-kuleszi) zárta le. A keleti Zwinger másik végétől kortina (kurtina) húzódott szintén a Dunáig, ahol Urudzs aga tornya és kapuja (tabieszi ve kapiszu) emelkedett. Az így nyert négyszögletű terület a Dunával párhuzamosan lőrésekkel tarkított palánkkal zárult, mely előtt a budai szandzsák (Buda nemcsak pasalik, de szandzsák-központ is volt) tartalék gabonáját tárolták és a hadikikötő működött. Ez a zárt terület[75] — melyről *Marsigli* csak azt írja, hogy itt volt a pasa jégverme — tulajdonképpen kazamatákkal volt átfurkálva, amelyeken át a vízen érkező utánpótlás és víz jutott fel a várba. Szentneményi említi még, hogy Szijavus aga valószínűleg több helyen — így a Tophane tér magasságában is — „cavalier"-ket épített, melyek, „réduit-szerű" falakkal a közelükben, lehetővé tették több ágyú elhelyezését és a kényelmes kilövést.[76]

Itt az ideje, hogy az említett hadiépítészeti terminusokhoz néhány megjegyzést fűzzünk. A zwinger tulajdonképpen „megfoghatatlan" kifejezés, mert bástyafolyosót, falszorost, vár- vagy városfalak közötti térséget, elővárat, mustra- vagy paradéteret — de még kutyaólat is — jelent. Domokos György „...két fal közti, kiszélesített terület..."-ként, illetve „falköz"-ként definiálja.[77] Fekete Lajos — a törökkori Budáról szóló, egyébként kitűnő könyvében — néhol egyenlőségjelet tesz a zwinger és a „bölme" török szó közé. Buda esetében még két másik értelemben is használja a bölme, illetve „bölmeszi" szót. a) Olyan várvédelmi célokat szolgáló, falakkal övezett térség, mely kapukat, vízműveket, hídfőket, istállókat, raktárakat oltalmazott, s csak muzulmánok lakhattak benne. b) A Víziváros Duna-parti sávjában a lakótelepeket is bölmének nevezi.[78] Evlia Cselebi Szijáhetnámeszi című művének Magyarországra vonatkozó részeit a századforduló táján Karácson Imre fordította le, aki nem tudott mit kezdeni a bölme szóval, s egy török tiszttel konzultálva, végül „erődítményszakasz"-nak nevezte. Magyarázatként hozzáfűzte, hogy bölménék nevezték a vár egyes részei közé húzott védőfalakat, vagy árkokat, melyek abban az esetben, ha a vár adott részét az ellenség elfoglalta, a többi részek védelmére szolgáltak.[79] Biczó Tamás már csak kerületet ért ezen a kifejezésen.[80] Végül a Fodor Pál által jegyzetelt, 1985-ben megjelent új Evlia-kiadásban a bölme fogalma a következőképpen van definiálva: „török megfelelője annak, amit Nyugaton és Magyarországon zwingernek (falszoros, elővár) neveztek"[81]. Mindezeket összevetve, továbbá saját török szakértő konzultánsommal is szót váltva, a „böl/ü" szócska megosztást, fokokra osztást jelent. E gyökből azután kétféle katonai műszó is ered: a) a „bölük", mely osztagot, osztályt, alosztályt, tehát századot vagy svadront is jelent; b) a „bölme", mely válaszfalat, fülkét, rekeszt, elkülönített helyiséget (partition); a „bölmek" viszont szeparét, el-

74 *Veress:* i. m. A 42. és 43. oldalak közt levő vázlat és a 43—48. oldalon felsorolt magyarázat. L. még *Evlia:* 274—280. o., továbbá *Sugár:* i. m. 39—45. o.

75 *Veress:* i. m. a 42. és 43. oldalon levő vázlat a magyarázatokkal.

76 *Szentneményi:* i. m. 118. o.

77 *Halász Előd:* Német—Magyar szótár. II. Bp. 1980. 2308. o.; a XVI—XVII. századi várépítészet és várharc kérdéseit l. *Domokos György* kitűnő tanulmányában: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI—XVII. században. HK 1986. 1. sz. 47—110. o. A „zwinger" fogalma az 51., szelvényrajza az 50. oldalon található.

78 *Fekete:* i. m. 79. és 123. o.

79 *Evlia:* I. 245. o. (az 1904-ik évi kiadásban Karácson eredeti magyarázata, mely az 1985-ös kiadásban nincs meg; *Fodor* csak a Szómagyarázatban tér ki a bölme fogalmára.

80 *Biczó Tamás:* Budapest egykor és ma. Bp., 1979. 27. o.

81 *Evlia:* (1985-ös kiadás) 595. o.; fájdalom, hogy sem a kiadó, sem *Káldy-Nagy*, sem *Fodor* nem gondolt arra, hogy a Karácson által kényszerűen és kockázatosan kigyűjtött második kötet anyagát egybeszerkesszék a kiadott első kötettel.

választottságot jelez. Ha egy adott bölme-rendszert valamely földrajzi névhez kötünk, akkor „bömeszi" lesz belőle. Így pl. a keleti zwingertől a Dunáig húzódó kortinával majdnem párhuzamosan észak felé — egyéb olyan védművekkel, melyeket másutt említünk — egy másik kortina is kiépítésre került. A két kortina közét, melyet a Duna partján az ún. Szijavus aga sorompója zárt le, „Ahorluk bölmeszi"-nek nevezték (ahor=istálló, ti. itt voltak annak idején Mátyás király istállói). A Víziváros további, a mai Corvin térig terjedő szakaszát „Tujgun pasa bölmeszi"-nek, a mai Vám utcáig nyúló szakaszt pedig „Szulejmán pasa bölmeszi"-nek nevezték.[82] Ezután térjünk át a „kortina" („kurtina") fogalmának értelmezésére. Ezt a fogalmat minden értelmező szótár előfüggönynek, „kárpitnak" nevezi, tehát teljesen biztos, hogy a hadiépítészet csak kölcsönzi ezt a jellemző kifejezést. Az erődítéstan tudománya szerint e fogalom kőgátat, kötőgátat jelent.[83] Mielőtt teljes összefüggésében áttekinthetnénk a török 1686. évi védelmi rendszerét, még tisztázni szükséges az előzőekben említett többi erődítési műszó értelmét is. A „cavalier" — az értelmező szótárak szerint: „lovag" vagy „lovas" — az erődítéstanban olyan földből, vagy kőből emelt, a várfal mögött kiemelkedő védőgát (magas tüzelőállás) volt, melynek tetejére — mellvéddel biztosított — lövészek, vagy ágyúk kerültek elhelyezésre. A cavalier — a várfal eredeti szintjéhez viszonyítva — lépcsőzetesen afölé magasodott, s ezáltal hatásosan védte saját magát, miközben a vívóárkokban és parallelekben levő ellenséget tűzzel tudta pásztázni. Szijavus aga a cavaliert kombinálta a „réduit"-okkal, vagyis az olyan sokszög alakú — rendszerint fedett — különálló sáncokkal, erődökkel, melyek az ostromló félnek rohamra való gyülekezőhelyekül szolgáltak, a védők pedig tűzfegyverek tüzelőállásait helyezték el rajtuk.[84] Meg kell még említeni a „ravali"-t (ravelin) és a „ritirátá"-t. Az előbbi két bástya (torony) között épült pajzsszerű gát volt, mely az ottani falszakasz elleni esetleges támadással szemben védett, miközben a kirohanásokat is álcázta. Az utóbbi tulajdonképpen hasonlított a „cavalier"-khez, amelyektől az különböztette meg, hogy amíg a cavalier-ket az egysoros várfal mögé emelték, a ritirátákat a két- vagy háromsoros falrendszer legbelső falán alakították ki azáltal, hogy e fal előtt széles és mély árkot ástak, s az ebből kitermelt földet e legbelső fal felső szintjével megegyező padka kiépítésére használták fel, ahonnan támogatni tudták az előző falakat védő őrséget.[85] Hátra vannak még a bástya fogalmának török névváltozatai. Ezek: „kule", „tabie" és „burdzs". A tabie a csatarend szárnyát is jelenti, ezért a logika szerint azt kellene hinni, hogy az erődítmény valamely „szárnyán" (szögletén) levő olyan kiugró részt jelent, mely óvja a főirányban védekező erőket. Ennek ellenére néha tornyokat (buzogány-tornyokat) is neveznek így. Építészeti és elhelyezési kritériumok alapján a kule és burdzs között nem állapítható meg különbség, ezért a kutatás jelenlegi szakaszában, anélkül, hogy funkciókat keresnénk, el kell fogadni ezen objektumokat úgy, ahogyan az egykori török illetékesek elnevezték.[86] A nevek és fogalmak eddigi elemzéséből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a török — különösen az 1684. évi ostrom következményeinek felszámolására hivatott Kösze Szijavus lágumdzsi aga — a lehető legolcsóbb, de egyben a leghatékonyabb erődítési megoldásokat volt képes kiválasztani, melyet mi sem bizonyít jobban, mint az a körülmény, hogy 1686 június közepén, amikor a szövetséges seregek ismét körülfogták

82 Török—angol, illetve angol—török kisszótár (társalgási szótár), Berlin—München, 1979. 32. o.; továbbá *Fekete:* i. m., Buda és Pest áttekintő térképe. (Török nyelvi konzultáns: Nemes Antal.)

83 *Szentneményi:* i. m. 106. o.; *Decsy:* i. m. II. 431. o. így határozza meg a Kurtina, Courtine (fons plano muri vel aggeris) fogalmát: „ollyan két kőfalak között, egyenes lineára hányatott földi erősség, mellyet az ostromlott várból szállongó ágyú golyóbisok, minden tartalék nélkül elérhetnek."

84 *Szentneményi:* i. m. 118—119. o. A kor híres erődítési szakembere, Vauban marsall a „redut" (réduit) fogalmát így definiálja: „...a fegyverhelyek szélső pontjain levő, kis négyzet alakú erődítmények. Köröskörül árok övezi őket, ezenkívül a vár felé néző oldalukon ágyútűz ellen védő földhányás van..." Természetesen a várban levő redut földhányása a belövés irányában került felemelésre.

85 *Szentneményi:* i. m. 117—119. o.

86 *Veress:* i. m. 42—48. o.

Budát, valóságos új (felújított) erődítmény állt előttük, melyen meg sem látszott, hogy két évvel korábban a lotharingiai herceg három- és fél hónapig törette és aknáztatta.[87]

Áttérve a Középsővárra (orta hiszár), vagy Felsővárosra (ma: a Szent György tértől a Bécsi kapuig terjedő részre), itt volt elhelyezve a budai török helyőrség zöme, továbbá itt lakhattak a gazdag és előkelő törökök (muzulmánok), s a módosabb dzimmi (keresztény és zsidó) lakosság. A zsidók előszeretettel költöztek Budára, mivel Nyugaton is „tolarencia adót" kellett fizetniük, de emellett senki sem biztosította őket a pogromok ellen. A törökök viszont, ha a dzsizjét kifizették, fegyveres karhatalommal biztosították részükre a dzimmi alattvalóknak járó jogokat. Ezért semmi csodálnivaló sincs azon, hogy Buda valamennyi keresztény ostromakor a fegyverforgató zsidóság aktívan részt vett a védekezésben, az idősebbek pedig magas baksist ajánlottak fel a kiválóbb katonák részére.[88] A Középsővár utcáinak nyomvonala — a mai napig — megfelel akár a Zsigmond-kori utcáknak. Ezeknek az elnevezése mutatja, hogy kik laktak bennük. A mai Táncsics Mihály utcát „Zsidó utcának" (Jahudilár jolu), a Fortuna utcát a „Janicsár aga utcájának", az Országház utcát „Fürdő utcának", az Úri utcát pedig a Bíró (Kádi) utcájának nevezték. A mai Szentháromság utcát „Kázindzsi jolu"-nak (Kondérkovács utcának) nevezték (a kondér a janicsároknak a zászlónál is becsesebb palládiuma volt), s ettől a haránt utcától a mai Dísz térig a posztóvágók és csizmadiák sora húzódott. A Zsidó utcától a Duna felé valószínűleg a várkatonaság laktanyái voltak elhelyezve, mert az aszabok itteni jégverméről és egy fegyvertárról biztos adatok állnak rendelkezésre.[89]

A Középsővárat (Felsővárost) minden XVI—XVII. századbeli erődítményrendszerben „besli vár"-nak (a magyar végvárakban az ennek teljesen megfelelő „huszárvárnak") nevezték, mivel a helyőrség — többnyire családjával együtt — e várrészben került elhelyezésre. A tereket, mecseteket, védműveket rendszerint régi budai pasákról nevezték el (mivel egyikük sem épített újat, így csak azt vették figyelembe, hogy a felújítás kinek az idejében történt), de jellegzetes események is szerepet játszottak az elnevezésben (pl. a Vérmezőre néző „Savanyú étel tornyá"-nak neve bizonyára valamilyen érdekes eseményhez fűződik).[90]

A továbbiakban mind a kapuk, mind a bástyák (rondellák) felsorolásához a Középsővár (Felsőváros) északi szakaszát (a mai Hadtörténelmi Intézet előtt fekvő Esztergomi körbástyától a Bécsi kapuig terjedő részét) vesszük kiindulási alapként. Valamennyi előttünk járó kutató kimutatja, hogy a XVII. században ez már egy hármas falszakasz volt, melyek — befelé haladva — egyre magasabbra épültek azért, hogy az előretörő ostromlókat egyre nehezebb feladatok elé állítsák azáltal, hogy — a külsőbb falak mögé befészkelvén magukat — tulajdonképpen egyre magasabbról „kapják az áldást". De idézzük Szentneményit (aki az általa felkutatott rendkívül értékes adatokat meghökkentően rossz, érthetetlen stílusban adja elő): „Érdemes összehasonlítani a palota nyugati zwingereinek rendszerét az északi hármas fal (ezt hangsúlyozzuk ki — G. T.) rendszerével. Mint láttuk, a Felsőváros északi oldalán éppen olyan lépcsőzetesen fekvő zwingereket és egymás fölötti átlövést nyújtó védőfalakat találunk, mint a várkastély nyugati oldalán. Ha most a kastély nyugati védőfalainak és az általuk bezárt zwingereknek építési idejét Zsigmond korára tesszük, úgy... a Felső-város északi oldalának legrégibb, ún. harmadik fala... a Zsigmond által épített régi városfal volt. A később épített kettős fal... a hadiépítészet fejlődéstörténete és a logika alapján csak régebbi eredetű lehet."[91] Számunkra a lényeg

87 *R. Várkonyi:* i. m. 173. o.; *ifj. Barta:* i. m. 86—87. o.
88 V.ö. *Schulhof Izsák:* Budai krónika. Bp., 1981. Szakály Ferenc utószava (75—78. o.)
89 *Fekete:* i. m. a budai vár katonai létesítményeiről és egyházi épületeiről szóló vázlatok.
90 *Fekete:* i. m. III. fejezet: Helyrajz (72. o.-tól.)
91 *Szentneményi:* i. m. 108. o.

csupán annyi, hogy a vár északi oldalát befelé egyre magasodó, hármas falrendszer védte, melyet Szijavus aga bölméknek képezett ki. Figyelmét nem hiába összpontosította a várnak erre a falszakaszára — melynél az 1684-es ostrom tapasztalataiból indult ki —, mert az 1686-os ostrom során is a lotharingiai herceg csapatainak valamennyi rohama az e falrendszeren való áthatolásra irányult. Végül három „törés"-en (akkori szakkifejezéssel: „Brech"-en) át sikerült erről az oldalról behatolni a várba.

A Belső- és Középsővárból, valamint a városokból számos kapun át lehetett az egyes városrészekbe ki- és bejutni, illetve egyes kapukon az illetékeseknek átjárni. Ha a Bécsi kaputól (nevezték Szombat kapunak és Zsidó kapunak is) keletre, a Duna felé indulva, az akkori várat képzeletben körüljárjuk, a következő kapukra lelhetünk: Kis, vagy Rácsos (Kafeszli-); Vízi (Szu-, a mai Dísz térnél); Titkos (Ogrun-); Lihegő (Szoluk-); Frengi (Hitetlen, Keresztény); Fellegvár vagy Kirohanási (Hiszárpecse-); Síkság, vagy Fehérvári (Ova-) kapuk. Azért, hogy a többi kapu helyét és funkcióját megértsük, kis kitérést kell tennünk. A már említett Tímárváros (Debágháne) és az Ahorluk- (Istálló) bölmeszi között vezetett át a hajóhíd (népies nevén: „doboló híd") Pestre. E pontonhíd középső négy „kajük"-ját (elemét) ki lehetett szerelni az áthaladó vízi forgalom biztosítása céljából. A hídfő mindkét oldalán bölmeszi állt, Budán pedig az említett Vízitorony (Szu-kuleszi) őrködött felette. Ha valaki a Tímárvárosból a Vízivárosba akart eljutni, előbb az ún. Rév kapun át mehetett be a hídfőnél épült bölmeszibe, onnan pedig a Vízi, vagy Ali-pasa kapun át juthatott ki a Duna-partra, a szandzsák-magtárak elé. Itt, végighaladva Urudzs aga kapuján, beléphetett az Istálló bölmeszibe, ahonnan az Istálló torony (Ahorluk kuleszi) mellett nyíló kapun át végre elérkezett a Vízivárosba. Ha innen még tovább akart jutni a Lőpormalomhoz, illetve az ezt üzemeltető hévízhez, netán Óbudára (Eszki-Budin), vagy a Gülbaba báirit (Rózsadomb) akarta megmászni, akkor a Kakas kapun (Horosz-kapiszu) át juthatott ki a Vízivárosból. Ha viszont az illetőnek a mai Szilágyi Erzsébet fasor nyomvonalán húzódó Kovacsina jolu környékén volt dolga, akkor előbb a régi, Zsigmond-kori kőfal valamelyik átjáróján átment az Alsóvárosba, melyből a mai Széna tér környéki Újkapun, illetve a Moszkva tér nyugati kijárójánál levő Mészáros, vagy Vágóhíd kapun át (Minaret kapunak is hívták) jutott el a céljához.[92]

Buda legfőbb katonai építményei a várfalakat megszakító rondellák voltak. Bár Evlia az egekig magasztalja a „hitharcosok szálláshelyének" e védműveit, virágos nyelvezete kevésnek bizonyult arra, hogy a zömében még Zsigmond király által építtetett „bástyákat" modern védelmi építményekké varázsolja. Az igazság az, hogy még a XVII. század végén is csak egyetlen korszerűnek mondható, ún. „olasz bástya" erősítette Buda falait, ez pedig a vár északkeleti szögletében levő „Erdel kuleszi" (Erdélyi bástya) volt, mely szögletes kiképzése révén kiküszöbölte a holttereket. A többi a tűzfegyverek fejlődésével lépést nem tartó, kerek rondella volt, melyeket a felújításra vagy átépítésre parancsot és anyagi fedezetet kapó pasa nevéről kereszteltek el (volt olyan rondella is, melynek felújítása három pasát is folyamatos feladat elé állított).[93] E rondellák esetében a török krónikások azzal vigasztalták olvasóikat, hogy „az ágyúgolyó lecsúszik róluk". A rondellák minősége és ellenállóképessége között azonban jelentős különbségek voltak. Ha — miként a kapuk esetében tettük — ismét a Bécsi kaputól kiindulva a Duna, tehát kelet felé járjuk körül az Alsó- és Felsővárat, a következő védművek épültek: a Mehmed kuleszi; az Erdel kuleszi (mint mondottuk: az egyetlen szegletes bástya); a Háber (Jelző) kuleszi, ami

92 *Fekete:* i. m. 75. o.; *R. Várkonyi:* i. m. 71. o.
93 Az olasz bástyáról *Perjés* értekezik Zrínyi Miklós és kora c. művében (Bp. 1965.), bővebben l. ott.; az Esztergomi rondellát 1630—1644 között Huszejn, Musza, Musztafa, Bejrám és Dzsáfer pasák építtették.

tulajdonképpen torony volt. Az említett Vízi kapu (a Dísz térnél) kiindulási pontja volt egy olyan falnak, mely előbb párhuzamosan követte a régi — gyilokjáróval és mellvéddel ellátott — falrendszert, majd — a mai Szent György tér keleti sarkának magasságában az Ahorluk bölmeszi északi falát alkotó — kortinává alakult és lehatolt a Dunához, ahol az Istálló bástya (Ahorluk kuleszi) zárta le. E pótfal mentén — melyet Szijavus aga építtetett — a Vízikapunál az Arany bástya (Altun tabie), a pasa-szeráj vonalában pedig az Ezüst bástya (Gümüs tabie) emelkedett (tulajdonképpen ezek is csak tornyok voltak).

Az Istálló bástya arra a mindenki által megcsodált vízfelhajtó kerékre (dolab) is vigyázott, mely a ráaggatott „kirbá"-k (tömlők) segítségével, felhasználva a Duna sodrási energiáját, feljuttatta a vizet a Palota tér csorgókútjához. Ezt látva Evlia felkiált: „...az ész elámul rajta".[94] A két másik Duna-parti erősségről, mely a hadikikötőre és a doboló hídra ügyelt és a vízparton fal és szárazárok kötötte őket össze, ti. az Urudzs aga tabieszi-ről és a Vízi toronyról (Szu kuleszi) már szóltunk. A vár legdélibb részén épült a hatalmas „nagy frengi rondella", melyről Bonfini így ír: „... földdel töltött építmény volt, kb. 40 m átmérővel, ... s hozzávetőleg 80 méternyire volt kitolva a kastély védőövétől, mellyel a torkába vágott két keskeny folyosó biztosította a közlekedést... egyike a nyugati zwingerbe (jeni mahalle — G. T.) vezetett, míg a másik a kastély keleti oldalán húzódott zwingerekbe. A rondella külső fala... rézsútosan (scarpata) volt építve úgy, hogy a burkolat... tetején...egy kb. 6—7 m széles körjárda (cammino di ronda) gyűrűzött önálló mellvéddel."[95] Az ágyúkat körben lehetett rajta elhelyezni és minden irányban tüzelni. A tudósítás, melyből idéztünk, a továbbiakban leírja, hogy a nagy frengi kuleszi nyakánál levő kapun át egyfelől e körjárdára, másfelől egy olyan 10—12 m széles zwingerre lehetett jutni, mely délkelet felől óvta a várkastélyt és összeköttetést teremtett a Vízi toronnyal. E zwinger (inkább kétoldalú cavaliernek nevezném — G. T.) déli oldalán 17—18 m széles szárazárok húzódott, mely a rondella körül 26 m-re szélesedett ki. A jeni mahalle keleti szögletében épült a kis frengi rondella, nyugati szögletében pedig a Karakas pasa tornya. A Dísz térnél nyíló Síkság (Fehérvári) kapura a Kászim pasa kuleszi őrködött, majd a vár északnyugati szögletéig húzódó egyenes, de mindvégig gyilokjáróval és mellvéddel ellátott falát előbb a „Savanyú étel tornya", majd a Veli bég kuleszi szakította meg. Mind az öt délnyugatra néző félkör alakú rondella földdel volt megtöltve. A vár katonailag legfontosabb — és az 1684-i ostrom során is leginkább támadott — északnyugati—északi szegletében a hatalmas Esztergomi rondella épült, melyet — eredeti módon — a törökök „toprak kuleszi"-nek, azaz Földbástyának neveztek, holott minden forrás arra utal, hogy bölmékkel volt tele, továbbá alapja is üreges volt, hogy az aláaknázást meg lehessen előzni.[96] Az Esztergomi rondella kiépítése öt budai pasa szolgálati idejét emésztette fel. E hatalmas rondella és a Bécsi kapu között került még megépítésre a Szijavus pasa (nem az illusztris Kösze Szijavusról van szó!) és a Murád pasa kuleszi. Meg kell jegyezni, hogy a bölcs Kösze Szijavus lágumdzsi aga ezen a leginkább exponált „északi védelmi szakaszon" — a Zsigmond-kori, eredeti várfalat legbelső bázisként megerősítve — háromfalú „ritirátá"-t alakított ki, melynek hatékony ellenálló képességéről még szót fogunk ejteni.[97] Az utóbbiakban említett két rondella szintén bölmékkel volt tele.

Mint már utaltunk rá, a felsorolt védműveket a török — ha nem is 1686. évi állapotukban és formájukban, de — örökölte. Amit ők végeztek el, azok a következők voltak: leszedték a gyúlékony fa védőfolyosókat, megerősítették az ágyúpadokat,

94 *Fekete:* i. m. 77—91. o.; *Evlia:* 279. o.
95 *Szentneményi:* i. m. 104. o.
96 *Evlia:* 270. o.; *Szentneményi:* i. m. 110—111. o.
97 *Szentneményi:* 118. o.

illetve újakat építettek. Zsigmond buzogány-tornyait kis frengi és Karakas pasa kuleszivá alakították át. A vár nyugati védőövét vagy külső védőgáttal, illetve 10 m széles árokkal vagy belső árokrendszerrel és fedett úttal erősítették meg, s kirohanásokra alkalmas helyeket hoztak létre. A nagy frengi kuleszi és az azt a Dunával összekötő zwinger mentén megásták az említett árokrendszert. Az északi falakat megerősítették és ritirátát alakítottak ki. A jeni mahallét három lépcsőzetesen magasodó hosszanti és két harántfallal tökéletesítették. Sok helyen cavalier-t és réduit-t építettek, s végül — de nem a teljességre törekedve — a Vízi kaputól a Duna-parti Istálló toronyig párhuzamos falat — rajta az arany- és ezüst bástyákkal —, majd kortinát emeltek. Szijavus aga megerődítette a Duna-partot, különösen az Istálló bölmeszi előtti térségben, és létrehozta a róla elnevezett sorompót. Természetesen a legprecízebb leírásnál is többet ér, ha az ábrákat áttanulmányozzuk.[98] Budavár egyik legnagyobb erőssége kifogástalan vízellátó- és jégtárolórendszerében rejlett, melyről minden korabeli szerző megemlékezett.[99]

A doboló hídon Pestre lehetett átkelni, mely abban az időben egyszerű — fallal övezett — városka volt. E falakat öt „iszkenderi" (Nagy Sándor-i?) rondella és 12 torony erősítette meg. A Duna felől palánk oltalmazta, melyen át három halászkapu nyílt a folyóra. A városból a váci, szolnoki, hatvani, kecskeméti és a belgrádi kapukon át lehetett kijutni. Pest és környéke a budai vár és szandzsák központi gabonatároló és vágóállat-legeltető központja volt.[100]

Budát egy belső — főleg figyelő-, továbbá két külső védelmi övezet oltalmazta az ellenség meglepésétől. A figyelő övezet főbb támpontjai voltak: a) a Gellérthegy tetején levő „Gürz Eliász" (török hősről elnevezett) hiszár, a maga jól ellátott és tüzérséggel is rendelkező védőőrségével; továbbá a mai budai alagútkijáró környékén magas lábazatra ácsolt őrállomás (csardak); s végül a mai Császárfürdő hévizű forrása által üzemeltetett Baruthánén (lőpormalom) ügyelő „bunár hiszár", vagyis a „forrás vára", melynek helyőrségét a fegyverkovácsok egy része, a lőpormolnárok (barutcsik) és szekerészek képezték. Ágyúk itt is rendelkezésre álltak. Ezt az objektumot azért helyezték a városon kívülre, mert gyakran felrobbant.[101] b) A Buda—Székesfehérvár—Esztergom háromszög képezte a török magyarországi támaszpontjának legjelentősebb térségét. E háromszöget — melyet maga I. Szulejmán hódított meg egy külön hadjárattal (1543) —, még két várövezet vette körül. A várak közötti térséget 400 párkány és palánk zárta le, melyek között az ún. „tarisznyavárak" biztosították az összeköttetést és a hírközlést. Miután ezek a magyar történetírásban részletesen tárgyalt témák (l. pl. *Szántó Imre* „A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon" című, kitűnő munkáját),[102] így részletezésüktől eltekintünk.

A budai pasalik véderői

Miután a Buda törökkori ostromaival foglalkozó szerzők a védekező oszmán erők tevékenységéről szóló, magyarra lefordított irodalomra nem támaszkodhatnak, a vár védelmi rendszabályai felett rendszerint elsiklanak (tisztelet pl. Fekete Lajosnak, R. Várkonyi Ágnesnek és talán ifj. Barta Jánosnak, akik Szilidár Mehmed aga „Ta'rīhi..."-jának Isztambulban 1928-ban, csak török nyelven megjelent krónikájából származó adatokat is közölnek). Defterek (lajstromok) csak a XVI. századból ismeretesek, de katonai szempontból ezek is zavart okoznak, mivel az Oszmán Birodalomban az állami

98 A török által elvégzett feladatokat *Szentneményi* írja le. i. m. 115—122. o.
99 *Fekete:* i. m. 124—125. o.
100 A törökkori Pest átnézeti helyszínrajza *Fekete* i. m.-ben (100—105. o.) található.
101 *Szentneményi:* i. m. 121—122. o.
102 *Szántó Imre:* A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon. Bp., 1980. 34. o.; *Evlia:* 267. o.

és udvari vezetőket, hivatalnokokat a katonai rendek között tartották nyilván.[103] A budai pasalik török véderői „kicsiben" követték az állam teljes katonai szerkezetét (kivéve az egyiptomi mamelukokat és a tengeri vilájetek hadinépét). A haderő hűbéres arculatát — mert a XVII. századra a Birodalom gazdasága már túljutott a korábbi „ázsiai termelési módon" — a tartományi javadalombirtokos katonák tömegei (vilájet aszkeri) határozták meg még akkor is, ha a bevezetőben kimutattuk ezek vészes csökkenését. A javadalombirtokos, rendszerint lovas katona rangját és kötelezettségeit birtokának „akcséban" (ezüstke) megállapított létalapja (dirlik) határozta meg. Tudjuk, hogy azt a birtokos katonát, akinek jövedelme évi ezertől húszezer akcseig terjedt, timariótának; húsz- és százezer akcse között záimnak nevezték. A szandzsákbégek és pasák évi 100 ezer akcse fölött jövedelmező hász-birtokkal rendelkeztek. A szultán részére fenntartott birtokokat ugyancsak hász-nak (kincs) nevezték. Az ezer akcse hozamú, először adományozott birtok „egy kilics" (egy szablya) volt, vagyis a timarióta maga vonult hadba. Ha törekvőnek (mahall i-himet) bizonyult, egy fej (kolle) vagy egy nyelv (fogoly) után 10 akcséval növelte birtokának hozamát, aki viszont egyszerre 15 fejet vagy nyelvet szolgáltatott be, rögtön ziámetet kapott.[104] De 2000 akcse után egy szolgát, 3000 akcse újabb hozadék után egy vasas lovast (kendü dsebelü) kellett a timariótának kiállítania. A záimoknak és hászbirtokosoknak csak 5000 akcse után kellett mükemmel dsebelüt hadba vinniük, de kovácsműhellyel kellett a szemlén megjelenniük. A budai pasalik timárbirtokosai a magyarországi adófizető parasztok és kézművesek (ráják) közül sorozták a dsebelüket. A budai pasalik szandzsákjai (egy fejedelemnek nevezhető bég alá rendelt körzet, az onnan hadbavonuló birtokos katonákkal) 1683-ban a következők voltak: budai, esztergomi, nógrádi, szécsényi, füleki, hatvani, szolnoki, fehérvári, koppányi, simontornyai, szekszárdi, szigetvári, pécsi, mohácsi, szegedi, szerémi és végszendrői; melyekben összesen 300 záim, 1400 timarióta és 10 300 dsebelü (összesen 12 000 kilics) volt köteles hadrakelni. Szultáni hász-birtokok voltak pl. Kecskemét, Mezőtúr, Szeged, Ványa stb.[105] A pasa hásza Pest környékén, a szandzsákbégeké pedig saját központjuk körül volt kijelölve. Ha Evlia Cselebi virágos nyelvét helyesen értjük, akkor a Magas Porta parancsára Kile mezején (néha Kelenföld, néha a Vérmező, de lehet, hogy — a Gellérthegy lábánál összekapcsolódva — mindkettő) más tartományokból összesen 26 000 „kiváló harcos" táborozott azért, hogy Budát megsegítsék.[106] Az oszmánoknál az iszlám újévtől (március 21.) Kászim napjáig (október 26.) tartott a hadakozás ideje, tehát a kisegítő sereg ebben az időintervallumban tanyázhatott Buda alatt. A tartományi haderő mozgósítását a Hadtörténelmi Közlemények 1984/4-es számában publikált cikkünkben részletesen leírtuk, így itt röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy vezető szervektől kirendelt „aszker szürüdzsük"-nek (sereghajtók) a „kirk-agaságok" (negyvenedesek) és „cseri-basik" (kisebb körzetek főnökei, egyben az ott gazdálkodó timarióták parancsnokai) kötelékeit (szakasz, század?) egy-két nap alatt kellett a „szubasilikokba" egyesíteniük (4—10 cseri). A szubasi — nemcsak katonai parancsnok, hanem körzetében rendőrfőnök is — a harmadik napon a szandzsákbéget képviselő „alaj-bégnél" (menetparancsnok) mustrára jelentkezett. Ha az egész pasalik összpontosult, akkor a mozgósítást követő tizedik napon kellett a szandzsákbégeknek a béglerbégnél jelentkezniük (Kile mezején). Mivel a budai pasalik nyugati szandzsákjai állandó harcérintkezésben voltak

103 Legújabban *Hegyi Klára* tekintette át a rendelkezésre álló defteréket már idézett kandidátusi értekezésében. Tulajdonképpen az oszmán birodalomban nem tettek különbséget az állami, udvari és katonai beosztások között. Ha a szultán, vagy a szeraszkerré kinevezett nagyvezír vezette a hadat, a kapi-kullári csaknem teljes egészében (mind a kül-, mind a belszolgálat) elvonult és ez esetben a béglerbégek is mozgósították az „eszkindzsi timárlári" mellett a „gedekli timárlári"-t is (előbbiek a katonai-, utóbbiak a polgári és egyházi timárbirtokosok voltak).

104 *Salamon:* i. m. 110—114. o.; legújabban *Generál Tibor:* Az oszmán-török haderő szervezete és vezetése a Birodalom fénykorában. HK 1984/4. sz. 641—649. o.

105 *Gévay:* i. m. mellékleteként (53. o.) közli a Hadzsi Kalifa leírása alapján készült vázlatot. *Evlia:* i. m. 267. o. érthetetlen módon a valóságban meglévő 17 szandzsákból csak nyolcat sorol fel.

106 *Evlia:* 267. o.

a Magyar Királysággal, ezért a mozgósításuk rendszerint nem a leírt séma szerint valósult meg, hanem úgy, hogy a szipáhik — a szandzsákjaik területére eső várak, párkányok, palánkok, tarisznyavárak helyőrségeivel együttműködve — felfogták az osztrák—magyar ellenfél portyáit, s ez esetben — ha szükség volt rá — a többi szandzsák (a pasa parancsára) segített nekik. Amikor viszont az ostrom veszélye Budát (vagy valamely fontos várat) fenyegette, akkor — a pasa helyzetmegítélése alapján — a kijelölt szandzsákok a várat kívülről vagy — lóról szállva — belülről segítették meg. Ha a budai (kanizsai, egri, váradi, temesvári, boszniai) pasa szerdári zászlót (főparancsnoki hadijelvényt) kapott, akkor nem csak a saját hűbéres hadinépével, hanem a kelenföldi segélyhaddal, továbbá a várak, párkányok, palánkok — egyébként a szultán rabszolgáinak számító — erőivel is rendelkezett. Rendkívül nagy veszély esetén a szultán által kinevezett szeraszker (rendszerint a nagyvezír, vagy valamely érdemes vezírpasa) a Birodalom meghatározott területéről mozgósított sereggel vonult Buda felmentésére.[107] A pasalik javadalombirtokosai tehát azt a „mozgó haderőt" képezték, amely a védelmi gyűrűkhöz tartozó erősségek között, mintegy „laktanyán kívül" helyezkedett el.[108]

Budavár (és a pasalikhoz tartozó várak, párkányok, palánkok) belső katonasága — az idézett, XVI. századi állapotokat tükröző, tanulmányunkban leírtaktól eltérően — három általános elemből tevődött össze.[109] Az egyes elemeket — általában — olyan kritériumok alapján különböztethetjük meg, hogy a török állami hierarchia melyik fokozata adományozta számukra a dirliket, mely lehetett egyéni, vagy csoportos javadalombirtok, de zsold is: 1. Az első kategóriához a „kapikullári" (portaszolgák) tartoztak, akiket a Magas Porta — negyedévi zsoldosztással — fizetett és akik — rendtartásuk alapján — csak saját tisztjeiknek voltak kötelesek engedelmeskedni. Mivel tehát a béglerbégek elvileg nem parancsolhattak nekik, ha fellázadtak a szultán ellen, felkelésüket rendszerint a janicsár-helyőrség lemészárlásával kezdték (többek közt l. Gazáli damaszkuszi pasa 1520. évi lázadását, mely az ún. „janicsár-vecsernyével" kezdődött, ahol „megvendégelés" ürügye alatt az egész janicsár odzsakot felkoncolták.)[110] 2. A „szerat-kullári"-hoz (határszolgák) azok a félreguláris katonai erők tartoztak, akiket a budai „mál-defterdár" (az isztambuli basdefterdárnak alárendelt pénzügyi főnök) a Magas Porta kincstárát illető jövedelmekből (adók, vámok, illetékek, haszonbérletek stb.) tartott zsoldban. E katonaság — az ún. „váragák" útján — szabály szerint a kapi-kullárihoz tartozó várparancsnoknak (dizdár) engedelmeskedett. 3. A „jerli-kullári"-hoz (helyi szolgák) tartoztak azok a katonák, akiket a pasa saját hász-birtokának jövedelméből tartott fenn. Ezek létszámát központból szabályozták, de a legtöbb pasa túllépte.[111] A pasakatonaság nem volt azonos a jerli-kullárival, mert a pasa — saját hászának jövedelme szerint, minden 5000 akcse után — egy-egy mükemmel dsebelüt is köteles volt kiállítani. A budai pasának tehát — illetmény szerint — kétfajta katonaság állt rendelkezésére: a jerli kullári („kapi hálki"-nak, udvari gyűrűnek is nevezték) és a szipáhiknak számító dsebelük. Ez utóbbiakra csak mozgósításkor számíthatott, hiszen közönséges hász-parasztok voltak (kiképzésre csak ünnepnapokon vonta őket össze).[112] Egyébként a pasalikban összeírt összes dsebelü részére vesszőkosarat kellett biztosítani (sáncmunkához), közülük az öregeket „csoportparancsnokokként" kijelölni és valamennyiük élére egy „dsebelü agát" megtenni.[113]

107 V. ö. *Salamon:* i. m. 110—114. o., valamint *Fodor Pál* Szómagyarázatának (*Evlia:* 593—612. o.) adott török szavait, továbbé *Leopold von Ranke:* Die Osmanen und die spanische Monarchie. (Berlin, 1857.) c. művének 71—74. oldalait a HK 1984/4. sz. 644—647. oldalakon leírtakkal és az ott közölt irodalommal.

108 *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Bp., 1977. 49. o.

109 A XVI. században a kapi-kullári (portaszolgák) jerli-kullárira (helyi szolgák) és szerhad- kullárira (határszolgák) oszlott fel. A XVII. századra ez megváltozott, mely a „pendzsák-ogullári" és a „devsirme" felszámolásával függött össze. A változásokat l.: Enzyklopaedie... IV. 832—833. o.

110 *Von Hammer:* GOR III. 10. o.

111 Enzyklopaedie... IV. 833. o.

112 HK 1984/4. 647—648. o.

113 Enzyklopaedie... IV. 833. o.

A kapi-kullári zömét a janicsárok tették ki, akikről a bevezetőben már megemlítettük, hogy nősülhettek, fiaikat maguk közé vehették, turkomán elemeket kebeleztek közéjük és pénzkereső foglalkozást űzhettek. Budán — Karácson Imre teljesen félreérthető fordítása szerint[114] — az 51. desemaat került elhelyezésre, akik a Középsővár Jenicseri agaszi jolu-jában (ma Fortuna utca) voltak — feltehetően családostól — elhelyezve. Azt, hogy a mai Szentháromság utcában nagy zajjal kalapáló „kázindzsi"-k (kondérkovácsok) janicsárok voltak-e, nem tudjuk. Mint minden janicsár, úgy bizonyára az odzsak budai tagjai is bektasi dervisek voltak, vagy csak a bektasi szektához tartoztak. Budán a Gülbaba tekke (kolostor) bektasi derviskolónia volt; lakóit Evlia így jellemzi: „...harcba menő jámbor emberek."[115] Ebből következtetve a budai janicsároknak mindig akadhatott patrónusuk, nehogy a hátralógó filcsapkájukra (hadzsi Bektas köntösének ujja) és a csapat- (orda-) zászlójukon fénylő „Zülfikár"-ra (Omár, a második „igaz úton járó kalifa" kétpengéjű kardja, mely minden janicsár orda zászlaján ott ragyogott) gyalázatot hozzanak. Azért, hogy megértsük az Oszmán Birodalom valamennyi erősségében érvényben levő szolgálati viszonyokat, röviden fel kell idézni a janicsár hadtest csapattípusait és a janicsár aga státusát, illetve törzskarának helyzetét. A janicsár csapatokat ordáknak nevezték és háromfélék voltak: a) legősibbek a dsemaatok (közösség, nemzetség, gyülekezet); b) XV. századbeliek a szekbánok (kutyafalka-mesterek); és c) XVI. századbeliek az agabölük-ök (osztag, osztály). A hadtest saját magát „odzsak"-nak (tűzhelynek) nevezte. Erre a jelenségre vezethető vissza, hogy a kondér még a zászlónál is becsesebb ereklyéjük volt, ami köré nem csak étkezni, de tanácskozni is gyülekeztek, ha pedig felborították, az szörnyű lázadásuk jele is volt.[116] Az egész odzsak élén a nagyhatalmú janicsár aga állott, aki egyben Isztambul főbírója és csendőrségének parancsnoka is volt. Egyébként az amúgy is megfoghatatlan „aga" szót a janicsárok között három értelemben használták. Első volt tehát az említett jenicseri agaszi. Második értelemben a janicsár csorbadzsikat (levesosztók — így hívták az ordaparancsnokokat) „odzsak agák"-nak is hívták, az ún. haszeki (tiszthelyettesekből álló udvari szolgálattevők) csorbadzsik pedig a zsoldnévjegyzékben is agákként szerepeltek. Harmadszor a rendszerint janicsár főtisztek, vagy tisztek közül kinevezett várparancsnokot, illetve az adott janicsár helyőrség parancsnokát is — átvitt értelemben — agának nevezték. Ha tehát valaki Budán a „janicsár agát" kereste, mindenki a mai Táncsics Mihály és Fortuna utca Szentháromság téri szögletében épült házba irányította az érdeklődőt, mivel ott lakott az 51. dsemaat csorbadzsija.[117] Mint említettük a várparancsnokot rendszerint a janicsárok közül nevezték ki. Ez a körülmény érdekes szolgálati rendszert idézett elő. A janicsár egyfelől a szultán személyi tulajdonában levő rabszolga (rabszolgafi) volt, másfelől pedig — a rendtartásuk szerint — „csak saját tisztjének volt köteles engedelmeskedni", tehát a várparancsnok nem volt a pasának alárendelve, de neki — a pasa-katonaság kivételével — mindenki engedelmeskedni tartozott. Egyes párkányokban, palánkokban gyakran egyedül csak a dizdár volt janicsár, a helyőrség többi tagja — mint bevezetőben utaltunk rá — dzseláli, vagy másféle szerat-kulu. Mivel Buda az egész birodalom északnyugati sarokpillérét képezte, rendszerint az isztambuli janicsár aga („a dolgok elrendezője", „a legidősebb testvér") törzskarából küldtek ki dizdárt, akiknek viszont minden janicsár (az egész birodalomban) az alárendeltségébe tartozott. E törzskar tagjai: a) rabszolga-helyettes (kúlkiaja), b) a szekbán basi (a falkamesterek felügyelő-

114 *Karácson* így fordít: „...a szegbán-basit hatezer janicsár agájává tette s ötvenegy dsemáet oda-basiját budai parancsnokká nevezte ki; "(Evlia: 265. o.) *Fekete:* — aki *Evlia Cselebi* Szijáhetnámeszi című monumentális művét eredetiben tanulmányozta — a budai janicsárok hadrendi hovatartozását így értelmezi: „A budai janicsárokról csak is annyit tudunk, hogy közülük egyesek az első időkben állítólag az 51-ik ódába tartoztak s jelvényül lefelé nyúló zülfikárt viseltek." (Zülfikár = Omár kalifa kétpengéjű kardja) *Fekete:* i. m. 131. o.

115 *Evlia:* 284. o.

116 *Von Hammer:* ORSFV II. 198—200. o.

117 *Evlia:* 606. o.; *Fekete:* i. m. 130. o.; *Veress:* i. m. 47. o.

je), c) az agarászok (zagardzsik) felügyelője, d) az őrkomondorok (számszun vagy szekszon) gondozóinak felügyelője, e) a darvak (turna) gondozóinak felügyelője, f) a bas csaus (a haderő főcsendőre). Ibrahim Pecsevi török történész szerint, amikor I. Szulejmán 1541-ben megszállta Budát, a szekbán basit hagyta hátra dizdárnak; 1663-ban pedig Evlia azt írta, hogy a turnadzsi basi a várparancsnok.[118]

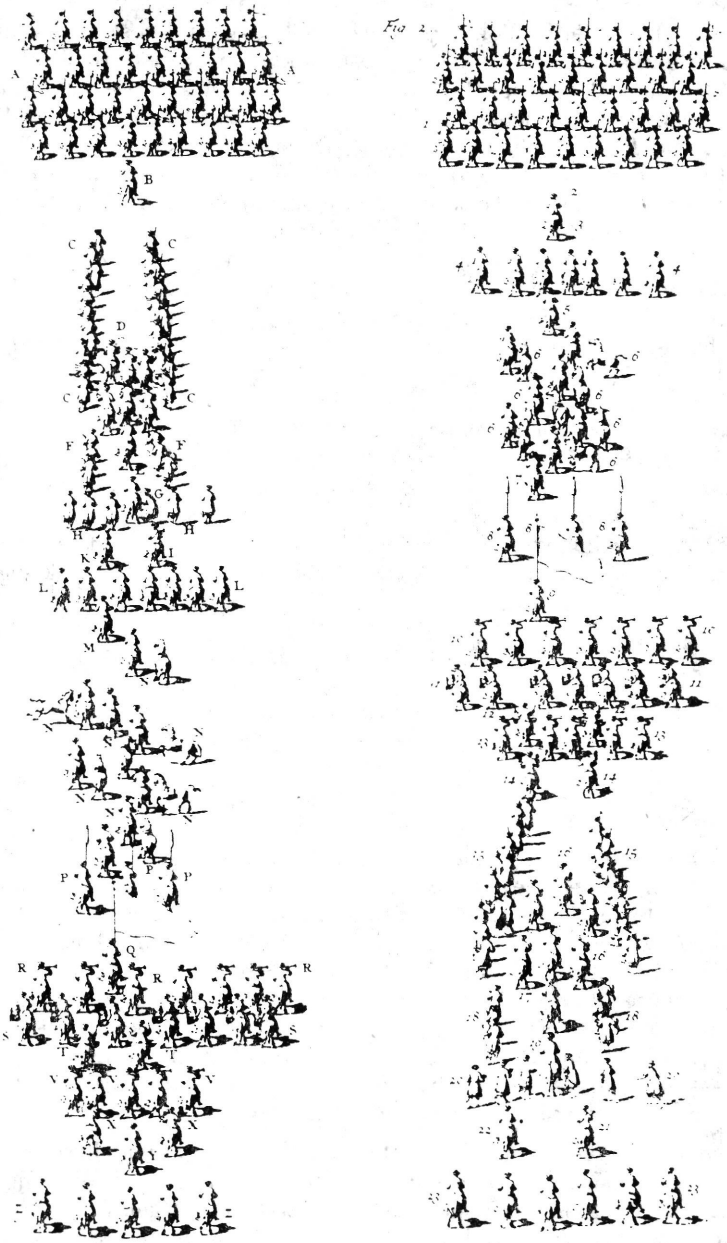
A budai pasalikban 1686-ban állomásozó janicsárok létszáma — a kutatások mai állása szerint — tisztázhatatlan. Hammer „IV. Mehmed uralkodásának vége felé" (nevezett szultánt 1687-ben tették le és ölték meg) 11 odában, összesen 1387 fővel számol. Ezt így osztja fel: Buda: 1 oda, 159 fő; Újvár: 7 oda, 962 fő; Esztergom: 1 oda, 127 fő; Fehérvár: 1 oda, 91 fő; Nándorfehérvár: 1 oda, 48 fő. A problémát az jelenti, hogy Hammer egyes helyeknél számol a jamakokkal (azokkal a szolgákkal, akiket a foglalkozást űző janicsárok maguk helyett állítottak), más helyeken nem; másfelől Lászlófalvi Velicstől tudjuk, hogy a kisebb helyőrségekben is volt néhány janicsár. 1685 végéig Újvár és Esztergom a Szent Liga kezére került (nem is beszélve a nagyszámú kisebb erősségről, pl. a még szóba hozandó Nógrádról), mely helyekről az életben maradt és elbocsátott janicsárok Budán gyülekeztek. Az egész vár védőrségének létszámára visszatérünk.[119]

A janicsárokon belül, külön 100—100 fős osztagokat képeztek az ún. „kavagut" föveget viselő, már említett szerdengecstik (fejüket vesztettek), akiket a legveszélyesebb feladatokra alkalmaztak, de a legmagasabban díjaztak. A janicsárok elvileg gyalogosok (jáják) voltak, de a szekbánok és agarászok között mindig voltak lovasok, a tárgyalt időszakra pedig olyan lovaselemeket is kebeleztek közéjük, mint pl. a „günüllük" (bátrak), jürükök (balkáni nomádok, akiket az első oszmánok Anatóliából telepítettek át) stb. Így gyanítjuk, hogy az 1686. augusztus 20-án és 29-én, kívülről a várba igyekvő, de lekaszabolt lovasok (akiket mindenki janicsárokként emleget) szerdengecsti günüllük voltak.[120] A kapi-kullárihoz tartoztak még a pattantyúsok és ágyúöntők, az ágyúszekerészek, a gránátosok (petárdások), az aknászok (szakképzettségükkel elismerten csak a franciák vetekedtek), a fegyverművesek (ezeket az irodalom ebben az időben már megkülönbözteti dzsebedzsikre — páncél- vagy acél-fegyverkovácsokra és tulambadzsikra — tűzfegyver-gyártókra, bár a tűzoltókat is így nevezték), lőpormolnárok, továbbá a Magas Porta által kirendelt segédtisztek, kül- és belügyi futárok és étekfogók (ez utóbbi három rendet elitnek is nevezték). Talán itt utalhatunk rá, hogy az oszmán haderőben használt olyan „furcsa" nevek, mint pl. a falkamesterek, vadmadárgondozók, étekfogók stb., nem funkciót, hanem köteléket vagy rangot jelöltek, továbbá a katonai beosztások elnevezése tartományonként is változott (pl. az algíri janicsárok parancsnokát, akit maguk választottak, vagy tettek le, „dej"-nek nevezték).

A szerat-kullári-hoz tartoztak a) a beslik (akiket Montecuccoli a magyar huszárokhoz hasonlít, s akik Budán olyan jól tudtak magyarul, hogy — nemzeti ruházatot is viselve — sokszor rászedték az ellenséget; nevük „ötös"-t jelent, ami kiemelt zsoldjukra utal); b) a minden 100 rájacsalád által kötelezően kiállítandó aszabok (Montecuccoli a magyar hajdúkhoz hasonlítja őket; nevük „nőtlen"-t jelent) továbbá c) a délszláv elemekből toborzott martalócok (lovas változatuk: a pandúrok, dunai hajós változatuk: a kara — fekete — martalócok, vagy kaptán-kúlok); d) a csetedzsik (100 főnél kevesebb lovast számláló portyázó osztagok, az 1596-ban megsemmisített akindzsik itt-ott még fellelhető töredékei).[121]

A pasa jerli-kullári-jának „halkáj"-hoz (gyűrűjéhez) lovas és gyaloggárda, lová-

118 *Evlia:* 265. és 268. o.; a janicsár aga törzskarát l. HK 1984/4. 633. o.
119 *Von Hammer:* ORSFV II. 221—223. o.; *Lászlófalvi Dr. Velics Antal:* i. m. II. 383—390. o.
120 *Fekete:* i. m. 127. és 131. o.; *Sugár:* i. m. 149., 152. o.
121 Enzyklopaedie... IV. 832. o.; a török enciklopédiában (Meydán Larousse) az áll, hogy a besliket, öt házanként, muzulmán rájákból toborozták.

(A budai vezírpasa kíséretének felvonulása két változatban Richard von Kreutel [Kara Mustapha vor Wien, Graz, Wien, Köln, 1982.] nyomán)

szok, vadászok, apródok és zenészek tartoztak, de Budán a pasa bizonyára tüzérséget és műszaki csapatokat (mühendisz) is tarthatott. A budai pasa lovas gárdájában gyakran találkozunk a Boszniából zsoldba fogadott „deli"-kel, akik nevüket az eszeveszettségig vakmerő magatartásuk miatt kapták, de kinézetük sem volt valami bizalomgerjesztő, mivel ruhájukra és lószerszámzatukra állatbőröket varrtak. A kiöregedett kapi-kúlokat és a két hadjáratot élve megúszott szerdengecstiket nyugdí-

jazták, de a szerat- és jerli-kúlokat egyszerűen elbocsátották a szolgálatból. Ezeknek az elemeknek (akiket „mázuldzsiknak", obsitosoknak neveztek), továbbá a dzselálinak és az Arábiából, Perzsiából Pestre sodródott irreguláris népségnek (arabisztánok, garibok) megengedték az ellenség földjén való portyázást, nehogy a pasalik lakosságát fosztogassák. Pesten volt elhelyezve a „Duna-menti mál-defterdár" adóbehajtó zsoldos katonasága is. Sajátos módon a szerat- és jerli-kullárihoz tartoztak a várat fenntartó, műszaki létesítményeit, katonai objektumait kiszolgáló mesteremberek és céhek tagjai is. Ezek agái, a katonai rendek parancsnokaival együtt, szintén a „váragák" körébe tartoztak és ezeken keresztül kapták a parancsokat a dizdártól. Ha a budai pasa a magyarországi (Duna menti) török hadak főparancsnokságát jelző szerdári jelvényeket (zöld zászló, melyre hat telehold és a zülfikár volt festve,[122] továbbá kandiai fekete kócsagtollas turbánforgó, s rendszerint különleges kard és kaftán, továbbá engedély arra, hogy nagy zenekart szervezhessen) megkapta, akkor az egész kijelölt területen állomásozó török haderő — rendszerint a vazallusokkal együtt — az alárendeltségébe került. A szerdári megbízatás a csak a várban és környékén tartózkodó erőkre is korlátozódhatott. Mivel 1686-elején a magyarországi török hadak főparancsnoka, Cserkesz Ahmed már Szegeden tartózkodott, Szári Szulejmán nagyvezír pedig márciusra vonta össze a felmentő sereget Drinápolyban, Abdurrahman valószínűleg csak a budai pasalik összes hadinépe feletti szerdárságot kapta meg. A lakosság és a hűbéresek felett béglerbégi beosztásának jogán rendelkezett.

Budavár török védelme 1686-ban

A vésztjósló 1686. esztendő már februárban török kudarcokkal kezdődött, mert e hó 12-én Szentjobb erősségét (Nagyvárad közelében) át kellett adni az ostromló kereszténységnek. Március 24-én Szegednél Cserkesz Ahmed 4000 főnyi török, tatár, kuruc hadát meglepték és több mint 1000 főt lekaszaboltak közülük, majd egy közeledő, 2000 főből álló felmentő sereget átkaroltak, amelynek szintén nagy veszteséget okoztak. E harcok során leginkább a Thökölytől átállt Petneházy-huszárok jeleskedtek. Cserkesz Ahmed Belgrádba vonult és ott a később beérkező nagyvezírhez csatlakozott.[123] Jellemző, hogy a padisah saját kincstárát is megnyitotta, a főmufti pedig a Próféta zászlaját is ki akarta adni Szári Szulejmán nagyvezírnek, aki azonban ezt visszautasította. IV. Mehmed fetvát (vélemény) kért a főmuftitól és ennek alapján megüzente Abdurahman pasának, hogy ha „az Iszlám erős bástyáját" megvédeni nem tudja, katonáival együtt inkább ott váljon harc közben vértanúvá, mint a hóhérok kezében. „Buda a próféta oltalma alatt áll — hirdették a fanatikus bektasiak — és a janicsárok között maga Mohamed is ott küzd majd; a veszély pillanatában mindenki saját szemével láthatja."[124]

Buda véderejének létszámára különféle adatok állnak rendelkezésre, ezért egyrészt csak valószínűsíthetjük az átlagos katonaállományt, másfelől pedig ez maga is ingadozott, attól függően, hogy mely szandzsákok és erősségek fegyveresei érkezhettek be a felszólításra. Van aki 16 000 főre teszi a fegyveresek számát. Ez nyilvánvaló túlzás, mely a keresztény ostromló sereg dicsőségét volt hivatva növelni.Egy másik adat 10 600 főről és 200 ágyúról szól. Fekete Lajos Buda „állandósult" védőrségének létszámát 4000 főre teszi, de ez a létszám 1686-ban nyilvánvalóan kiegészült, hiszen az előző években a Szent Liga csapatai által birtokba vett erősségekből az életben maradt kapi-kuluk végül is Budán kötöttek ki, miközben Abdurrahmannak sikerült néhány szandzsákot a saját pasalikjából időben mozgósítani. Ezenkívül

122 L. *R. Várkonyi:* i. m. 156. o.
123 *Sugár:* i. m. 86. o.
124 *Lázár:* i. m. II. 172. o.

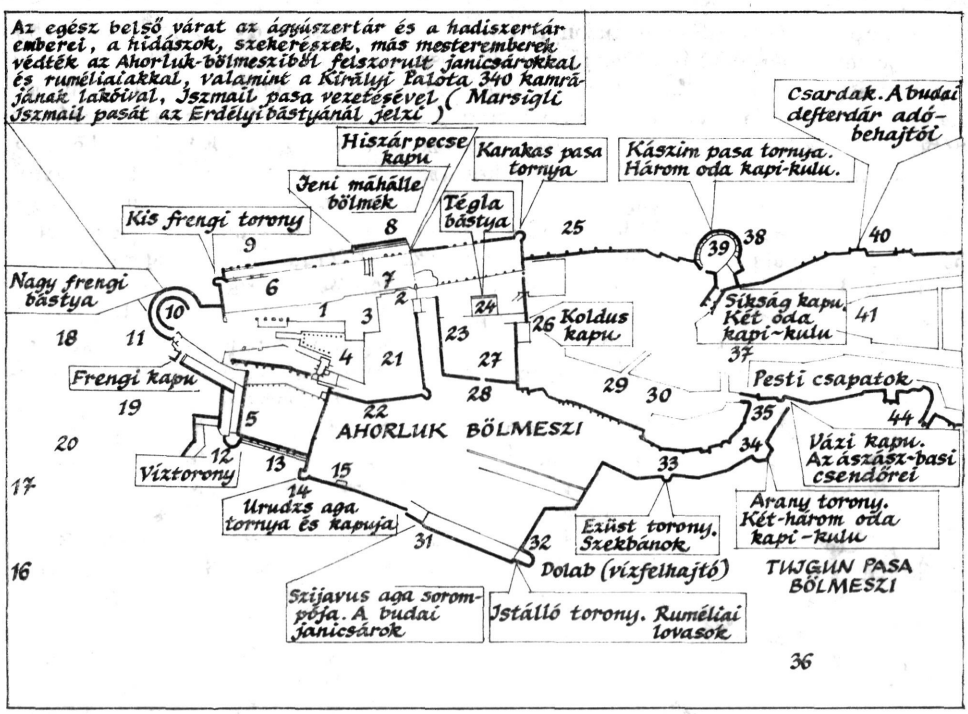
„Kile mezején" (Kelenföldön) bizonyára valamennyi segélyhad a ruméliai vilájetből is megjelent a március 21-én kezdődő hadi időszakra (ezt a következőkben felvázolt erőelosztásból rövidesen látni fogjuk), bár Velence erőteljesen támadta a Földközitenger parti oszmán végeket, miközben a Lipót által modortalanul megsértett Sobieski is küzdött a podóliai területek visszaszerzése céljából (ez a haditevékenység pl. a krími és budzsáki tatárok zömét lekötötte). Az 1984-ben megjelent „Magyarország hadtörténete" című könyv I. kötetében két adatot is találunk, amelyek egyszer 6000 főről, egyszer 4500 főről szólnak. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a védekezésnél e két határérték közti ingadozással számolunk. Az ostrom tapasztalatai azoknak a várból szökött lakosoknak a vallomását látszanak alátámasztani, akik a legjobb harckészséggel rendelkező janicsárok számát 1000-nél többre tették. A török vezérlet — de maga Abdurrahman is — még június elején sem tudta, hogy a Szent Liga seregének főcsoportosítása mely objektumokat szemeli ki ostrom céljából. Feltehetően Eger és Székesfehérvár ostromát várta, mert Székesfehérvárra erősítést küldött (1000 fő?).[125] Amikor kémei jelentették, hogy a Párkánynál összpontosult fősereg a Duna két partján megindult nyugat, illetve dél felé, úgy tűnik a következőképpen intézkedett: 1. futárt (futárokat) küldött az akkor Belgrádban időző Szári Szulejmánhoz; 2. elrendelte a pesti élelmiszerkészletek és vágóállatok begyűjtését a várba; 3. mozgósította a szandzsákjait, de mindet nem rendelte Budára; a Kile-mezején táborozó ruméliai lovasságot berendelte a várba; 4. a Vízi- és Alsóváros háztetőit lebontatta, amennyi gerendát, egyéb faanyagot és követ csak lehetett, felhordatott a várba; 5. az előkelő tisztségviselők családjait és vagyonát — köztük a sajátját — Csepel szigetére hajóztatta azzal a céllal, hogy a beérkező csamlüdzsákkal elszállíttatja őket a Dunán; 6. a várban maradt lakosság közmunkáját (homok- és kavicshordás, faanyag-felhalmozás, sánckarók hegyezése, földzsákok tömése, sánckosarak, palánkok fonása stb.) megszervezte; 7. lebontatta a doboló hidat úgy, hogy közben a pesti hídfőt egy osztag fedezte (a budai hídfőben néhány úszóalj megmaradt, azokat később az ostromló sereg felhasználta).[126] Ezután Abdi pasa elosztotta a várban levő harcosokat. Mint említettük: erről fennmaradt egy vázlat, melyet Marsigli fogoly török tisztjei készítettek. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a várban — beszámítva a tüzérséget és aknászokat is, akik a lövegpadokra és ellenaknászatra voltak szétosztva — korántsem volt annyi valódi kapikulu, mint amennyit ez a vázlat feltüntet. Nem szól azonban a szerat-kulukról és a jerli-kulláriról. Ezért azoknál az objektumoknál, amelyeknél a vázlat „kapi-kulu"-kat tüntet fel, szerat- és jerli-kuluk is lehettek. Ez az ősi kapi-kulu 100 év alatt történt felhígulásával és a katonai rendek neveinek tartományonként eltérő értelmezésével magyarázható.[127]

A kezdeti erőelosztás tehát a következő volt: a) az Istálló bölmeszi Duna-parti ún. Szijavus aga sorompójához a budai janicsár odabasit és embereit rendelte Abdi (ahol janicsárokat említünk, ott bizonyára jamakok [helyettes, szolga] és kul-ogluk, illetve kul-kardes-ek [szolgafiak, illetve szolgatestvérek] is lehettek); b) az Istálló tornyot és a vízfelhajtó kereket Rumélia vilejetből vezényelt szipáhik biztosították (ezek között is ott voltak a kendü-dsebelük és a saját szolgák); c) az Ezüst bástyát

125 Magyarország hadtörténete. Bp., 1984. I. 315. o.; *Meszlényi Antal:* Buda felszabadítása. Bp., 1936. 170—174. o.; *Révai Nagy Lexikon*, IV. 78—80. o.; eredeti módon *Sugár István:* A budai vár és ostromai című művében (210. o.) a török véderő kérdését elemzés nélkül elintézi azzal, hogy „A védőseregben 10 000 harcos 200 ágyúval sorakozik fel." *Lázár:* i. m. II. 171. o. a védőrséget 16 000 főre teszi. *Fekete:* i. m. 125. o. az állandósult őrséget 3—4 000 főre teszi.

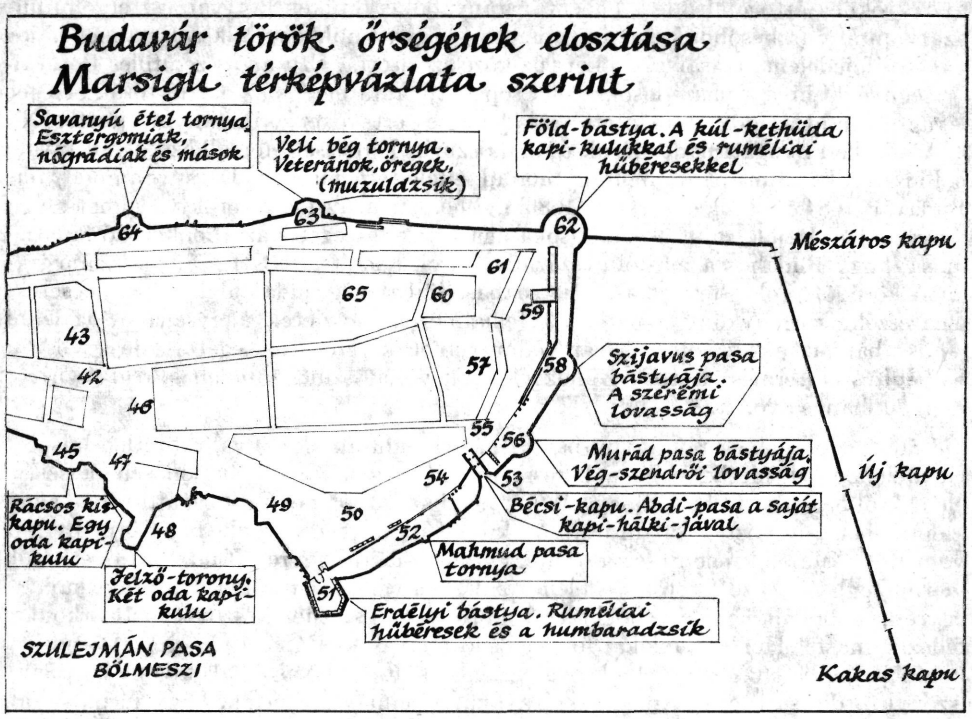
126 *Meszlényi:* i. m. 171—178. o.; *Gyurits Antal:* Budavár visszafoglalása. 1686. Szatmár, 1886. 57—60. o.

127 V. ö. a 109. sz. jegyzettel. Köztudott, hogy az Oszmán Birodalom hatalmas kiterjedésű térségeiben a haderővel kapcsolatos terminológiát különbözőképpen értelmezték és a központból kiinduló változásokat csak lassan tudták követni. Így a Marsiglinak segítő török tisztektől, akik a *Veress:* i. m. 42. és 43. oldalai között szereplő vázlatot rajzolták és jegyzetelték, nem várható el, hogy pontosan tudták volna, mely védműnél milyen csapatok tevékenykedtek. Egyfelől ezek beosztása bizonyára naponként változott (katonák lévén: ezen semmi csodálkoznivaló nem lehet), másfelől azok a török tisztek, akiket Marsigli „kimentett" a mészárlásból, bizonyára őrültek, ha a legáltalánosabb módon rekonstruálni tudták Abdi pasa erőelosztását, nehogy a kiváló hadmérnök náluk tájékozottabb emberek után nézzen.

Magyarázat: 1. Király szerájlári dir. (Királyi palota). 2. Szeráj kapiszu. (A palota kapuja). 3. Zindán (Börtön). 4. Dsebekháne (Hadszertár). 5. Pasa buz-háneszi (A pasa jégverme). 6. Jeni máhálle (Új várnegyed; „Új világ"). 7. Murád pasa dzsámi. 8. Jeni máhálle bedenleri dir (Az új várnegyed erődjei). 9. Frengi kule kücsük (kis frengi torony). 10. Büjük frengi kuleszi dir (nagy frengi torony). 11. Frengi kapiszu (Frengi kapu). 12. Szu kuleszi (Víztorony). 13. Bölme. Belik ámbárlári (Erődítményszakasz. A budai szandzsákbégség magtárai). 14. Urudzs aga kapiszu ve kuleszi (Urudzs aga kapuja és tornya). 15. Hádzsi Szefer dzsámi. 16. Ácsik ilidseszi (Nyílt hévfürdő). 17. Kücsük ilidseszi dir (Kis hévfürdő). 18. Jesil direkli ilidseszi (Zöldoszlopos hévfürdő). 19. Musztafa pasa dzsámi. 20. Jesil direkli dzsámi (Zöldoszlopos mecset). 21. Szeráj mejdáni (Palota tér). 22. Dsebekháne atdigi bedenleri (A hadszertár megnyújtott bástyatere). 23. Báli pasa mejdáni (Báli pasa tere). 24. Szijavus pasa japdigi keszek jeni tabie (Szijavus pasa új téglabástyája [tornya]). 25. Karakas pasa kuleszi (Karakas pasa tornya). 26. Dilendzsi kapiszu (Koldus kapu). 27. Tophane (Ágyúszertár). 28. Kücsük (Ogrun) kapi (Kis [titkos] kapu). 29. Pasa dzsámi (A pasa mecsetje). 30. Pasa szerájligi dir (A pasa palotája). 31. Szijavus aga japdigi serampo (A Szijavus aga által készített sorompó). 32. Ahorluk kuleszi (Istálló torony. Ott voltak Mátyás király istállói). 33. Gümüs tabie (Ezüst torony). 34. Altun tabie (Arany torony). 35. Szu kapiszu (Vízi kapu). 36. Tujgun pasa dzsámi. 37. Csársu dir (A bazár). 38. Ova kapiszu (Síkság [Fehérvári]

szejmenek (dzselálik) szállták meg; d) az Arany bástyát egy-két oda kapi-kulu őrizte; e) a Vízi kapuhoz az ászász basi (a janicsár törvényszolgák és éjjeliőrök főnöke) emberei kerültek; f) a Síkság (Ova-) kapuhoz két oda kapi-kulut osztottak be (megjegyzendő, hogy ekkor Budán voltak az előző években felszámolt erősségek kúl-jai is); g) a csardakot a Duna menti mál defterdár (kincstári pénzügyi főnök) adóbehajtói biztosították; h) a Tujgun pasa bölmeszi fölött levő falakat a pesti helyőrség és az ottani irreguláris erők szállták meg; i) a Jelző (Háber-) tornyot két oda kapi-kulu védelmezte; k) a Rácsos (Kafeszli-) kaput egy oda kapi-kulu zárta le; l) az Erdélyi bástya bölméiben és a csatlakozó falszakaszokon ruméliai szipáhik és a gránátosok bontakoztak szét, eleinte Iszmail pasának, Abdi helyettesének vezetésével, akit később a vezírpasa átvezényelt a Belsővár védőerőinek élére; m) a Bécsi kaput — a rohamok főirányát — Abdi pasa állta el saját pasakatonaságával; n) a Háber-kuleszitól a Bécsi kapuig bizonyára aszabok és a budai zsidóság önkéntesei egészítették ki az őrséget (mindkét elem lakótelepe ezen falszakasz mögött terült el); o) a Murád pasa rondella bölméiben és ritirátáiban a vég-szendrői szandzsák szipáhijai küzdöttek; p) a Szijavus pasa rondellában és ritirátáján a szerémi (Szirem) szandzsák lóról szállt

kapu). 39. Kászim pasa kuleszi (Kászim pasa tornya). 40. Csardak kolháneszi (Csardak őrállomás). 41. Orta dzsámi (Középső mecset). 42. Bedesztán (A szövetárusok piaca). 43. Kázindzsilár jeri dir (Kondérkovácsok [kolompárok] sora). 44. A Víziváros (Tujgun pasa bölmeszi) fölötti falszakasz. 45. Kücsük (Káfeszli) kapi (Kicsi [rácsos] kapu). 46. Csársu dir (Bazár). 47. Büjük dzsámi (Nagy mecset). 48. Háber kuleszi (Jelző [őr-] torony). 49. Jenicseri buzháneszi (A janicsárok jégverme). 50. Jehudilár máhálleszi dir (A zsidók negyede). 51. Erdel kuleszi (Erdélyi bástya). 52. Mahmud pasa kuleszi (Mahmud pasa tornya). 53. Becs kapiszu (Bécsi kapu [Szombat kapu]). 54. Ázáblár buzháneszi (Az aszabok jégverme). 55. Jenicseri agaszi joli dir (A janicsár aga utcája). 56. Murád pasa kuleszi (Murád pasa bástyája). 57. Hádzsi aga dzsámi. 58. Szijavus pasa kuleszi (Sziavus pasa bástyája). 59. Hamam joli dir (Fürdő utca). 60. Fátiha (Fetiha?) dzsámi (Győzelmi mecset). 61. Toprak kuleszi joli dir (A földbástya útja). 62. Toprak kuleszi. (Föld- [Esztergomi] bástya). 63. Veli bej kuleszi (Veli bég tornya). 64. Eksi ás kuleszi (Savanyú étel tornya). 65. Fevdkubbe dzsámi (Halálkupolás mecset [?]).

Megjegyzések: 1. Marsigli a Belsővár (ics-kále, vagy hiszárpecse) védőőrségét nem közli, ezért ennek rendjére más forrásokból következtethetünk. 2. Majdnem teljesen biztos, hogy Marsigli a kapi-kuluk fogalomkörébe itt más zsoldosokat is beleért (aszabok, martalócok, günüllük, beslik, fáriszok, delik stb.)

szipáhijai nyertek beosztást; r) a nagy Esztergomi rondellához (toprak-kuleszi) Abdi pasa portai ágense került, akinek janicsárokat és ruméliai szipáhikat rendeltek alá; s) a Veli bég rondellán a veteránok és öregek (mázuldzsik) hadakoztak; t) a Savanyú étel tornyánál a Nógrád és Esztergom váraiból Budára került katonák hárították el az ellenség támadásait; u) a Belsővár védelmét — az összes objektumokat beleértve — (jeni mahalle, Urudzs aga tabieszi, Ali pasa rondella, a két — kicsi és nagy — frengi rondella, Karakas pasa rondella, Kirohanási vagy Fellegvár kapu, nyugati zwinger stb.) az Erdélyi bástyáról átvezényelt Iszmail pasa védelmezte a Belsővárban lakó, illetve itt szolgáló katonákkal: az arzenál és fegyvertár fegyverműveseivel, ágyúöntőivel, lőpormolnáraival, szekerészekkel, hidászokkal, egyéb műszakiakkal, akikhez később csatlakoztak az Istálló bölmeszből felhúzódó janicsárok és szipáhik. A Belsővár védőinek elosztására Marsigli térképén nem találunk adatokat, de aligha lehetett Abdinak más alternatívája, mint amit leírtunk.[128] Az erőelosztásból kitűnik, hogy a Kelenföldön állomásozó ruméliaiakon kívül a budai pasalik szandzsákjai közül csak déli irányból érkeztek be szipáhik, bár van olyan adat, hogy Eger felől is sikerült bizo-

128 V. ö. *Veress:* i. m. 42—48. o. és *Sugár:* i. m. 104., 122., 158. o.

nyos erőknek áttörniük; de a Fehérvár irányából érkezőket Bottyán esztergomi huszárkapitány (a későbbi kuruc brigadéros) — együttműködve Miksa Emánuel bajor választófejedelem lovasaival — két tűz közé szorította. Ezután a szemfüles Bottyán — segítségül híva a naszádosokat — Csepelt rohanta meg, s az ottani török őrséget levágta, majd az oda menekített családokat és értékeket zsákmányul ejtette.

A korabeli nyugati hadtudósok és az „oszmán kérdéssel" foglalkozó olyan kiváló polihisztorok, mint pl. a méltánytalanul elfelejtett magyar Decsy Sámuel volt, Budavár 1684. évi sikeres és az 1686. évi hosszú ideig tartó török védelmét olyan tényezőkben látják, mint a védők sokasága (?), vitézsége és az abból eredő fanatizmusa, hogy Budához a másfél évszázados török hódoltság alatt számos iszlám tradíció kötődött (pl. Gürz Éliász, Hizrbaba, Gülbaba legendás alakjai, a mecsetek, medreszék, szegénykonyhák stb.), a felhalmozott készletek nagysága és védelmi rendszabályaik aktív volta. A vár védműveinek korszerűtlenségét — de egyben a hadiépítészet természeti tényezőinek előnyös voltát szinte minden — régi és új — szerző kihangsúlyozza.[129]

Buda védőrségének rendkívüli bátorságát és padisahjukhoz való töretlen hűségét ellenfeleik is elismerik, noha a keresztény táborba kiszökött (különösen délszláv) elemekről is gyakorta hírt adnak. Az ún. „Gábor szabó" nevű informátorról — aki a szeptember 2-i győztes roham után örökre eltűnt — tudni vélik, hogy örmény lett volna.[130] A Marsigli jelentéseit és feljegyzéseit tömörítő Veress Endre a következők szerint foglalja össze a török védelem rendszabályait: „A törökök hadi taktikája,... egyrészt abból áll, hogy a védőket a vár körül palánkszerűen készített mély árkokkal fedezik, másfelől az ostromlókat folytonos kirohanásokkal zavarják. Ezeket rendesen korán hajnalban végezték előbb gyalogsággal s utána lovasokkal, kivont karddal s iszonyú ordítással lepvén meg a szárnyakat, amint észrevették, hogy meglazultak vagy fedezetlenek. — E módszerükkel rémítő pusztítást tettek az ostromlók seregében, mely sokszor kimerülten hevert, vagy egész éjjel dolgozva a nappal tönkretett állások kijavításán, csüggedten fogadta a támadást. De a török kincstár... minden levágott főért két zecchinót fizetett, a mi... buzdítá a katonákat... e jövedelmező, de önkéntes haditettre."[131] Megjegyzendő, hogy a Szent Liga csapatainak parancsnokságai szintén fizettek a bemutatott török fejekért. A védelem általános módszerei voltak még: az egyes falszakaszokon kiépített tüzelőállásokból pásztázó össztüzek lövése, melyek során előszeretettel használtak kartácsot és gyújtólövedéket; a gránátosok különféle bombáinak és petárdáinak dobása, katapultálása és lövése; a rondellákban és veszélyeztetett falszakaszokban kiépített „aknalehallgató kamrákból" az ellenséges aknák irányának megállapítása és ellenaknákkal való semlegesítése. Az aknaharcban rendkívül gyorsan reagáltak úgy is az ellenség akcióira, hogy a falrombolás által okozott törések („Brech-"ek) alá romboló-, vagy órák alatt elkészíthető szóróaknákat ástak, melyeket akkor robbantottak, amikor a rohamoszlop zöme az aknák fölé érkezett. Előre elkészített romboló-, közömbösítő- és szóróaknákkal tulajdonképpen valamennyi exponált helyen rendelkeztek. A kitörések egyik célja az elért ágyúk gyújtónyílásainak „beszegezése" volt. Saját lövegeik közül a bölmékben és ritirátákban sokat úgy helyeztek el, hogy oldalazó tüzet lőhessenek a benyomult, vagy befészkelődött ellenségre. A sáncmunkákkal elfoglalt, vagy rohamra gyülekező keresztény katonákat hatalmas kövek legördítésével, égő szurokkoszorúkkal és gyantás, kénes anyagokkal töltött és meggyújtott bőrzsákokkal, égő fagerendákkal zavarták. Alkalmazták a falak előtt álcázva meghúzódó fegyveres cso-

129 *Decsy:* i. m. II. 437.—439 o.; Marsigli Buda 1866-os visszavételének értékelésekor így írt: „A folytonos tüzelés mindjobban meggyöngíté a falakat, s habár a törököknek annyi volt is élelmök, hogy három várnak is elég lett volna, kimerülten várták az elkerülhetetlen utolsó ostromot... A főrondellának egy akkora résén rohantak fel, melyen alig két ember férhetett be..." (*Veress:* i. m. 62. o.)

130 *R. Várkonyi:* i. m. 318.. 326. o.

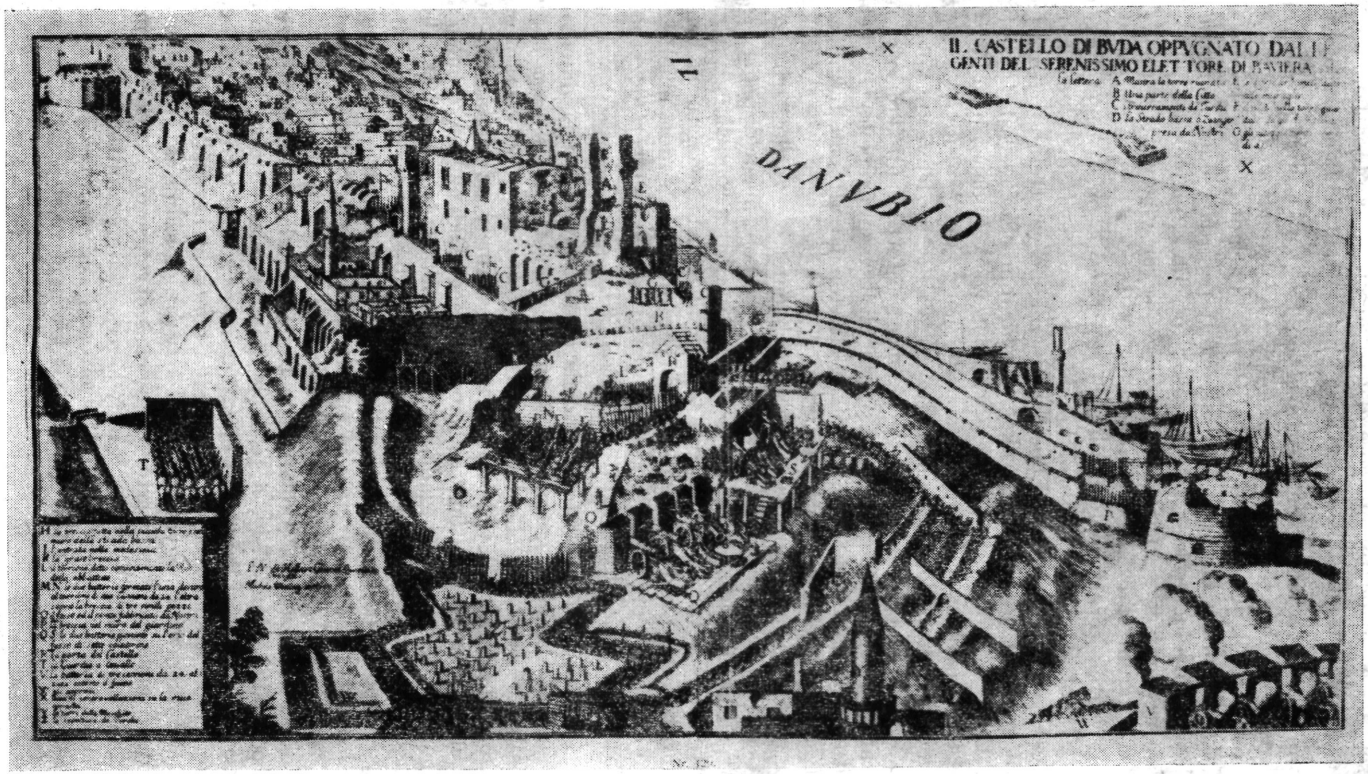
131 *Veress:* i. m. 62. o.

portjaiknak — a tüzérséggel és aknászokkal egybehangolt — akcióit is. A Szent Liga csapatainak tüzérsége, illetve ügyetlen vallon aknászai által tört, illetve robbantott falrések mögé haladéktalanul gerendákból ácsolt, vesszőfonatból előre elkészített falazatot (sövényt) emeltek, amelyek elé szóróaknákat ástak és sáncot emeltek.[132]

Az ostrom eseményei lényegében közismertek. Ezért mi csupán a védelem „érdekességei" szempontjából vesszük kissé szemügyre e folyamatot. Június 23-án a Vízi- és Alsóvárost a török jelentősebb ellenállás nélkül feladta, pedig kezére játszott, hogy a Kakas kapura a támadók által akasztott petárda csődöt mondott. Június 29-éig kölcsönös lövöldözések és vállalkozások történtek, melyeket éjjel — feltehetően szíriai mesaledzsik — tüzelőanyagok égetésével világítottak meg. 29-én a Síkság (Ova-) kapun kitörő 600 gyalogos és 300 lovas nagy pusztítást végzett a sáncmunkát végzők között, melyet július 5-én a Bécsi kapunál ismételtek meg, de itt kudarcot vallottak. Ahogy a sáncok közeledtek a kiszemelt falszakaszok irányába, a harc hevessége úgy növekedett. Ebben az időszakban vetették be először Gonzales „abroncsolt gömbjeit", melyek, szikrákat szórva, romboló és gyújtóhatást értek el egyszerre. Erről az időről írja az öreg Schulhof Izsák budai rabbi, hogy „...azt mondtuk este, bárcsak reggel lenne, reggel pedig, hogy este."[133] Július 13-án az északi védőszakaszon három oszlop megrohamozta a réseket. Meszlényi így jellemzi a védelmet: „...a várból... égető szurokkoszorúk, meggyújtott lőporzsákok és gyantaporlángok tucatjával szórták őket vissza... a janicsárok vasgyűrűbe fogták őket, s irtózatos kézitusa fejlődött ki köztük. ...vulkánfelületen jártak lent, hisz... az aknák felrobbantása röpítette őket a levegőbe."[134] Az 1 400 keresztény és 300 török életébe került, de másfél óra alatt kifulladt roham döbbentette rá a lotharingiai herceg vezérkarát egyfelől arra, hogy ritirátával állnak szemben; másfelől pedig arra, amit Károlyi Árpád így fogalmaz meg: Az Esztergomi „...üres rondellának... meg van az az előnye, hogy a rajta tört résbe a támadófél igen nehezen tudja befészkelni magát, a levegőbe nem tud logement- építeni, ütegeit... nem tudja elhelyezni kellő talaj, padló hijján... a megfészkelés, ütegállítás olyan nagy emberáldozatba került, hogy... kénytelen a már elfoglalt rést otthagyni."[135]

A július 16-án éjjel a nagy frengi rondella ellen végrehajtott eredményes bajor roham révén befészkelődött katonákat és tűzeszközöket Iszmail pasa hadinépe a 22-én hajnalban végrehajtott ellenlökéssel visszavetette. Röviddel ezután csapódott be az a bizonyos ominózus lövedék a hadszertárba, amely, az ott tárolt lőport felrobbantva, másfélezer török katonát és lakost ölt meg. Abdi ezután, minden ágyúját elsüttetve, visszautasította a megadásra való felszólítást és a leomlott falrész fölé többsoros, cölöpökkel megtűzdelt sáncot építtetett, 25-én pedig északon kirohanást szervezett. E napon a nagy frengi rondella, a déli bajor támadás irányában, hosszú szakaszon leomlott. A gyorsan mögéje épített cölöpsor felgyújtásával mutatta be először „Tüzes Gábor" (Rafael Gabrielli nizzai szerzetes) olthatatlan tüzes szerszámát, aminek az ellenszerét a törökök nem tudták feltalálni. Az első összehangolt roham időpontjáig, július 27-ig, a rések lezárása és elaknásítása, próbarohamok visszaverése folyt. A Bécsi kapu előtt épített minaret karcsú tornyát a várbelieknek kellett kilőni, mert a keresztények tűzvezetési pontként használták. Abdi felderítő rendszere jól működött, de egyre szaporodott az árulók száma is. Pontos értesülései voltak Oszmán pasa, egri helytartó seregének szétveréséről, Szári Szulejmán felmentő hadának mozdulatairól, sőt a Károly herceg által megépíttetett külső körsánc (circumvallatio) pontos nyomvonaláról és erősebb szakaszairól. Több alkalommal provokátorokat küldött a két fővezérhez, akik kirohanásokat jeleztek, melyek vagy

132 Uo. *Decsy:* i. m. 437—440. o.; *Meszlényi:* i. m. 174—175. o.
133 *Gyurits:* i. m. 70. o.; *Schulhof:* i. m. 25—26., 32. o.
134 *Meszlényi:* i. m. 179. o.
135 Idézi *Szentneményi*: i. m. 109. o.

(Dr. Szentneményi Béla: Budavár hadiépítészete [Bp., 1950.] c. munkája nyomán)

nem akkor következtek be, vagy az estére mondott akció kora hajnalban, a török részéről eredményesen, került végrehajtásra. A július 27-i általános roham elhárításáról Meszlényi így ír: „Az egész vár népe harcossá lesz. Asszonyok, gyermekek és öregek... hordják és szórják le a köveket, szurokkoszorúkat és kézigránátokat. Még a zsidóknak is megjön a bátorságuk. Míg az egyik része tisztes távolságból aranyai csörgetésével bátorítja a pogányt a kitartásra, a másik hozzászegődik és hihetetlen elszántsággal veri vissza... a támadókat."[136] (Tudjuk, hogy az oszmánoknál dzsizjét, a nyugati keresztény államokban „tolarenciapénzt" kellett fizetniük a zsidóknak. De amíg az oszmánok a zsidó dzimmit engedték tevékenykedni, nyugaton senki sem védte őket a pogromoktól, ezért sokan jöttek nyugatról Budára.) Schulhof szinte költőien ír erről: „...lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas..."[137]

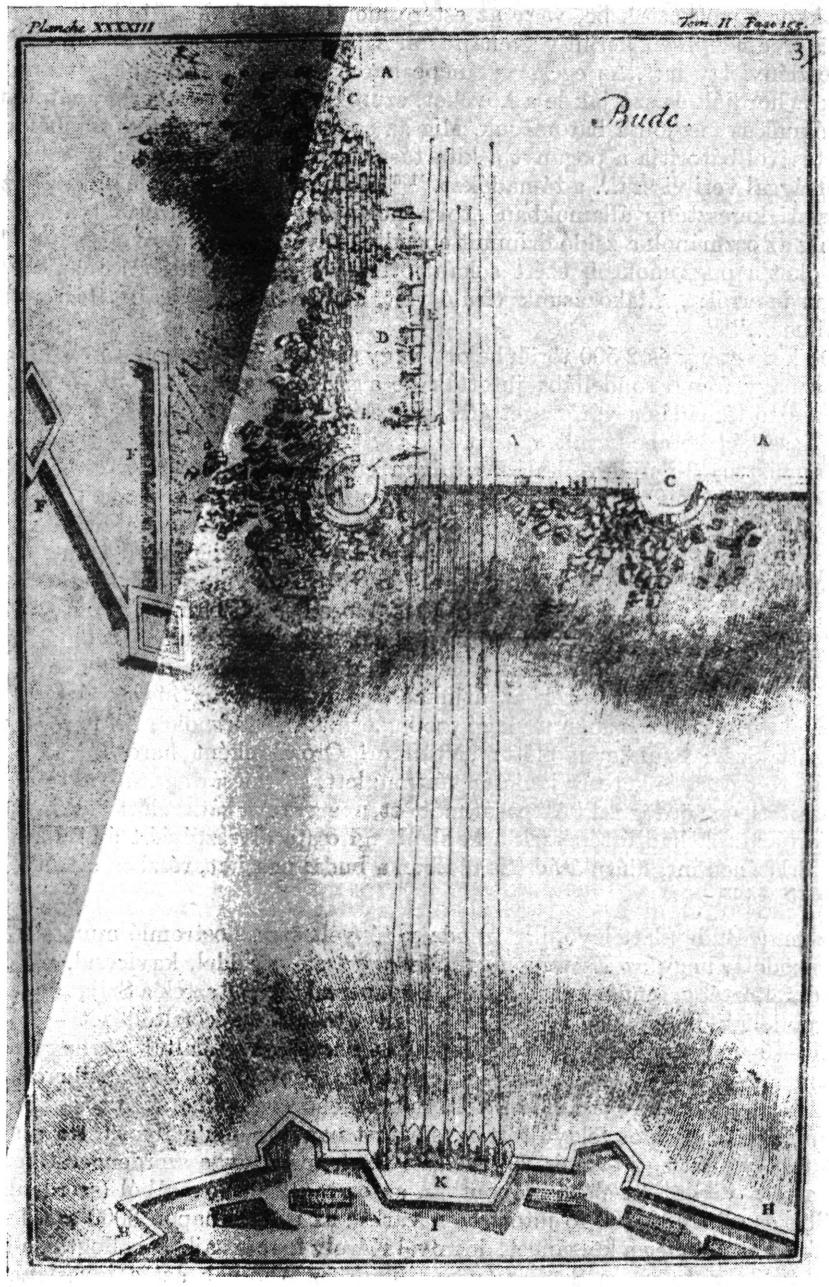
3 600 keresztény és 2 500 török halott, vagy sérült árán északon a külső fal mögé, délen a nagy frengi rondellába jutottak be a szövetségesek. A Duna felől intézett megtévesztő támadás a várőrséget átcsoportosításra késztette, s így ez 600 magyar hajdú és sajkás életébe került.

Az augusztus 3-i újabb általános roham eredményeként északon a Szijavus és Murád pasa rondellák bölméibe, délen a Piros Palota termeibe fészkelték be magukat a szövetséges rohamoszlopok. Iszmail pasa azonban koncentrált ellenlökéssel ismét visszavetette a bajorokat a nagy frengi bástyában kiépített haránt-sáncaikba. Augusztus 14-én sor került a Szulejmán nagyvezír erői és a külső körsáncba vezényelt csapatok összeütközésére. A 60—70 000 főre becsült oszmán sereg — melyben a többség bizonyára alacsony harcértékű dzseláli és szerat-kullári volt — Budaörs és Torbágy között akarta áttörni a körsáncot, de a Szent Liga dragonyosai, vértesei és huszárai végül elreteszelték az útjukat, s a csata sokáig ingadozó kimenetelét ezzel eldöntötték. Az oszmán támadó csoportosítás parancsnoka, Ali pasa, így mentegetőzött Szári Szulejmán előtt: „Vezírem! Oroszlánként harcoltak a padisah katonái. Két pasa és kétezer janicsár vértanú lett, a janicsár aga súlyosan megsebesült. A hitetlenek ördögök!" Ali pasát még ott, a nagyvezír sátra előtt megfojtották.[138] Újabban a török hadtörténészek a kahlenbergi csata elvesztéséért és Buda felmentési kísérletének meghiúsulásáért is részben a budai pasákat, részben a tatárokat teszik felelőssé.[139]

Közben a Buda alatt levő, illetve oda vezényelt összes ostromló munkáskéz azon szorgoskodott, hogy az Esztergomi rondella belsejét földdel, kaviccsal, náddal feltöltse és felületét gerendákkal áthidalja. Ugyanezzel kísérleteztek a Szijavus és Murád pasa rondellák bölméiben is. Az északi ritiráta árkainak feltöltését — fával és náddal — a magyar hajdúk és odavezényelt parasztok vállalták. A nagy forróság azonban a zöld növényeket hamar kiszárította, ezért Abdi pasa emberei szurokkoszorúkkal, lőporral és gyantával töltött kecskebőr zsákokkal, égő rőzsekötegekkel minden éghető anyagot felgyújtottak, s a füst napokig elhomályosította a szikrázó napot is. Augusztus 20-án és 29-én Szári Szulejmán lovas szerdengecstiket akart bejuttatni a várba. Az előző időpontban az osztag 2000 lovasából (szerdengecstik, günüllük és szipáhik) 200 fő jutott be a várba; az utóbbi napon 3000 szerdengecsti észak felé kerülte meg a körsáncot, de mivel Károly herceg sajkásai elfogták a búvárt, aki a Dunán vitte volna Szulejmán nagyvezírhez Abdinak azt a javaslatát, hogy a Kakas kapu felől kísérletezzen, ezt az osztagot várták és teljesen felmorzsolták (nyilvánvaló, hogy Abdi egyidejűleg több futárt is indított a nagyvezírhez).

Már a júniusi, júliusi kirohanásokban feltűnt egy rendkívül vitéz török tiszt, akit

136 *Meszlényi:* i. m. 192. o.
137 *Schulhof:* i. m. 5. o.
138 *R. Várkonyi:* i. m. 305—306. o.
139 V. ö. a 47. jegyzettel. L. még *R. Várkonyi:* i. m. 298. o.

*(Dr. Veress Endre: **Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd** olasz hadi mérnök jelentései... [Bp., 1907.] c. műve nyomán)*

— mivel elvesztett balkeze **helyén** ezüstből pótolt műkéz volt — Csolak (Csonka) bégnek neveztek. Sorsát **azért vázoljuk**, mert sok török vezető élete hasonlít az övéhez. Ez az illusztris katona **Boszniában** született, de négyéves korától nagybátyjánál, Buda egyik lovassági **agájánál** nevelkedett, s így törökül, magyarul és a délszlávok

nyelvén is megtanult beszélni. Még 20 éves kora előtt nagybátyja révén Nógrád várának egyik tisztje, majd szandzsákbégje lett. Nyelvtudása folytán előbb a Thököly-felkelés török összekötője volt, majd az 1683-i (bécsi) hadjáratban számos esetben tolmácsként alkalmazták, ezért a császári hadvezetés is megismerte e rendkívül elmés és vitéz katonát. 1685. augusztus 26-án Csonka bég felrobbantatta Nógrád várát, s a menthető hadfelszereléssel — közte a tüzérséggel — Budára vonult. Abdi pasa itt a Savanyú étel rondella környékét védelmező, Újvárról, Esztergomból és Nógrádból Budára sodródott török katonák parancsnokává nevezte ki. Csonka bég rövidesen Abdurrahman egyik legfőbb támaszává vált, s mivel — különösen a kirohanásoknál — teljhatalommal rendelkezhetett, továbbá Abdi fokozatosan bevonta őt elhatározásainak meghozatalába, a katonák „vicepasának" kezdték nevezni. Ez a spontán módon kiérdemelt cím nem egyezett meg sem Iszmail pasa (aki feltehetőleg Abdi „müteszellim"-je volt; a pasa halála, vagy áthelyezése esetén az új pasa beérkeztéig vitte volna az ügyeket), sem a „kapi kiaja" (a portai ágens, akiről tudjuk, hogy az Esztergom bástya védelmét vezette) rangjával, hanem véletlenszerűen alakult ki. Karl Teply osztrák oszmanológus szerint egyedül Iszhakcsali Mehmed janicsár aga (feltehetően a dizdár) látott riválist Csonka bégben. Budavár elfoglalása után Csonka bég élve került a lotharingiai herceg csapatainak fogságába, ahonnan Bécsbe vitték. 1696-ban, családjával együtt, áttért a keresztény hitre. 1702-ben — Leopold Freiherr von Zungenberg néven — egy császári huszárezred parancsnokává nevezték ki és a francia hadszíntérre vezényelték, ahol jelentős haditetteket hajtott végre.[140]

Visszatérve Buda ostromának konkrét eseményeihez: a Szent Liga csapatainak újabb, általános rohamáról Abdi aligha tudott valamit, mert egyfelől az ostromrend felvételét megtévesztő manőverekkel, másfelől napokig tartó fergeteges ágyútűzzel álcázták. Az is valószínű, hogy a derék budai pasa és Szári Szulejmán között mindenféle megbízható összeköttetés megszakadt. A szeptember 2-i rohamról Marsigli ezt írja: „A keresztény csapatok kitartó ostroma végre mégis célt ért... habár a töröknek annyi volt az élelmök, hogy három várnak is elég lett volna, kimerülten várták az elkerülhetetlen utolsó rohamot, mely 1686 szeptember másodikán délben kezdődött. A főrondellának (Esztergomi rondella — G. T.) egy akkora résén rohantak fel, melyen alig két ember férhetett be, s amikor báró Asti a maga szakaszával elsőnek bejutott, a sokat szenvedett vár végre visszakerült a keresztények kezébe."[141] Mondanunk sem kell, hogy Marsigli — bármily precíz hadmérnök és haditudósító volt — a szeptember 2-i roham leírásában több vonatkozásban tévedett. D'Asti, a 30 éves olasz báró, alezredes, minden korábbi rohamban résztvett, s így szeptember 2-án eleve sérülten vezette a legveszélyesebb feladattal megbízott rohamoszlopot. Biztosan tudjuk, hogy a kijelölt „Brech"-et ő nem érte el, mert újabb lövedékektől találva összeesett.[142] Osztaga viszont elsők között tört be az Alsóvárba. A fiatal báró sírja ma a Mátyás-templom alagsorában található. A másik tévedés abban rejlik, hogy bár viszonylag nem egyidejűleg, de több ponton is betörtek a keresztény rohamoszlopok a várba.[143] Abdi úgy gondolta, hogy a ritiráta harmadik fala felfogja a támadást. Amikor ezt áttörték, a mai Táncsics Mihály utcán hátrálni kezdett, s ezt látva a török katonák a Vízivároson át menekülni kezdtek, vagy a pincékbe rejtőzködtek el. Abdi — saját kapi khálkijától körülfogva — a mai Szentháromság térig hátrált, majd ott belerohant a keresztény katonák feléje tartott pengéibe. Ezen állításunktól eltér a Szijavus pasa rondellán levő emlékmű szövege. A legenda

140 *Karl Teply:* Mehmed Colak Beg—Leopold Freiherr von Zungenberg. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte (MIÖG). 1972. 1. folgt. 113—155. o.
141 *Veress:* i. m. 62. o.
142 *Dr. Lukinich és Markó Árpád:* Sorsdöntő csaták. Bp., é. n. I. k. 174. o.
143 *ifj. Barta:* i. m. 215—220. o.

Abdival ugyanazt mondatja, amit abban az időben minden olyan török parancsnok elmondott volna, aki nem adta meg magát: „...ha nem tudtam megvédeni a rám bízott várat, akkor pusztuljak magam is itt!" Károly herceg rohamoszlopai és behatoló tartalékai, a mai Dísz téren összpontosulva, újabb rohamukkal segítettek Miksa Emánuel bajor seregeinek birtokba venni a Belsővárat. Ami ezután következett, azt olvassuk el a túlélő Schulhof Izsák krónikájából. Amikor Iszhakcsali Mehmed janicsár odzsak-agát Károly herceg elé vezették, talán a következőket mondta neki: „Hiszem, hogy nem fogsz hatalmaddal visszaélni, s habár le is győztél bennünket, becsülni fogod..., hogy katonák vagyunk, mert magad is az vagy!"[144] Egy másik változat szerint foglyulejtőinek ezt mondta volna: „...ma néktek szolgált a szerencse, de holnapra a kocka megfordulhat és én... benneteket megöllek!"[145]

A szemtanúk Buda várát, meghódított és felgyújtott állapotában, belülről kivilágított koponyához hasonlították, mások azt írták róla, hogy: „miserabilis rerum faciens", vagyis szánalmas látványt mutat.[146] Amikor Marsigli, fogoly török tisztjeivel, corvinák után kutatva, belépett az égő Piros Palota kapuján, talán szemébe ötlött az egyik falon a következő vers:

„Hitharcosok szállása ez, bégem! más *sohase* lesz;
itt, ha zsarnok leszel, jó végű nem lehetsz!"[147]

Тибор Генерал

ВОЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ БУДЫ И ОБСТРОЯТЕЛЬСТВА ЕЁ ЗАЩИТЫ В ПЕРИОД УПАДКА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ХОДЕ ОСАДЫ 1686 ГОДА

Резюме

Начиная с конца XVI века классические институты османского государства и его вооруженных сил, благодаря которым из мелкого кочествого племени возникла могущественная мировая империя, пришли в состояние упадка. Причины этого упадка коренились в хроническом финансовом кризисе, который быстро погубил слой военнослужащих-бенефициаров, а обесценивание денег побуждало наемные элементы к постоянным мятежам. Солдаты, завербованные из безземельной анатолийской молодежи, после войны были уволены без выплаты им наемного жалованья, и эти элементы — «джелали» — своими разбоями держали в постоянном страхе население страны. Фанатические «факи», расстравливаемые янычарами, отклонили все предложения реформ. Бунтовавшие вооруженные силы можно выло усмирить лишь в период военных походов, поэтому завоевания османской империи в XVII веке (покорение Креты, Азербайджана, Подолии, взятие города Канижа, Уйвар и т. д.) отчасти объяснялись тем, что военное руководство нуждалось в добыче и необходимо было найти применение сил войскам. В середине XVII века политическое соотношение сил в Европе изменилось. Гегемония перешла в руки Англии, а раздробленная Германско—Римская Империя была зажата между двух огней сотрудничества Франции и Османской империи. Венский двор осознал слабость османских вооруженных сил лишь в 1783 году после венской, а затем парканьской своей победы, несмотря на то, что уже в 1764 году уже была выиграна битва у турок при Сентготтхарде. Государства, объединившиеся в «Святой Лиге» приняли твердое решение оттеснить турок. Несмотря на то, что в 1784 году союзники потерпели поражение под Будой, на следующий год они продолжали военную кампанию против турок и осуществили стратегическое окружение Буды, создав тем самым условия для новой, более успешной осады города.

Еще до прихода к власти нового паши Буды Абдурахмана в крепость прибыл военный инженер Кёсе Сиявус ага, который за счет применения ряда новых фортификационных эле-

144 Iszhakcsali Mehmed nevét *Karl Teply* említi. i. m. 122. o. (52. jegyzet); *Sugár:* i. m. 161. o. Csonka béggel mondatja az illusztris szöveget, melyről Karl Teply nem tesz említést.
145 *Decsy:* i. m. II. 438—439. o.
146 *Dr. Lukinich Imre és Markó Árpád:* i. m. I. k. 477. o. (Kohári levele)
147 *Evlia:* 266. o. Kiemelés a szerzőtől.

ментов (двойных и тройных стен, строительства башен, ловушек, ворот, барьеров, минных шахт и т. д.) повысил неприступность крепости, главная сила которой в противостоянии осаде крылась, между прочим, в естественных факторах. Оборонительные сооружения крепости того времени известны главным образом из описания Челеби Эвила от 1763 года и из эскизов графа Маршигли от 1783 года, эти последние в 1686 году — в дни после взятия крепости — он дополнил с привлечением турецких офицеров, и на одном из чертежей он зафиксировал также и разделение оборонительных сил. За наруженую оборону Буды несли ответственность воины-спахи, владевшие пашаликским районом Буды, которые взаимодействовали с вспомогательными пограничными слугами («сераткуллари»), укрывавшимися в крепостях за брустверами и за частоколом. На оборону Буды ежегодно из Румелии командировали значительный контингент войск, которые вербовались на поле Киле (Келенфельд). Первоначальный гарнизон Буды и Пешта подчинялись «диздар»-у, которого зачастую назначали из штаба янычар аги. Диздар принимал приказ от паши лишь в том случае, если тот получал значки из сердолика от султана. Диздару войска подчинялись посредством 20 военоначальников — ага крепости. В гарнизон крепости входило также т. н. «воинство паши», которое получало жалование из доходов будайского «дома» паши, этот контингент поставлял и латников за определенную предписанную плату.

Абдурахман организовал защиту крепости, использовав все приемы крепостных войн, которые были усвоены им в ходе двадцатилетней осады Креты (Кандиа), а также во время защиты Каменца. Поражению организованной им обороны содействовало то, что спасательное войско великого визиря Сари Сулеймана было не способно прорвать наружный шанец и не могло также подослать подкрепление в крепость. Турки еще не привыкли отражать бомбы «в обручах» Гонзалеса и бороться с негасимой взрывательной смесью фратера Габриэлли. Однако в борьбе с минами они высико превзошли осадные войска. Многие из бывших турецких защитников крепости позднее получили высокие военные посты в императорской армии. Одним из самых известных среди них был Чонка-бег (Чулак) или «виде паша», который под именем Леопольда фон Цунгаберга сражался против французов во главе одного гусарского полка.

Tibor Generál

DIE MILITÄRISCHE LAGE VON BUDA IM VERFALLENDEN OSMANISCHEN REICH UND DIE UMSTÄNDE SEINER VERTEIDIGUNG WÄHREND DER BELAGERUNG VON 1686

Resümee

Vom Ende des 15-ten Jahrhunderts an gerieten die klassischen Institutionen des osmanischen Staates und Heeres, durch denen sich ein Weltreich aus einem winzigen Nomadenstamm gebildete, in den Zustand des Verfalls. Die Wurzel des Verfalls war die chronische Finanzkrise, die die Pfründe besitzende Soldatenschicht schnell ruinierte und die Geldentwertung bewegte die Söldnerelemente zu ständiger Meuterei. Die aus den besitzlosen Jungen von Anatolien angeworbenen Soldaten wurden nach dem Krieg — mit ihrem Soldrückstand — entlassen und diese Elementen, die „dselalis", haben die Bevölkerung durch ihre Wegelagerungen in Schrecken versetzt. Die phanatischen „Fakhis" haben alle Reformen zurückgewiesen wodurch sie die Janitsaren erregt haben. Das meuternde Heer konnte nur zur Zeit der Feldzüge besänftigt werden, so sind die osmanischen Eroberungen des 17-ten Jahrhunderts (Kreta, Aserbaitsan, Podolia, Kanizsa, Újvár usw.) teilweise dem zu verdanken, daß die Heeresführung Beute aufbringen und ihre Truppen anwenden mußte. Um die Mitte des 17-ten Jahrhunderts veränderten sich die politischen Kraftlinien Europas. Die Hegemonie glitt in die Hände Englands herüber, das aufgetriebene Deutsch—Römische Kaiserreich wurde von der französisch—osmanischen Zusammenarbeit zwischen zwei Feuer eingeklemmt.

Der Wiener Hof hat die Schwäche des osmanischen Heeres erst nach seinen Siegen von Wien und Párkány im Jahre 1783 erkannt, obwohl er bereits im Jahre 1764 eine Schlacht bei Szentgotthárd gegen es gewonnen hat. Die sich in die Heilige Liga zusammengeschlossene Staaten haben sich entschlossen, die Türken zurückzudrängen. Obwohl die Allierten im Jahre 1784 bei Buda versagten, haben sie den Feldzug gegen die Türken nächstes Jahr fortgesetzt. Sie haben die strategische Umzingelung von Buda durchgeführt, wodurch sie die Voraussetzung einer folgenden, erfolgreichen Belagerung erschafft haben.

Noch bevor der Ankunft von Abdurahman, dem neuen Pasha von Buda ist Kösse Sijavus, ein Ingenieuroffizier in die Burg gekommen, der durch vielen neuen kriegsarchitektonischen Elementen (Doppel- und Dreierwände, Türme, Fallen, Tore, Schachtborungen, Schranken

usw.) die Widerstandsfähigkeit der Burg erhöhte, deren größte Stärke sonst in Naturfaktoren war. Die zeitgenössischen Verteidigungswerke der Burg sind hauptsächlich aus der Beschreibung von Evlia Chelebi vom Jahre 1763 und aus der Zeichnung vom Graf Marschigli vom Jahre 1783 bekannt. Die äußere Verteidigung von Buda wurde von den spahi Soldaten der Paschalik von Buda besorgt. Sie haben mit den in den Burgen, Gesimsen und Planken stationierenden granzdienern (Seratkullari) zusammengearbeitet. Für die Verteidigung von Buda wurde jährlich ein beträchtliches Truppenkontingent aus Rumälien beordert, das auf der Wiese von Kiele (Kelenföld) lagerte. Die originelle Garnison von Buda u. Pest gechorchte dem „Disdar", der oft aus dem Stab des Janitsaragas beordert wurde. Der „Disdar" nahm das Befehl des Paschas erst dann an, wenn der letzterwähnte serdari Abzeichen von dem Sultan bekommen hat. Die Truppen waren dem Disdar durch etwa 20 Burgagas untergeordnet. Zur Garnison gehörten noch die sog. „Pascha-Soldaten", deren Sold vom Einkommendes „has" Landgutes des Paschas von Buda bezahlt wurde oder die nach dem vorgeschriebenen Ertrag als gepanzter Reiter (dsebelü) von dem Pascha gestellt wurden.

Abdurahman organisierte die Verteidigung mit Benützung aller damals bekannten Kniffe des Festungskrieges, die er während der zwanzigjährigen Belagerung von Kreta („Kandia") und während der Verteidigung von Kameniets erlernt hat.

Zu seiner Niederlage ist auch beigetragen, daß Sari Sulajman, der Großvesir der Entsatzarmee den äußeren Rundwall weder durchbrechen noch eine Verstärkung in die Burg verschaffen konnte. Die „Reifenbombe" von Gonzales und die unlöschbare Zündmischung vom Frater Gabrielli waren für die Türken ungewöhnlich. Im Minenkampf haben sie dagegen die Belagerungsarmee weit überholt. Vielen aus der türkischen Schutzwache haben später höhere Offizierstellen in der kaiserlichen Armee erreicht. Der berühmteste von ihnen war Beg Tsonka (Tsolak) der „Pascha vide", der unter dem Namen Leopold von Zungaberg an der Spitze eines Husarenregiments gegen den Franzosen gekämpft hat.

CSONKARÉTI KÁROLY

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA HADITENGERÉSZETÉNEK HADMŰVELETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

(1915. május 23.—1915. december 31.)

Olaszország hadüzenete. Az olasz flottaerők

1915. május 23-án, pünkösd vasárnapján, 15 óra 30 perckor Olaszország bécsi nagykövete, Avarna herceg átnyújtotta báró Burján István külügyminiszternek azt a jegyzéket, amely az Olasz Királyság hadüzenetét tartalmazta. Ebben az olasz király kijelentette, hogy „...holnaptól Ausztria és Magyarországgal szemben hadiállapotban lévőnek tekinti magát."

A hadüzenet csakhamar köztudomásra jutott. Megjelent az uralkodó, I. Ferenc József kiáltványa, amelyben többek között a következőket mondotta: „Több... mint harminc évig tartó szövetséges viszony után Olaszország a veszély percében csorban hagyott és kibontott lobogóval ment át az ellenség táborába. Mi nem fenyegettük Olaszországot, nem ejtettünk csorbát tekintélyén, nem érintettük becsületét és érdekeit; mindig híven teljesítettük szerződésből fakadó kötelességeinket és védelmeztük, amikor Olaszország hadra kelt. Még ennél is többet tettünk: amidőn Olaszország sóvár pillantásait határaink felé vetette, a szerződéses viszony és a béke fönntartása céljából nagy és fájdalmas áldozatokra határoztuk el magunkat, olyan áldozatokra, amelyek mélyen érintették atyai szívünket. Olaszország azt hitte, hogy kizsákmányolhatja a pillanatot. Kapzsisága nem volt kielégíthető..."[1]

A kiáltványból azért idéztünk, mert kitűnően jellemzi az akkori, Olaszországgal, az „orvul támadó hűtlen szövetségessel" szembeni érzelmeket. Míg például a cs. és kir. hajóhadnál a franciákat, angolokat ellenfélnek tekintették, az olaszokat ellenségnek.

Az Olaszország ingadozó magatartása miatt hetek óta tartó idegtépő bizonytalanság megszűnt. A haditengerészet fellélegzett, „mintha lidércnyomásból szabadultak volna fel a lelkek."[2] Ez lélektanilag indokolt, mert a bizonytalanságot nehezebb elviselni, mint akár a rosszabb bizonyosat. „Tulajdonképpen 1915 májusában kezdődött az igazi háború" — írta könyvében Nowotny fregattkapitány, — amely passzust az előző sorok után olvasva, érezzük benne a ki nem mondott szót: „végre!"[3]

Pedig a rideg számok tükrében most már végképp úgy alakultak az erőviszonyok, hogy az osztrák—magyar hajóhad várhatóan, a reá nehezedő ellenséges nyomás alatt,

1 A világháború képes krónikája. 1915. december 12-i szám, 62. füzet, 309—310. o.
2 Uo. 310. o.
3 *Nowotny, Bogumil:* Dreiunddreissig Monate Kriegsfahrten mit SMS „SCHARFSCHÜTZE". Wien—Leipzig, 1918. 9. o.

hamarosan összeroppan. Ha csak az olasz flottával állt volna szemben, akkor is kérdéses lehetett egy tengeri háború kimenetele, mert az olasz hajóhad számszerű fölényben volt. Hát még úgy, ahogyan történt, hogy ti. az olaszokat a francia és a brit haditengerészet is segítette. Az olasz hadüzenet után Nagy-Britannia további három hajót küldött a térségbe, a DARTMOUTH, a WEYMOUTH és a BRISTOL cirkálókat, amelyeknek harcértéke nagyobb volt az új NOVARA osztály négy cirkálójáénál. Ez utóbbiak csak sebességükkel szárnyalták túl a brit cirkálókat, melyeken 15,2/50-es, ugyanekkor a NOVARA osztály egységein 10/50-es lövegek voltak. Az erőviszonyokat hidegen mérlegelők, józanul számítók, akik csak az ágyúk, hajók számát ismerték, de nem gondoltak mindezek kezelőinek képzettségére, elszántságára, az emberre, a cs. és kir. flottát a hadüzenet után „leírták".

A haditengerészeti szakértők a flottákra — hajóegységekre — vonatkozó számadatok alapján, a hajók ütőképességét, életkorát, fegyverzetét, sebességét, korszerűségét stb. tekintetbe véve, évenként felállítják a különböző nemzetek hajóhadának harcértékét kimutató táblázataikat. Az összehasonlíthatóság kedvéért ismertetjük a nagyobb európai haditengerészetek egymáshoz viszonyított harcértékét, Ausztria—Magyarország hajóhadát 1-nek véve,[4] továbbá l. még az osztrák—magyar és olasz flottaerők külön összehasonlító táblázatait a 442. oldalon.

Hadviselő felek	Aránylagos harcérték	
	1914. év	1915. év
Nagy-Britannia (gyarmati flotta nélkül)	7,96	9,2
Németország	4,04	4,9
Franciaország	2,92	3,0
Oroszország	1,66	2,1
Olaszország	1,62	1,9
Ausztria-Magyarország	*1,0*	*1,0*
Törökország	0,26	0,5
Hollandia	0,27	0,2
Svédország	0,25	0,2
Görögország	0,15	0,1

Az olasz hajóhad hadrendje 1915 májusában[5]

A flottaparancsnokság vezér(zászlós)hajója: CONTE DI CAVOUR csatahajó

I. hajóraj

1. osztály:
DANTE ALIGHIERI (a hajórajparancsnokság zászlóshajója),
CAJO DUILIO, GIULIO CESARE, LEONARDO DA VINCI csatahajók, NINO BIXIO cirkáló.
1. rombolócsoport: ANIMOSO, ARDENTE, ARDITO, AUDACE

2. osztály:
REGINA ELENA, NAPOLI, ROMA, VITTORIO EMANUELE csatahajók, QUARTO cirkáló.
3. rombolócsoport: IMPAVIDO, IMPETUOSO, INDOMITO, INSIDIOSO, INTREPIDO, IRREQUIETO.

4 A cs. és kir. haditengerészet jelentése az 1913. évről. Bécs, 1914. 189. o.
5 *Sokol, Hans Hugo:* Österreich—Ungarns Seekrieg 1914—18. Zürich—Leipzig—Wien, 1933. IV. melléklet, 68. o.

4. osztály:
PISA, AMALFI, SAN GIORGIO, SAN MARCO páncélos cirkálók.
2. rombolócsoport: ARTIGLIERE, BERSAGLIERE, CORAZZIERE, GARIBALDINO, GRANATIERE, LANCIERE.

II. hajóraj

3. osztály:
BENEDETTO BRIN (a hajórajparancsnokság zászlóshajója),
REGINA MARGHERITA csatahajók, MARSALA cirkáló, GIOVANNI BAUSAN segédhajó.
5. rombolócsoport: AQUILONE, BOREA, ESPERO, FULMINE, NEMBO, TURBINE.

5. osztály:
VETTOR PISANI, GIUSEPPE GARIBALDI, FRANCESCO FERRUCCIO, VARESE páncélos cirkálók,
4. rombolócsoport: ALPINO, ASCARO, CARABINIERE, FUCILIERE, PONTIERE, ZEFFIRO.

Különleges osztály:
EMANUELE FILIBERTO, AMMIRAGLIO DI SAINT BON csatahajók, LIBIA, ETRURIA, PIEMONTE cirkálók, DANDOLO gőzös.
2. torpedonaszád-flottilla: AIRONE, ALBATROS, ALCIONE, ARDEA, ARPIA, ASTORE, CALIPSO, CANOPO, CENTAURO, CLIMENE, PERSEO.

Albán osztály*:
SARDEGNA csatahajó, CARLO ALBERTO, MARCO POLO páncélos cirkálók, CALABRIA cirkáló, ETNA iskolahajó, AS 31, AS 32, PN 33, PN 37, OS 19, OS 20 II. osztályú torpedónaszádok.

Egyéb feladatú egységek:
ELBA repülőgépanyahajó, PUGLIA cirkáló, LOMBARDIA cirkáló, mint a tengeralattjáró-flottilla anyahajója, VULCANO műhelyhajó.

Tengeralattjáró-flottilla:
ARGO, FISALIA, GALILEO, FERRARIS, GIACINTO PULLINO, JALEA, JANTINA, MEDUSA, NAUTILUS, NEREIDE, SALPA, VELELLA, ZOERA.

* *Olaszország 1914 őszén megszállta Albánia déli részét s az ott, Valonában állomásoztatott egységek alkották az „albán osztályt".*

Megjegyzés: Az operatív flotta hadrendjében nem szerepelt három elavult cirkáló (COATIT, ARGODAT, LIGURIA), hat torpedóhajó, amelyeket aknarakóknak alakítottak át (MINERVA, IRIDE, PARTENOPE, MONTEBELLO, GOITO, TRIPOLI), öt régi romboló (OSTRO, STRALE, DARDO, EURO, LAMPO), valamint 17 I. osztályú torpedónaszád. Az olasz hajóhadat még további 25 felfegyverzett gőzös (segédcirkáló) egészítette ki. A II. osztályú torpedónaszádok közül csak az albán partokhoz vezényelt hat egység tartozott az operatív hadrendbe, a többi az olasz partok mentén teljesített szolgálatot. Felsorolásukat mellőzzük. Az olasz tengerészeti repülés a háború kitörésekor nem volt számottevő, az év végén is mindössze 15 gép és 3 léghajó állt rendelkezésére szemben a kb. 60 cs. és kir. repülőgéppel.[6] Később az arányok megváltoztak, erről a hadműveletek ismertetése során beszámolunk.

A magyar haditengerészeti szakirodalom — amennyiben ilyen létezik — nem foglalkozik az első világháborús flották tagozódási rendszerével, ezért röviden ismertetjük azt.

A flotta valamely állam hajóhada, azaz valamennyi haditengerészeti úszóegység. Flottilla a

6 *Schupita, Peter:* Die k. u. k. Seeflieger. Koblenz, 1983. 245. és 251. o.

Az olasz és az osztrák—magyar operatív flottaerők[7]
(1915. május 23-án)

	csatahajók		páncélos cirkálók		cirkálók*		rombolók		torpedóhajók		I. osztályú, nyílttengeri torpedónaszádok**		tengeralattjárók	
	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában	száma	összes vízkiszorítás tonnában
Ausztria—Magyarország	15	177 000	3	19 400	7	22 200	19	10 286	7	3140	32	7040	7	1650
Olaszország	15	279 420	10	81 080	11	31 830	33	15 382	6	5306	28	5936	17	7096

* A cs. és kir. PANTHER és LEOPÁRD, valamint az olasz COATIT és ARGODAT nélkül.
** 200 tonna vízkiszorítás felett.

A lövegek megoszlása az olasz és az osztrák—magyar flottában

Lövegűrméret (cm/csőhossz)	34/30	30,5/46	30,5/45	25/45	25/40	24/50	24/40	20/45	20/40	19/45	19/42	15/50	15/40	12/50	12/40	10/50
Ausztria—Magyarország	—	—	48	—	—	24	40	—	—	—	43	36	74	—	16	106
Olaszország	4	51	16	16	11	—	—	56	6	32	—	—	136	74	28	—

7 Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1917. Pola, vonatkozó oldalak

hajóhadon belüli kisebb, azonos fajta egységek csoportosítása. Ide általában a naszád- és monitor-típusú egységeket sorolják. A cs. és kir. hajóhadnál négy flottilla volt, úgymint cirkáló-, torpedónaszád-, tengeralattjáró- és dunai flottilla.

Két azonos típusú hajó alkot egy hajócsoportot. A naszádcsoportot (ide tartoznak a rombolók is) kettőnél több egység alkotja. Különböző fajtájú hajók együttes tevékenységekor kötelékről beszélünk.

Két csoport képezi az osztályt (divízió). Az osztálytól különbözik az a másik osztály, amelyet a német Klasse, az angol class és a francia classe jelöl és az azonos terv alapján épített, általában egyforma hajókat jelölik vele. Optimálisan három, vagy négy egyforma hajóból (azonos hajóosztályból = class) szervezik az osztályt (diviziót). A szükség azonban itt is törvényt bonthat. A haditengerészetek az első világháború előtt kezdtek áttérni a három egységből álló hajóosztályrendszerről a négy egységből állóra, hogy az osztályt (divíziót) négy egyforma hajóból állíthassák össze. A hajóhadaknál ekkoriban három és négy hajóból álló osztályokat is találunk. Pl. a TEGETTHOFF osztályt négy egységre tervezték, míg a RADETZKY osztály még háromból állt; a ZENTA osztály három tagú, de a NOVARA osztály már négy.

A hajóraj (Geschwader, escadre, squadron) két, vagy több osztályból (divizióból) állt, amelyhez a hadrend szerint már különböző osztályú — típusú — egységek is tartozhatnak. Tehát nem csupán két különböző csatahajó osztály (pl. TEGETTHOFF és RADETZKY osztály), hanem cirkálók, rombolók stb. is. Hadműveleteknél az operáló hajórajt mindig a feladathoz mérten állítják össze, de ha mód van rá, a csoport-, illetőleg az osztálytagozódást, csoport-, illetve osztályparancsnok irányítása alatt (hajórajparancsnoknak közvetlenül alárendelve) megtartják.

Az Olaszországi elleni első hadművelet

Néhány órával Olaszország hadüzenete után a cs. és kir. hajóhad megmozdult. Olyan hadműveletet hajtott végre, amely nemcsak a Monarchia legnagyobb flottaakciója volt, hanem a tengeri háborúk történetében is jelentős helyet foglalt el. Emlékezetessé teszi, hogy az akcióban négy csatahajó osztály vett részt, az előzetes terveket pontosan hajtották végre, amelynek során a váratlanul nagyszabású támadás úgyszólván álmában lepte meg a hadat üzenő fél hajóhadát. A támadás legnagyobb eredménye azonban a kiváltott hatás volt: a hajóágyúk szétlőtték azt az Olaszország keleti partja mentén futó észak—déli vasútvonalat és vasúti berendezéseket, amelynek segítségével akarták a frontra szállítani az olasz hadsereget. Így az olaszok csak néhány héttel később indíthatták átütőnek tervezett offenzívájukat Görz irányában, s közben a Monarchia hadvezetősége időt nyert és átcsoportosíthatta erőit, amelyek az Isonzo folyó bal partján — minimális térveszteség után — felfogták az olaszok rohamait.

A hadüzenet előtti napokban — érdekes módon — nem az olasz, hanem a cs. és kir. hajóhad felderítő tevékenysége élénkült meg. Ami nem volt véletlen, hiszen Olaszország magatartása miatt a haditengerészet parancsnokságán — és az egész flottánál — nap mint nap várták a hadüzenetet, s a felderítés és járőrözés sűrítésével Haus tengernagy éppen azt a meglepetést akarta megelőzni, amit azután ő okozott az olaszoknak.

Május 19-től a HELGOLAND gyorscirkáló (parancsnoka Heinrich Seitz sorhajókapitány) négy rombolóval kinn tarzókodott a Gargano-fok és Pelagosa-sziget közötti vonalon, az ADMIRAL SPAUN gyorscirkáló (parancsnoka Benno von Millenkovich sorhajókapitány) pedig négy másik rombolóval Pelagosa—Lagosta között őrködött. A tengerészeti repülők is a levegőben voltak. Az Ancona előtti vizeket egy torpedónaszád csoport és egy tengeralattjáró vizsgálta át aknák után kutatva. Trieszt őrzését két tengeralattjáróra bízták s további kettő pedig Lissa és Montenegro előtt cirkált.[8] A felderítés azonban sehonnan sem jelentett olasz mozgolódást.

8 *Sachsenfelsi Dietrich Richárd* m. kir. főr. vezérfőkapitány: A cs. és kir. haditengerészet világháborús története és magyar hősi halottai. (Kézirat). Hadtörténeti Levéltár, Personalia 10. doboz. (a továbbiakban: *Dietrich* kézirat) 13. o. Az őrködő tengeralattjárók északon az U 1 és az U 12, délen az U 4 és az U 5 voltak, de az U 6 is többször kifutott Sebenicóból. A repülők közül északon az L 46 és az L 47, délen az L 43, az L 32 és az M 39 tartott állandóan, felváltva őrszolgálatot.

A hadműveletek színhelyének áttekintő térképe

A haditengerészet polai parancsnoksága május 23-án, 16 órakor, fél órával a hadüzenet átnyújtása után értesült az új helyzetről. A hír, mint arra már utaltunk, nem érte váratlanul Anton Haus tengernagyot és törzsét. A titkos hadműveleti tervek készen álltak, csakúgy, mint a Polában összevont tengerészeti erők. „...Amikor ismertté vált a hajókon a hadüzenet — írja a SCHARFSCHÜTZE parancsnoka —, a feltörő spontán »hurrá« kiáltásoknak sem vége, sem hossza nem volt. A flotta vezérhajójának árbocára felkúszott a jelzőlobogó: kazánokat felfűteni! Minden kéményből kövér, fekete füst gomolygott elő, amely azután rátelepedett a városra. Mi azonban felszabadultságot és könnyedséget éreztünk..."[9]

9 *Nowotny:* i. m. 10. o.

A hajók az esti órákban a következő csoportokban futottak ki és az alábbi feladatokat kapták s hajtották végre:

Elsőként, 19 órakor, a felderítő csoport hagyta el a polai kikötőt (a SAIDA gyorscirkáló, parancsnoka Wilhelm Buchmayer fregattkapitány, a SZIGETVÁR cirkáló, parancsnoka Adolf Schmidt sorhajókapitány, a BALATON és a TRIGLAV rombolók. Az előbbi Pulciani von Glücksberg korvettkapitány, az utóbbi Ulbing Alajos korvettkapitány parancsnoksága alatt).

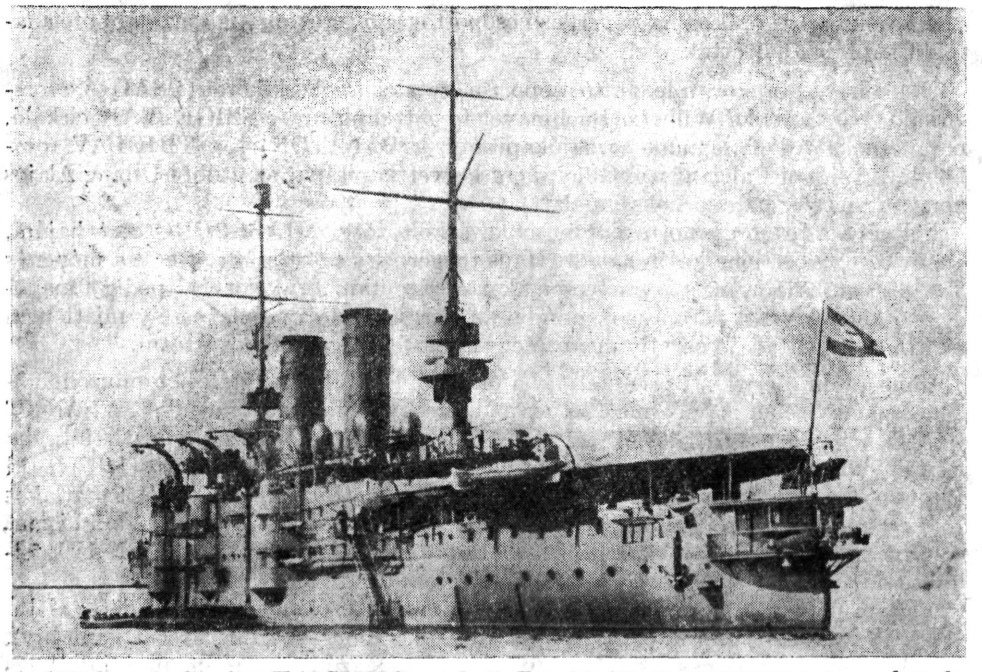
Fél órával később a flotta parancsnoka átköltözött a HABSBURG csatahajóra, amely az egész hajóhad élén haladt. Haus tengernagy azért szállt át erre a már-már elavult csatahajóra, mert személyesen akarta irányítani az akciót. Márpedig a manőverező kötelékben a parancsnok mindig az élen van, de az aknaveszély miatt nem akarta az 1. csatahajó osztály modern egységeit feleslegesen kockáztatni.

Haus admirális átköltözése után a hajók 20 óra körül elhagyták horgonyzóhelyüket. A parti vizeket maguk mögött tudva két irányban folytatták útjukat. A SANKT GEORG páncélos cirkáló és a NOVARA gyorscirkáló északnyugati irányba fordult, míg a csatahajókból álló zöm először dél-délkelet felé tartott, (140°) majd Promontore után 5 mérfölddel átfordult dél-délnyugati irányba (190°). Itt csatlakozott a zömhöz a már előbb kifutott SAIDA-csoport, pontosabban itt vették fel ismét az érintkezést a csatahajókkal, hiszen a feladatuk továbbra is a távolabbi vizek felderítése maradt.

Maga a flottaparancsnok vezette kötelék a következőképpen rendeződött: elöl a CSIKÓS romboló haladt mint előőrs (parancsnoka Heinrich Huber fregattkapitány). Őt követték a torpedónaszádok (20 egység), amelyek azonban a promontorei fordulás után a csatahajók mellé húzódtak, vagyis közrefogták a nagy egységeket. Az élen a HABSBURG vezette II. hajóraj 4. csatahajó osztálya haladt nyomdokvonalban. A HABSBURG parancsnoka Eugen Mallinarich von Silbergrund sorhajókapitány, az ÁRPÁD parancsnoka Alois Schusterschitz sorhajókapitány, a BABENBERG parancsnoka Ráday Szilárd sorhajókapitány volt. Mögöttük a 3. csatahajó osztály egységei haladtak: az ERZHERZOG KARL (parancsnoka Franz Teichgraber sorhajókapitány), az ERZHERZOG FRIEDRICH (parancsnoka lovag Nauta Henrik sorhajókapitány) és az ERZHERZOG FERDINAND MAX (parancsnoka lovag Nauta Gusztáv sorhajókapitány). A menetet az I. hajóraj 1. és 2. csatahajó osztálya zárta: a VIRIBUS UNITIS (parancsnoka Edmund Grassberger sorhajókapitány), a TEGETTHOFF (parancsnoka Franz Holub sorhajókapitány), a PRINZ EUGEN (parancsnoka gr. Johann Firmian sorhajókapitány), az ERZHERZOG FRANZ FERDINAND (parancsnoka Kamillo von Schwarzl sorhajókapitány), a RADETZKY (parancsnoka Vitus Voncina sorhajókapitány) és a ZRÍNYI (parancsnoka Daublebsky Miksa sorhajókapitány). Összesen tizenkét csatahajó.

A CSIKÓS rombolón kívül a VELEBIT (parancsnoka Moritz Bauer fregattkapitány), a RÉKA (parancsnoka Morin Ferenc korvettkapitány) és a DINARA romboló (parancsnoka lovag Zebegényi G. János korvettkapitány) kísérte az Ancona felé hajózó köteléket.

Ancona előtt mintegy 25 mérfölddel a RADEZTKY csatahajó az 56T és 73F torpedónaszádok kíséretében levált a kötelékről és déli irányban (170°) folytatta útját Potenza felé. Ugyanekkor — már május 24-én, 01 órakor — a SAIDA és a SZIGETVÁR is elvált a zömtől, hogy rombolóikkal együtt elfoglalják megfigyelőhelyüket az Ancona előtti térségben s biztosítsák a hadművelet zavartalanságát. A ZRÍNYI csatahajó a 4-es és 7-es torpedónaszádokkal (a parancsnokok nevét nem ismerjük) egy óra múlva, tehát 02 órakor tért le az Ancona felé haladó kötelék útvonaláról, hogy majdnem teljesen nyugati irányba fordulva érjen Senigaglia elé. Ezután három romboló és a 74T, 75T, 76T, 77T torpedónaszádok (a parancsnokok

Az 1900-ban vízrebocsátott HABSBURG csatahajó. Testvérhajói a BABENBERG és az ÁRPÁD

nevét nem ismerjük) előresiettek, hogy ellenőrizzék az Ancona előtti vizek, tehát a csatahajók működési körzetének aknamentességét. A negyedik romboló (DINARA) visszamaradt a tíz mérföldes sebességgel haladó köteléknél.

Az Ancona elé érkező rombolók és torpedónaszádok a várost teljes békebeli kivilágításban találták, ami nagyon megkönnyítette tájékozódásukat, feladatuk végrehajtását. Míg a RÉKA négy kísérő naszádjával tovább sietett a part mentén aknák után kutatva, a CSIKÓS és VELEBIT behatoltak Ancona kikötőjébe és a VELEBIT torpedóval elsüllyesztett egy gőzöst az északi móló mellett. A CSIKÓS torpedója pedig szétrombolta a móló lábazatát. Amíg a kikötő bejáratánál tartózkodtak, lőtték a petróleumkikötő épületeit, a laktanyát, egy sólyán fekvő gőzöst, a vasútvonalat és a Cantiere Liguro Anconitano Műveket. A szemafor irányából megnyitott ellenséges gépfegyvertűz a két rombolóban nem ért el találatot. Miután az előre egyeztetett időpont, amikorra a zöm is befut Ancona elé, elérkezett, a rombolók tüzet szüntettek és visszatértek a csatahajó kötelékhez s folytatták tengeralattjárók elleni biztosítását.

Miután az aknakereső csoport jelentette, hogy Ancona előtt nem találtak aknát, a zöm 3 óra 40 perckor, mintegy 5000 méterrel Ancona előtt északnyugati irányba fordult, majd a 4. csatahajó osztály, 6 mérföldes sebességre csökkentve iramát, 310°-os irányban, 3000 méterre a partvonaltól, avval párhuzamosan vonult tovább. A 3. csatahajó osztály mindenütt a nyomdokvonalában járt. 3 óra 56 perckor növelték sebességüket, 4 órakor kis lobogódíszt öltöttek, majd négy perc múlva a HABSBURG kiadta a tűzparancsot.

A HABSBURG a kikötő ütegeit (Carlo Cipelli ütegek), a vasútállomást és a S. Stefano katonai tábort lőtte. A BABENBERG a villanyközpontot, az ÁRPÁD három kaszárnyát, a katonai állomásparancsnokság épületét, a gázműveket és a vízvezetéket, víztornyot. Az ERZHERZOG FERDINAND MAX a kis északi laktanyára, a rádióállomásra, a tengeri jelzőkészülékre és a kikötői ütegekre, az ERZ-

HERZOG FRIEDRICH a déli laktanyára és gyártelepekre, míg az ERZHERZOG KARL az Enrico Cialdini ütegre és a harmadik kaszárnyára összpontosította tüzét. Mindegyik egység lőtt még a kikötőben horgonyzó hadihajókra is.

Az 1. csatahajó osztály és a 2. osztályból a zömnél maradt ERZHERZOG FRANZ FERDINAND a II. hajórajjal párhuzamosan menetelve a tüzelő olasz ütegeket és különösen az Alfredo Savio és a Montagnola Chiesa nevű ütegállásokat vette tűz alá, továbbá szétlőtték a világítótornyot.

Időközben megérkezett az L 40, L 46 és L 47 jelű tengerészeti csónakrepülőgép is (pilóták: Wenzel Wosecek sorhajóhadnagy, Klázing Gusztáv sorhajóhadnagy és Gottfried Banfield fregatthadnagy, megfigyelőik: Willi Bachich von Recina tengerészkadét, lovag Johann Fritsch von Cronenwald tengerészkadét, Heribert Strohl Edler von Ravelsberg tengerészkadét), és számos katonai célpontot bombáztak. 5 óra körül északnyugati irányból megjelent a CITTA DI FERRARA léghajó, amelyet a HABSBURG, az ÁRPÁD és a TEGETTHOFF vettek tűz alá s a három repülőgép is megtámadta. A léghajó a szárazföld felé távozott, de a három csónakrepülő nem követhette, mert fogytán volt az üzemanyaguk.

Hajnali 5 óra 30 perckor a két hajóraj visszafordult és megindult Pola felé.

Az Ancona elleni támadás súlyos károkat okozott. A távközlési berendezések szétrombolása miatt Anconának megszakadt az összeköttetése a külvilággal és nem tudott kellő időben jelentést adni a történtekről. A támadás következtében 68 személy meghalt (köztük 30 katona) és 150 megsebesült. A kikötőben állomásozó ARGONAUTA tengeralattjárót riadóztatták, de a nagy sietségben ráfutott egy barikádra és onnan csak akkor tudott elszabadulni, amikor a cs. és kir. hajók már eltávoztak. Ebben a helyzetében hullottak körülötte a rombolók lövedékei. Csak azért maradt sértetlen, mert a rombolók a sötétben nem látták meg, az egyik csónakrepülő bombái pedig célt tévesztettek. Egyébként a VELEBIT torpedója a LEMNOS német gőzhajót süllyesztette el, a tüzérségi tűz pedig a CITTA DI TRIPOLI olasz segédcirkálót és a BARBARA görög gőzöst találta el és okozott bennük sérüléseket.[10]

Ugyanezen az éjszakán a tengerészeti repülőknek volt még egy önálló akciójuk is. Mint a már említett három, úgy az E 35, L 44 és L 48 is a polai öbölben levő St. Catarina szigeten berendezett tengerészeti repülőállomás vizéről startolt, ám háromnegyed órával később — 2 óra 45 perckor —, mint az Ancona ellen indított gépek. Pilótáik a gépek sorrendjében: Alfred von Minarelli-Fitzgerald báró fregatthadnagy, Prebenda Glauko fregatthadnagy és Alois Kaindl fregatthadnagy; megfigyelőik: Johann Schmalzl tengerészkadét, Metzler György tengerészkadét és Ulmansky Sándor tengerészkadét.

Ez a három csónakrepülőgép egyenesen Velencébe repült. Az L 44 4 órakor ért a város fölé, s azonnal elkezdte bombázni. Bombáit a Fort S. Nicolo melletti hangárra, egy rombolóra, egy torpedónaszádra és a mólóra dobta. Két további az Arzenálra, két másik a városra hullott és ott tüzeket okozott. A partról és a torpedóhajókról pisztollyal és karabéllyal lőttek rá, ám eredménytelenül. Visszatérőben, már Trieszt közelében, három olasz romboló gépfegyverrel lőtte.

Az L 48 a Po torkolata felől repült rá Velencére. Út közben bombákat dobott egy őrhajóra és két cirkálóra, majd a velencei petróleumtartályokra két gyújtóbombát. Erős elhárító tűz fogadta. Két találatot kapott (gépfegyverből).

Az L 35 nem érkezett el Velencéig. A várostól hozzávetőleg 10 mérföldnyire rombolókat látott. Alacsonyabbra ereszkedett, hogy pontosan megállapíthassa típusukat.

10) Az olasz partok elleni támadás leírása több-kevesebb részletességgel minden, a cs. és kir. haditengerészet működését ismertető munkában megtalálható. A már hivatkozottakon kívül: *Heinrich Bayer von Bayersburg:* Unter der k. u. k. Kriegsflagge 1914—1918. Wien, 1959. 15—16. o.; *Schmalenbach, Paul:* Kurze Geschichte der k. u. k. Marine. Herford, 1970. 60. o.

Mivel a rombolók cikkcakkban kezdtek haladni, és időközben egyre erőteljesebben dobálta az L 35-öt a bóra is, ezért ez a gép nem került olyan helyzetbe, hogy bombáit siker reményében ledobhatta volna. Visszafordult és jelentette Polában az olasz egységek kifutását.[11]

A csatahajókkal egyidőben hagyta el Polát a NOVARA gyorscirkáló (parancsnoka nagybányai Horthy Miklós sorhajókapitány), a hozzá beosztott SCHARFSCHÜTZE romboló (parancsnoka Bogumil Nowotny korvettkapitány), valamint a biztosítást alkotó 78T (parancsnoka Johann Rössel sorhajóhadnagy), 79T (parancsnoka Hans Lang Edler von Waldthurm sorhajóhadnagy), 80T (parancsnoka Karl Arbesser von Rastburg sorhajóhadnagy) és 81T (parancsnoka Wolfgang Suppantschitsch sorhajóhadnagy) torpedónaszádok. Először északnyugati, majd nyugat-délnyugati irányt véve fel igyekeztek Porto Corsiniba. Május 24-én 3 órakor a SCHARFSCHÜTZE leszakadt a csoporttól és önálló manőverbe kezdett. Be kellett hatolnia a város 1200 méter hosszú, 30 méter széles és 3,5— 4 méter mély csatornájába, hogy az ott kikötött naszádokat, tengeralattjárókat és az elérhető katonai objektumokat szétlője. A műveletet a tenger felől a NOVARA és a torpedónaszádok fedezték.

Miután a 68 méter hosszú romboló a 30 méter széles csatornában nem tudott volna megfordulni, hátrálva hatolt be, miközben a vízmélységet is folyamatosan mérette a parancsnok, mert nem bízott a térképben. Hajnali 3 óra 10 perckor kezdődött a kényes manőver: hátrafelé menetben a kormányzás bizonytalan, viszont, ha az olaszok lőni kezdenek, gyorsabban távozik a romboló orral előre. A bejáratnál „egész erővel" haladtak, hogy a hajó megőrizze kormányképességét. Néhány perc múlva az olaszok felébredtek és egy, a rombolóról addig nem látott parti lövészárokból tüzet nyitottak rá. Ugyanekkor — 3 óra 20 perckor — a SCHARFSCHÜTZE is szórni kezdte lövedékeit a jelzőállomásra, valamint más épületekre (őrházak, vámőrségi építmények, raktárak stb.). Ugyanekkor a lövészárokból tüzelő katonákat és tengerészeket is tűz alatt tartotta. Hamarosan három tüzérüteg is bekapcsolódott a harcba. A romboló szorult helyzetbe került: a parti lövészárokból puskatűz, 500 méterről gépfegyvertűz és kb. 1000 méterről ágyútűz árasztotta el. A romboló parancsnoka azonban tovább folytatta útját hátrafelé menetben a csatorna végéig. Közben egy közelben becsapódó lövedék légnyomása a vízbe vetette az egyik tisztet és két másik embert, de más bajuk nem esett, nyomban visszaúsztak a rombolóra és kihúzták őket. Ezalatt a közeli laktanyából rohamosztag közeledett a csatorna felé. A romboló géppuskatűzzel állította meg őket. Amikor a SCHARFSCHÜTZE a csatorna végéhez ért, az ütegek és a lövészárokból lövöldözők keresztüzébe került. A parancsnok most már előre vezényelte a rombolót. Hátsó lövegjével a jelzőállomást, az orrlöveggel és a kormányfél — (jobb)oldali lövegekkel a lövészárkot, aztán a laktanyát és katonai barakkokat, továbbá a lőszerraktárat, a bal oldali lövegekkel pedig az egyik parti üteget vette célba. Már a csatorna kijáratánál váratlan puskatüzet kaptak két vitorlás bárkáról, amelyeket néhány perc alatt elsüllyesztettek. A SCHARFSCHÜTZE több mint egy órán át tartózkodott a keskeny csatornában, de egyetlen találatot sem kapott. 4 óra 45 perckor adta ki a parancsnok a „tüzet szüntess!" utasítást, majd a NOVARÁ-ról kapott parancs szerint a 80T torpedónaszáddal megindult a hazai kikötő felé.[12]

A parti ütegek ugyanis már eltalálták a torpedónaszádot. Egy gránát a tiszti étkezdét érte, a hajó léket kapott és egy embernek a robbanás letépte jobb alsó karját.

A NOVARA — amely a tenger felől ugyancsak a lövészárkot és az ütegeket, majd a kaszárnyát árasztotta el tüzével — szintén kapott néhány találatot. Elesett a

11 *Schupita* i. m. 169—170. o.
12 *Nowotny:* i. m. 10—16. o.

torpedótiszt, Emil Persich von Köstenheim sorhajóhadnagy és négy tengerész, köztük a magyar Szemere Antal. Hárman súlyosan, heten könnyebben sebesültek meg, köztük a manővertiszt, Dürrigl Róbert fregatthadnagy. Az olasz veszteségek ennek húszszorosára rúgtak. A NOVARA 4 óra 50-kor beszüntette a tüzet és visszatért Polába.

A Polából a NOVARÁ-val együtt kifutott SANKT GEORG páncélos cirkáló (parancsnoka Borivoj Radon sorhajókapitány) és a kíséretét alkotó 1. és 2. számú torpedónaszád (parancsnokaik nevét nem ismerjük) 22 óra 45 perckor vált el a NOVARA csoporttól és délnyugat felé hajózva a hajnali órákban ért Rimini elé. Itt derült ki, hogy a lövendő célpontokról kapott térkép rossz, ezért csak egy veszteglő tehervonat szerelvényt és a térképen fel sem tüntetett vasúti hidat lőttek.

Eredményesebben működött a zömtől 2 órakor leszakadó ZRÍNYI, amely 4 óra 03 perckor nyitott tüzet Senigagliára. Mialatt két kísérő naszádja a tenger felől őrködött, rommá lőtte a víztornyot és a kikötőberendezéseket, a pályaudvart és egy beérkező katonavonatot, amely lángba borult. A töltés melletti épületekbe menekülő katonák a rommá lőtt házakban lelték halálukat. Mellesleg, a csatahajó tüzét a partról nem viszonozták. Feladata végeztével 4 óra 30-kor indult hazafelé. De alig ért ki a nyílt tengerre, megjelent ugyanaz a CITTA DI FERRARA, amellyel Ancona fölött már találkoztak a repülők és bombázni kezdte a ZRÍNYI-t. A hajó heves elhárító tűzzel igyekezett elűzni támadóját és cikkcakkban folytatta útját. A ledobott bombák közül egy sem hullott a hajóra.

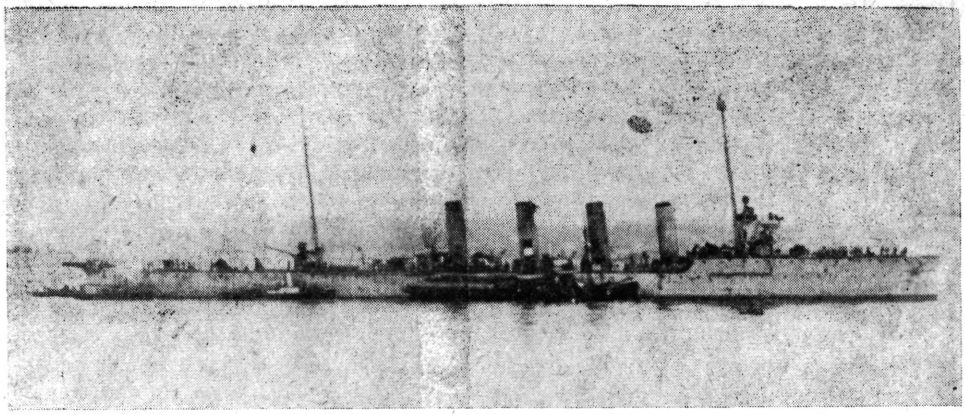
A zömtől 1 óra 15-kor leszakadó RADETZKY, naszádjaival, az Anconától délebbre fekvő Porto di Potenza felé vette az irányt (kb. 170°), ahova 4 óra 15 perckor érkezett. Miután a kísérő torpedónaszádok jelentették, hogy a part előtti vizek nincsenek elaknásítva, a RADETZKY elfoglalta tüzelőállását. A tervek szerint azt a közúti és vasúti hidat kellett szétlőnie, amely a tengerbe ömlő Potenza folyót ívelte át. Csakhogy a térkép szerinti fából ácsolt közúti híd helyett időközben kőhidat építettek s így az első lövés telitalálata után olyan hatalmas porfelhő keletkezett, amely elfedte a mögötte álló vasúti hidat s így a célt nem lehetett bemérni. Amikor a porfelhő leülepedett, a parancsnok úgy döntött, hogy csak a vasúti hidat löveti, amely ugyan álcázva volt, mégis meg lehetett állapítani a pontos helyét. Mindjárt az első, pályatestre célzott lövedék becsapódása után végig a sínek mentén olyan fényvillanást észleltek, mint amilyen elektromos rövidzárlat kisülésekor lép fel. Miután a RADETZKY szétlőtte a hidat és az őrházat, megfordult és a visszatérő zömhöz csatlakozva folytatta útját polai támaszpontja felé.[13] Menet közben csatlakozott a csatahajókhoz az Anconától délre őrködő SAIDA, SZIGETVÁR, BALATON és TRIGLAV.

Az Olaszország keleti partvidéke elleni támadásról rajzolt képünk azonban még nem teljes.

Mint arról már szó volt, két gyorscirkáló (az ADMIRAL SPAUN négy rombolóval és a HELGOLAND ugyancsak négy rombolóval)a Pelagosa—Lagosta, illetőleg a Pelagosa—Gargano-fok (olasz part) között cirkált és megfigyelő láncot alkotva fedezték a csatahajó rajok hátát, hogy kellő időben jelentsék az esetleg feltűnő olasz főerők közeledését.

Május 23-án 23 órakor az ADMIRAL SPAUN-csoport elhagyta Lagostát és május 24-én Termoli elé érkezett. A cirkáló 4 órakor lőni kezdte az ottani Sinarca-folyó fölötti vasúti hidat, majd Campomarino elé fordult, ahol lövegjeivel végigverette a pályaudvart, a Termoli-Campomarino közötti vasútvonalat, s megsemmisített egy ott álló szerelvényt, a szivattyúházat és más vasúti létesítményeket. Innen tovább haladva megrongálta Torre di Mileto jelzőállomásait, majd a Tremiti-

13 *Dietrich* kézirat, 14. o.

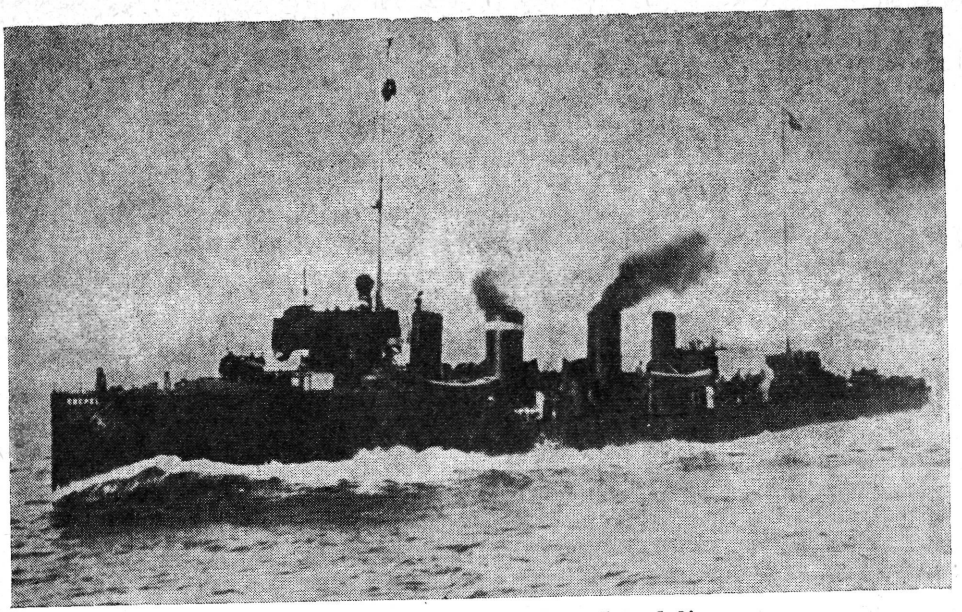
Az 1912-ben vízrebocsátott HELGOLAND gyorscirkáló

szigetnél találkozott rombolóival, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy derítsék föl, a sziget kikötőjében horgonyoznak-e torpedónaszádok. (Nem állomásozott ott egyetlen hadihajó sem.) Az ADMIRAL SPAUN-t erre a támadásra csak három romboló kísérte el, a STREITER (parancsnoka Ernst Edler von Racic korvettkapitány), amely részt vett Torre di Mileto szemaforjának a szétlövésében, a WILDFANG (parancsnoka Max Hilscher fregattkapitány) és az USKOKE (parancsnoka báró Werner von Marschall korvettkapitány), mert az ULAN rombolónak (parancsnoka Egon Panfilli korvettkapitány) géphavária miatt vissza kellett térnie támaszpontjára. Az ADMIRAL SPAUN-csoport ezután visszatért hadműveleti bázisára, Sebenicóba.

A HELGOLAND-csoport alkotta a cs. és kir. hajóhad legdélibb támadó szárnyát. Tulajdonképpen eredeti őrhelyükön maradva kezdték el hadműveleteiket az egységek. A LIKA romboló (parancsnoka Wünschek Alfonz korvettkapitány) 4 óra 35 perckor jelent meg Vieste előtt és 800 méterről vette tűz alá a jelző- és rádióállomást. Miután e létesítmények épületeit szétrombolta, megindult vissza Pelagosa felé.

A CSEPEL (parancsnoka podkapelski Vukovič János fregattkapitány) és a TÁTRA (parancsnoka Léva József korvettkapitány) rombolók 4 óra 15 perckor Manfredonia alá érve, rövid várakozás után (a sötétben nem tudták kivenni a kijelölt célpontokat) lőni kezdték a pályaudvart és a remizt, majd a vasúti pályát. Végül egyes lövésekkel vagonokat semmisítettek meg. A viadukt és a pályaudvar mögötti gyártelep is sérüléseket szenvedett. Munkájuk végeztével, 4 óra 50 perckor elindultak a Vieste előtti találkozási pont felé, hogy ott csatlakozzanak a HELGOLAND-hoz, amely addig — 4 órától 4 óra 38-ig — Barlettát lőtte. Csakhogy, mialatt a HELGOLAND Barlettát bombázta, északnyugat felől két közeledő olasz rombolót vett észre. Tüzét azonnal (4 óra 38-kor) áttette az olasz hajókra, amelyek közül az AQUILONE délkeleti irányba fordult, a TURBINE pedig visszakanyarodott megközelítően északi irányba és megkísérelte kivonni magát a cirkáló tüzéből. A HELGOLAND az AQUILONE nyomába eredt. Mindkét egység a legnagyobb fordulatszámmal futott egymás mögött, a távolság azonban egyre nőtt közöttük. Az olasz romboló gyorsabb volt. Negyed óra alatt az eredeti 6000 méteres távolság az üldöző és üldözött között 8000 méterre növekedett, ezért a HELGOLAND felhagyott az üldözéssel, beszüntette a tüzet és visszafordult észak felé.

Ezenközben az egérutat nyert TURBINE teljes gőzzel futott Vieste felé, hogy annak kikötőjében oltalmat találjon. A Manfredonia alól Vieste felé haladó CSEPEL

Az 1912-ben vízrebocsátott CSEPEL romboló,
a magyar tervezésű, hat tagú TÁTRA osztály harmadik tagja

és TÁTRA is csaknem ugyanazon az útvonalon haladt, mint a menekülő olasz romboló s így 5 óra 10 perckor megpillantották egymást, amint egymással párhuzamosan, közel azonos irányban haladnak (A CSEPEL és TÁTRA iránya 20°, a TURBINE-é kb. 10° volt.) Csakhogy míg a TURBINE parancsnoka, Bianchi korvettkapitány tudta, hogy osztrák—magyar rombolókkal fut párhuzamosan, addig a CSEPEL parancsnoka azt hitte, hogy a LIKA vagy az ORJEN az, hiszen mögötte már feltűnt a párás hajnalban a HELGOLAND árnyképe is. (A HELGOLAND ekkor már lőtt). Ezért úgy döntött, hogy már itt csatlakozik hozzájuk és feléjük vette az irányt. A TURBINE parancsnoka természetesen azt hitte, hogy felismerték és üldözik. Néhány perc múlva már a CSEPEL is tudta, hogy ellenséges romboló mellett halad, mert a HELGOLAND rádión értesítette őket, továbbá a LIKÁ-t, valamint a Barlettától délre őrködő ORJEN rombolót (parancsnoka Max Burstyn korvettkapitány) és felszólította, hogy hagyja ott Bari előtti őrhelyét és kövesse.

A CSEPEL 4500 méterre, a TÁTRA 5300 méterre közelítette meg a TURBINE-t, amikor 5 óra 45 perckor tüzet nyitottak. Az olasz romboló azonnal viszonozta a tüzet. Igen szorult helyzetbe került, mert a part felől a CSEPEL, mögötte a TÁTRA, a tenger felől a HELGOLAND, szemből pedig a Pelagosa felől közeledő LIKA fogta közre. A kereszttűzbe került olasz romboló parancsnoka azonban nem adta föl, megkísérelte az áttörést, hihetetlen és meglepő, óránkénti 30 mérföldes sebességet hozva ki a tíz éves rombolóból. Ám néhány telitalálat — amelyek közül egy a gépházat, egy másik a kormányházat érte — lelassította a romboló futását, amely közben ki is gyulladt, majd sebességét egyre veszítve, csupán vánszorgott. Már a lövegek is felmondták a szolgálatot. A több sebből vérző parancsnok ekkor utasítást adott a Kingston-szelepek megnyitására, hogy hajója ne kerüljön az ellenség kezébe, s biztosan elsüllyedjen. Bianchi korvettkapitány ezután a hátsó fedélzetre rendelte a személyzetet, amely háromszoros viváttal búcsúzott hajójától: Viva l'Italia! Viva il Ré! Viva il TURBINE! A cs. és kir. egységek beszüntették a tüzelést és megkezdték a mentést.

Az ütközetben — amely közel egy órán át tartott — csak a CSEPEL szenvedett sérüléseket, amennyiben egy gránát eltépte az antenna feszítődrótját és az lezuhanva egy embert súlyosan, hármat könnyebben megsebesített. Az olaszok közül tízen elestek, 35 főt — köztük a parancsnokot és a többi tisztet — a rombolók vettek fedélzetükre. Közben olasz cirkálók tűntek föl a láthatáron, ezért félbehagyták a mentést és otthagyták a süllyedő TURBINE-t, amelybe búcsúzóul a LIKA beleeresztett egy torpedót. A vízben hagyott kilenc olaszt később a cirkálók halászták ki. Mire a TURBINE elmerült — 6 óra 51 perckor —, a HELGOLAND csoport már néhány mérfölddel északabbra járt.

Az észak felől közeledő olasz cirkálókötelék május 24-én, virradat előtt futott ki Brindisiből, hogy rajtaüssön Pelagosán. Míg folyt a sziget katonai berendezéseinek a szétrombolása, vették a TURBINE segélykérését. Abbahagyták a sziget teljes átvizsgálását s onnan igyekeztek a szorongatott romboló felé. Ám elkéstek. Ezután megpróbálták elvágni a HELGOLAND csoport hazafelé vezető útját. A cs. és kir. csoportnak azonban északnyugat felé hajózva sikerült kisiklania a nála erősebb LIBIA cirkáló és a CITTA DI SIRACUSA segédcirkáló bekerítéséből, mert az olaszoknál gyorsabbak voltak. Viszont amazoknak 15,2 cm-es és 12 cm-es főtüzérségével a cs. és kir. egységek csak 10 cm-es lövegeket tudtak szembeállítani. Az olaszok 7 óra 12 perckor, 8200 méterről nyitottak tüzet. A gyorscirkáló és rombolói — a tüzet tüstént viszonozva — néhány perc múlva kivonták magukat az ellenség tűzköréből. Az utolsó lövést 7 óra 19 perckor adta le a LIBIA.

A gyorscirkáló a rombolókkal egyetemben szerencsésen befutott Sebenicóba.[14]

Még röviden nézzük meg, mit tett a hadüzenetet követően az olasz királyi haditengerészet.

A CITTA DI FERRARA léghajóról már beszámoltunk. Ugyancsak említettük, hogy Velence bombázásából visszatérően a repülők néhány rombolót láttak az Adria északi szelvényében. Ezek a következők voltak: ZEFFIRO, BERSAGLIERE, CORAZZIERE, GARIBALDINO, LANCIERE, CARABINIERE, ALPINO és FUCILIERE. Közülük az első behatolt a Grado melletto Porto Buso kikötőjébe. Itt torpedóval szétzúzta a fából ácsolt stéget, majd lőtte a parton álló gyalogos laktanyát, azután a partra tett deszant elfogott egy tisztet és 45 gyalogos katonát, azokat a ZEFFIRO a fedélzetére vette és eltávozott. A tűzharcban két gyalogos elesett, három megsebesült. Az olaszoknak nem voltak veszteségeik.

A következő két romboló a Grado—Cittanouva közötti tenger alatti kábelt akarta átvágni, ez azonban nem sikerült. A többi öt romboló Velence előtt cirkált, de cs. és kir. egységekkel nem találkoztak. A JANTINA tengeralattjáró Poláig ment, majd visszatért Velencébe.

A LIBIA cirkáló és a CITTA DI SIRACUSA segédcirkáló már lőtte a pelagosai világítótornyot s a LIBIÁ-ról partra tett különítmény is megkezdte a létesítmények rombolását, amikor vették a TURBINE vészjeleit s ezért abbahagyták a sziget lövését s tüstént elindultak a bajba jutott romboló megsegítésére.

Ugyancsak kifutottak Brindisiből a NINO BIXIO és a MARSALA cirkálók, valamint a NULLO és a NEMBO rombolók és teljes gőzzel igyekeztek észak felé, hogy a Vieste körül működő HELGOLAND-csoporttal felvegyék a harcot, de ők is elkéstek. Ezután az albán partok felé indultak, ahol a QUARTO cirkáló az ANIMOSO rombolócsoporttal a San Giovanni di Medua kikötőjében tartózkodó olasz szállítóhajókat őrizte. Miután az olasz szállítóhajók kifutottak és biztonságba kerültek, a QUARTO-csoport egyesült a MARSALA-csoporttal.[15]

A cirkálók és rombolók ezután napokon keresztül cirkáltak az albán parti vizeken.

14 Uo. 15—16. o.
15 *Sokol*: i. m. 217. o.

A cattarói — kumbori — tengerészeti repülőállomásról május 24-én felszálló M 39 (Hugo von Wiktorin sorhajóhadnagy, Wollemann István fregatthadnagy) két rombolót bombázott. Az L 43 (Maglics Szilárd sorhajóhadnagy és a visszatért M 39-ről átszálló Wollemann) Brindisi felé repült felderítésre. Az M 39 másik személyzettel (Mikuleczky Ferenc sorhajóhadnagy, Kunsti Erik fregatthadnagy) a Gargano-fokig, az L 32 (Hugo Ockermüller sorhajóhadnagy és M. Stumberger) a Palifokig repült.

Másnap Mindszenty Árpád fregatthadnagy repült Wiktorinnal Brindisiig.

Május 27-én az L 32 (Ockermüller, Poljanec), az L 43 (Mikuleczky, Wollemann), az M 39 (Wiktorin, Stumberger) 10 mérfölddel Brindisi előtt több flottaegységet bombázott és géppuskázott. Az erős elhárítás dacára sértetlenül tértek haza.

Május 31-én Maglics sorhajóhadnagy járőrözött az L 43-al.

Június 1-én a trieszti repülőállomásról az L 46 (Banfield), június 2-án az L 42 (Herzberg) szállt föl. Az első Trieszt előtt, a második Pelagosa körül figyelte a tengert.

Június 1-én a kumbori támaszpontról az L 43 (Maglics, Wollemann), az L 41 (Wiktorin, Mindszenty), az L 32 (Ockermüller, Poljanec Alajos sorhajóhadnagy) és az M 39 (Mikuleczky) startolt hajnali 1 óra 30-kor, hogy bombázzák Brindisit. A város fölé azonban csak Mikuleczky jutott el, ahol az olajtartályt bombázta, majd hazatért. Az L 32 és az L 43 az erős felhőképződés miatt Monopoli felé repült, ahol egy QUARTO-osztályú cirkálót bombáztak, amely heves elhárítótűzzel fogadta őket. Ezután az L 43 a vasútvonal fölött repülve Mola, Bari és Trani állomásaira dobott bombákat. Az L 32 továbbra is a cirkáló közelében maradt és többször támadta. Bombái fogytán hazaindult. 60 mérföldnyire Cattarótól — pontosabban a d'Ostro-foktól — leállt a motorja s ezért lesiklott a tengerre. Amikor Ockermüller megkísérelte beindítani a motort, az kigyulladt s lángba borult tőle a jobboldali tartószerkezet is. A két tiszt elhagyta gépét. Szerencséjükre az L 43 ugyanezen a légi folyosón igyekezett haza. Észrevéve bajtársait, melléjük ereszkedett és mindkettőt felvette. Indításnál azonban eltört a kézi indító. Wollemann megpörgette a légcsavart, majd a vízbe ugrott. A gép visszakanyarodott érte s négyesben tértek vissza Kumborba. Az égő L 32 elsüllyedt.

Az L 41 az olasz partokról visszatérőben a Pelagosa-sziget közelében volt kénytelen leszállni, mert ennek is leállt a motorja. Miután nem lehetett újból beindítani, Mindszenty és Wiktorin a hordszárnyak vásznából vitorlát eszkábált és 60 órán át vitorlázott az elég erős szélben keletnek. Közben csak hűtővizet ittak. Június 3-án este akadt rájuk a STEPHANIE görög gőzös. Akkor megsemmisítették gépüket s a hajóval utaztak tovább Meledáig, ahonnan Gravosába, majd Cattaróba mentek. A támaszponton már elveszettnek hitték őket, hiszen a 4-es és az 5-ös tengeralattjáró is hasztalan kereste az L 41-et, csakúgy, mint június 2-án az M 39.[16]

Az olasz páncélos cirkálók és csatahajók a hadbalépés napján nem voltak kifutásra készen. Május 24-én hajnalban csupán az 5. (GARIBALDI) osztály páncélos cirkálói futottak ki, hogy egyesüljenek a csatahajókkal és felvegyék a harcot. De sem a Brindisiben, sem a Tarantóban horgonyzó csatahajókat nem tudták kellő időben felfűteni, ezért az 5. osztályt is visszarendelték.

Összegezve: az osztrák—magyar haditengerészet sokkal jobban felkészült a háborúra, mint az olasz. A körültekintően előkészített támadás végrehajtásával a cs. és kir. haditengerészet késleltette az olasz hadsereg felvonulását a frontvonalra s ezzel meghiúsította áttörési szándékát, tehát befolyásolta a háború menetét.[17]

Ezzel szemben az olasz flotta lépéshátrányba került egyrészt késlekedésével, másrészt avval, hogy csupán könnyű cirkálókat, rombolókat és néhány tengeralattjárót

16 *Schupita:* i. m. 100., 171—172. o.
17 *Dietrich* kézirat, 16. o.

indított el május 24-ének első óráiban, azokat is csak felderítésre, őrszolgálatra, vagy néhány hadászatilag jelentéktelen célpont megsemmisítésére. Bár Olaszország volt a háborút kezdeményező fél, az első csapást az Osztrák—Magyar Monarchia mérte ellenfelére. A cs. és kir. flotta ezen a napon hiánytalanul felügyelete alatt tartotta az Adriát.

Mielőtt belemerülnénk a további események ismertetésébe, tartozunk egy megjegyzéssel, amely a tengeralattjárókkal kapcsolatos.

A cs. és kir. haditengerészetben a tengeralattjárókat hivatalosan csak számmal jelölték. Ennek ellenére a külföldi szakirodalomban közkeletű és általános, hogy német, illetve osztrák—magyar tengeralattjáró esetében a szám elé „U" betűjelet írnak. Az „U" tulajdonképpen a német Unterseeboot = tengeralattjáró rövidítése, amit az élő beszédben mindig ki is mondanak s írásban is hozzáteszik, de már rövidítve, s nagy U-vel, mert a főneveket a német nyelvben nagy kezdőbetűvel kell írni. Később ez a betű hozzákapcsolódott a számjelhez, s egyértelműen tengeralattjárót jelöl. Ezért, jobbat nem tudván, mi is megtartottuk ezt a formát.

Kölcsönös támadások egymás partvidéke ellen

Május 26-án az olasz flotta támogatására horgonyt vetett Brindisiben a brit DUBLIN, DARTMOUTH, AMETHYST és SAPPHIRE cirkáló, valamint nyolc francia tengeralattjáró (az 1. tengeralattjáró osztály hat egysége, valamint a CIGOGNE és az ARGONAUTE), továbbá a 2. torpedóromboló osztály hat egysége, a BOUCLIER, valamint a 6. torpedóromboló osztály hat egysége, egy flottilla kis partvédő torpedónaszád Toulonból és hat aknakeresőnek átalakított halászgőzös La Rochelle-ből. A francia egységek zászlóshajója az ugyancsak Brindisiben állomásozó MARCEAU. Nagy-Britannia később még hat tengeralattjárót és két monitort irányított Velencébe. A Tarantóban állomásozó olasz erőket a brit QUEEN csatahajó osztállyal erősítették meg.

Az olasz flottaerőket még egy francia tengerészeti repülő-részleg egészítette ki Velencében, valamint a DAUPHIN aknahajó néhány halászgőzössel. Egyébként a francia flotta többi egysége továbbra is Máltán, illetve Bizertában állomásozott. A brit hajók zömét pedig a Dardanelláknál összpontosították.

Ugyanazon a napon, amikor a francia és brit egységek megérkeztek az olasz kikötőkbe, Olaszország kormánya deklarálta minden osztrák—magyar kikötő, valamint az albán partvidék blokádját egészen Kephaliig. Ez természetesen csak papirosblokád maradt s csupán arra volt jó, hogy az olaszok részére jogalapot teremtsen minden, semleges vagy akár szövetséges, hajó rakományának átvizsgálásához, illetőleg elkobzásához.

Az egymás partjai elleni támadások sorát az olaszok nyitották meg május 30-án, amikor is a GARIBALDINO-osztály, a CARABINIERE-osztállyal karöltve, lőtte Monfalcone gyárait. Június 5-én két olasz cirkáló jelent meg öt romboló kíséretében Grado előtt. A parti ütegeken kívül az L 51 csónakrepülő (br. Alfred Minarelli-Fitzgerald fregatthadnagy, Johann Schmalzl tengerészkadét) is megtámadta és bombázta a hajókat.

Ehhez hasonlított az ugyanekkor (június 5-én) vezetett másik olasz támadás a dalmát part ellen, azzal a különbséggel, hogy ebben a GARIBALDI páncélos cirkáló osztály vett részt. A Gravosa—Cattaro közötti vasútvonalat bombázták. A cirkálókat négy francia romboló kísérte.

Ugyanezen a napon a QUARTO, a NINO BIXIO és a brit DUBLIN cirkálók,

rombolók kíséretében, Mezzo-Meleda világítótornyát és kábelházát lőtték s megrongálták Olipa, S. Andrea, Hoste, Cazza, Stoncica, Lagosta, Glavat és Pelagosa hasonló létesítményeit. Busi szigeténél halászbárkákat lőttek. Ezen a reggelen két francia romboló behatolt Lissa kikötőjébe is. A sziget Prirov félszigete mögött horgonyzó 6-os számú tengeralattjárónk (a továbbiakban U 6, parancsnoka Nikolaus Halavanja sorhajóhadnagy) messze volt ahhoz, hogy torpedóit kiereszthette volna rájuk. A rombolók rövid szemrevételezés után sietve távoztak.

Olasz egységek június 7-én Duinót, 8-án Galiola világítótornyát lőtték. A parti ütegek viszonozták a tüzet, egy alkalommal az egyik rombolót eltalálták, de társai elvontatták.

Ezeknél az olasz—francia—brit kooperációs támadásoknál is erősen érződött, hogy kevés a cs. és kir. tengeralattjáró. Hasztalan cirkáltak, amikor csak lehetett, a partok előtti vizeken az ember és az anyag végső igénybevételéig, az ellenség akkor érkezett, amikor a tengeralattjárók a kikötőben pihentek. Az 1-es tengeralattjáró (U 1, parancsnoka Nejebsy Ferenc sorhajóhadnagy) május 22—27. között cirkált Pola előtt, akkor a ventillátorok elromlottak és javításra visszatért támaszpontjára. A 2-es számú tengeralattjáró (U 2) ezekben a hetekben dokkban volt. A 3-as számú tengeralattjáró (U 3, parancsnoka Eduard von Hübner sorhajóhadnagy) május 31-én érkezett Brioniba. Előtte az Arzenálban 3,7 cm-es gyorstüzelőt építettek a fedélzetére, valamint új merülőtartályokat kapott, bővítették az üzemanyagtartályait stb.[18] Június 2-án és 3-án Trieszt előtt cirkált, 4-én Trieszt közelében, Grado előtt, 5-én ugyanitt teljesített őrszolgálatot és a SALPA olasz tengeralattjáróra kieresztett egy torpedót, amely azonban kb. 10 méterrel az olasz egység mögött futott tova. Ezután naponta Trieszt előtt járőrözött június 14-ig.

A már említett U 6 sebenicói bázisáról csaknem minden nap kifutva Lissáig látta el az őrszolgálatot. Július 11-én Brindisi előtt cirkált. Július 12-től a cattarói támaszpontra helyezték át.

A 12-es tengeralattjáró (U 12, parancsnoka Lerch Egon sorhajóhadnagy) május 28-án őrködött Trieszt előtt. Az éjszaka folyamán megtorpedózta a kivilágítatlanul közlekedő görög VIRGINIA tehergőzöst. Személyzetéből két embert megmentett, a többiek meghaltak. Semleges hajóról lévén szó, az osztrák—magyar kormány 4702 frank kártérítést volt kénytelen fizetni. A Lerch sorhajóhadnagy ellen indított vizsgálatot a flottaparancsnokság június 5-én lezárta avval, hogy a továbbiakban a tehergőzös elsüllyedésének okaként aknárafutást kell megjelölni. Június 3-án futott ki ismét az U 12, Trieszt előtt cirkált, majd Polában június 26-ig dokkban állt.[19]

A Cattaróban állomásozó két tengeralattjáró közül az 5-ös számú (U 5, parancsnoka lovag Georg von Trapp sorhajóhadnagy) május 25-én indult először felderítő útra az olasz hadüzenet után. Ezen a napon érkezett vissza őrszolgálatáról a 4-es számú tengeralattjáró (parancsnoka Rudolf Singule sorhajóhadnagy). Az U 5 május 29-ig tartó útja során találkozott a QUARTO, majd a MARSALA cirkálókkal, de túl messze voltak ahhoz, hogy megtámadhassa őket; megállította, átvizsgálta, majd útjára engedte 27-én azt a görög gőzöst, amelyet másnap az U 12 elsüllyesztett. Június 1-én a HUSZÁR rombolóval (parancsnoka Leo Huber Edler von Scheibenhain korvettkapitány) együtt megkísérelte felkutatni az eltűnt L 41 csónakrepülőgépet. A kutatás eredménytelenül végződött, a tengeralattjáró és a romboló 2-án visszatért Cattaróba. 6-án az egész személyzetet ünnepélyesen kitüntették a LEON GAMBETTA elsüllyesztéséért. 10-én Albánia előtt őrjáratozott, közben három francia és egy brit rombolóval találkozott, de a távolságot képtelen volt a pa-

18 L. *Csonkaréti Károly:* Az osztrák—magyar haditengerészet hadműveletei az első világháborúban. HK 1985/2. 331. o.

19 *Aichelburg, Wladimir:* Die Unterseeboote Österreich—Ungarns. 1—2. k. Graz, 1981. (A továbbiakban: *Aichelburg* 1981) 328. o.

rancsnok 3000 méternél kisebbre csökkenteni, így nem került lanszírozó helyzetbe. A cirkálóúton Margetich József torpedómester megőrült.

A 4-es számú tengeralattjáró (U 4) nem várta meg az U 5 visszatérését, hanem már 27-én, délután 14 órakor kifutott, hogy a Brindisi—Valona—Taranto vonalon őrködjön. 28-án éjfél után 15 perccel megtámadta a PUGLIA cirkálót, ám torpedója célt tévesztett. 3 óra 45 perckor két torpedóval ismételte meg a támadást, de a cirkáló észrevette, irányt változtatott és tűz alá vette a tengeralattjárót, majd teljes gőzzel elhagyta a helyszínt. Az U 4 is visszatért Cattaróba. Május 30-án, közvetlenül éjfél előtt futott ki ismét, mert Antivari közelében öt gőzöst jelentettek, de mire a tengeralattjáró odaért, a gőzösök eltűntek. Június 1-én az U 4 is elindult, hogy felkutassa az eltűnt repülőgépet és személyzetét, de eredménytelenül tért vissza 3-án. Közben látta a LIBIÁ-t, később két rombolót, de a távolság miatt nem támadhatott. Legközelebb 6-án hagyta el cattarói támaszpontját és Albánia előtt járőrözött.

A tengeralattjárókon kívül a különböző helyeken létesített repülőállomásokról felszálló gépek is úgyszólván folyton a levegőben tartózkodtak.

Polából május 26-án az L 49 szállt föl (pilóta Vámos Lajos tengerészzászlós, megfigyelő Kurt Herzberg fregatthadnagy) és végzett felderítést Marano fölött, 27-én az L 40 (Wosecek, Bachich), az L 46 (Kláz ing, Fritsch), az L 47 (Banfield, Strobl), az L 48 (Kaindl, Ulmansky), az L 44 (Prebenda, Metzler), az L 49 (Vámos, Herzberger) és bombákat szórtak Velence különböző katonai célpontjaira. Az L 40 motorja leállt s kénytelen volt Volanónál leszállni. A kényszerleszállás sikerült, a két tisztet az olaszok fogságba ejtették. A baj azonban másban gyökerezett. Az olaszok repülőgépei sokkal gyengébbek voltak, mint az osztrák—magyar csónakrepülők, ezért a cs. és kir. tengerészrepülők minden szempontból uralták a légteret (minőség és mennyiség szempontjából egyaránt). Az L 40 kényszerleszállása után Wosecek nem semmisítette meg gépét, ahogyan erre köteles lett volna, s így az teljes épségben az ellenség kezére került. Az olaszok Ravennába vitték, majd az egészet lemásolták és elkezdték gyártani. Így szűnt meg a cs. és kir. tengerészeti repülők fölénye 1916 közepétől. Május 28-án természetesen minden gép keresni kezdte az L 40-est, de már hasztalan. 30-án, amikor a CITTA DI FERRARA hat bombát dobott Polára, a felszálló gépek nem tudták lelőni. Ugyanúgy, ahogyan néhány nappal korábban, 27-én sem sikerült, amikor a léghajó Sebenicót bombázta. A léghajó 7-én is visszatért Trieszt környékére, de az E 16-tal felszálló Banfield nem tudott olyan magasra emelkedni, hogy megtámadhatta volna.

Június 8-án a Polában állomásozó repülők keltek harcra a Fiume fölé szálló és a Danubius-műveket bombázó CITTA DI FERRARÁ-val. Miután észak felől közeledett, valószínűnek látszott, hogy déli irányban, a Quarnero fölött fogja elhagyni a Monarchia légterét. A felszálló L 48 (Kláz ing, Fritsch) megtámadta a távozó monstrumot, amely hevesen védekezett. Akkor Kláz ing sorhajóhadnagy a léghajó fölé repült és spirálban, felülről közelítette meg, szerencsére a léghajó védekezése közben sokat veszített magasságából. Amikor 100 méterre csökkent közöttük a távolság, Klazing jelzőpisztollyal világítólövedéket lőtt a léghajóra. Az egyik lövedék fennakadt rajta és lángra lobbantotta. A CITTA DI FERRARA égve ereszkedett le a vízre. Két torpedónaszád a parancsnokot, Castruccio Castracane sorhajóhadnagyot és öt emberét a fedélzetére vette. A léghajó második tisztje és a technikus belefulladt a vízbe. A harc mindössze 5 óra 15 perctől 5 óra 30-ig tartott.[20]

Június 9-én az L 47 támadott meg egy Peneda fölött szálló léghajót, de sikertelenül. 10-én ugyanez a gép (Banfield, Dum) a Po folyó torkolati vidékén levő olasz

20 *Schupita:* i. m. 171. o.

állásokat és raktárakat bombázta. 11-én — szintén az L 47 — Salvore fölött végzett felderítést. (Minden alkalommal a trieszti állomásról startolt.)

Az olasz tengerészeti vezetés kémjelentésekből megtudta, hogy a Rodoni-fok előtti szemaforállomás kapcsolatban áll a cs. és kir. tengeralattjárókkal, ezért elhatározta, hogy szétrombolja. Az akciót összekötötték a montenegrói Bojana-torkolathoz indított szállítmány biztosításával. A június 9-én végrehajtott hadműveletben a QUARTO, a NINO BIXIO és a brit DUBLIN cirkáló, valamint a CITTA DI MESSINA segédcirkáló vett részt. A köteléket francia és olasz rombolók kísérték. Június 9-én, hajnali 1 óra 10 perckor a járőröző 4-es tengeralattjáró őrszeme füstoszlopokat pillantott meg. A montenegrói partról visszatérő DUBLIN közeledett négy rombolóval. A tengeralattjáró lesállásba helyezkedett és 9 óra 32 perckor, a Pali-foktól 30 mérföldre északnyugatra a tengeralattjáró parancsnoka, Singule sorhajóhadnagy egyik torpedója behatolt a cirkáló géptermébe, ahol 13 brit tengerész lelte halálát. A jó építésű DUBLIN azonban nem süllyedt el, hanem saját erejéből visszatért Brindisibe.[21]

A kumbori támaszpontról június 11-én és 12-én Mikuleczky és Wollemann az L 45-ön a montenegrói parton Dulcignóig repült, másnap pedig 22 bombát dobtak Monopolira és Polignanóra (Olaszország). 19-én pedig ugyanők, valamint Maglics fregatthadnagy Poljanec sorhajóhadnaggyal az L 43-on felderítették a tengerpartot Manfredonia—Brindisi térségében és bombáztak.[22]

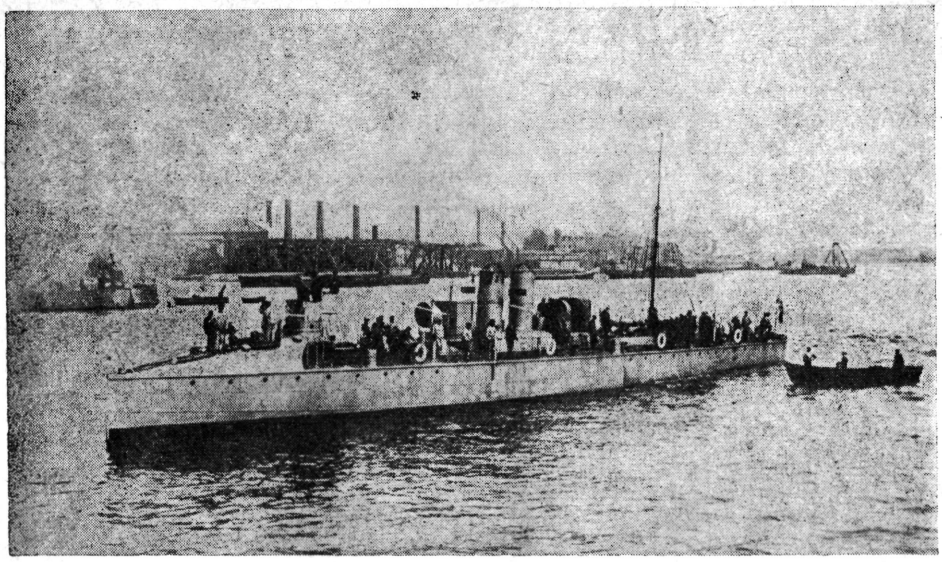
A trieszti repülők közül június 18-án az L 5 (Ulmansky, Heinrich Fontaine von Felsenbrunn fregatthadnagy) Grado fölött jártak, 19-én pedig egy léghajó ellen harcoltak, eredménytelenül.

Június 21-én indult az L 47 (Banfield, Dum) a repülés történetében először tengeri aknazárak felderítésére. Sikerült is San Giovanninál felfedezniük egy aknamezőt. Ezután a Sdobba-ütegeket bombázták, majd a szárazföld, illetve az arcvonal fölé repülve géppuskával lelőttek egy megfigyelő léggömböt, majd szétkergettek egy gyalogos alakulatot. Június 25-én az L 51 (Minarelli, Schmalzl) Vieste és Ancona fölött bombázott, az L 5 (Fontaine, Ulmansky) ellenséges repülőgépet támadott Trieszt előtt, majd bombázta a Sdobba-ütegeket.[23]

A június első napjaiban vezetett olasz támadásokra a cs. és kir. haditengerészet hamarosan hasonló jellegű, az olaszokénál nagyobb erőkkel vezetett ellentámadással válaszolt.

Június 17-én délután kifutott Polából a NOVARA és az ADMIRAL SPAUN gyorscirkáló, a WILDFANG (parancsnoka Max Hilscher fregattkapitány), az ULAN, a SCHARFSCHÜTZE és az USKOKE (parancsnoka br. Werner von Marschall korvettkapitány) romboló az 55T (parancsnoka Friedrich Schlosser sorhajóhadnagy), a 68F (parancsnoka Erwin Wallner sorhajóhadnagy), a 70F (parancsnoka Pulgher Julián sorhajóhadnagy) és a 72F (parancsnoka leidenthali Bersa Sándor sorhajóhadnagy) torpedónaszádok kíséretében. Először a Trieszt előtti tengerrészt kutatták át. Ellenséges flottaegységre azonban nem akadtak, csupán a Sdobba-torkolati olasz ütegek lövéseit hallották. Este 8 órakor a kötelék folytatta útját az olasz partok felé. Biztosított menetben egészen Riminiig jutottak. A kötelék itt találkozott a SANKT GEORG páncélos cirkáló vezette csoporttal, amelybe a SZIGETVÁR cirkáló, valamint az 57T (parancsnoka Albert Heinz-Erian sorhajóhadnagy), 58T (parancsnoka Holub József sorhajóhadnagy), 63T (parancsnoka Anton Reich sorhajóhadnagy) és a 67F (parancsnoka Hermann Jüstel sorhajóhadnagy) torpedónaszádok tartoztak. A SANKT GEORG a rimini kikötőcsatorna hídját és magát a csatornát lőtte.

21 *Aichelburg* 1981: 266. o.
22 *Schupita:* i. m. 172. o.
23 Uo. 171. o.

Ay 55E (ex KAIMAN) torpedónaszád, a 24 tagú, 200 tonnás, I. osztályú torpedónaszád brit építésű prototípusa

A SZIGETVÁR ettől délebbre, Fano és Pesaro katonai célpontjait (hidakat és a jelzőállomást, valamint két hangárt) lőtte, mialatt a 64F (parancsnoka Hugo von Kloss sorhajóhadnagy) és a 69F (parancsnoka Karl Walluschnig sorhajóhadnagy) torpedónaszádok a tenger felől biztosítottak. Természetesen mind Rimini, mind a Fano és Pesaro előtti vizeket a cirkálók előtt a naszádok átfésülték aknák és tengeralattjárók után kutatva.

A SANKT GEORG csoport reggel 5 órakor abbahagyta a tüzelést és visszafordult Pola felé. Kevéssel ezután a NOVARA csoport is követte, mert rádiójelentést kaptak négy, Trieszt felé közeledő olasz rombolóról. Már közel jártak Velencéhez, amikor látták, hogy a rombolók — amelyek felderítő úton voltak Trieszt közelében — visszatérőben vannak. A nagy távolság miatt nem vették őket üldözőbe, helyette a Tagliamento előtti jelzőállomást kezdték lőni. A rombolók 900 méterre közelítették meg a partot, a cirkálók távolabbról tüzeltek. A jelzőállomást és alapzatát szétrombolták, majd délután 4 órakor visszafordultak és este 8 órakor befutottak Polába.[24]

Ugyanezen a napon (június 18.) a HELGOLAND és a SAIDA gyorscirkáló, a VELEBIT, a DINARA, a RÉKA rombolók, valamint a 74T (parancsnoka Friedrich Pankraz sorhajóhadnagy), a 77T (parancsnoka Josef Joris sorhajóhadnagy), a 78T (parancsnoka Rössel János sorhajóhadnagy), a 80T (parancsnoka Karl Arbesser von Rastburg sorhajóhadnagy) és a 81T (parancsnoka Wolfgang Suppantschitsch sorhajóhadnagy) torpedónaszádok a középső Adrián járőröztek. A San Benedetto magasságában megpillantott gőzöst hamarosan utolérték. A GRAZIA olasz teherhajó üresen igyekezett a part mentén dél felé. Mivel túlságosan közel voltak az olasz parthoz, és a gőzös lassú volt, a HELGOLAND parancsnoka, Seitz sorhajókapitány kockázatosnak vélte, hogy osztrák—magyar kikötőbe kísérjék. Ezért parancsot adott a 74T-nek, hogy két torpedóval süllyessze el. A csoport ezután visszatért hazai kikötőjébe.[25]

24 *Nowotny:* i. m. 18. o.
25 *Sokol:* i. m. 222. o.

A következő napon Adolf Potoćnik korvettkapitány, a WARASDINER romboló parancsnoka — saját kérésére engedélyezett — önálló akciót hajtott végre. Monopoli elé ment s a part közvetlen közeléből szétlőtte a néhány száz méternyire álló olajtárolót. A hatalmas tartály azonban üres volt. Ezután a romboló a közeli gyárat lőtte és elsüllyesztett néhány dereglyét. Ezután a WARASDINER visszatért cattarói támaszpontjára.[26] Egyébként ezt az olajtartályt a Mikuleczky—Wollemann páros az L 45-tel már — június 12-én is — bombázta.

A sebenicói tengerészeti repülőtámaszpontot csak 1916 augusztusától sorolták be a tengerészeti repülőállomások közé, addig — 1914. november 24-től — csak parti repülőállomásnak nevezték s ennek megfelelően állandó hangárt is csupán 1915 októberében kapott. Addig elvétve állomásozott itt egy-két gép. Közülük az L 42 (Babics Dragon fregatthadnagy) szállt fel innen először felderítésre, de motorhiba miatt le kellett ereszkednie a tengerre. A LIKA romboló sietett ki a keresésére és megtalálván, behozta. Legközelebb június 25-én indult innen két gép, az L 51 (Minarelli, Schmalzl) és az L 44 (Prebenda), amely Polából került át Sebenicóba a hónap elején. Ezúttal a Tremiti-szigetnél végeztek felderítést.

A Triesztből június 27-én felszálló L 47 (Banfield, Strobl) Gradót támadta és Villa Vicentina mellett lelőtt egy megfigyelő léggömböt, a következő napon ugyanők a Grado melletti tüzérségi ütegállásokat bombázták.

A Polából június 27-én felszálló E 37 (Dum) Porer mellett aknamezőt fedezett fel, mialatt az L 48 (Kaindl, Freiberger tengerészkadét) és az E 34 (Molnár János repülőmester) Gradót támadta. (Itt kell megjegyeznünk, hogy az olasz hadsereg június 22-ig elérte, helyenként átlépte az Isonzó alsó folyását. Így került olasz megszállás alá Grado és Monfalcone.)

Kumborból az L 43 szállt fel június 27-én és Brindisit bombázta. Hazatérőben, fele úton, ennek is leállt a motorja és kevéssel éjfél után le kellett ereszkednie a tengerre. Maglics és Wollemann azonban nem estek kétségbe s mint néhány héttel előbb Mindszentyék, ők is vitorlát feszítettek ki a szárnyakat borító vászonból s az egyre erősödő szélben és hullámverésben is kormányozni tudták csónakrepülőjüket. Így telt el az egész nap, majd a 27-ről 28-ra virradó éjszaka. A két férfi kétségbeesetten küzdött az elemekkel. Közben a kumbori támaszponton nőttön nőtt az aggodalom. A viharossá fokozódó szél miatt repülőgép nem indulhatott keresésükre, ezért riadóztatták a 4-es tengeralattjárót, amely késedelem nélkül elindult keresésükre. A kutatás ezúttal sikerrel járt: 28-án, 13 óra 45-kor, 30 mérföldre Monopolitól megpillantották egymást. A két fregatthadnagy átszállt a tengeralattjáróra, amely vontába vette a repülőgépet, amellyel befutottak Cattaróba.[27]

Amint látjuk, sok baj volt a repülőgépmotorokkal, pedig a cs. és kir. repülőgépek jobbak voltak az átlagos, korabeli gépeknél.

A küzdelemhez, a háborúhoz az aknaharc is hozzátartozott. A NOVARA-csoport június 18-án, visszatérőben az olasz partoktól nagy aknamezőt fedezett fel az Isztriai-félszigettől, pontosabban a Salvore-foktól nyugatra. Az aknák felszedésére az ADMIRAL SPAUN és a WILDFANG vezetésével a 2. torpedóflottilla vonult ki június 20-án, 21-én és 24-én. Mialatt az aknaszedők dolgoztak, az ADMIRAL SPAUN Velence előtt járőrözve biztosította a munka zavartalanságát. Egy felrobbant akna a 60T torpedónaszád (parancsnoka Dagobert Müller von Thomamühl sorhajóhadnagy) csónakját megsemmisítette. Az első tiszt (Janata Ottó fregatthadnagy) és két matróz életét vesztette.[28]

26 Uo. 230. o.
27 *Peter, Ernest:* Die k. u. k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich—Ungarns 1794—1919. Stuttgart, 1981 157. o.
28 *Dietrich* kézirat, 17. o.

Olaszország haditengerészetének parancsnoksága, hogy tengeralattjárói részére támaszpontot építsen ki a Monarchia partvidéke előtt s így ellenőrzése alá vonja a cs. és kir. tengerészeti erők működését, nagyszabású hadműveletbe kezdett.

1915. július 10-ről 11-re virradó éjszaka olasz és francia tengerészeti erők jelentek meg az Adria kellős közepén fekvő sziget előtt. Az akció parancsnoka, Millo ellentengernagy, három részre osztotta kötelékét. A partraszálló különítmény a CITTA DI PALERMO segédcirkáló fedélzetén érkezett a szigethez egy romboló és hét torpedónaszád kíséretében. Őket a QUARTO és négy romboló őrizte, mialatt a MARSALA cirkáló, az ellentengernagy zászlóshajója, két francia rombolóval, Lagosta szigetének két kikötőjét ellenőrizte. A másik két romboló elvágta a kábelt, foglyul ejtve az őrszemélyzet két tagját. Közben a tengerészeti jelzőállomás őrsége tüzet nyitott, mire a franciák visszavonultak (egy altisztjük elesett), majd a BISSON romboló szétlőtte a jelzőállomást. Az egész hadművelet alatt a GIUSEPPE GARIBALDI és a VARESE páncélos cirkáló rombolóktól kísérve a sziget és a dalmát part között járőrözött. A cs. és kir. erők közül ekkor csak a 6-os sz. tengeralattjáró tartózkodott Pelagosa körül, de nem állt módjában támadni.

Az olaszok három tisztet, egy orvost és 90 főnyi legénységet hagytak Pelagosán két 7 cm-es löveggel és két gépfegyverrel. Azonnal felállítottak egy rádióállomást, megkezdték a fedezékek és lövészárkok építését. A sziget hat emberből álló világítótorony-őrségét csak 12-én délután találták meg, mert elrejtőzködtek egy barlangban.

A sziget birtokbavétele után egymást 24 óránként váltva egy-egy olasz vagy francia tengeralattjáró tartott őrszolgálatot a Pelagosát környező vizeken.[29]

A cs. és kir. haditengerészet illetékesei július 12-én vették észre, hogy Pelagosával megszakadt a jelzőösszeköttetés. A következő napon kiküldték az L 51-et (Minarelli, Schmalzl), hogy derítse fel a helyzetet, ugyanekkor kifutott Sebenicóból a TÁTRA romboló is Pelagosa felé. Elsőnek a repülőgép érkezett vissza s jelentette, hogy a szigetet megszállta az ellenség, s egy tengeralattjáró áll lesben, amelyet egyébként az L 51 géppuskatűzzel lemerülésre kényszerített. Az akkorra odaérkező TÁTRA (parancsnoka Léva József korvettkapitány) azonnal tűz alá vette a rádióállomást és egy épületet, ahova az olasz katonák menekültek. Közben az L 51 észrevette, hogy a tengeralattjáró — a francia FRESNEL — a romboló közelébe iparkodik, amit jelzett a TÁTRÁ-nak, amely még időben kikerülte a veszedelmet. A TÁTRA, miután egy találata felrobbantotta az olaszok benzintartályát is, távozott. Az L 51-re irányított gépfegyverek lövedékei mindössze egyetlen helyen ütötték át a gép tartószerkezetét.

Miután a sziget nem bírt különös hadászati fontossággal, a cs. és kir. flottaparancsnokság nem tartotta sürgősnek visszafoglalását, ellenben megerősítette a szomszédos Lagosta és Lissa szigetének aknazárát és védőműveit.[30]

Az olasz flottaparancsnokság ezután — egyrészt az itáliai közvélemény megnyerése és a közhangulat megjavítása érdekében is — rajtaütést készített elő a Cattaro körüli partok ellen. Július 17-én este kifutott Brindisiből az 5. (G. GARIBALDI) páncélos cirkáló osztály Trifari ellentengernagy parancsnoksága alatt. Négy romboló és hét torpedónaszád biztosította a hajóóriásokat. Néhány órával később a MARSALA és a QUARTO követte őket három olasz és hat francia rombolóval. Az volt a feladatuk, hogy Gravosa mellett és Giuppana szigetén katonai objektumokat romboljanak szét. Az olaszok nyugodtan vonultatták föl erőiket, mert a Cattaro fölé tornyosuló Lovćen ütegei miatt az öbölben nem lehetett ütőképes,

29. Uo.
30 Uo.

nagy egységeket állomásoztatni, sem azok kiszolgálására megfelelő javítóműhelyeket berendezni és a szükséges utánpótlást biztosítani, bár kétségtelen, hogy a Lovćen-ütegek már hónapok óta hallgattak.

A GIUSEPPE GARIBALDI elsüllyesztése

Azon a napon, amikor a GARIBALDI-csoport kifutott, de kb. 16 órával előbb, július 17-én reggel, a kumbori repülőállomásról három gép startolt: az L 43 (Maglics, Wollemann), az L 45 (Mikuleczky, Poljanec) és az L 49 (Herzberg, Kunsti). Bari és Barletta fölé repültek s az erős elhárítás ellenére, 800—900 méteres magasságból 50 kg-os bombákat dobtak Bari pályaudvarára, valamint behajózás alatt álló csapat- és hadianyagszállítmányokra. A támadás befejeztével, visszatérőben, az L 49-nek a parttól alig 5 mérföldre le kellett szállnia, mert leállt a motorja. Mikuleczky az L 45-tel melléje ereszkedett. Akkor derült ki, hogy a benzintartályt lövés érte, az kilyukadt és az üzemanyag elfolyt. Miután a part felől vitorlások és motorcsónakok közeledtek, sietniük kellett. Kiverték az L 49 fenekét és oldalait, továbbá kilyukasztották a gép alsó szárnyai alatt levő úszókat, majd Herzberg és Kunsti felkapaszkodott az L 45-re. Nem érkeztek meg azonban a támaszpontra, mert Punta d'Ostro előtt 16 mérföldnyire ennek a gépnek is leállt a motorja és Mikuleczky kényszerleszállást hajtott végre, ami nem volt csekélység négy emberrel a gép fedélzetén. Miután a cattarói megfigyelőállomásról — amely a Radostak-hegyen működött 1446 méteres magasságban — észrevették őket, kiküldték értük a 61T torpedónaszádot (parancsnoka lovag Hermann von Jedina sorhajóhadnagy), amely bevontatta őket.

A harmadik gép (L 43) Bari bombázása után Barletta felé repült, de közvetlenül a cél előtt annyira lecsökkent az olajnyomása, hogy le kellett szállnia a vízre. Amikor Maglics fregatthadnagy meggyőződött arról, hogy a motort nem tudja megjavítani, tehát képtelen tovább repülni, megtették Wollemannal az előkészületeket a gép megsemmisítésére. Amikor megpillantották a part felől közeledő fegyveres pénzügyőrmotorost, jelzőpisztolyukkal felgyújtották a repülőgépet és körülötte úszkálva várták be az olaszokat, akik a két tisztet kiemelték és fogságba ejtették.[31]

Minderről azonban Cattaróban mit sem tudtak, csak annyi volt bizonyos, hogy Maglics és Wollemann megint nem tért vissza s valószínűleg ismét valahol az Adria közepén vitorláznak. Július 17-én este tehát a Cattaróban horgonyzó 5. csatahajó osztály parancsnoka, Hansa ellentengernagy utasítást adott a tengeralattjáró állomásnak, hogy mindkét egység induljon el az L 43 felkutatására (több repülőgép akkor nem volt Kumborban, csak a visszatért L 45, de azt is számtalan lövedékbecsapódás miatt javítani kellett, valamint a néhány nappal előbb kényszerleszállást végzett és ugyancsak javítás alatt álló M 39, tehát a repülők nem indulhattak bajtársaik megkeresésére. Egyébként már máskor is előfordult — éppen pl. az L 43-sal, szintén Maglicsékkal —, hogy tengeralattjáró bukkant rájuk június 28-án). Először az U 6 futott ki, még 17-én este, mert 12-e óta — akkor érkezett Pelagosa környékéről Cattaróba — nem volt akcióban (mint írtuk, az U 6 május 9-én eltávozott az Öbölből és a Sebenico—Spalato—Lissa—Pelagosa előtti vizeken teljesített járőrszolgálatot). Hamarosan az U 4 is készen állt. 15-én este érkezett vissza Drin-öböl elől, ahol egy kémet (ágenst) kellett volna fedélzetére vennie. Pontosan 2 órakor, tehát még pirkadat előtt hagyta el kikötőhelyét és a parancs értelmében elindult Lagosta felé.

A Radostak-hegyi megfigyelőállomás ugyanis észrevette és jelentette, hogy na-

31 *Schupita:* i m. 173. o.

gyobb egységekből álló ellenséges hajókötelék közeledik, tehát az U 4 nemcsak az eltűnt repülőgépet keresi, hanem keresztezheti az ellenséges hajócsoport útját is.

Az ellenséges kötelék éléről a QUARTO és három romboló július 18-án, virradatkor a Meleda—Ragusa közötti Giuppana-szigethez érkezett s ott kihajóztak két tiszt vezetése alá tartozó 50 tagú különítményt és egy orvost. Elindultak a jelzőállomás felé, de a QUARTO félútról visszarendelte őket. Ezalatt a Misnjak-kiszögellésnél egy romboló két csónakot eresztett a vízre, amelyek megkísérelték elvágni a kábelt. Amikor azonban a kábelállomás őrsége lőtt rájuk, visszafordultak, majd az egész QUARTO-csoport eltávozott.

A GIUSEPPE GARIBALDI-csoport hajnali 4 óra előtt érkezett Ragusa vecchia elé s lőni kezdték a part menti vasútvonalat, a vasúti berendezéseket, a mólót és az őrházakat. Rövid tüzelés után abbahagyták és megindultak déli irányban.

A Lagosta felé menetelő U 4 július 18-án 3 óra 20 perckor vette észre a füstfelhőket, majd negyed óra múlva már a hajókat is azonosította: három egység a GIUSEPPE GARIBALDI, egy a VETTOR PISANI osztályból, mögöttük számtalan rombolóval. A hajók Ragusa felé haladtak, majd 3 óra 55-kor Cattaro felé fordultak, de Ragusa alatt Ragusa vecchiát kezdték lőni. A 4 órakor lemerülő búvárnaszád 15 perc múlva dugta ki periszkópját. Ekkorra a páncélos cirkálók befejezték Ragusa vecchia lövését és most már valóban Cattaro felé igyekeztek a part mentén. Később a GIUSEPPE GARIBALDI különvált a csoporttól, amely különítményt szándékozott partra tenni, hogy több helyen megrongálják a Ragusa—Cattaro közötti vasútvonalat. A tengeralattjáró, többször módosítva irányát, már az éppen feléje futó páncélos cirkáló közvetlen közelébe jutott, amikor — 4 óra 37 perckor — felfedezték periszkópját és a cirkáló tüzet nyitott. A következő percben Singule sorhajóhadnagy parancsot adott mindkét torpedó lanszírozására. 600 méterre volt egymástól a két hajó. Mindkét torpedó belement a cirkálóba, amely három perc alatt elsüllyedt (északi szélesség 42° 28′7″, keleti hosszúság 18° 15′7″). A GIUSEPPE GARIBALDI tengerészei szerencsésebbek voltak, mint a három hónappal korábban elsüllyesztett LEON GAMBETTA személyzete, mert közülük 525-öt mentettek meg s csak 53-ukat érte utol a tengerészhalál. A mentést a helyszínre érkező rombolók végezték, a világháború történetében először alkalmazva az ún. genfi lobogót (vöröskeresztes lobogó), amely azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy az 5 órakor felemelkedő U 4-re tüzeljenek.

A tengeralattjáró később rádióján jelentette a történteket a castelnuovói parancsnokságon, majd folytatta útját az L 43 felkutatására, amely azonban, mint tudjuk, ezúttal sikertelen maradt. A rádiójelentés után a 13-as és a 15-ös torpedónaszád felkereste a süllyedés helyét és számtalan holmit szedtek össze, de emberre már nem akadtak.[32] A GIUSEPPE GARIBALDI elsüllyesztésének a háború menetére kiható fontos következménye lett. Olaszország a háború végéig felhagyott minden további, a Monarchia partvidéke elleni támadással, valamint — ahogyan a franciák a LEON GAMBETTA elsüllyesztése után — az olaszok is óvakodtak attól, hogy páncélos cirkálóikat és csatahajóikat harcba vigyék a cs. és kir. haditengerészet ellenőrzése alatt álló vizeken, gyakorlatilag az Adrián.

Ezek az eredmények dicséretére válnak az osztrák—magyar flotta parancsnokának, parancsnokló és beosztott tisztjeinek és legénységének egyaránt.

32 *Aichhelburg* 1981: 267. o.

Néhány nap múlva, július 23-án a cs. és kir. haditengerészet intézett támadást az Aso folyótól délre Campomarinóig terjedő, mintegy 160 km-es szakaszon. Az akciót a SAIDA cirkáló vezette s a VELEBIT, a DINARA és a RÉKA rombolók vettek részt benne. Elsősorban a vasútvonalat és különböző berendezéseket, valamint az Aso- és Tesino-, továbbá a Menocchio- és Egydio-hidat lőtték. A DINARA a S. Benedetto pályaudvart és környékét vette tűz alá, de itt rendkívül heves tüzelés fogadta. Amikor Grottamare felé kormányozták a rombolót, egy rejtett állásból jövő puskatűz megölte a kormányosmatrózt, a gyorstüzelő kezelőjét pedig megsebesítette. Grottamare állomásépületét és raktárát a DINARA megrongálta, illetőleg lángba borította.

A HELGOLAND-csoport Ortana pályaudvarát és gyártelepét, majd ettől délebbre a Moro hídját vette célba, azután Lasciano és Fossacessia objektumait rombolta. A HELGOLAND kísérőnaszádjai a 74T, a 77T és a 78T voltak. A CSEPEL, a TÁTRA és a BALATON rombolók Campomarino és Termoli vasútállomásait lőtték. A LIKA és a TRIGLAV ezalatt elvágták a Tremiti-szigetre vezető kábelt, kivágtak belőle egy darabot, a kábel végét pedig bevontatták a tenger mélyére, majd megrongálták a sziget jelzőberendezését. A műveletet a 80T és a 81T biztosította.[33]

A Sebenicóban horgonyzó HELGOLAND és SAIDA gyorscirkálókon kívül a Polában állomásozó másik két gyorscirkáló is támadásra indult. A július 26-án este kifutó NOVARÁ-t és az ADMIRAL SPAUN-t a SCHARFSCHÜTZE, az USKOKE rombolók, a 75T, a 76T és a 79T naszádok kísérték. Az ADMIRAL SPAUN az USKOKE-val és a 76T-vel Fano felé tért le, míg a többiek egyenesen Anconának tartottak. Az ADMIRAL SPAUN-csoport lőtte a fanói állomást, mozdonyokat és vasúti kocsikat semmisített meg, vagy gyújtott föl, továbbá megrongáltak két hidat.

A NOVARA-csoport 20 mérföldre Anconától, reggel 2 órakor megállt. A NOVARA két nagyobb csónakot (jollét) bocsátott vízre, tele benzinnel, bombával hogy az ugyancsak Anconát bombázni szándékozó csónakrepülőgépeknek ne kelljen visszarepülniük az első támadás után Polába, hanem a közelben, a csónakokról egészíthessék ki készleteiket. A csónakok őrzésére a 79T maradt vissza. Ezután a csoport folytatta útját Ancona felé, ahol 4 óra 30-kor — rövid várakozás után — lőni kezdték a vasúti hidat, a viaduktot és egy raktárt. Ezután, párhuzamosan a parttal, tovább mentek Senigaglia felé, ahol ugyancsak hasonló célpontokat lőttek. Fanónál találkoztak az ADMIRAL SPAUN-csoporttal, majd visszatértek oda, ahol a csónakokat hagyták. Addigra már a repülők is elvégezték a feladatukat. Az L 5 (Fontaine, Ulmansky), az L 46 (Ockermüller, Augustin), az L 42 (?) és az L 47 (Banfield, Strobl) startját ugyanis úgy időzítették, hogy éppen akkorra érjenek Ancona fölé, amikorra a hajók már befejezték a lövöldözést és mialatt bombázzák a különböző, elsősorban vasúti célpontokat, megfigyelhetik az okozott károkat is. Sokkal gyorsabbak lévén, mint a hajók, többször is elrepülhettek úszó raktárukhoz és volt olyan gép, amely háromszor fordult a két csónak és Ancona között. (Banfield) A csónakrepülők közül az L 42 motorjának eltört a dugattyúja, ezért még Ancona felé menet leszállt s később a STREITER romboló vontatta Pólába.

A rajtaütés komoly károkat okozott Pesarótól Anconáig. Például egy olajtank, amelyet az L 46 gyújtóbombája telibe talált, úgy égett, hogy 30 mérföldről is látni lehetett.[34]

33 *Sokol:* i. m. 235—236. o.
34 *Nowotny:* i. m. 19—20. o.

De térjünk vissza Pelagosához!

Ugyanennek a napnak az estéjén, tehát július 27-én, ismét kifutott Sebenicóból a HELGOLAND és a SAIDA a hat legkorszerűbb, TÁTRA osztályú romboló és a 80T és 81T torpedónaszádok kíséretében. A HELGOLAND először — elterelő hadműveletként — szétlőtte Vieste rádióállomását és jelzőberendezését, majd — ez már 28-ának reggele — elfoglalta őrhelyét a SAIDÁ-val együtt Pelagosától 10 mérföldnyire délkeletre. A rombolók 5 órakor értek a szigethez és tűzzel árasztották el az olasz lövészárkokat. Ellentüzet nem kapván, négy tengerésztiszt vezetése alatt álló, 104 tagú tengerészgyalogos különítményt tettek partra, hogy elfoglalják az olasz állásokat. Ezenközben a rombolókat megtámadta a Pelagosán állomásozó tengeralattjáró, de sikerült kimanőverezniük és elűzniük, torpedói elől kitérniük. Amikor a partraszállt különítmény már eléggé megközelítette az ellenséges lövészárkokat, az olaszok tüzet nyitottak. A tengerészek a heves zárótűzben nyomultak előre. Már harminc méterre megközelítették az állásokat és a rohamra készültek, amikor podkapelski Vukovics fregattkapitány, a CSEPEL parancsnoka visszarendelte őket. Megállapították, hogy a lövészárkokat megszállva tartó ellenség túlerőben van és lerohanásuk csak igen nagy veszteséggel végződhetett volna, amit pedig a vett parancs értelmében el kellett kerülni. Az olasz állások tökéletes fedezéket nyújtottak. A hajólövegek heves tüzelése ellenére az olaszoknak csak egy halottjuk és egy súlyos sebesültjük volt. Ezzel szemben a LIKA és TRIGLAV állományából nyolcan sebesültek meg, négyen pedig elestek, közülük hárman voltak magyarok: Jakab Zoltán, Kovács Sándor és Láng Herman.[35]

Visszatérőben, már a Busi-csatornában, egy tengeralattjáró meg akarta torpedózni a HELGOLAND-ot, de a cirkáló időben kikerülte a feléje közeledő veszedelmet.

Pelagosa körül ezután néhány napig csönd volt. Ezzel szemben az Adria északi térségében az Isonzo körüli csaták miatt a trieszti és polai repülőállomás tengerészrepülői csaknem állandóan a levegőben voltak. Igen szemléletes, amit Banfield ezekről a hetekről-hónapokról ír önéletrajzában, ezért szó szerint idézzük: „Az első négy Isonzo-csata alatt nekünk, tengerészrepülőknek az volt a feladatunk, hogy a levegőből állandó megfigyeléseket végezzünk és ugyanakkor avatkozzunk is bele a szárazföldi harcokba, amennyire a rendelkezésünkre álló eszközökkel ez lehetséges, továbbá mi tartottuk a kapcsolatot a Boroević-hadsereggel, éjjel és nappal egyaránt. Gyakran csak néhány órát alhattam, azt is teljesen felöltözve, nehogy riadó esetén drága időt veszítsek. Egy repülőgép előmelegített motorral mindig indulásra készen állt, így a riadó után 10 perccel elérhettem az 1000 méteres magasságot...”[36]

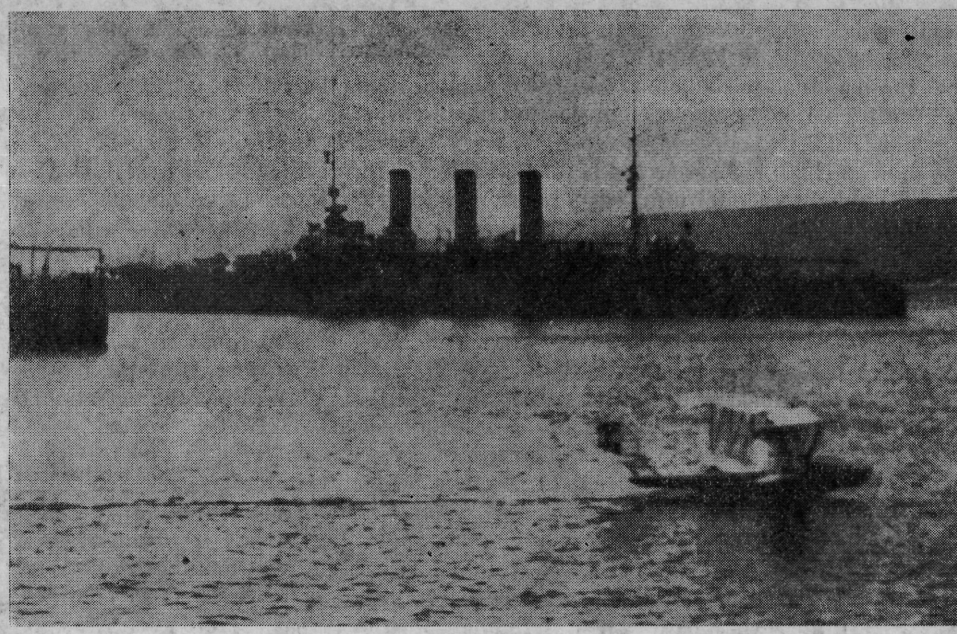
A tengerészrepülők harcai júliusban—augusztusban

A továbbiakban röviden, naplószerűen mutatjuk be a trieszti és polai repülőállomás tevékenységét júliusban és augusztusban.

Július 1. Az L 54 (Prebenda, Metzler György tengerészkadét) bombázta a Sboddaütegeket. *Július 4.* Az L 46 (Kláring, Fritsch) bombázta S. Pietro ütegeit, felderítés Velence fölött. *Július 7.* Az L 47 (Banfield, Strobl) Nogarát bombázta. Légiharc. *Július 8.* Az L 47 bombázta Sboddát, az L 42 (Babics Friedrich Marchesani fregatthadnagy) Velencét. *Július 10.* L 46 (Banfield, Strobl): felderítés, majd bombázás Sboddára. *Július 11.* Az L 47 (Banfield, Anasipoli repülőmester) támadta Gradót. *Július 12.* Az L 47 (Banfield, Seebauer főhadnagy) felderítést végzett Grado és

35 *Dietrich* kézirat, 18—19. o.

36 *Banfield Gottfried Baron von:* Der Adler von Triest. Graz, 1984. 59. o. Banfield ősei észak-írországi angolok. Nagyapja osztrák nőt vett feleségül, apja brit alattvalóként, de mint cs. kir. sorhajóhadnagy vett részt az 1866. évi lissai csatában. A család 1903-ban lett osztrák állampolgár.

Csónakrepülő, háttérben az ERZHERZOG osztály egyik egysége

Sbodda fölött, légi harcot vívott egy Nieuport típusú géppel. *Július 15.* Az L 47 (Banfield, Strobl) bombázta a laguna ütegeit. *Július 16.* Az L 48 (Wiktorin, Konyovics Demeter sorhajóhadnagy) a Po-torkolatnál végzett felderítést. *Július 17.* L 47 (Banfield, Hermann Marchet tengerészkadét): felderítés Grado fölött. *Július 19.* Az L 47 (Banfield, Strobl) tengeralattjárót támadott a trieszti öbölben. *Július 20.* L 47 (Banfield, Strobl): a Grado- és Sbodda-ütegek támadása. *Július 22.* Az L 47 (Banfield, Strobl) bombázta és géppuskázta a Sbodda-ütegeket. Az L 53 Pelagosát derítette föl, majd támadta a Sbodda-ütegállásokat, az L 42 (Babics, Marchesani) Anconát bombázta. *Július 23.* Az L 5 (Fontaine, ?) Anconát bombázta. *Július 24.* Az L 54 (Prebenda, Fritsch) Grado felderítésekor két géppel vívott légicsatát. *Július 25.* L 51 (Minarelli, Schmalzl): felderítés Termolinál. *Július 27.* L 54 (Prebenda, Metzler): felderítés Sbodda fölött, este bombázták, ők dobtak másodszor 50 kg-os bombát. *Július 31.* Az L 54 (Prebenda, Metzler) ismét Sboddát támadta 50 kg-os bombával. (A *július 27-i* Ancona elleni akciót már ismertettük.)

A sebenicói támaszpontról *július 6-án* az L 44 átrepült Polába, *július 11-én* az L 51 Lagostáig végzett felderítést, *július 13-án* ugyanő Pelagosát derítette fel és *július 25-én* az L 44 (Dum és az L 51-ről átszálló Schmalzl), az L 54 (Prebenda, Metzler) és az L 56 (Csaszlovsky altiszt) Termolit és Ortonát bombázta.

A kumbori repülőállomás július 17-i, Bari és Barletta elleni támadását, amikor az L 43 személyzete olasz fogságba esett, már ismertettük. Egyébként ezek a gépek dobtak elsőként 50 kg-os bombákat.

Augusztus 1-én az L 47 (Banfield, Strobl) Golametta ütegeit bombázta. Az L 54 (Prebenda, Metzler) az Isonzo fölött végzett felderítést. *Augusztus 2.* Az L 46 (Babics, Marchesani), az L 47 (Banfield, Strobl) bombázta Busót, a Pietro d'Orio-kiszögellést. *Augusztus 4.* Az L 47 (Banfield, Strobl) ugyanott felderített. *Augusztus 5.* Az L 47 (Banfield, Strobl) ugyanott. Később megtámadták a P 5 léghajót és lelőtték. Ugyanezen a napon, 23 óra után néhány perccel, megjelent Pola fölött a CITTA DI JESI

nevű léghajó, amely hamarosan a parti és hajókon felállított légvédelmi fegyverek össztüzébe került. Találatot kapva, egyre mélyebbre ereszkedve igyekezett a tenger felé, majd a Musil-jelzőállomás jelentése szerint éjfélkor Porer előtt leszállt a tengerre (23 óra 52 perckor a légvédelem beszüntette a tüzet). A léghajó keresésére kifutott a SATELLIT torpedóhajó, a 9-es, 39-es (ex REIHER) és a 79 T torpedónaszád, továbbá az E 20, E 37 és az L 48 csónakrepülő. A félig elsüllyedt CITTA DI JESI-re a 79T bukkant rá éjfél után egy órakor a Porer világítótorony közelében. Miután a léghajó személyzetét — három tisztet, egy gépészt és két tengerészt — a fedélzetére vette, nagy nehézségek közepette bevonszolta a léghajót a Saccorgiana-öbölbe. *Augusztus 6.* Az L 47 (Banfield, Marchesani) gyújtóbombákkal támadta a Sboddaütegeket. *Augusztus 7.* Az L 46 (Banfield, Nawratil) Gradót támadta, majd légiharcba bocsátkozott két olasz géppel. Az egyiket lelőtte, majd üzemanyaghiány miatt félbeszakadt a légiharc. *Augusztus 9.* Banfield és Nawratil délelőtt az L 47-tel, délután az L 46-tal bombázta Gradót. *Augusztus 15.* Fontaine és Walter Hell sorhajóhadnagy öt, Velence körüli, part menti gyárat bombázott az L 40-es géppel. A gép 1700 méteres magasságban több találatot kapott, egy olasz repülő pedig Rovignóig a nyomában maradt. *Augusztus 16.* Az L 47 Lignano fölött végzett felderítést, *augusztus 19-én* pedig az L 46 járt ugyanott s bombázta Golamettát; mindkét esetben Banfield és Strobl repült. Ugyanők *augusztus 20-án és 26-án* az L 46-tal, *27-én* az L 47-tel végeztek felderítést az olasz front fölött s 27-én négy bombát dobtak egy lemerülő ellenséges tengeralattjáróra. *Augusztus 28-án és 29-én* az L 47 (Banfield, Natal Kaftanić sorhajóhadnagy) a Tagliamento-torkolatánál végzett felderítést.

Augusztus 7-én szállt föl a sebenicói repülőállomásról az L 44 és Pelagosa fölött végzett felderítést. Hazatérőben a gép a levegőben felrobbant és Cosima mellett lezuhant. Dum sorhajóhadnagy és Schmalzl kadét életét vesztette. Ők voltak a tengerészrepülők első halottai. A gépet másnap kiemelték. *Augusztus 10-én* az L 56 (Prebenda, Metzler) két ízben is bombázta és lőtte a pelagosai rádióállomást és a katonai fontosságú berendezéseket. A következő napon ugyanezt tette Karl Augustin fregatthadnagy az L 54 fedélzetéről.

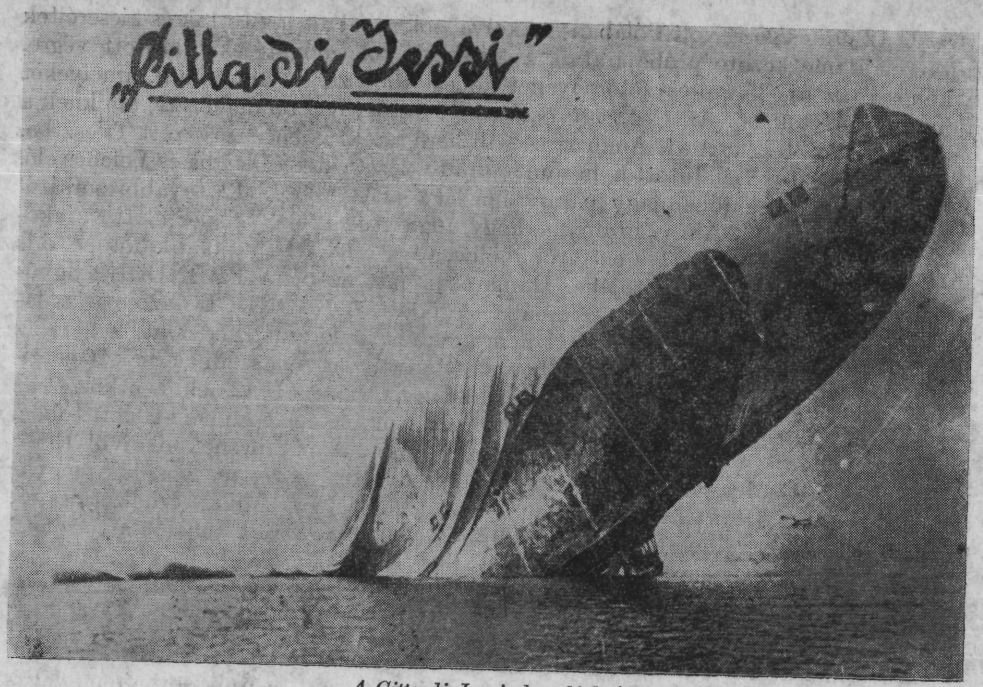
Augusztus 15-én, 16-án, 17-én és 21-én az L 54 — *16-án* az L 56 is (hol Augustin, hol Csaszlovsky repült velük) bombázta Pelagosa célpontjait.[37]

Tengeralattjáró támadása tengeralattjáróra

Miután a repülők megfigyelték, hogy Pelagosa kikötőjében állandóan őrködik egy ellenséges tengeralattjáró, a cs. és kir. tengeralattjáró flottilla parancsnoka, lovag Thierry Ferenc korvettkapitány elhatározta, hogy megkísérli az ellenséges tengeralattjáró megsemmisítését, vagy elriasztását. E feladatra lovag Georg von Trapp sorhajóhadnagyot, az U 5 parancsnokát szemelte ki, akinek a tengeralattjárója egész júliusban nagyjavítás és korszerűsítés alatt állt a polai dokkban. Itt leszerelték a 3,7 cm-es gyorstüzelőt s helyette a fedélzetre 4,7 cm-es gyorstüzelő ágyút raktak. A naszád július végén tartotta próbajáratait.

Az U 5 augusztus 2-án futott ki Polából, de útközben hatalmas viharba került, amely letépte antennáját s ezért Trapp befutott Comisa kikötőjébe, ahol kijavították a sérülést s csak augusztus 4-én este folytatta útját. A parancsnok éjfélkor pillantotta meg Pelagosát, megállt, egy ideig várakozott. 3 óra 25 perckor lemerülve elindult, de a parttal csaknem párhuzamosan haladva sem látott sehol tengeralattjárót. Lassan elkanyarodott, amikor megpillantotta az olasz hadilobogót a part közelében. Augusztus 5-e volt, hajnali 5 óra 13 perc. A tengeralattjárót éppen elfed-

37 *Schupita:* i. m. 173—174. o.

A Citta di Jessi olasz léghajó

ték a sziklák, de látszott, hogy matrózok rohannak a parton a lobogó felé. Trapp nagy kört írt le a tengeralattjárójával. Mikor ismét orral volt a sziget felé — 5 óra 16 percet mutatott az óra —, látta, hogy a tőle mintegy 200 méternyire levő olasz tengeralattjáró már elindult feléje, lemerülőfélben van, de a fedélzetén még futkos néhány matróz s a toronyban is álltak, mozogtak néhányan. Az irány éppen jó volt, parancsot adott az egyik torpedó kieresztésére, majd néhány másodperc múltán a második torpedó is kifutott a vetőcsőből. Az első elsiklott célpontja előtt, mert az olasz tengeralattjáró, a NEREIDE, lassabban közeledett, mint ahogyan azt Trapp számította, a második azonban a gépterembe hatolt s a naszádot szó szerint kettétörte. Túlélő nem maradt, de hogy a naszádon tartózkodott-e a parancsnokon, Carlo del Greco sorhajóhadnagyon és beosztott tisztjén kívül a rendszeresített személyzet mind a 17 tagja, nem lehet tudni, sőt valószínűleg nem, mert amikor 1972-ben a jugoszláv haditengerészet a NEREIDE-t kiemelte, csak 14 csontvázat talált benne.[38] A tengeri háborúk történetében ekkor süllyesztett el először tengeralattjáró tengeralattjárót.

Az U 5-nek folytatnia kellett volna az útját Brindisi felé, de a NEREIDE megtorpedózásakor keletkezett detonáció — alig 200 méterre voltak tőle — olyan károkat okozott a naszádban, hogy vissza kellett térniük támaszpontjukra. A gépszemélyzet a gázoktól szolgálatképtelenné vált s csupán a bal villanymotor maradt működőképes. A búvárnaszád augusztus 16-ig állt javítás alatt.

Gyakorlatilag az U 6 július 19-től augusztus 31-ig akcióképtelen volt. Hol a tisztek, hol a legénység volt beteg, aztán két hét szabadságot kapott mindenki, közben négyszer változott a parancsnok személye s a naszádot folyton javítgatni kellett.

38 *Aichelburg, Wladimir:* Die NEREIDE. Marine-Gestern, Heute 1977/3. 67—72. o. Aichelburg idézi Trappot, aki visszaemlékezéseiben a következőket írja: „Egyáltalán nem értem az olaszokat! Nem volt a tengeralattjáró körül semmi háló, semmi aknazár! Vagy mi véletlenül elcsúsztunk mellette? És vajon miért volt felvonva hajnali 5 órakor a tengeralattjáró lobogója? E tarka színek nélkül semmiképpen sem tudtam volna felfedezni a tengeralattjárót!" A lobogót ugyanis minden haditengerészetnél csak napfelkelte után húzzák föl, s napnyugtakor bevonják.

Az U 12 június 26-ig volt Pólában dokkolva, sok mindent javítottak és kicseréltek rajta, majd megkezdte próbajáratait és gyakorló torpedóvetéseket hajtott végre. Különösen az új, 35 cm-es vetőcsöveket kellett többször is kipróbálni, amelyeket újonnan építettek be. Az U 12 így összesen 6 vetőcsővel rendelkezett, amiknek a belövése július 30-ig tartott. Augusztus 2-án hagyta ott Polát és érkezett Triesztbe, ahonnan augusztus 7-én futott ki három napra tervezett útra Chioggia és Velence elé. A Lerch Egon sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt álló U 12 további sorsáról csak keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy augusztus 12-én Velence előtt várakozott, hogy mint a CUGNOT a cattarói öbölbe, vagy a CURIE a polai kikötőbe, ő is bejusson Velence belső kikötőjébe. Hamarosan jött az olasz BRONDOLO ágyúnaszád. Lerch sorhajóhadnagy a nyomába szegődött. A BRONDOLO azonban valahogyan meglátta a tengeralattjárót s nem az aknazár kapuján ment át, hanem az aknák fölött, hogy így lépre csalja a tengeralattjárót (az ágyúnaszádnak csak 70 centiméteres volt a merülése, tehát átsiklott az aknák fölött). Az U 12 neki is ütközött az egyik aknának s olyan súlyosan megsérült, hogy sem felemelkedni nem tudott többé, sem a személyzet nem volt képes elhagyni hajóját. A parancsnokon kívül Ernst Zaccaria fregatthadnagy és a 15 főnyi személyzet életét vesztette. Közülük magyar honosok voltak Deák László torpedóaltiszt, Pusztavérh Miksa fedélzetmester, Strausz Zoltán negyedmester és Ziegler József elektromester. A tengeralattjárót az olaszok 1915/16-ban kiemelték. A holttesteket katonai pompával temették el a San Michele temetőben, ahol hamvaik fölé 1935-ben az Osztrák Tengerészszövetség emlékművet állíttatott.[39]

Az U 3-mal utoljára június 14-én találkoztunk. Néhány nap múlva, június 19-én, Hübner sorhajóhadnagy átadta a parancsnokságot Strnad Károly sorhajóhadnagynak, aki július 18-án indult el hajójával első akciójára. Sebenico érintésével Cattaróba 22-én érkezett. 27-én hagyta el az öblöt, hogy a Dél-Adria vizein cirkáljon. Több olasz cirkálót is látott, de nem került lanszírozó helyzetbe. 31-én érkezett vissza Cattaróba. Egy hét múlva, augusztus 10-én futott ki legközelebb, azzal a feladattal, hogy a másnapra tervezett, az olasz partok ellen végrehajtandó hadművelet alatt Brindisitől északkeletre biztosítson, majd a Brindisi—Otranto—Valona háromszögben cirkálva, négy nap után térjen vissza az öbölbe. Augusztus 12-én az U 3 Brindisi előtt cirkált, amikor dél felé találkozott a CITTA DI CATANIA olasz segédcirkálóval. A tükörsima vízen jól látszott a kilőtt torpedó útja, a segédcirkáló ki tudta kerülni, azonnal rárohant a tengeralattjáróra s megrongálta annak periszkópját. A cirkálót kísérő torpedónaszád vízibombákat szórt a tengeralattjáró köré, amelyek súlyos károkat okoztak. A tengeralattjáró csak a sötétség beálltával emelkedhetett föl. Az órákon át tartó megfeszített munka sem hozott eredményt, a petróleummotorok végleg felmondták a szolgálatot. Éjfél után 3 órakor a már nagyon lemerült villanymotorokkal folytatták az utat hazafelé. Hajnal felé a francia BISSON romboló fedezte fel az U 3-at, amely megpróbált lemerülni. A vízbetörések miatt, és mert a naszád 40°-os dőlését nem lehetett kiegyenliteni, ismét a felszínre kellett emelkednie s ekkor a BISSON lövedékei olyan súlyos sérüléseket okoztak, hogy a tengeralattjáró süllyedni kezdett. Akkor a parancsnok, Strnad Károly sorhajóhadnagy kiadta a hajó elhagyására szóló parancsot. Az emberek közül azok, akik még képesek voltak mozogni — hatan már eszméletlenül feküdtek a naszád mélyén a klórgázképződés miatt — egyenként a vízbe vetették magukat. Strnad Károly a vezénylőtoronyban állt és kézszorítással búcsúzott tőlük, majd magára húzta a csapóajtót és hajójával, valamint a hat eszméletlen tengerészével együtt önként alámerült a hullámsírba. Szó szerint betartotta tengerészkadét korában tett esküjét,

39 *Aichelburg* 1981: 290—291., 300., 328—332. o. Ide kívánkozik, hogy a kőszegi katonai alreáliskola hajdani növendékének, Lerch Egonnak a neve — más nevekkel együtt — ma is olvasható a volt iskola kertjében álló, mohával lepett, bozót rejtette emlékoszlopon.

hogy hajóját soha, semmi körülmények között sem hagyja el. A tengeralattjáró augusztus 13-án, a kora reggeli órákban (kb. 5 órakor) az északi szélesség 41°, a keleti hosszúság 18° 15' alatt süllyedt el. A vízben úszók közül még hármat megöltek a BISSON lövedékei, a többieket — Malanotti Elemér fregatthadnagyon kívül 11 tengerészt — kimentettek a franciák. Az elesettek között volt három magyar: Győrfy József negyedmester, Mendritzky Konrád és Suchovsky József gépmesterek.[40]

Két napon belül két tengeralattjáróját veszítette el a cs. és kir. flotta. A csapást különösen súlyossá tette, hogy éppen két korszerűsített, frissen rendbehozott egységről volt szó.

Ezekben a hetekben az U 4 is sokat mozgott. Augusztus 1-én a Mati-torkolatnál várakozott arra az ügynökre, akit társával együtt június 27-én az U 5 rakott ki ugyanitt, majd, miután hiába várakozott, Valona—Brindisi között járőrözött augusztus 4-ig. Legközelebb augusztus 10-én futott ki, ugyanakkor, amikor az U 3 és ugyanazzal a feladattal, hogy ti. fedezze a rombolók támadását. A négy romboló — a HUSZÁR (parancsnoka Leopold Huber von Scheibenhain korvettkapitány), a TURUL (parancsnoka Wolfgang Hahn von Hahnenheim korvettkapitány), a PANDUR (parancsnoka Eduard Cossovel korvettkapitány) és a WARASDINER — augusztus 11-én hajnalban lőtte Bari és Molfetta katonai célpontjait, a vasutat, hidat stb., valamint a S. Giorgióban levő kaszárnyát és S. Spirito pályaudvarát. Az olaszok ágyútüze nem okozott semmilyen sérülést sem, a rombolók veszteség nélkül tértek vissza Cattaróba. Ezt az akciót biztosították a tenger felől a tengeralattjárók. Az U 4 augusztus 11-én este visszatért támaszpontjára, majd 14-én elindult az eltűnt U 3 keresésére, mert annak már vissza kellett volna érkeznie. Másnap rádión visszarendelték, mert akkor már a hírügynökségi jelentések világgá röpítették az U 3 elsüllyesztésének történetét.

Augusztus 16-án este hagyta el ismét az U 4 az öblöt, hogy biztosítsa az I. torpedóflottilla Pelagosa-sziget elleni hadműveletét.[41]

A Pelagosa körüli újabb harcok

A HELGOLAND, a LIKA és az ORJEN, torpedónaszádjaik kíséretében, augusztus 17-én reggel 6 órakor érkeztek a sziget alá s tüstént megkezdték az olasz állások ágyúzását. Ezalatt a SAIDA és a TÁTRA a 80 T és 81 T jelű torpedónaszádokkal délkelet felől biztosította a tüzelés zavartalanságát, míg a VELEBIT és a DINARA több torpedónaszád osztaggal tengeralattjáró után kutatva fésülte át a környező vizeket. A jól összehangolt akció nyomán az olasz védelem súlyos veszteségeket szenvedett a szigeten.[42]

Mivel Pelagosa további megszállása egyre nagyobb áldozatot jelentett volna az olaszoknak, nagy mennyiségű hadianyag visszahagyásával augusztus 18-ról 19-re virradó éjjel kiürítették a szigetet.[43] A kiürítést végző és biztosító hajókat — egy LIVERPOOL típusú brit cirkálót és az olasz LIBIÁ-t, valamint más kisebb egységeket is — látta az U 4, de túlságosan messze voltak ahhoz, hogy támadása sikerrel kecsegtetett volna. Ezután a tengeralattjáró északnyugati irányban hajózott, eljutott Anconáig, majd augusztus 20-án befutott Polába. Itt nagyjavításnak vetették alá, szeptember 5—13-ig, majd október közepén ismét dokkban állt. A próbajáratok után csak október 31-én hagyta el a fő hadikikötőt s november 5-én érkezett vissza Cattaróba.[44]

40 *Sokol:* i. m. 310—312. o. és *Aichelburg* 1981: 258—259. o.
41 *Aichelburg* 1981: 268. o.
42 *Sokol:* i. m. 239—240. o.
43 *Dietrich* kézirat, 20. o.
44 *Aichelburg* 1981: 268. o.

Szeptember 6-án a Sebenicóból felszálló L 58 (Mikuleczky) Pelagosa fölött repülve még némi mozgást észlelt. Ennek felderítésére szeptember 8-án kifutott az I. torpedóflottilla. A szigethez érve, a HELGOLAND, a SAIDA és rombolóik tűz alá vették a védelmi berendezéseket, majd egy tűzszünetben az L 58 ismét felderítő repülést végzett. Mozgást már nem észlelvén, az 1. torpedóosztály egységei (CSEPEL, BALATON, TÁTRA stb.) és a DINARA csapatokat tettek partra. A szigetet bejárva azt most már valóban üresnek találták. Az olaszok végleg feladták Pelagosát. A cs. és kir. haditengerészet sem hagyott a szigeten senkit, a sziget a háború végéig senkiföldje maradt.

A Sebenicóba visszahajózó I. torpedóflottilla útja — bár biztosítással haladtak —, nem volt zavartalan. Lissa közelében, a Busi-csatorna után, a HELGOLAND előtt kb. 2000 méterrel haladó 51 T torpedónaszádot 1915. szeptember 9-én 15 óra 04 perckor a PAPIN francia tengeralattjáró (parancsnoka Cochin sorhajóhadnagy) torpedója eltalálta s leszakította az orrát. A robbanás 17 matrózt megölt, négyet és a harmadik tisztet megsebesített, a parancsnokot — Robert Pelz sorhajóhadnagyot — pedig a tengerbe repítette. A halottak közül magyarok voltak: Friss Lőrinc, Tál Sándor, Berdon János torpedósok, Bálint József és Szabó János fűtők. A parancsnokot Bihary Jenő torpedómester mentette ki a tengerből. A sérült naszádot az 56 T (parancsnoka Josef Farfoglia sorhajóhadnagy) vette vontába és vontatta Rogoznicába, a többiek — Heinrich Seitz sorhajókapitány, a HELGOLAND és az egész kötelék parancsnokának parancsnoksága alatt — szerencsésen horgonyt vetettek Sebenicóban.[45]

A tengeralattjárók újabb hadműveletei

Az U 5 és az U 6 ugyan augusztusban Polában tartózkodtak, de közülük — az U 4 távozása után (augusztus 16-án este) — csak az U 5 volt akcióképes. Ez a tengeralattjáró október 26-ig állomásozott az öbölben, akkor Polába irányították, ahol generáljavításnak vetették alá, dokkban is állt s onnan harcfeladattal csak 1916. március 14-én futott ki először.

Ameddig azonban Cattaróban állomásozott, több akcióban vett részt. Augusztus 21—23. között az albán vizeken járőrözött, több gőzöst feltartóztatott és átvizsgált. Augusztus 26-án torpedóvetési gyakorlatokat folytatott az örök célhajók: a BLITZ és az ASPERN ellen. Másnap már ismét Durazzo előtt várakozott egy élelmiszerrel és szénnel megrakott gőzösre, amelynek a kémjelentések szerint ezekben a napokban kellett odaérnie. Augusztus 29-én hajnali 3 óra 40-kor a gőzös — a görög CEFALONIA — meg is jelent, az U 5 feltartóztatta, 14 mérföldre Durazzótól nyugatra. A tengeralattjáró parancsnoka, von Trapp sorhajóhadnagy átküldte a gőzösre második tisztjét, Leo Prasil sorhajóhadnagyot négy emberrel, akik a hajót Cattaróba irányították. A kikötő közelében átadták a rádión odahívott 65 F torpedónaszádnak (parancsnoka Richard von Helleparth sorhajóhadnagy). Az 1074 BRT-s gőzhajó a háborús zsákmányjog alapján a cs. és kir. haditengerészet tulajdonába került, ahol a XVIII. számot kapta. Szeptember 2-án és 13-án a Dél-Adriára, illetve az Otrantói-szorosba indult felderítő útra, találkozott néhány olasz cirkálóval (MARSALA, QUARTO), rombolókkal, de torpedóvetéshez a nagy távolság miatt nem jutott. A cirkálást különben is félbe kellett szakítania, mert a motorban hiba keletkezett, benzingőz és ólomgőz tette elviselhetetlenné a belső térben a levegőt, a vihar miatt pedig nem lehetett szellőztetni. A javítások elvégzése után először csak szep-

45 *Pawlik, Georg:* Die Torpedierung des Torpedobooter „51 T" während der Aktion gegen Pelagosa am. 9. 9. 1915 Marine-Gestern, Heute 1977/2. 43—46. o., valamint *Dietrich* kézirat, 20. o.

tember 30-án futott ki, de a kedvezőtlen időjárás miatt aznap visszatért. Ugyanez megismétlődött október 1-én is.

Mint említettük, az U 6 augusztus 31-ig különböző okokból nem volt kifutásra alkalmas állapotban. Augusztus 31-én Ludwig Eberhardt sorhajóhadnagy vette át a parancsnokságot Urban Passerar sorhajóhadnagytól (előtte gróf Attems Albert fregatthadnagy volt a búvárnaszád ideiglenes parancsnoka Halavanja sorhajóhadnagy betegsége miatt), s a szeptember 2-i torpedóvetési gyakorlatok után szeptember 7-én futott ki, de géphavária miatt, ameddig javították, a Drin-öböl előtt állt. 8-án már Durazzo előtt őrködött, közben négyen benzinmérgezést kaptak, de Eberhardt sorhajóhadnagy még mindig nem gondolt a hazatérésre. Másnap a gépteremben minden emberen jelentkeztek a mérgezési tünetek, a torpedószemélyzet vette át a gépeknél a szolgálatot s az U 6 visszatért támaszpontjára. Legközelebb szeptember 23-án futott ki az U 6 és 26-án tért vissza, de a viharos időjárás miatt semmit sem látott. Mint tudjuk, ezekben a napokban az U 5 is hasztalan indult el, vissza kellett térnie (szeptember 30. és október 1.). Legközelebb október 6-tól 9-ig volt künn a tengeren az U 6, a Brindisi előtti aknamezőket kellett feltérképeznie, de észrevették s menekülnie kellett. Több cirkálóval találkozott. Másnap, október 10-én átvette a régi parancsnok, Nikolaus Halavanja sorhajóhadnagy az U 6-ot, Eberhardt sorhajóhadnagy pedig az U 5 parancsnoka lett, Georg von Trapp sorhajóhadnagy október 14-én átvette az U 14 (ex CURIE) parancsnokságát. A CURIE történetére később visszatérünk. Ez volt az a francia tengeralattjáró, amely 1914. december 20-án fennakadt a polai kikötő védőrendszerén.

Eberhardt sorhajóhadnagy másnap ki is futott az U 5-tel próbaútra.

Az október 14-én induló U 6-nak rövid menet után — a Remo-kiszögellésnél — leálltak a benzinmotorjai, vissza kellett fordulnia. A benzinvezetékeket elmarta a rozsda, víz került a benzinbe.

Október 18-án az U 5 indult el, hogy feltérképezze a Brindisi előtti aknamezőket. Az U 5 parancsnoka, Eberhardt sorhajóhadnagy éppen tíz nappal előbb, mint az U 6 parancsnoka, már járt Brindisi előtt ugyanezzel a feladattal. Ezúttal sikerült egy romboló után haladva megtalálnia a kaput az aknamezőn. 21-én Bári előtt figyelte meg az aknamezőt, majd Lissa érintésével október 23-án futott be az öbölbe. Hazafelé ismét benzinmérgezést kaptak az emberek és a tisztek egyaránt. A parancsnok beteget jelentett s javasolta az U 5 generáljavítását. A parancsnokság október 26-án elindította Polába a tengeralattjárót, ahova megérkezvén, javításba vették. Közben Eberhardt november 23-án átadta az U 5 parancsnokságát Friedrich Schlosser sorhajóhadnagynak, ő maga torpedónaszádra kérte magát. Az U 5 március 14-én hagyta el először az ottani támaszpontot, Brionit.[46]

Az U 6 is megérett már arra, hogy nagyjavítás alá vessék. Ezért október 20-án azzal a paranccsal futott ki Cattaróból, hogy az olasz partok előtti felderítés után hajózzon Polába. Október 21-én a vihar letépte az antennát. Javítása közben Rudolf Schanz távírászmestert elsodorta egy hullám s megfulladt. A vihar erejére jellemző, hogy a személyzet zöme tengeribeteg lett. Az U 6 október 23-án érkezett meg Brioniba. Javítása 1916. január 20-ig tartott. Ekkor építettek rá 3,7 cm-es gyorstüzelő ágyút és egy géppuskát. Közben — november 12-én — az addigi második tiszt, Hugo von Falkhausen sorhajóhadnagy vette át az U 6 parancsnokságát.[47]

Az U 1 (Nejebsy Ferenc sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt) csaknem állandóan a Pola előtti vizeket járta, vagy javítás alatt állt, vagy a kiképzést szolgálta. December 17-én parancsnoka idegkimerültség miatt leváltását kérte. Helyére Bézárd Kelemen sorhajóhadnagy lépett.

46 *Aichelburg* 1981: 292—294. o.
47 Uo. 300. o.

Az U 2 (parancsnoka az olasz hadüzenet előtt Unczovski Károly sorhajóhadnagy, 1915. június 22-től Otto Kasseroller sorhajóhadnagy) kifejezetten iskolahajóként szolgált, ezért hadműveletekben nem vett részt, ámbár előfordult, hogy, pl. augusztus 17—18-án, Pirano és Sottille között cirkált.[48]

Aknaharc

Mielőtt folytatnánk a hadműveletek ismertetését, röviden beszámolunk az aknaharc újabb eseményeiről.

Előre kell bocsátani, hogy olyan ellenséges aknákat, amelyeknek a szerkezetét nem ismerik s nem tudják, mekkora mélységre vannak beállítva, fölöttébb nehéz és veszedelmes felkutatni és megsemmisíteni, vagy hatástalanítani. Ilyen körülmények között futott ki egymás után kétszer 1915 júliusában a CHAMÄLEON aknacirkáló (parancsnoka Mahorits Sándor fregattkapitány) Polából, hogy a Trieszt előtti öblöt megtisztítsa az aknáktól. Ezt a munkát folytatta a BASILISK aknahajó (parancsnoka Simunich Márk sorhajóhadnagy) torpedónaszádok kíséretében az egész szeptember hónapban. Ugyanekkor az I. tengeri aknászparancsnokság egységei Cittanuovánál is felszedtek egy olasz aknamezőt.

November 3-án a Sbodda-torkolatnál aknát szedő két cs. és kir. tendert öt olasz torpedónaszád támadta meg. Az aknaszedő osztag parancsnokának, Kaftanics sorhajóhadnagynak azonban sikerült a viharos, őszi időben, a rossz látási viszonyoknak köszönhetően, kivonnia magát a tűzből. 1916 január első napjaiban a WILDFANG és az USKOKE rombolók (parancsnokaik Max Hilscher fregattkapitány és báró Marschall Werner korvettkapitány) kilenc torpedónaszáddal együtt Olaszország északi partsávja előtt telepítettek aknamezőt. A műveletben a következő egységek vettek részt: 55T, 59T, 60T, 75T, 76T, 79T, 83F, 87F, 88F. (Parancsnokaik sorrendben: Friedrich Schlosser, Paul Prziza, Dagobert von Müller, Heinrich Groll, Hermann Willenik, Hans von Lang, lovag Georg von Wolff korvettkapitány, Karl Kurart és nemes Merten Máriusz sorhajóhadnagyok.) Ugyanekkor a SALAMANDER aknahajó (parancsnoka Gustav Ritter von Fauz sorhajóhadnagy) torpedónaszádokkal egy olasz aknamezőt szedett fel.[49]

1916. január 17-én Heinrich Bayer von Bayersburg sorhajóhadnagy egy aknakutató csoporttal a trieszti öbölben dolgozott, amikor olasz torpedónaszádok és egy repülőgép támadta meg az aknakereső tengerészeket. A saját parti ütegek, valamint a trieszti állomásról felszálló L 42 (Klázing, Gyukics fregatthadnagy) és az L 63 (Schiavonits András tengerészszászlós és ismét Gyukics) elkergették az olaszokat, az aknakeresők zavartalanul folytathatták a vállalkozást.[50]

A cs. és kir. haditengerészet által telepített aknazárakon robbant föl 1915. július 13-án a 170S jelű olasz torpedónaszád Piranótól északra, valamint a JALEA olasz tengeralattjáró 1915. augusztus 15-én. A Grado és Trieszt között elsüllyedt tengeralattjárónak nem maradt túlélője, a torpedónaszádnak a személyzetéből sokat megmentettek a társai.

Nem tartozik az aknaharchoz, mert pusztán véletlen szerencsétlenség okozta, mégis megemlítjük, hogy 1915. szeptember 27-én, Brindisi kikötőjében, valószínűleg önrobbanás következtében, levegőbe repült a II. olasz hajóraj vezérhajója, a BENEDETTO BRIN csatahajó. A hajón lelte halálát Rubin de Cervin ellentengernagy, a hajóraj parancsnoka, továbbá a hajó parancsnokával együtt 22 tiszt és a legény-

48 Uo. 248—252. o.

49 *Bilzer, Franz F.:* Die Torpedoboote der k. u. k. Kriegsmarine von 1875—1918. Graz, 1984. 95—113. o. A vállalkozásban valószínűleg a 13. torpedónaszácsoport egységei és az ide beosztott aknakeresőrészleg vett részt.

50 *Schupita:* i. m. 180. o.

ségi állományból 400 fő. Más változat szerint szabotázscselekmény történt s a lőszerkamrában pokolgépet helyeztek el. Egyik változatot sem erősítették meg, de nem is cáfolták.[51]

A tengerészrepülők harcai szeptember—novemberben

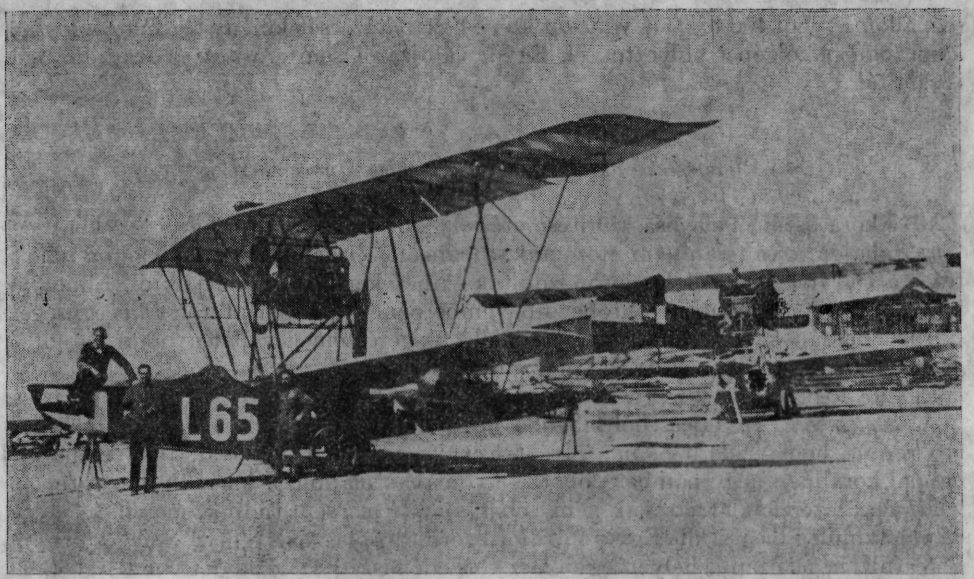
1915 kora őszén, Pelagosa kiürítése után az Adrián lanyhult a harci tevékenység. A csatahajók egyáltalán nem mozogtak, a páncélos cirkálók is horgonyaikon pihentek s a cirkálók, rombolók sem mozdultak ki hetekig támaszpontjaikról. Ebben az időszakban — szeptember—október—novemberben — a háború terhe a kis egységek (torpedónaszádok, tengeralattjárók, repülők) tengerészeinek vállát nyomta, mind az olasz—francia, mind az osztrák—magyar oldalon.

Először foglaljuk össze a tengerészrepülők harcait.

A *szeptember 1-én* Triesztből felszálló L 46 (Banfield, Strobl) a Sbodda-torkolathoz repült, hogy felderítse, mi történt avval a tengeralattjáróval, amelyre három nappal korábban négy bombát dobott s nyomában olajfoltok jelentek meg a tenger felszínén. A tengeralattjárónak nem volt nyoma s ma sem tudjuk, melyik lehetett, de valószínűleg megsérült. Egyes források szerint az olasz NAUTILUS el is süllyedt. Erre vall, hogy ezen a helyen egy olasz torpedónaszád tartózkodott, amelyre Banfieldék bombát dobtak. Közben ellenséges repülőgépek jelentek meg, s két óra 15 percen át tartó heves légicsata fejlődött ki az L 46 és a három olasz gép között. *Szeptember 2-án* és *5-én* újabb felderítő útra indult az L 46, másodszor az L 50 (Kláz ing, Marchesani) kíséretében. Ugyanezen a napon (szeptember 5.) szállt fel Pólából az M 31 (Ockermüller, Hell) és az L 48 a Po-torkolathoz. Az elhárító tűzben az L 48 súlyosan megsérült, kényszerleszállást kellett végrehajtania. Személyzete: Wiktorin sorhajóhadnagy és Augustin fregatthadnagy olasz fogságba esett, torpedónaszádok halászták ki őket a vízből. Másnap Triesztből az L 50 és az L 47, Pólából az M 31, az L 51, az L 52, az L 54 és az L 55 indult keresésükre, természetesen hasztalanul, mert a két tiszt akkor már fogságban volt. Ugyanezen a napon az L 58 (Mikuleczky) Pelagosát figyelte meg, s *9-én* szintén, mint erről már szóltunk. *Szeptember 8-án és 9-én* az L 47 és a L 50 voltak felderítő úton a front körül, *12-én* Pólából az E 38 (Fontaine, Herzberg Kurt fregatthadnagy), az E 39 (Freiberger Viktor tengerészkadét, Stenta Hugó sorhajóhadnagy), az E 35 (Roschitz, Walter Hell sorhajóhadnagy) ellenséges aknamezők után kutattak. *Szeptember 14-én* az E 38 Cosada mellett lezuhant, a gép összetört, Freiberger azonban ép bőrrel megúszta, az L 52 és az L 54 aknamezők után kutatott. A trieszti állomásról az L 47 szállt föl ezen a napon aknamezőket keresni, másnap az L 46-tal (Kláz ing) Tagliamentót bombázták, *16-án* az L 47, 17-én az L 50 (Kláz ing) és az L 47 támadott olasz csapatokat és ütegállásokat, *18-án* ismét ez a két gép indult támadásra, az L 47-en mindig Banfield és Strobl ült.

Pólából *szeptember 15-én* az M 31 (Minarelli, Bak Emánuel sorhajóhadnagy) keresett aknamezőket. *Szeptember 18-án* az E 33 iskolarepülés közben lezuhant, a pilóta (Max Herzberg sorhajókapitány) súlyos sérülést szenvedett. *Szeptember 23-án* az L 60 (Minarelli) Sebenico felé repülve kényszerleszállást végzett motorhavária miatt, *24-én* az M 31 az Istriai félsziget fölött végzett felderítést, *29-én* az L 47 a Tagliamentóig figyelte az olaszok mozgását. A cattarói Kumborról csak egyetlen felszállás volt: Mikuleczky Ferenc sorhajóhadnagy repült az L 45-tel Polába.[52]

51 *Preston, A—Batchelor, J.:* Schlachtschiffe 1856—1919. London—München, 1977. 64. o.
52 *Schupita:* i. m. 174—175. o.

Az L65 csónakrepülő a polai S. Catarina repülőállomáson

Október 1—24. között Triesztből 16 felszállás volt harcfeladattal. Az L 42 — fedélzetén legtöbbször Drakulics István sorhajóhadnaggyal és Wilhelm Pacher fregatthadnaggyal — az olasz fronton (a Piavénál is) támadott, egyszer Velencét bombázta (öt felszállás). Az L 46 ötször járt Olaszország és a front fölött, s *24-én* ez a gép is bombázta Velencét. Fedélzetén Klázing, Gyukics és egyszer Drakulics volt. Az L 48 (Klázing) egyszer járt Caorle fölött. Az L 50 (Klázing, Gyukics) kétszer bombázta a Tagliamento menti olasz állásokat és egyszer vívott légiharcot az L 42-vel közösen a trieszti repülőállomást támadó ellenséges repülőkkel, ekkor Klázing mögött Navratil ült. Az M 31 (Mikuleczky, Bak) 17-én Anconát és a Po torkolatot támadta. Az L 47 pedig (Drakulics, Pacher) Buso fölött járt.

Kumborból *14-én* indult felderítésre a Drin-öböl fölé az L 58 (Herzberg fregatthadnagy és Kunsti), majd ugyanoda *20-án* az L 60.

Polából *október 24-én* nyolc gép startolt s összehangolt légitámadást vezettek Velence ellen. Menet közben csatlakozott hozzájuk a Triesztből felszálló, már említett L 42 és L 46. Polából a következők indultak: az L 61 (Mikuleczky, Kunsti), az L 59 (Konjovics Demeter, Hofmann ?), az L 54 (Czaslawski, Lettner), az L 62 (Fontaine, Ulmansky), az L 66 (Marchesani, Babics), az L 51 (Molnár, Dyrna), az L 64 (Banfield, Boykow) és az L 65 (Ockermüller, Strobl). Bombázták a Tre Porti erődöt, az Arzenált és a pályaudvart és Rocco gyártelepeit. Másnap hét gép ismételte meg ezt a támadást, erős légelhárítás mellett. Az egyetlen felszálló olasz gépet gépfegyvertűzzel elűzték. A vállalkozást a vízen az ULAN és a WILDFANG rombolók, valamint a 98 M biztosította. Mialatt a három hajó várta, illetőleg figyelte a repülők visszatérését, egy olasz tengeralattjáró támadta meg őket, de egyiküknek sem sikerült a másikban kárt tenni.[53]

November 4-én a Vatikán ura, XV. Benedek pápa tiltakozott a Velence elleni légitámadások miatt, mondván, hogy a repülőbombák megrongálták a Madonna degli Scalzi templom mennyezetfreskóit s erélyesen kérte a cs. és kir. haditengerészet

53 Uo. 176. o.

parancsnokságát, hogy szüntesse be Velence elleni támadásait. Haus tengernagy válaszában kicsit ironikusan megjegyezte, hogy tulajdonképpen ezen az alapon egész Itáliát kímélni kellene az ott mindenhol fellelhető művészeti értékek miatt. Egyébként Velence erődített város, haditengerészeti központ, tehát katonai fontossággal bír. Ha kivonulnak onnan az olasz haditengerészet egységei, leszerelik a hadi fontosságú gyárakat stb., akkor elállnak Velence bombázásától. De ameddig az olasz haditengerészet Velencéből indít támadásokat, addig előfordulhat, hogy művészi értékek is bombát kapnak. Mellesleg — jegyezte meg a válasz — az olaszoknak sem volt lelkiismeretfurdalásuk, amikor szétrombolták Luschari kegytemplomát.

A Velence elleni támadások tehát folytatódtak, bár nyomatékosan felhívták a pilóták figyelmét arra, hogy lehetőleg a megadott katonai célpontokra hullassák bombáikat.

November 9-én, arra a jelzésre, hogy három ellenséges vízirepülőgép közeledik Grado felől Trieszt irányába, felszállt az L 42 (Drakulics, Pacher) és az L 46 (Klázing, Navratil), hogy a támadókat kellő fogadtatásban részesítsék. Út közben az L 46 a Mula di Muggia világítótorony közelében ellenséges tengeralattjárót vett észre, amely a repülőgép közeledésekor lemerült. Az L 46 a merülés helye fölött, 650 méteres magasságban kört írt le, de közben elromlott a gép motorja s le kellett szállnia. Leadta a vészjelzést és felkészítették a gépet az elsüllyesztéshez. Rövid idő múltán kiemelkedett a vízből a repülőgép elől elbújt tengeralattjáró s lassan — nagyjából ezer méternyire — megközelítette a repülőt. A cs. és kir. tengerésztisztek farkasszemet néztek az olasz tengeralattjáró személyzetével, egyébként hosszú időn át nem történt semmi. Amikor azután végre Triesztből odaért a motorcsónak, amelyet Klázingék segélykérő jelzésére indítottak értük, a tengeralattjáró ismét alámerült s periszkópján keresztül végignézte a mentést, majd a csónakrepülő elvontatását, anélkül, hogy a manővert megzavarta volna.[54]

November 11-én azonban megtörtént ennek az ellenkezője, amikor az L 42 (Drakulics, Pacher) Cittanuova közelében találkozott egy tengeralattjáróval. 100 méterre leszállva bombákat dobtak a lemerülőben levő naszádra, de közben leállt a repülőgép motorja, úgyhogy Drakulicséknak is le kellett ereszkedniük a vízre. A tengeralattjáró erre a felszínre jött s 50 méterről heves gépfegyvertűzzel árasztotta el őket. Szerencséjükre közben beindult a motor, az L 42 felszállt, mire a tengeralattjáró újból lemerült. *November 18-án, 19-én* és *28-án* indult ismét felderítésre az L 42, mindannyiszor Drakulics és Pacher ült benne, és sértetlenül tértek vissza Triesztbe.

November 18-án hat gép indult Polából támadásra Velence ellen: az L 65 (Mikuleczky, Marchesani), az L 64 (Banfield, Strobl), az L 59 (Konyovics, Stenta), az L 62 (Fontaine, Erich Hunke sorhajóhadnagy), az L 67 (Molnár, F. Dyrna sorhajóhadnagy) és az L 68 (Csaszlovsky, Lettner). Az erős elhárítótűzben az L 59 súlyos sérüléseket szenvedett, de mindegyik gépnek sikerült hazatérnie. Másnap, *19-én*, ugyanezek a gépek — az L 59 kivételével — Anconát akarták támadni, de a rossz időjárási viszonyok miatt visszafordultak. A kumbori állomásról *8-án, 24-én* és *25-én* az L 58 (Herzberg, Kunsti, illetve Poljanec Alajos sorhajóhadnagy), *21-én* és *23-án* az L 61 (Herzberg, Kunsti) indult a Drin-öböl, illetve San Giovanni di Medua fölé felderítésre. *24-én* az L 58 bombákat is dobott egy gőzösre és két trabaccolóra. Az utóbbi kettő elsüllyedt.

Sebenicóból *november 11-én* az L 56 (Minarelli, Metzler) indult felderítő útra Lissáig.[55]

54 Uo. 177. o. Ehhez hasonló eset többször is előfordult az Adrián, amint azt majd később látni fogjuk.
55 *Schupita:* i. m. 177. o.

A tengerészeti repülők három hónapos működésének ismertetését egy tragikus baleset leírásával zárjuk.

Német hárommotoros csónakrepülőt kellett berepülni, illetve megvizsgálni repülési tulajdonságait, hogy eldönthessék, rendelnek-e belőlük néhány példányt. A G 1 jelű gép november 23-án startolt. Hárman ültek benne: Banfield, aki vezette, Hugo Ockermüller sorhajóhadnagy, a tengerészeti repülés, egyúttal a polai (s. catarinai) repülőállomás parancsnoka és Handler repülőaltiszt. Már indulóban voltak (Banfield és Handler), amikor odaszaladt Ockermüller és közölte, hogy velük tart. A levegőben olyan ingataggá, bizonytalanná vált a gép, hogy Banfieldnek le kellett állítania a motorokat s úgy lehoznia a gépet. A kényszerleszállás ezúttal rosszul sikerült. Ockermüller olyan erővel vágódott neki a gép falának, hogy szörnyethalt. Banfield és Handler csak könnyebb sérülést szenvedett.[56] Ockermüller halálával kiváló képességű, régi és gyakorlott repülőtiszt esett ki a sorból s Banfield fregatthadnagyot is nehezen nélkülözték felépüléséig.

Ockermüller helyét Mikuleczky Ferenc sorhajóhadnagy vette át, s ebben a beosztásban maradt 1917. július 31-ig.

A tengeralattjáró-állomány gyarapodása

Mint arról fentebb szó volt, 1914. december 20-án beleakadt a Póla előtti védőművekbe a CURIE francia tengeralattjáró. A cs. és kir. haditengerészet műszaki egységei azonnal hozzáfogtak a kiemeléséhez. 1915. február 2-án fejezték be a munkálatokat (a naszád 39 méter mélyen feküdt). 1915. február 7-én a cs. és kir. haditengerészet saját állományába vette, s 14-es számon besorolta a tengeralattjáró flottilla kötelékébe. A helyreállítást a polai Szertár végezte. 1915. június 1-én helyezték szolgálatba. Az U 14 lett a cs. és kir. hajóhad legnagyobb, legkorszerűbb és legütőképesebb egysége, bár az első hetekben csak Pola—Sebenico körül járőrözött Otto Zeidler sorhajóhadnagy parancsnoksága alatt. Szeptember 2-án vezényelték Cattaróba, ahonnan néhány rövid felderítő útra futott csak ki. Október 14-én Trapp sorhajóhadnagy vette át — saját kérésére — az U 14 parancsnokságát. Az első utakon azonban nem volt szerencsés, október 26—27-én a vihar alaposan megtépázta, több ponton betört a testbe a víz, és víz alatti menetben kormányozhatatlanná vált. Ismét munkába vették tehát a tengeralattjárót, amely csak november 5-én futott ki próbaútjára, aznap, amikor a javítás alatt állt U 4 Pólából visszaérkezett. Ez volt az a tíznapos időszak, amikor egyetlen akcióképes tengeralattjáró sem tartózkodott ezen a fontos támaszponton. Az újabb próbajáratok közben, november 8-án az U 14 összeütközött egy tenderrel, kisebb sérüléseket szenvedett. November 16—december 28. között ötször futott ki az Albánia előtti vizekre, néhány hajót feltartóztatott, majd ismét útjára bocsátott. Említésre méltó esemény nem történt.[57]

A cs. és kir. haditengerészet még 1913-ban további öt tengeralattjárót rendelt a Germania Művek kieli gyárában, de a császári német haditengerészet 1914 novemberében mindegyiket lefoglalta, építési költségüket kifizette s hamarosan U 66—U 70 jellel szolgálatba állította. A háborús események azonban bebizonyították, hogy a cs. és kir. haditengerészet nem nélkülözheti a francia és olasz flottával szemben a tengeralattjárókat. A németek által lefoglalt öt nagy tengeralattjáró helyett tehát a cs. és kir. haditengerészet 1915. március 30-án három kisebb méretű, partvédelmi célokra szolgáló, a németeknél B, illetve UB típusjelölést viselő tengeralatjárót rendelt, amelyeket négy és fél hónapon belül kellett a brémai Weser-cégnek vasúton Polába szállítania. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a magyar miniszterelnök

56 *Banfield:* i. m. 59. o.
57 *Bilzer, F. Franz:* SM Unterseeboot „14" (ex CURIE). Marine — Gestern, Heute 1979. évf. 22—25. o.

tiltakozott a három tengeralattjáró megrendelése ellen, mondván, hogy csupán kettőről volt szó. Mindazonáltal a megrendelést a harmadik tengeralattjáróról nem vonták vissza.

Közben egyre jobban kiéleződött a viszony Olaszországgal s ezért a cs. és kir. flottaparancsnokság sürgősen kért a németektől két tengeralattjárót a már megrendelteken kívül. A német tengerészeti államtitkár utasítást adott, hogy a Kielben már vízre bocsátott UB 1 és UB 15 jelű tengeralattjárókat vegyék ki a vízből és vasúton azonnal szállítsák Polába. A két naszád május 16-án érkezett Polába, ahol megkezdték a szállítás miatt leszerelt torony és felépítmények felszerelését valamint az egyéb tartozékok beszerelését. Megfeszített munka után a német haditengerészet 1915. június 4-én állította őket szolgálatba. Mindkettőnek a cs. és kir. haditengerészet adott számjelet — az UB 1-ből lett a 10-es, az UB 15-ből a 11-es —, első naptól osztrák—magyar hadilobogó alatt futottak, holott személyzetük egy része német volt. A két egység — bár még néhány hétig a császári német haditengerészet tulajdonában voltak — azért viselte a piros-fehér-piros lobogót, mert Németország még nem került hadiállapotba Olaszországgal. A részben német személyzetet pedig az indokolta, hogy a cs. és kir. személyzetnek be kellett magát gyakorolnia az új és még ismeretlen típusú naszád kezelésébe. A cs. és kir. haditengerészet a 10-es számú naszádot július 12-én, a 11-es számút június 18-án vette át és állította szolgálatba. Az előbbinek a parancsnokságát még július 4-én Karl von Unczowski sorhajóhadnagyra, az utóbbiét június 18-án Ludwig Eberhardt sorhajóhadnagyra ruházták át.[58]

A két tengeralattjáró közül először az U 11 futott ki Polából. Az volt a feladata, hogy derítse fel a Velence előtti aknamezők helyzetét. Június 8-án indult, 10-én a hajnali órákban Velence előtt várakozott. Hamarosan megpillantott egy felszínen közeledő tengeralattjárót. Lanszírozó helyzetbe manőverezett s a 150 méterről indított torpedó célba talált. Az olasz MEDUSA tengeralattjáró elsüllyedt, személyzetének öt tagját az U 11 kimentette. A részben német, részben cs. és kir. személyzetű naszád 12-én tért vissza Polába.

Az U 10 június 13-án indult első útjára, hogy átvegye Trieszt előtt az őrszolgálatot az U 3-tól. Június 18-án ért vissza, közben olasz rombolók és torpedónaszádok vették üldözőbe. Legközelebb június 24-én hagyta el Polát s Velence előtt járőrözött. Június 26-án, 10 óra 40-kor megtorpedózta az előtte cirkáló 5 PN torpedónaszádot, amely pillanatok alatt elmerült. Az U 10 másnap visszatért támaszpontjára. Ezután néhány napig dokkban állt.

A két naszád közül az U 11 kezdte meg először a szolgálatot teljesen cs. és kir. parancsnok és személyzet kezelésében. Az Adria északi térfelében járőrözött. September 16-án az U 10 addigi parancsnoka, Unczowski vette át Eberhardtól az U 11 irányítását, ugyanekkor az ő helyére Leo Prasil sorhajóhadnagy került. Egyébként az U 10 is a felső Adrián járőrözött, illetőleg rövid iskolautakat tett az év végéig. Az U 11-et szeptember 17-én Ancona elé küldték s onnan 20-án futott be Cattaróba, ahonnan október 24-ig mindössze háromszor futott ki. Október 28-án — Unczowski megbetegedése miatt — Robert von Teufl sorhajóhadnagy vette át a naszád parancsnokságát. 30-án és 31-én is elindultak, de a rossz időjárás miatt mindkétszer félbe kellett szakítaniuk az utat. November 5-én az albán partok előtt cirkált, 7-én a Drin-öböl környékén, 8-án Saseno vizeiben. Itt egy TRIPOLI típusú romblóra eresztett ki egy torpedót. A robbanást csak két altiszt hallotta a gépteremben s a mai napig sincs tisztázva, hogy értek-e el találatot. Annyi bizonyos, hogy amikor a vetés után 20 perccel Teuff sorhajóhadnagy a periszkópon át kitekintett, a rombolót egyhelyben állva találta, mellette két csónak volt a vízen. Hogy a találat, ha valóban

58 *Aichelburg* 1981: 101—106. o.

Az U16, az öt Németországban épített partvédő tengeralattjáró egyike

volt, nem lehetett súlyos, végzetes, az abból is következik, hogy amikor az U 11 periszkópja megjelent a felszínen, a romboló teljes gőzzel elindult feléje, hogy az akkori harcmodor szerint eltapossa. A távolság kb. 2000 méter lévén közöttük, a tengeralattjáró időben le tudott merülni. Újabb fél óra múlva — kb. 16 órakor — mindez megismétlődött. Ezután az U 11 hazaindult. Az öbölben azonban összekoccant a DALMAT gőzössel s így november 19-ig javítás alatt állt. Ezután november 21-én és 24-én futott ki Albánia elé, de esemény nem történt. December 4-én új periszkópot kapott, mert az eredeti folyton behomályosodott.[59]

59 Uo. 308—309., 319—322. o.

Időközben Brémában elkészült az a három tengeralattjáró, amelyeket 1915 tavaszán rendeltek. Ezeket is vasúton szállították Polába, ahol megkezdték összeszerelésüket. Hadrendbe vételükkor a 15-, a 16- és a 17-es számot kapták. Szeptember 12-én az U 15, 29-én az U 16 és 30-án az U 17 került a cs. és kir. haditengerészet tulajdonába. Mindegyiket október 6-án állították szolgálatba.

Az első hetekben mindhárom egység a Pola körüli vizeket járta, s csak később irányították őket a legexponáltabb támaszpontra, Cattaróba. Az U 15 (parancsnoka november 18-ig Friedrich Schlosser sorhajóhadnagy, utána Fähndrich Frigyes sorhajóhadnagy) november 26-án, az U 16 (parancsnoka Hornyák Jenő sorhajóhadnagy) november 7-én, az U 17 (parancsnoka Franz Skopinic sorhajóhadnagy december 9-ig, őt követte Zdenko Hudecek sorhajóhadnagy) december 28-án érkezett az öbölbe.[60]

Amint bemutattuk, 1915 őszére a két elsüllyedt cs. és kir. tengeralattjáró helyére öt újabb, bár kicsi és csupán partvédelmi célokra épített búvárnaszád lépett, s így az állomány tíz tengeralattjáróra gyarapodott.

Itt kell megemlítenünk, hogy a cs. és kir. lobogó alatt U 26-os számmal hajózó német UB 14 — amelyen akkor Hornyák Jenő sorhajóhadnagy volt a révkalauz — 1915. július 7-én megtorpedózta és elsüllyesztette az olasz AMALFI cirkálót.

Új torpedónaszádok

Mint korábban írtuk, az új, névlegesen 250 tonnás I. osztályú torpedónaszádok közül a tervbe vett 27 egységből 1914 végéig nyolc készült el (74 T—81 T).

A következő 16 torpedónaszádot a Ganz és Tsa. Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. építette a fiumei (bergudii), illetve porto réi telepén. A feszített munkatempó eredményeként 1915. július 21-én a 83 F, szeptember 28-án a 87 F, november 5-én a 88 F és december 1-én a 85 F szolgálatba állhatott. 1916. február 6-án pedig a 89 F állt be a hadrendbe. Ezek az új egységek az I. torpedóflottilla kötelékébe kerültek.[61]

A tengerészeti repülés gépparkja

Az olasz hadüzenettől 1915. december 31-ig a tengerészeti repülés 31 darab „L" típusú csónakrepülőgéppel növelte állományát (L 50—L 80), amelyek közül 18 példányt a Magyar Repülőgépgyár Rt. Budapest—Albertfalva épített. (A német nyelvű szakirodalomban a gyár nevét UFAG-nak=Ungarische Flugzeugfabrik Aktien Gesellschaft-nak rövidítik.) Ezeken kívül szolgálatba helyeztek még egy háromotoros óriásgépet, azt a G 1-et, amelynek kényszerleszállásakor Ockermüller sorhajóhadnagy életét vesztette. (G=Gross flugboote=nagy repülőcsónak. Ezért jelölték G betűvel.)[62]

A Szerbia összeomlásával kapcsolatos tengeri hadműveletek

Az 1915. október 6—7-én megindított nagy támadás Szerbia ellen sikerrel járt. Az osztrák—magyar, német és bolgár csapatok két hónap alatt elfoglalták Szerbiát, Montenegro 1916. január 13-án békét kért. A Balkán a központi hatalmak kezébe került, de Dél-Albániában az olaszok, Görögországban pedig az antant hadosztályok

60 Uo. 345—359. o.
61 *Bilzer* torpedónaszádokról szóló, idézett könyve, 117. o.
62 *Schupita:* i. m. 86—88. o.

megtartották állásaikat. Az antant hadvezetőség úgy döntött, hogy a bekerítésből kitörő szerb hadsereg maradványait, valamint Péter szerb királyt és kormányát tengeri úton elszállítja a Balkánról. Az evakuálásra kiszemelt albán kikötők San Giovanni di Medua, Durazzo és Valona voltak. A nagyszabású kiürítéshez 45 olasz (130 000 tonna), 25 francia (43 000 tonna) és 11 brit (50 000 tonna) szállítógőzöst használtak fel. A november 11-től 1916. március 4-ig tartó akcióban elszállítottak San Giovanni di Meduából 8 338 főt, Durazzóból 88 153 személyt, Valonából pedig 157 965 embert és 10 150 lovat és öszvért. (Brit források szerint a lovak, öszvérek és ökrök száma 36 350 volt.) Az elszállítottak közül 142 870 fő tartozott a szerb hadsereg kötelékébe, közülük 13 084 volt beteg vagy sebesült. Ezeket hat kórházhajón vitték. Ugyancsak elszállították a kb. 23 000 főnyi osztrák—magyar, német és bolgár hadifoglyot is. A szerb hadsereg zömét — 128 000 katonát — Korfun keresztül Szalonikibe vitték. 11 214 főt — leginkább civileket — Marseille-ben hajóztak ki, a többiek Olaszországba, Bizertába, Korfuba stb. kerültek. Az igénybe vett szállítóhajók összesen 322 utat tettek meg. A szállítmányokat a brit, a francia és az olasz haditengerészet egységei kísérték, illetve biztosították. Ennek során a különböző hadihajók bevetéseinek, illetve kifutásainak száma összesen, vagyis hogy hány utat tettek meg, a következő: Olaszország részéről csatahajók 2, cirkálók 34, rombolók 270, torpedónaszádok 63, tengeralattjárók 141 és kisebb járművek 72 alkalommal voltak bevetve; Franciaország flottájából a rombolók 164, a tengeralattjárók 172 utat tettek; Nagy-Britannia 158 tengeralattjáró utat és 77 kisebb kísérőhajó utat mutatott ki. A cirkálókról nincs adat.[63]

És most nézzük, mit tett ezekben a hónapokban a cs. és kir. haditengerészet a szerb hadsereg elszállításának megakadályozására.

A parancsnokság különböző csatornákon keresztül megtudta, hogy a bekerítésből kitört szerb hadsereg megvert maradványai az albán tengerpart felé igyekeznek, mert szövetségeseiktől ígéretet kaptak arra, hogy elszállítják őket a Balkánról. A szállítási előkészületek kifürkészésére a flotta parancsnoksága utasította az 1. torpedóflottillát, hogy hajtson végre erőszakos felderítést az Otrantói-szorosig. A november 22-én Sebenicóból kifutó 1., 3. és 5. torpedóosztályt a HELGOLAND és a SAIDA vezette. Kevéssel az indulás után a CSEPEL-nek kazánhavária miatt vissza kellett fordulnia, a többiek elszáguldottak Otrantóig. Hadihajóval nem találkoztak, csupán egy olasz vitorlással — neve KALMARA —, amelyet a LIKA megállított és a TRIGLAV — miután felvette a személyzetét — elsüllyesztett. Ugyancsak összeakadtak az olasz PALATINO tehergőzössel, amely 180 tonna lisztet szállított Brindisiből Albániába. Mivel a felszólításra nem állt meg, és mert három löveg is volt a fedélzetén, a TÁTRA tűz alá vette. Amikor már égve süllyedni kezdett, az ORJEN felvette a személyzet életben maradt tagjait.[64]

Az Albánia előtti hajóforgalmat legbiztonságosabban a tengeralattjárók és repülők ellenőrizhették. Ezért a Cattaróban állomásozó tengeralattjárók: az U 4, az U 11, az U 15 és az U 16 állandóan odakünn cirkáltak Albánia előtt. Ez összesen 20 bevetést tett ki XI. 19. és XII. 31. között. November 19-től december 31-ig csak három olyan nap volt, amikor nem tartózkodott búvárhajó Albánia előtt: december 16., 23. és 27. Nem ritkán egyszerre több is kinn várakozott kedvező alkalomra. Többször kerültek az ellenséges cirkálók vagy rombolók tüzébe, de mindannyiszor sikerült lemerülniük. Néhány szerény eredményt is elkönyvelhettek. Az U 4 elfogott és Cattaróba vontatott két kis vitorlást. Az U 11 a tengerbe hajíttatta a görög PAPAGALLO gőzös petróleumoshordókban szállított üzemanyagrakományát. Az U 15 felrobbantotta az ERZEN trabaccolót és a FIGLIO PRELIGIONA vitorlást.

63 *Baumgartner, Lothar:* Österreich—Ungarns Dünkirchen? Marine — Gestern, Heute, 1982. évf. 46—53. o.
64 *Sokol:* i. m. 243. o.

Az U 16 ekrazittal felrobbantotta az UNIONE motoros vitorlást, elfogta és Cattaróba vitte a FIORE ALBANIA vitorlást. A tengerészrepülők a kumbori állomásról november 21-től nyolcszor repültek Albánia fölé felderítésre, vagy bombáztak, mint a már említett L 58.

A felszíni hajók decemberben támadták először az albán kikötőket. December 4-ről 5-re virradóan Cattaróból kifutott a NOVARA, a HUSZÁR, a PANDÚR, a TURUL és a WARASDINER, továbbá a 61 T, a 66 F és a 67 F. A köteléket a NOVARA parancsnoka, Horthy sorhajókapitány vezette. A 61 T fedélzetén szállított albán felkelőket és postagalambokat partra tették. Hajnalban San Giovanni de Medua elé értek. Először a kikötőberendezéseket lőtték, ezalatt a horgonyzó hajók személyzete a partra menekült, ezután szétlőtték, elsüllyesztették vagy felgyújtották az összes hajót: 4 gőzöst, 10 nagy vitorlást és 5 kisebb szállítóhajót. Mind hadianyaggal voltak megrakva. A nagy mennyiségű és pótolhatatlan hadianyag teljes megsemmisítése végzetes csapás volt Montenegro számára és végleg megtörte hadseregének ellenállását. A parti ütegekkel vívott párharcban a NOVARÁ-n elért találatnál Szalay Péter negyedmester meghalt, egy fűtő megsebesült.

E vállalkozás alatt a WARASDINER felfedezte a Bojana-torkolatnál zátonyra futott FRESNEL francia tengeralattjárót és ágyútűzzel megsemmisítette. A tengeralattjáró személyzete megkísérelte ugyan az ellenállást, de miután ketten meghaltak, ketten súlyosan megsebesültek közülük, a parancsnok, René Jouen sorhajóhadnagy embereivel együtt megadta magát.[65]

Amikor a NOVARA csoport kifutott, tehát december 4-én, hadihajóveszteség érte a Regia Marinát, vagyis az olasz királyi haditengerészetet. A korábban Valona előtt telepített aknamezőn aknára futott az INTREPIDO romboló és elsüllyedt. Durazzo előtt süllyedt el aknákon a MEMPHIS francia és a RÉ UMBERTO olasz tehergőzös. Az aknákat a császári német haditengerészet speciális aknarakó tengeralattjárói — az UC típusúak — telepítették.[66]

A december 5-ről 6-ra virradó éjjel Sebenicóból kifutó HELGOLAND és a SAIDA az 1. torpedóosztállyal (a hat TÁTRA típusú rombolóval) az Otrantói-szorosig hatolt előre, de egyetlen ellenséges hajó sem akadt az útjukba. Az 1. és 7. torpedónaszádcsoport Curzolánál biztosította visszatérésüket, az 5. hajócsoport (TURUL, HUSZÁR, WILDFANG) Pelagosa körül őrködött. Az Otrantói-szorosból visszatérőben a rombolók behatoltak Durazzo kikötőjébe — addig a cirkálók a tenger felől őrködtek — és elsüllyesztettek négy albán és egy olasz szállítóhajót,[67] majd aknákat telepített San Giovani di Medua előtt.

Kémjelentések arról tudósították a flotta parancsnokságát, hogy Péter szerb királyt egy olasz romboló Valonából Brindisibe viszi. Ezért a riadóztatott NOVARA az 1. torpedónaszád-csoporttal december 18-án kifutott, elhelyezkedett a Valona—Brindisi vonalon és várt. Sirokkó dühöngött, a naszádok nehezen birkóztak meg a hullámjárással. Miután hasztalan várakoztak, másnap visszatértek Cattaróba. (Egyes feltevések szerint tudatos félrevezetésről volt szó.[68])

December 20-án a HELGOLAND-ot, a TÁTRÁ-t, a BALATON-t és a CSEPEL-t Cattaróba helyezték, hogy közelebb legyenek az albán partok előtti akciók színhelyéhez.

65 *Dietrich* kézirat, 21. o.
66 *Baumgartner:* i. m. 46—53. o.; *Sokol:* i. m. 283. o.
67 *Sokol:* i. m. 248. o.
68 Uo. 249. o.

December 28-án az a kémjelentés érkezett a flottaparancsnokságra, hogy az EURO és OSTRO olasz rombolók 300 főnyi csapattal Durazzóba érkeznek. A 28-án éjfélkor kifutó HELGOLAND-ot a CSEPEL, a LIKA, a TRIGLAV, a TÁTRA és a BALATON kísérte. Út közben, a Menders-fok magasságában a HELGOLAND nekirohanással elgázolta a MONGE francia tengeralattjárót, amelyet — midőn a cirkáló mögött újból felmerült — a BALATON tüzérségi tűzzel elsüllyesztett. A második tisztjét 18 emberrel a BALATON, további hét franciát a CSEPEL vett a fedélzetére. A MONGE parancsnoka, Morillot sorhajóhadnagy a hajóján maradt és önként elmerült vele a hullámsírban.

Durazzó elé érve, a HELGOLAND a parti ütegeket lőtte — amelyek viszonozták a tüzet —, mialatt a rombolók az aknamezőn át a belső kikötőbe hatoltak, ahol a jelzett olasz rombolók helyett csak egy megrakott gőzöst és egy vitorlást találtak, amelyeket el is süllyesztettek. Ezután, kifelé indulva, a LIKA és a TRIGLAV aknára futottak. A LIKA, amely több ízben ütődött hozzá az aknákhoz, néhány perc alatt elsüllyedt. Egyik tisztje és 49 tengerész meghalt — köztük 13 magyar —, a TRIGLAV viszont, bár az akna a kazánház alatt robbant, úszóképes maradt. Ezen a rombolón tízen estek el, köztük öt magyar. Ezután a TÁTRA vontába vette a TRIGLAV-ot. Amikor a TRIGLAV vontatásához a CSEPEL is csatlakozott, a vontatókötél a csavarjába akadt és emiatt teljes géperejét többé nem tudta kihasználni. A LIKA tengerészeinek mentése, valamint a TRIGLAV vontába vétele oly sok időt emésztett föl, hogy a kötelék csak 9 óra 30-kor indulhatott haza, 6 mérföldes sebességgel. 10 óra 35-kor a HELGOLAND értesítette az 5. csatahajó osztályt a történtekről. Cattaróban előkészítették a KAISER KARL VI páncélos cirkálót a kifutáshoz — már hajnalban felfűtötték kazánjait —, valamint kezdték felfűteni a BUDAPEST csatahajó, a NOVARA és az ASPERN kazánjait is. A páncélos cirkáló 11 óra 15-kor ki is futott, hogy segítségére legyen a HELGOLAND-csoportnak.

A HELGOLAND — és egyúttal az egész kötelék — parancsnoka, Seitz sorhajókapitány tisztában volt azzal, hogy erősítés nélkül képtelen lesz a TRIGLAV-ot hazavontatni, mert számolnia kellett az ellenség megjelenésével. A sérült rombolót ennek ellenére tovább vontatta.

Durazzo ágyúzását valóban már 7 óra 30-kor jelentették Brindisibe, ahonnan a brit DARTMOUTH és az olasz QUARTO — amelyek a nyílt tengeren cirkáltak — utasítást kaptak, hogy induljanak Cattaro felé, elvágni a HELGOLAND-csoport útját. Fél óra múlva indult a CASQUE, a RENAUDIN, a COMMANDANT BORY, a BISSON és a COMMANDANT LUCAS romboló, 9 órakor a brit WEYMOUTH, az olasz NINO BIXIO cirkálók, az ABBA, a NIEVO, a MOSTO és a PILO rombolók. 10 óra 30 perckor a HELGOLAND-csoport a Pali-fok magasságában járt. Ugyanekkor a NINO BIXIO-csoport olyan távolságra volt Cattarótól, mint a HELGOLAND, a DARTMOUTH-csoport az öt francia rombolóval már 20 mérfölddel közelebb Punta d'Ostróhoz (az öböl előtti erődhöz). Az ellenség arra számított, hogy a DARTMOUTH-nak sikerül a HELGOLAND útját elvágni és dél felé, a NINO BIXIO-csoport felé nyomni. Abból kiindulva, hogy a HELGOLAND-csoport teljes sebességgel igyekszik haza, a britek útjukat arrafelé folytatták, míg röviddel 12 óra előtt észre nem vették messze déli irányban. A DARTMOUTH-csoport azonnal dél felé fordult. Az előre küldött olasz rombolók ekkor már Antivari magasságában száguldottak. Itt azonban a kiküldött L 61 és L 67 repülőcsónakok bombatámadásába kerültek. A NIEVO megsérült, ezért ezek is dél felé kanyarodtak. Hogy az ellenség már a HELGOLAND-csoport előtt jár, erről Seitz sorhajókapitány 11 óra 45 perckor a castelnuovói hírközponttól értesült. Kiadta a parancsot, hogy a TRIGLAV-ot

az ellenség megjelenésekor süllyesszék el, a TÁTRA és a BALATON csatlakozzék a HELGOLAND-hoz, amely magára vonja az ellenség tüzét, mialatt a CSEPEL megkísérelheti az áttörést észak felé. (A CSEPEL ugyanis a hajócsavarra tekeredett kötél miatt nem tudott lépést tartani társaival, pedig a HELGOLAND-csoportnak a gyorsaságában rejlett nagy előnye.) Északon azonban füstcsíkokat észlelvén dél—délnyugati irányba fordult.

A HELGOLAND-ot 13 óra 55-kor érte az első találat a DARTMOUTH-csoport felől. Egy fűtőtanuló meghalt, heten megsebesültek. Ezután a DARTMOUTH jobbra, a QUARTO kissé balra húzódott, hogy két tűz közé fogják a HELGOLAND-ot, majd a QUARTO a HELGOLAND nyomdokvonalába állt. Ekkor Seitz sorhajókapitány a hátsó torpedóvetőcsőből torpedót lőtt ki az olasz cirkálóra, mire az elkanyarodott, s evvel mind a CSEPEL, mind a HELGOLAND mentesült egy időre a QUARTO tüzérségi tüze alól. 14 óra 27 perckor a DARTMOUTH parancsot adott a QUARTÓ-nak, hogy támadja meg a CSEPEL-t, amelynek erre az időre sikerült sebességét 26 mérföldre növelni. Kétórás tűzpárbaj kezdődött, miközben a hajók 8—10 ezer méterre futottak egymással párhuzamosan. A HELGOLAND viszont a DARTMOUTH-tal vívott hosszú és kemény tűzpárbajt 8—9 ezer méterről. A HELGOLAND sebességét 28 mérföldről 30 fölé növelte. 15 óra 02 perckor érte a HELGOLAND-ot a második lövés. Ez a találat megölt egy matrózt, négyet megsebesített és szétrombolta a kormány gőzgépét, ezért ettől a perctől kézi kormányzásra kellett átállniuk. 15 óra 32 perckor a NINO BIXIO és a WEYMOUTH is a csata színhelyére ért s bekapcsolódott a harcba, a valamivel később odaérő ABBA-csoport pedig a CSEPEL-t vette tűz alá. Ez utóbbi 16 óra 30 perckor egyesült a HELGOLAND-csoporttal. 16 óra körül már felcsillant a remény, hogy a brit és olasz hajóknál gyorsabb cs. és kir. egységek le tudják rázni magukról a túlerőben levő ellenséget s Seitz rádiógrammot küldött a közeledő KAISER KARL VI-nak, hogy forduljon vissza, ők pedig déli irányba fordulnak. A páncélos cirkáló tehát visszafordult. 16 óra 25 perckor érte a HELGOLAND-ot a harmadik találat, amely különböző felépítményekben okozott kárt. Hamarosan újabb találat érte a vezérhajót, de ekkor már sötétedett s a parancsnok rövid déli irányú menet után lassan nyugatnak fordult, majd amikor besötétedett — bár az ellenséges egységek már 7000 méterre közelítették meg a cs. és kir. köteléket —, bízva saját hajóinak nagyobb gyorsaságában, 18 óra 15 perckor hirtelen északi irányba fordult, hogy megkísérelje az áttörést. A csoport ekkor 12 mérföldnyire volt az olasz parttól (Gargano-fok). A váratlan irányváltoztatás meglepte a brit hajót s csak néhány perces késedelemmel tudta követni a HELGOLAND-csoportot, amely percekig jobb pozícióban volt, mint a brit és olasz cirkáló, annak ellenére, hogy ekkor köztük a távolság 3500 méterre csökkent; ugyanekkor a NINO BIXIO-t a WEYMOUTH helyzete akadályozta a tüzelésben. (A „T" formáció vízszintes szárába kerültek a cs. és kir. egységek, az ellenség nem tudta hirtelen módosítani tűzvezetését és helyét.) Egy becsapódás súlyos sérülést okozott a NINO BIXIO-n. A HELGOLAND-csoportnak sikerült az áttörés, az üldözők fokozatosan lemaradtak majd beszüntették a tüzelést, bár a HELGOLAND még egy ötödik találatot is kapott.[69]

Ezt az akciót a szakirodalom részletesen tárgyalta és értékelte. Egyöntetű az a vélemény, hogy Seitz sorhajókapitány ügyes taktikázásán múlott a cs. és kir. kötelék megmenekülése, illetve az áttörés, mert a hatalmas túlerővel szemben is kihúzta besötétedésig. A nappali áttörés a cs. és kir. egységek pusztulásához vezetett volna. Egy olasz szerző külön kiemeli a gépszemélyzet érdemeit is, amennyiben nekik

69 *Dietrich* kézirat, 22—25. o. A parancsnokok: a HELGOLAND-on Seitz sorhajókapitány. CSEPEL: Max Hilscher fregattkapitány, LIKA: Wünschek Alfonz fregattkapitány, TÁTRA: Léva József korvettkapitány, TRIGLAV: Ulbing Alajos korvettkapitány, BALATON: Morin Ferenc korvettkapitány.

köszönhető, hogy a hajók sebességét ilyen hosszú időn át 29 mérföld fölött tudták tartani.[70]

Másnap a NOVARA futott ki öt torpedónaszáddal az Otrantói-szorosig, de ütközetre nem került sor.

A két modern romboló elvesztése érzékenyen érintette a cs. és kir. haditengerészetet, mert a négy gyorscirkáló és a hat TÁTRA-osztályú romboló képviselte a flottában a „huszárságot", olyan erőt, olyan harcmodorral, amely egyenlő eséllyel vette fel a harcot az ellenséggel.

Карой Чонкарети

ОПЕРАЦИИ ВОЕННО—МОРСКОГО ФЛОТА АВСТРО—ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ (23 мая—31 декабря 1915 года)

Резюме

Эта работа автора является продолжением статьи, опубликованной ранее. Поэтому она начинается с объявления войны Италией. Одновременно с этим она является и самостоятельной работой, поскольку в ней рассматривается так называемый «итальянский» период до завершающей его акции в Дурресе.

Прежде всего читатель сможет познакомиться с итальянскими и противостоявшими им австро—венгерскими оперативными военно-морскими силами, затем дается характеристика боевого состава итальянского военного флота и анализируется в общих чертах система построения военных флотов того времени. После этого автор с должной подробностью — в объеме, составляющем одну четверть работы, — описывает первый, весьма тщательно подготовленный большой рейд, направленный против берегов Италии, в котором участвовали также и силы морской авиации, отдельно излагая при этом операции различных групп. Основными силами руководил командующий Военно-морскими силами и одновременно командующий флота. Между тем автор называет по имени командира каждого корабля. Императорский и королевский военный флот подготовился к столкновению с итальянским флотом, но английские линейные корабли не вышли из гавани. Они встретились всего лишь с одним воздушным кораблем и с двумя эсминцами и потопили один эскадренный миноносец. В статье подчеркивается значение этого рейда, оказавшего влияние на фронт армии.

После этого автор рассматривает действия императорской и королевской военно-морской авиации, затем он описывает взаимные атаки, которые противники наносили друг другу на береговой полосе. В рамках этого мы сможем детально ознакомиться с оккупацией острова Пелагоса, с боями, которые велись за овладение островом, а затем с освобождением его.

Наряду с описанием акций крейсеров и эскадренных миноносцев всё более энергично развертываются боевые действия подводных лодок, об успехах и потерях которых дает объективный отчет автор работы. Действия сил военно-морской авиации описываются чуть ли не в дневниковой форме. Точно так же автор останавливается и на борьбе с минами.

Отдельный подраздел посвящен морским операциям, связанным с падением Сербии, одной из которых, имевшей важные последствия для императорского и королевского флота, был рейд эскадренных миноносцев против Дурреса 29 декабря 1915 года. Статья завершается сражением, развернувшимся после этого наступления.

70 *Sokol* idézi a forrásmunkákat könyvének 261—262. oldalain: *Newbolt:* Naval Operations, IV. k. 117. o.; *Thomazi:* La guerre navale dans l'Adriatique, 113—114. o.; *Manfroni:* Storia della Marina Italiana durante la Guerra mondiale 1915—1918. 96. o.

Károly Csonkaréti

DIE KRIEGSOPERATIONEN DER KRIEGSMARINE DER ÖSTERREICHISCH—UNGARISCHEN MONARCHIE IM ERSTEN WELTKRIEG
(23-ten Mai — 31-ten Dezember 1915)

Resümee

Diese Studie des Verfassers ist die Fortsetzung einer früheren Publikation. Deswegen beginnt sie mit der Kriegserklärung Italiens. Gleichzeitig bildet sie ein selbstständiges Ganze auch an sich selbst, in dem sie die sog. „italienische" Periode der adriatischen Kriegshandlungen bis zu der sie abschließende Aktion von Durazzo behandelt.

Der Leser kann sich zu Erst mit den italienischen und den ihnen gegenüberstehenden österreichisch—ungarischen operativen Flottenkräften, dann mit der Kampfordnung der italienischen Flotte und zum Letzt im allgemeinen mit dem Aufgliederungssystem der Flotten der Zeit bekannt machen. Dann erörtert der Verfasser ausführlich — in einem Viertel des ganzen Ausmaßes der Arbeit — den ersten und sehr sorgfältig vorbereiteten, großangelegten Überfall gegen den italienischen Küsten, in dem auch Seeflieger teilnahmen. Der Verfasser beschreibt die Kriegsoperationen der verschiedenen einzelnen Gruppen, eine nach der andere. Die Hauptkräfte wurden von den Kommandanten der Kriegsmarine und gleichzeitig dem der Flotte geführt aber inzwischen lernen wir die Kommandanten aller Schwimmeinheiten auch dem Nahmen nach kennen. Die k.u.k. Flotte hat sich für den Zusammenstoß mit der italienischen Flotte vorbereitet aber die italienische Schlachtschiffe sind aus ihren Häfen nicht ausgelaufen. Die k.u.k. Flotte ist nur einem Luftschiff und zwei Zerstörern begegnet und sie nat einer der Zerstörer versenkt. Die Studie unterstreicht die bedeutende Wirkung dieses Überfalls auf die Front des Heeres.

Dann folgt die Beschreibung der Tätigkeit der k.u.k. Seeflieger und dann beschreibt der Verfasser die gegenseitigen Angriffe gegen die Küste des anderes. In dessen Ramen bekommen wir einen ausführlichen Bericht über der Besetzung der Insel Pelagosa, über den Kampf für den Besitz der Insel und über ihre Räumung.

Neben den Aktionen der Kreuzer und Zerstörer entwickelte sich die Kampftätigkeit der U-boote immer mehr, mit denen Erfolge und Niederlagen uns die Studie bekanntmacht. Er schildert die Tätigkeit der Seeflieger fast tagebuchweise. Die Arbeit geht auch auf den Minenkampf ein.

Ein separater Unterabschnitt beschäftigt sich mit den im Zusammenhang mit dem Zusammenbruch von Serbien stehenden Kriegsoperationen auf dem Meer, eine Aktion von denen der Umfall mit Zerstörern gegen Durazzo am 29-ten Dezember 1915 war. Diese Aktion hatte wichtige Folgen für die k.u.k. Flotte. Die Studie endet mit der sich aus diesem Angriff entfaltende Schlacht.

TADEUSZ PANECKI

LENGYEL REGULÁRIS KATONAI ALAKULATOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A második világháború úgy került be a történelembe, mint a legnagyobb és a legpusztítóbb fegyveres konfliktus, amely valaha létezett. A hadműveletekben az akkor létező 67 államból 61 vett részt. Közvetve, vagy közvetlenül egymilliárd hétszázmillió embert érintett a háború, ez a világ népességének csaknem 80%-át tette ki. Hadműveletek zajlottak le Európában, Afrikában, Ázsiában az óceániai szigeteken és a Csendes-óceánon, csaknem valamennyi tengeren és óceánon. A háború 40 állam területére terjedt ki, a mozgósított katonák száma elérte a 115 milliót.[1]

A hadműveleteket addig ismeretlen lendületesség jellemezte, addig ismeretlen mennyiségű élőerő és harceszköz került bevetésre. A hadműveletekben milliós hadseregek vettek részt, a reguláris fegyveres erők mellett pedig a Hitler-ellenes koalíció oldalán mintegy 5,5 millió katona harcolt az ellenállási mozgalomban. A több mint tízmillió katonát számláló, legnépesebb hadseregeket azok az államok állították ki, amelyek a háborúban fő szerepet játszották, vagyis a Szovjetunió, az Egyesült Államok és a Harmadik Birodalom. Többmilliós hadsereggel rendelkezett Nagy-Britannia, Kína, Franciaország, Japán és Olaszország. Ezeket az erőket több tízezer ágyúval és harckocsival, repülőgéppel és hadihajóval szerelték fel, hogy hadműveleteket folytassanak velük a szárazföldön, a tengeren és a levegőben a második világháború 2194 napja alatt.

Lengyelországnak a hadműveletekben való részvételére 1939—1945-ben az volt a jellemző, hogy Európa valamennyi frontján jelen voltak reguláris és nem reguláris alakulatai egyaránt. Lengyelország a Hitler-ellenes koalíció egyetlen országaként harcolt a németek ellen a második világháború mind a 2078 európai napján, 1939. szeptember 1-től kezdve, amikor a Lengyel Hadsereg katonái fegyveresen szálltak szembe a hitleri agresszióval, 1945. május 8-ig. A szeptemberi vereség után a lengyel reguláris katonai alakulatok újjászülettek, és csaknem 5 évig a megszállt ország határain túl harcoltak a szövetségesek oldalán keleten és nyugaton. 1939 októberétől 1944 júliusáig lengyel földön nem reguláris alakulatok harcoltak, az ellenállási mozgalom katonái. Ebben az időben, a háború 58 hónapja alatt, a Lengyel Hadsereg katonái idegenben küzdöttek a fasizmus ellen, harcoltak szárazföldön, a tengeren és a levegőben, érzékeny veszteségeket okozva az ellenségnek és közelebb hozva a megkínzott haza felszabadulásának napját.

1 Walka i zwycięstwo. Wkład narodu polskiego w zwycięstwo nad hitlerowskimi Niemcami 1939—1945. Warszawa, 1985. 9. o.

A lengyel reguláris katonai alakulatok tevékenységét a második világháborúban pontosan három fő időszakra lehet elkülöníteni, ezekben katonai és politikai szempontból különféle katonai szervezetek működtek:

— Lengyelország védelmi háborújának időszaka 1939-ben, amikor a Második Köztársaság hadserege harcolt;

— a lengyel polgári emigráns politikai-katonai hatóságok és a nyugati szövetségesek hadseregeiben működő fegyveres alakulataik, a Lengyel Fegyveres Erők tevékenységének időszaka;

— a szovjetunióbeli lengyel baloldali központ, majd a népi állam megalakulásának és működésének időszaka, amelyben a fő feladatnak azt tartották, hogy létrehozzák és a szovjet hadsereg oldalán harcba vessék a Népi Lengyel Hadsereg egységeit.

A Második Köztársaság 1939 szeptemberében harcoló Lengyel Hadserege, a nyugati Lengyel Fegyveres Erők, valamint a Népi Lengyel Hadsereg — ezek a fő összetevői a lengyel reguláris fegyveres erőknek a második világháborúban és ekképp külön tárgyalásra és jellemzésre érdemesek.

A Lengyel Hadsereg az 1939. évi védelmi háborúban

1939. szeptember 1-én a hitleri Németország elleni harcra a Lengyel Hadsereg kb. 950 ezer katonát állított ki. Nem tudták megvalósítani a „W 2" mozgósítási terv elképzeléseit, amelyek szerint 1 350 000 katonát számláló fegyveres erőt akartak fegyverbe állítani. Így tehát a még nem teljesen mozgósított hadsereg kapta azt a feladatot, hogy védelmezze a csaknem 1600 km-es frontot.

A Lengyel Hadsereg, bár a katonák harcászati kiképzését tekintve nem maradt el a német hadseregtől, gyengén volt ellátva műszaki és harceszközökkel. Az ország ipari fejlettségének alacsony szintje, a motorizációs ipar csaknem teljes hiánya, a gyengén fejlett kohászat nagy nehézségeket okozott a hadsereg megfelelő harci technikával való ellátásában. A Lengyel Hadseregnek nem sokkal több, mint 400 könnyű és 200 közepes harckocsija volt, alig 400 repülőgépe és mintegy 4300 ágyúja és aknavetője. Ez kivételesen kedvezőtlen erőviszonyokat teremtett a lengyel fél számára, mely a páncélos fegyvernemben 5:1, a légierőben 5,2:1, a páncéltörő tüzérségben 7,5:1 arányban fejeződött ki. Ez a kedvezőtlen kezdeti erőviszony a harc során számottevően romlott, főként a légteret uraló Luftwaffe által okozott pusztítások következtében.[2]

A főként a légierőben, harckocsikban és gépjárművekben jelentkező óriási túlerő a német hadseregnek csaknem teljes manőverezési szabadságot teremtett. A lengyel katonák egyedül hősiességüket, ellenállási és harci akaratukat tudták ezzel szembeállítani. Az 1939. évi védelmi háború 36 napja alatt a Lengyel Hadsereg kb. 1500 csatát és ütközetet vívott. Mindenütt, ahol közvetlen harci érintkezésre került sor, a lengyel ezredek és zászlóaljak eredményesen szálltak szembe a német csapatokkal. De abban a pillanatban, amikor a harcterek felett megjelent a német légierő, a szárnyakba és az egységek hátába betörtek a páncélos-motoros egységek, a védelem összeomlott, és csak a visszavonulás maradt, a következő vonalra.

A Lengyel Hadsereg szervezeti szempontból 1939 szeptemberében szárazföldi csapatokra és haditengerészetre oszlott. A légierő és a légvédelem nem volt önálló fegyvernem, bár 1936-ban megalakították az Állami Légvédelmi Felügyelőséget.

A Lengyel Hadsereg alapvető harci erejét és magját (48%) a gyalogság alkotta, amely 30 hadosztályt tett ki, mindegyikben 3 gyalogezred, egy könnyű tüzérezred,

2 *T. Jurga:* Analiza porównawcza sił polskich i niemieckich w kampanii wrzesniowej, 1939. r. Wojskowy Przegląd Historyczny (a továbbiakban: WPH), 1964. 3. sz.

egy nehéz tüzérosztály, valamint műszaki és kisegítő alakulatok voltak. Két hadosztályt (a 21. és a 22. gyalogos hadosztályt) hegyvidéki hadműveletekre tettek alkalmassá. Egy gyalogos hadosztály hadilétszáma 16 500 embert, valamint 7000 lovat, 99 ágyút és aknavetőt, 2000 tábori szekeret és 76 gépjárművet tett ki.

A Lengyel Hadseregben a lovasságot más európai hadseregekkel ellentétben nem erősítették meg komolyabban, így nem tudta betölteni szerepét a gépesített ellenséggel való összecsapásban. A hadsereg 10,5%-át tette ki és 11 dandárra oszlott, ebből 4-ben 4—4 ezred, 7-ben 3—3 ezred volt. Minden dandárnak egy lovas tüzérosztálya, valamint műszaki és kisegítő alakulatai voltak. A dandár 6143 katonát, valamint 5200 lovat, 43 ágyút és aknavetőt számlált. Ezenkívül minden dandár kapott egy páncélos osztályt (18 TK harckocsi és páncélkozott járművek) és egy lövészzászlóaljat.

A tüzérséget (a hadsereg 16%-át) főként hadosztály- és dandárkötelékben használták fel. A páncélos csapatok (a hadsereg 3,7%-a) S. Maczek ezredes 1. teljes értékű páncélos-motoros dandárjával rendelkeztek. S. Rowecki ezredes második dandárja nem érte el a teljes harckészséget. Ezenkívül 3 harckocsizászlóaljat, 10 páncélvonatot, valamint 11 páncélos osztályt és 18 könnyű harckocsiszázadot alakítottak.

A légierő és a légvédelem (6,3%) többségében elavult és csekély mennyiségű harci felszereléssel rendelkezett. 15 vadászrepülő század és 17 bombázórepülő század volt.

A haditengerészetnek (2,6%) általában korszerű hadihajói voltak, összesen 29 000 tonna vízkiszorítással, köztük 4 cirkáló, 4 romboló, 1 torpedóromboló, 2 ágyúnaszád, 1 aknarakó, 5 tengeralattjáró, valamint 2 tengerész lövészezred, egy partvédő üteg, egy tengeri repülőraj.[3]

A lengyel erők egészét 1939 szeptemberében kilenc hadseregbe szervezték („Kárpát", „Krakkó", „Lublin", „Łódz", „Modlin", „Tengermellék", „Poznań", „Poroszország", „Varsó"), továbbá a „Narew" Önálló Hadműveleti Csoportba és négy hadműveleti csoportba („Kutno", „Polesie", „Tarnów" és „Wyszków"). A hadseregek közvetlenül a fővezérhez tartoztak. 2—5 gyalogos hadosztályból, 1—2 lovasdandárból, 3—5 tüzérosztályból, 2—4 könnyű és közepes harckocsiszázadból, 2—5 repülőszázadból, valamint utász, híradós és kisegítő alakulatokból állottak.[4]

Az 1939-es lengyel hadrendben („ordre de bataille") nem terveztek magasabb szintű hadműveleti kötelékeket a hadseregek és a fővezér között, de szeptember közepén, azzal összefüggésben, hogy az addigi hadműveleti vezetési rendszer kudarcot vallott, elhatározták, hogy létrehozzák a hadseregcsoportok parancsnokságait. Ez azzal a feladattal függött össze, hogy a frontot stabilizálják Polesién, valamint a Wieprz, a Visztula és a San mentén. Ily módon létrejött a „Varsó" hadseregcsoport, Tadeusz Kutrzeba altábornagy hadseregcsoportja, Kazimierz Sosnkowski vezérezredes hadseregcsoportja és Stefan Dąb-Biernacki altábornagy hadseregcsoportja. Mivel azonban nem voltak híradó- és szállítóeszközeik, továbbá megfelelően kiválasztott vezérkari állományuk, nem hajthatták végre azokat a feladatokat, amelyekre hivatottak voltak.

A Lengyel Hadsereg az 1939. évi védelmi háborúban vereséget szenvedett, de érzékeny veszteségeket okozott a Wehrmachtnak, bizonyos ideig feltartóztatta a német agressziós terveket és lehetőséget nyújtott Lengyelország nyugati szövetségeseinek, hogy megfelelő védelmi előkészületeket tegyenek. A háború csökkentette a német hadsereg harci lehetőségeit is. Bár az élőerőben okozott veszteség a hadsereg egészéhez képest nem volt túl nagy (több mint 44 ezer főre becsülik, ebből csaknem 16,5 ezer halott), a felszerelésben, lőszerben, üzemanyagban, alkatrészekben, híradó- és műszaki-utász eszközökben okozott veszteségeket hosszú ideig kellett pótolnia a né-

3 *T. Jurga:* Regularne jednostki Wojska Polskiego w 1939 r. Krótki informator historyczny o Wojsku Polskim w latach II wojny światowej. 7. k. Warszawa 1975.
4 Uo. 164. o.

met hadiiparnak. Például kb. 1000 harckocsit és páncélozott járművet semmisítettek, vagy rongáltak meg, vagyis az egész páncélospark 30%-át, ezen kívül 4 ezer gépjárművet és 564 repülőgépet.

A Lengyel Hadsereg pótolhatatlan veszteségei több mint 70 ezer elesettet, 130 ezer sebesültet, valamint több mint 420 ezer fogságba esettet tettek ki. A Lengyel Hadsereg több mint 200 ezer katonája került a Szovjetunióba, további 80 ezer lépte át Románia, Magyarország és a balti államok határát. A Lengyel Hadsereg egésze nem kapitulált az ellenség előtt, ugyanígy az állam sem kapitulált, a Lengyel Hadsereg elveszítette a hadjáratot, de a tisztek és a katonák egyaránt tovább akartak küzdeni azoknak az államoknak az oldalán, amelyek folytatták a németek elleni harcot.[5]

A nyugati Lengyel Fegyveres Erők, 1939—1945

A szeptemberi vereség után az ország határain kívül lengyel katonai alakulatok keletkeztek, amelyek az emigráns lengyel kormány alá tartoztak, nevük nyugati Lengyel Fegyveres Erők (LFE) volt. Az LFE három földrészen, Európában, Ázsiában és Afrikában alakult meg; szárazföldi csapatokból, haditengerészetből és légierőből állott, saját parancsnoksággal. Ezekben az alakulatokban, amelyeknek önkéntes jellegük volt, tekintettel arra, hogy nem lehetett sorozással toborozni, 6 év alatt kb. 300 000 katona fordult meg. A háborús emigrációból, a külföldi lengyel központokból, valamint a volt foglyokból, a Wehrmachtba erőszakkal besorozott lengyelekből kerültek ki.

Az LFE szárazföldi és légierői három hadszíntéren harcoltak: az észak-európain (1940), a nyugat-európain (1940 és 1944—1945), valamint a földközi-tengerin (1940—42-ben Észak-Afrikában és 1944—45-ben Olaszországban). A lengyel haditengerészet tevékenysége kiterjedt az Északi és a Norvég tengerre, az Északi Jeges tengerre, az Atlanti óceánra, a Földközi-tengerre és a hozzájuk tartozó beltengerekre. A nyugati LFE különféle éghajlati és domborzati viszonyok között tevékenykedett a koalíciós csapatok kötelékében (amerikai, brit, francia, norvég, ausztrál, indiai, kanadai, újzélandi és dél-afrikai csapatokkal).

A nyugati lengyel katonai alakulatok a háború egész ideje alatt nem teljes egészükben és nem önálló hadműveleti irányban léptek fel. A csapategységek gyakran brit és kanadai parancsnokok alá tartoztak, továbbá a harctéren együttműködtek a szövetséges kontingensekkel. A legmagasabb szintű kötelék, amely a szárazföldi csapatoknál tevékenykedett, a hadtest volt, a légierőben pedig a raj. Ugyanebből a szempontból nem töltöttek be parancsnoki és törzskari funkciókat a fővezér törzsének, valamint a nyugati LFE más vezető katonai láncszemeinek szervei és intézményei.[6]

A nyugati lengyel fegyveres alakulatokat kezdetben francia, később brit felszereléssel és fegyverzettel, valamint egyenruhával látták el; a brit katonai doktrínán alapuló instrukciók és szabályzatok voltak kötelezőek. Amíg a szárazföldi csapatok megőriztek bizonyos autonómiát, ezt nem lehet elmondani a légierő és a haditengerészet esetében: a Lengyel Légierő a RAF, a Lengyel Haditengerészet pedig a Royal Navy integráns része volt.

Az első idegenbeli lengyel reguláris alakulatok Franciaországban már 1939 szeptemberében létrejöttek, a szeptember 9-i szerződés alapján. De csak az 1940. január 4-i lengyel—francia katonai szerződés nyitotta meg az utat a francia parancsnokságnak alárendelt független Lengyel Hadsereg megalakításához.

5 Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej. Wojna obronna Polski 1939 r. (Red. *E. Kozlowski*) Warszawa, 1979. 850—854. o.

6 Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej. Walki formacji polskich na Zachodzie 1939—1945. (Red. *W. Biegański*) Warszawa, 1981. 755. o.

Június közepén a franciaországi Lengyel Hadseregnek két gyalogos hadosztálya (az 1. gránátoshadosztály és a 2. gyalogos lövészhadosztály) volt, valamint a Podhalei Önálló Lövészdandár, további két gyalogos hadosztály (a 3. és a 4.) kötelékei, a 10. Páncélos Lovasdandár és a Szíriában szervezett Kárpáti Lövészdandár. A gyalogos hadosztály mintája a francia hadosztály volt, 3 gyalogezredből, 2 tüzérezredből, egy felderítő osztagból, egy utász és egy híradós zászlóaljból állott. Mintegy 16 000 katonát számlált, 60 ágyúval és tarackkal, valamint 460—769 gépjárművel felszerelve.[7] A Podhalei és a Kárpáti dandárok hegyvidéki típusú kötelékek voltak, szervezeti struktúrájuk a francia alpesi egységek mintáján alapult. A franciaországi Lengyel Hadsereg minden gyalogos egységének közös jellemzője volt, hogy a gyalogos zászlóalj alapvető szervezeti és taktikai láncszemet képezett. A 10. Páncélos Lovasdandár viszont a gépesített könnyű hadosztály dandárján alapult, volt benne egy harckocsiezred (90 R—35-ös), egy gépesített lovasezred, egy tüzérosztály, egy páncéltörő osztály, valamint utász- és híradós alakulatok. A franciaországi Lengyel Hadsereg létszáma kb. 72 ezer főt tett ki.

A légierőnek Franciaországban négy vadászrepülő osztályt, két kisegítő osztályt, egy bombázóosztályt, valamint tartalékegységeket sikerült szerveznie, összesen 8300 fős létszámmal. A haditengerészet a brit Admiralitás parancsait követte. Egy rombolóosztállyal, két tengeralattjáróval, valamint több kisebb egységgel rendelkezett, több mint 1400 tengerésszel.

Kilenc hónap alatt tehát számottevő lengyel hadsereg jött létre, amelynek egységei részt vettek a norvégiai harcokban és Franciaország védelmében 1940 júniusában.

Franciaország veresége után az LFE létszáma Nagy-Britanniában nem sokkal több mint 30 ezer katonát tett ki. A Skóciában szervezett szárazföldi csapatokban létrehozták a Lengyel Hadsereg 1 .hadtestét két kibővített dandárból és több dandártörzsből; ez ténylegesen brit típusú gyalogos hadosztály volt. Viszonylag gyorsabban fejlődött a légierő, amely részt vett az angliai légicsatában.

Miután Londonban 1941. július 30-án aláírták a lengyel—szovjet szerződést, majd augusztus 14-én a katonai egyezményt, a Szovjetunió területén elkezdték szervezni a Lengyel Hadsereget. Itt a gyalogság alkotta az alapvető fegyvernemet. A hadosztályok a háborús időszak szovjet gyalogos hadosztályát vették mintául. Mindegyikben 11 000 katona volt, 3 gyalogezred, egy könnyű tüzérezred (6 üteg), híradós zászlóaljak, utász- és egészségügyi zászlóaljak, különleges századok és szakaszok. A tüzérségi eszközök lóvontatásúak voltak. A szovjetunióbeli Lengyel Hadsereg Közel-Keletre való evakuálásakor mintegy 75 ezer katonát számlált. 1943-ban kivált belőle a 2. lengyel hadtest, amelynek 1945-ben 56 ezer embere volt, ez a 3. Kárpáti Lövészhadosztályból (az Önálló Kárpáti Lövészdandárral bővítve), az 5. Határvédő Gyalogos hadosztályból, valamint a 2. páncélos dandárból (később hadosztályból), egy tüzércsoportból és kisebb egységekből állt. 1945 májusában Olaszországban volt a 2. hadtesten kívül a 7. gyalogos hadosztály, a 16. gyalogos zászlóalj, Egyiptomban pedig a 14. önálló páncélos dandár, összesen kb. 36 ezer ember. Ugyanakkor a brit szigeteken az 1. páncélos-motoros hadtestből, valamint a Közel-Keletről ide irányított kisebb egységekből felállították az 1. páncélos hadosztályt és az 1. önálló ejtőernyős dandárt. Ezenkívül a hadtest keretében volt a 4. gyalogos hadosztály és a 16. önálló páncélos dandár, összesen több mint 30 ezer katona.

A Közép-Keleten és Nagy-Britanniában szervezett lengyel alakulatok brit mintára épültek. A gyalogság szervezete a zászlóaljra alapult, mint alapvető taktikai egységre. Három zászlóalj alkotott egy dandárt, amelynek nem volt semmilyen támogatási

7 *W. Biegański:* Regularne jednostki Wojska Polskiego na Zachodzie. Krótki informator... 5. k. Warszawa, 1973. 218., 223. o.

eszköze. A dandár hadosztály- és hadtesterősítés és -támogatás nélkül nem volt képes harci feladatok végrehajtására, de a kibővített törzs lehetővé tette, hogy átvegye a parancsnoklást a hozzá csatolt fegyverek fölött. A hadosztályokban a harci csoportosulások ezért jöttek létre éppen a dandárokra támaszkodva. Két dandár tett ki egy gyalogos hadosztályt 13—14 ezer katonával. Ez eltért a brit mintától, amely szerint három dandár alkotott egy hadosztályt. Ezt az eltérést a korlátozott emberállomány okozta. Csak a háború végén alakították meg a hadosztályokban a harmadik dandárt. A két dandáron kívül a hadosztályhoz tartozott három könnyű tüzérezred (72 ágyú), egy páncéltörő tüzérezred és egy légvédelmi tüzérezred, egy könnyű harckocsiezred, valamint géppuskás, utász, híradós és kisegítő zászlóaljak. A gyalogos egységekhez kell számítani az 1. önálló ejtőernyős dandárt is, amelynek alapvető szervezeti láncszemét ugyancsak a zászlóalj tette ki (keretlétszáma 613 katona). Az LFE gyalogsága teljesen motorizált volt.[8]

A páncélos csapatoknál az alapvető szervezeti-taktikai egység a páncélos ezred volt, amely 630 katonát és 63 könnyű és közepes harckocsit számlált. Három ezred alkotott egy páncélos dandárt. A hadosztály két dandárból állott: egy páncélosból és egy motorizált gyalogosból. Ez utóbbi zászlóaljszervezése megegyezett a gyalogságéval. Ezenkívül a hadosztályhoz tartozott a tüzérség (két motorizált tüzérezred, egy páncéltörő tüzérezred és egy légvédelmi tüzérezred), egy könnyű páncélosezred, utász- és híradós zászlóaljak, forgalomszabályozó, törzsvédelmi századok és tartalék harckocsik. A hadosztály induló létszáma 16 ezer katona, 381 harckocsi, 473 ágyú és 4000 gépjármű volt.

A nyugati LFE a háború befejező időszakában összesen 194 500 katonát számlált. 1335 harckocsija, 2971 páncélozott szállítójárműve, 1087 páncélozott gépjárműve, 2050 ágyúja és aknavetője, valamint 32 000 különböző gépjárműve volt. A 15 századba szervezett Lengyel Légierőnek 300 harci repülőgépe volt, mintegy 15 000 pilótája és műszaki személyzete. A Lengyel Légierő mintegy 85 ezer harci bevetést hajtott végre, 809 repülőgépet biztosan, 189-et valószínűleg lelőtt, 258-at pedig megrongált, ezen kívül megsemmisített 193 V—1 repülőbombát és mintegy 15 ezer tonna bombát dobott le. A Lengyel Haditengerészet (3840 tengerész) 1 cirkálóból, 6 rombolóból, 3 tengeralattjáróból és 5 naszádból állott, összesen 18 153 tonna vízkiszorítással. Ezek a hajók összesen 1213 tengeri mérföldet tettek meg, 665 alkalommal ütköztek meg ellenséges úszóegységekkel, 787 konvojt kísértek. Elsüllyesztettek 7 hajót és 5 tengeralattjárót, 41 kisebb hajót, lelőtték az ellenség 24 repülőgépét, valamint megrongáltak 16 hajót és 8 tengeralattjárót.

A nyugati lengyel alakulatok összes veszteségeit 43 500 katonára becsülik, köztük 7608 halottra.

A háború végső szakaszában a nyugati fronton létrejöttek azok a lengyel reguláris alakulatok, amelyek alárendelték magukat az otthoni népi hatalomnak. A 19. és a 29. lengyel gyalogsági csoportosulásról van szó, melyeket baloldali partizánalakulatokból szerveztek. A 2500 katonát számláló, amerikai egyenruhával és felszereléssel ellátott csoportosulások az 1. francia hadsereg keretében harcoltak, majd megszálló szolgálatot láttak el Németországban 1945 őszén pedig a nyugati lengyel alakulatok közül egyedül tértek haza zárt alakzatban, fegyvereikkel és zászlóikkal.

A népi Lengyel Hadsereg, 1943—1945

A Szovjetunióban tartózkodó, Wanda Wasilewska vezette demokratikus csoport kezdeményezésének eredményeképpen 1943 májusától szovjet földön létrehozták a Lengyel Hadsereg egységeit: az 1. „T. Kosciuszko" gyalogos hadosztályt, az 1. had-

8 Uo. 206—213. o.

testet és végül a szovjetunióbeli Lengyel Hadsereget. Új reguláris alakulatok keletkeztek, jellegükben eltérőek az addigi lengyel hadseregtől, ezek a népi fegyveres erők csíráit alkották.

1943 augusztusában létrejött a Lengyel Fegyveres Erők 1. hadteste, amelynek keretébe tartozott — az 1. hadosztályon kívül — a 2. „H. Dąbrowski" gyalogos hadosztály, a 3. „R. Traugutt" gyalogos hadosztály, az 1. „J. Bem" tüzérdandár, egy páncéltörő tüzérezred, egy nehéz tüzérezred, az 1. „Westerplatte Hősei" páncélos dandár, az 1. „Varsó" vadászrepülő ezred, egy légideszant zászlóalj és mások. 1944 március közepén a hadtest kb. 40 ezer katonát számlált. Többek között 1042 ágyúja és aknavetője, 113 harckocsija és rohamlövege, valamint 1984 gépjárműve volt.

A kezdetben önkéntes jelentkezés alapján létrehozott, majd a lengyel vidékeken sorozott hadsereg 1943 májusától 1944 júniusáig ,vagyis 14 hónap alatt elérte a 107 ezer fős létszámot, több mint 3000 gépjárműve, 180 harckocsija és rohamlövege, 2500 ágyúja és aknavetője volt.[9]

A hadsereg keretébe négy páncélos hadosztály, egy páncélos dandár, egy lovasdandár, öt tüzérdandár, híradós egységek, műszaki és utász egységek tartoztak.

1944. július 21-én közzétették a Honi Nemzeti Tanács történelmi dekrétumát a Szovjetunióban létrejött 1. Lengyel Hadsereg összekapcsolásáról a partizánok Népi Hadseregével egy újjászületett Lengyel Hadsereggé. A Lengyel Hadsereg össznemzetiként született újjá, azzal a céllal, hogy — amint a Lengyel Hadsereg főparancsnokának 1944. július 30-i parancsa leszögezte — „véglegesen szétzúzza a hitleri erőket saját földjükön", „visszacsatolja az anyaországhoz régi lengyel Tengermellékünket és az Opolei Sziléziát, Kelet-Poroszországot és a széles tengerpartot, harcoljon az Odera és Neisse menti határoszlopokért".[10] A népi Lengyel Hadsereg a népi állam fegyveres karjává lett. Nemcsak a Lengyelország és Csehszlovákia felszabadításáért vívott harcban vett részt, hanem a szovjet hadsereg mellett az egyetlen hadseregként fejezte be a háborút a Harmadik Birodalom fővárosa, Berlin romja között. A népi Lengyel Hadseregnek az a megtiszteltetés jutott, hogy a hitleri Németország elleni harcban a háború sorsát eldöntő fő fronton vehetett részt, a szovjet—német fronton, harci szövetségben a szovjet hadsereggel.

Az 1944 júliusától 1945 májusáig eltelt tíz hónap alatt a népi Lengyel Hadsereg egységei harcoltak a Turia és a Bug mentén (1944. július 18—21.), Dęblinnél és Puławynál (1944. július 28—augusztus 5.), a magnuszewi hídfőben (1944. augusztus 9—szeptember 12.), felszabadították Prágát (1944. szeptember 10—15.), harcoltak a Visztula bal parti hídfőiért Varsó térségében — segítségére sietve a felkelőknek — (1944. szeptember 16—23.), harcoltak Jabłonnáért és Legionowóért (1944. november 24—28.), felszabadították Varsót (1945. január 17.), áttörték a Tengermelléki Fal erődítményeit (1945. február 1—10.), felszabadították Kołobrzeget (1945. március 18.), harcoltak Gdyniáért és Gdańskért (1945. március 3.—április 5.). A háború végső szakaszában a népi Lengyel Hadsereg a szovjet hadsereg két döntő hadműveletében vett részt: a berlini és a prágai hadműveletben. A népi Lengyel Hadsereg hadműveleti és taktikai kötelékei által folytatott harcok 287 napjából (1944. július 28—1945. május 9.) 136 esik a közvetlen harccselekményekre.

A népi Lengyel Hadsereg szervezeti szempontból szárazföldi hadseregre és légierőre oszlott; a haditengerészet szervezésének kezdetén tartott.

A szárazföldi csapatok legfőbb és legszámosabb fegyverneme a gyalogság volt. Korszerű fegyverzettel és felszereléssel rendelkezett; más fegyvernemek is erősítették,

9 *S. Komornicki:* Regularne jednostki ludowego Wojska Polskiego. Krótki informator... 1. k. Warszawa, 1977. 18. o.

10 Organizacji i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943—1945. Wybór materiałowych źródłowych. 1. k. Warszawa, 1958. 110. o.

főként tüzérség, páncélos csapatok és műszaki-utász csapatok, ami biztosította, hogy feladatait a legbonyolultabb harci körülmények között is végre tudja hajtani. Szervezete szovjet mintákon alapult. A háború befejezésekor a népi Lengyel Hadseregnek 14 gyalogos hadosztálya volt. Ezen kívül a gyalogság kisegítő dandárokban, önálló női zászlóaljban, 4 tartalék ezredben és zászlóaljban is harcolt. A népi Lengyel Hadsereg nagy tűzerejű tüzérséggel és gyalogsági fegyverzettel rendelkezett. Mindegyik gyalogos hadosztály parancsnokságból, törzsből, három gyalogezredből, egy könnyű tüzérezredből és hadosztályközvetlen egységekből állt. Minden hadosztályban átlagosan kb. 11 500 katona szolgált, valamint 194 ágyú és aknavető volt.

A gyalogság egységeinek megalakításával és kiépítésével egyidejűleg fejlődött a tüzérség. Ide tartozott a hadosztályokba, dandárokba, ezredekbe és osztályokba szervezett könnyű-, nehéz-, páncéltörő és légvédelmi tüzérség. A tüzérség felszereléséhez tarackok, ágyúk, tarackágyúk, páncéltörő ágyúk, aknavetők, sorozatvetők tartoztak.

A páncélos csapatok az 1. páncélos hadtestből, az 1. páncélos dandárból, valamint önálló ezredekből, harckocsikból és páncéltörő tüzérségi eszközökből álltak. Szovjet harckocsikkal és páncéltörő lövegekkel voltak felszerelve, magas műszaki-technikai szinten. A gyalogság mellett a népi Lengyel Hadsereg nagy harci erejét képezték. Elsősorban a hadműveletek fő irányaiban használták fel őket.

A szárazföldi csapatok kötelékében volt a lovasság is, kezdetben dandár, majd hadosztály. A hadműveletekben kisegítő szerepet töltöttek be; főként a gyalogsággal és a páncélos csapatokkal együtt hajtottak végre feladatokat. Ezenkívül a szárazföldi csapatok rendelkeztek műszaki és utász csapatokkal (5 dandár), vegyvédelmi csapatokkal, híradós és kisegítő csapatokkal.

A népi Lengyel Hadsereg gyors szervezeti fejlődése és az egyes egységek felkészülése a harccselekményekre csak a Szovjetunió személyi és anyagi segítségének köszönhetően volt lehetséges. Az anyagi segítség a népi Lengyel Hadsereg teljes felfegyverzésében és felszerelésében fejeződött ki. 1943. május 14-étől 1945. május 1-jéig többek között 302 300 karabélyt, 106 530 géppisztolyt, 18 800 géppuskát, 6798 rakétapáncéltörőt, 4800 aknavetőt, 3540 ágyút, 670 harckocsit és páncéltörő löveget, 11 750 gépjárművet, 630 harci repülőgépet adtak át. A Lengyel Hadseregnek nyújtott anyagi segítség összértéke 724 millió rubelt tett ki. A szovjet kormány 1946-ban ezt az egész összeget elengedte.

A népi Lengyel Hadsereg létrejöttében és fejlődésében különösen jelentős volt a szovjet személyi segítség. 1943 májusától 1945 júliusáig a különböző lengyel—szovjet egyezmények értelmében a hadseregbe 19 679 szovjet tiszt érkezett, köztük 36 tábornok. A szovjet tisztek jelentős számú csoportjának jelenléte lehetővé tette, hogy közvetlenül használják fel a szovjet hadsereg tapasztalatait a népi Lengyel Hadsereg egységeinek hadműveleteiben, amelyek a szovjet hadművészet elvei alapján zajlottak le. Ezenkívül a háború végső szakaszában a népi Lengyel Hadseregben mintegy 13 000 altiszt és szakértő teljesített szolgálatot, főként rádiósok és híradósok, technikusok és gépkocsivezetők. A közvetlen szovjet személyi segítség összlétszáma tehát a népi Lengyel Hadseregben csaknem 33 000 főt tett ki.

A háború végén a népi Lengyel Hadseregnek mintegy 400 ezer katonája volt. Ide tartozott két önálló hadműveleti kötelék (az 1. és a 2. hadsereg), két önálló hadtest (az 1. páncélos hadtest és az 1. vegyes légi hadtest), valamint számos, a Főparancsnoksághoz tartozó egység. A népi Lengyel Hadseregben összesen 23 hadosztály volt, 16 önálló dandár, 100 önálló ezred és zászlóalj. A hadsereg fő fegyverzetét mintegy 4000 ágyú, 400 harckocsi és páncéltörő löveg, 600 harci repülőgép jelentette. A népi fegyveres erők mintegy 50%-át hadműveleti csapatok tették ki.[11]

11 Polski Czyn... Ludowe Wojsko Polskie 1943—1945. (Red. *W. Jurgielewicz)* Warszawa, 1973. 843. o.

A népi Lengyel Hadsereg a háború végső időszakában korszerű hadsereg volt, teljesen megfelelt az akkori hadszíntéri követelményeknek, hadműveleti szempontból számottevő volt a szövetséges hadseregek között. A hadi mesterség magas színvonalát érte el és sok új értékkel gazdagította a lengyel hadtörténet kincsestárát.

A harccselekményekben a Visztulától az Elbáig elesett, vagy nyomtalanul eltűnt több mint 24 ezer katona, nem számítva a sebesülteket és a betegeket. Ebből következik, hogy az elfoglalt terület (131 ezer km²) minden kilométeréért 43 katona adta életét, a harc minden napján elesett vagy meghalt 176 katona. A hitleristákra mért csapásokat 60—70 ezer elesettre, sebesültre és hadifogolyra becsülik.[12]

1945 májusában az összes lengyel reguláris alakulat létszáma mintegy 600 ezer katonára és tisztre rúgott. Ennek köszönhetően Lengyelország a negyedik helyen állt a Hitler-ellenes koalíció államai között Európában a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia mögött.

A lengyel reguláris katonai alakulatok a szeptemberi vereség után különböző államokban jöttek létre, amelyek a németek ellen folytattak harcot, küzdöttek a nyugati és keleti frontokon, felszabadították hazájukat és más államokat, a magasztos „Szabadságunkért és szabadságtokért" felhívás szellemében tevékenykedve. Az újjászülető népi állam sokszor próbálta meg egyesíteni a lengyel fegyveres erőket egy parancsnokság alatt. A Honi Nemzeti Tanács 1. sz. dekrétuma már az ötödik cikkelyben világosan leszögezte: „Minden külföldi alakulat: a Kosciuszko hadtest Berling tábornok parancsnoksága alatt, Anders tábornok egységei a Közel-Keleten, az Angliában alakított egységek, bekerülnek a Népi Hadseregbe."[13]

Azok a próbálkozások, hogy a népi Lengyel Hadsereg főparancsnoksága kiterjessze fennhatóságát a nyugati LFE-re, közvetlenül a háború befejezése után kudarccal végződtek. Túlságosan nagy politikai és ideológiai különbségek merültek fel ahhoz, hogy ezek a tervek megvalósulhattak volna.

Végső soron mindegyik lengyel reguláris alakulat tevékenysége, külön-külön és együtt, hozzájárult a lengyel nemzet erőfeszítéseinek sikeréhez a hitleri fasizmus elleni harcban a második világháború éveiben. A Lengyel Hadsereg katonáinak harci magatartása a háború összes csataterén, valamint a nemzet erőfeszítése a konspirációs harcban együttesen határozzák meg Lengyelország részvételét a fasizmus szétzúzásában és az 1945 májusi győzelemben.

Тадеуш Панецки

ПОЛЬСКИЕ РЕГУЛЯРНЫЕ ВОИНСКИЕ ЧАСТИ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

(Резюме)

Для участия Польши в операциях второй мировой войны 1939—1945 годов характерным было то, что польские регулярные и нерегулярные воинские части присутствовали на всех фронтах Европы. Польша была единственной страной антигитлеровской коалиции, которая до конца сражалась против немецких фашистов во вторую мировую войну в течение 2078 дней, начиная с 1 сентября 1939 года, когда солдаты Польской Армии с оружием в руках выступили против гитлеровских агрессоров, до 8 мая 1945 года.

После сентябрьского поражения вновь возродились польские регулярные воинские части,

12 Polski wkład w zwycięstwo nad hitlerowskimi Niemcami 1939—1945. WPH, 1980. 1—2. sz. melléklete. Warszawa, 1980. 102. o.

13 Organizacja i działania... 23—24. o.

которые в течение почти пяти лет за пределами своей оккупированной гитлеровцами родины сражались на стороне как восточных, так и западных союзников против гитлеровцев.

Действия полских регулярных воинских частчей в пероя старой войни можно разделить на три главных периода, в эти периоды действовали различные с военной и политической точки зрения военные организации:

а) Период оборонительной войны Польши в 1939 году, когда сражалась армия Второй Республики;

б) Период действия польских буржуазно-эмигрантских политико-военных властей и их вооруженных сил, действующих в рамках вооруженных сил западных союзников, т. е. период действия Польских Вооруженных Сил;

в) Период действия польского левого центра в Совестком Союзе, затем период формирования и функционирования народного государства, главной задачей которого было формирование частей Польской Народной армии, и введение их в бой на стороне Советской Армии.

Главными составными частями польских регулярных вооруженных сил, сражавшихся во второй мировой войне были следующие: Войско Польское Второй Республики, воевавшее в сентябре 1939 года, Польские Вооруженные Силы, воевавшие на стороне западных союзников, а также народное Войско Польское.

Tadeusz Panecki

POLISCHE REGULÄRE TRUPPENFORMATIONEN IM ZWEITEN WELTKRIEG

Resümee

Für Polands Teilnahme in den Kriegsoperationen von 1939 bis 1945 war charakteristisch, daß seine regulären und irregulären Truppen an allen europäischen Fronten anwesend waren. Poland war das einzige Land der anti-Hitler Koalition, das die 2078 Tagen des zweiten Weltkrieges, d.h. vom 1-ten September 1939, als sich die Soldaten der Polischen Armee der Agression von Hitler widersetzten, bis zum 8-ten Mai 1945, gegen die Deutschen durchgekämpft hat.

Nach der Niederlage vom September sind die polischen regulären Truppenformationen zu neuem Leben erwacht und kämpften fast fünf Jahren lang außerhalb der Grenzen des besätzten Landes an der Seite der verbündeten Mächte im Osten und im Westen.

Die Tätigkeit der polischen regulären Truppenformationen im zweiten Weltkrieg kann auf drei Zeitperioden geteilt werden. Zu diesen Zeitperioden funktionierten von militärischen und politischen Gesichtspunkt aus verschiedene Militärorganisationen.

a) Die Periode des Verteidigungskrieges von Poland im Jahre 1939, wenn die Armee der Zweiten Republik kämpfte.

b) Die Periode der Tätigkeit der politisch-militärischen Behörden der polischen Zivilemigranten und die ihrer bewaffneten Einheiten in den Armeen der westlichen Allierten, d.h. die Periode der Tätigkeit der Polnischen Wehrmacht.

c) Die Periode der Funktion des polnischen Linkszentrums in der Sovietunion, dann die Periode der Bildung und Tätigkeit des Volksstaates, während der die Hauptaufgabe war die Aufstellung dann der Einsatz der Einheiten der Polischen Volksarmee an der Seite der sovietischen Armee.

Die Polische Armee der Zweiten Republik, die im September 1939 kämpfte, die westliche Polische Wehrmacht und die Polische Volksarmee sind die Hauptelementen der polischen regulären Streitkräfte im zweiten Weltkrieg.

SZABÓ PÉTER

A 2. MAGYAR HADSEREG KISZÁLLÍTÁSA UKRAJNÁBA ÉS ELŐNYOMULÁSA A DONHOZ

(1942. április—augusztus)

A magyar királyi honvédség történetében a legnagyobb csapatszállításra — amely 822 darab 110 tengelyes szerelvényt vett igénybe — 1942 áprilisa és júliusa között került sor. Ettől az időponttól datálható második viláháborús részvételünk egyik tragikus eseménysorozatának, a német követelésre a keleti hadszíntér 1942-es hadműveleteinél bevetett 2. magyar hadsereg tevékenységének kezdete. Ez a magyar seregtest (9 könnyű és 1 páncélos hadosztály) csak egyike volt azoknak a hadműveleti magasabbegységeknek, melyek 1942 tavaszi és nyári hónapjaiban több száz kilométert megtéve kerültek ki a szovjet—német arcvonalra. Rajta kívül, az 1941-es harcokban kimerült német hadosztályok pótlására, még 20 német (ebből 17 kiszállítva), 8 román és 6 olasz hadosztály kiszállítását tervezte a német hadvezetés. A keleti hadszíntér szállítási nehézségei azonban — kevés vasútvonal, állandó partizánveszély — nem tették lehetővé, hogy a nyári hadműveleteknél ezek kellő időben és teljes létszámban rendelkezésre álljanak. A német hadosztályok kiérkeztek, de a gyengébb harcerőt képviselő olasz, román és magyar magasabbegységek kiszállítása és előrevonása az arcvonalhoz elhúzódott egészen augusztus végéig. Ennek magyarázata az volt, hogy a német hadvezetés a tervezett júniusi főtámadás kezdeti stádiumaiban csak kevés szövetséges seregtest részvételével számolt. Zömüket a feltételezett sikeres előrenyomulás következtében elérendő kb. 500 km hosszú doni arcvonalszakasz betöltésére szánták.[1] Fokozta még kiszállításuk és előrevonásuk elhúzódását az is, hogy kevés gépjárművel rendelkeztek, így gyalogságuk csak lassan tudta követni a gyorsabban mozgó részeket.

1942 tavaszán a német hadvezetés előtt az a nehéz kérdés állt, hogyan folytassák tovább a Szovjetunió elleni háborút.

A szovjet ellentámadást csak 1942 februárjában sikerült felfogni, 200—250 km-rel hátrább az 1941 decemberi arcvonaltól. A német keleti hadászati csoportosításokon a teljes kimerültség és a fáradtság jelei mutatkoztak. 1942 március végén a 162 gyaloghadosztályából mindössze 8 volt támadó hadműveletekre alkalmas, a többi csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem.[2] A téli harcokban Németország 1941. november 1-től 1942. április 1-ig 900 000 embert (tehát 60 teljesen feltöltött hadosztálynyi erőt), 2340 harckocsit és 1900 löveget vesztett.[3]

1 *Adolf Heusinger:* Befehl im Widerstreit. Schicksalsstunden der deutschen Armee, 1923—1945. Tübingen, 1957. 180. o.

2 Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band II. (a továbbiakban: KTB OKW Bd. II.) (1. Januar 1942—31. Dezember 1942) Frankfurt am Main, 46. o.

3 *Carl Wagener:* Heeresgruppe Süd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941—45. Bad Nauheim, é.n. 117. o.

Halder vezérezredes, a német szárazföldi haderő vezérkarának főnöke 1942 elején azon a véleményen volt, hogy a szovjet fegyveres erő eddig mutatott erőkifejtése és az, hogy a német magasabbegységeket tavaszig ismét teljesen hadrakész állapotba kell hozni, arra kell hogy késztesse Németországot:

— 1942-ben a védelemre fektesse a nagyobb hangsúlyt,

— ezt az időt saját ereje felfrissítésére használja fel, és

— adja át a kezdeményezést az ellenségnek, hogy az eméssze fel ebben a harcban az erejét.

Hitler ennek ellenére még az 1942-es év elején a szovjet—német arcvonal déli szakaszára összpontosított támadást határozott el, amit később rögzített is 41. számú hadműveleti parancsában. A támadási terv sikeres kivitelezése lehetővé tette volna a hadigazdaság szempontjából jelentős szén-, vasérc- és kőolajlelőhelyek birtoklását, valamint a Vörös Hadsereg jelentős erőinek megsemmisítését.[4] Ennek azonban nagy volt az irrealitása.

A nyárra tervezett támadó hadműveletben a német Heeresgruppe Süd (Dél hadseregcsoport) részvételét határozta el a német hadvezetés. Ezt a hadseregcsoportot a már 1941 nyara óta kinnlévő 5 német (11., 17., 2., 6. tábori és 1. páncélos-) és 2 szövetséges (3. és 4. román) hadsereg kiegészítésével, a 4. német páncéloshadseregnek a Heeresgruppe Mitte-től (Közép hadseregcsoporttól) való átcsoportosításával, valamint a 2. magyar és 8. olasz hadsereg odaszállításával szándékozták megerősíteni.

A támadás kezdetéig a Heeresgruppe Süd kinnlévő hadseregeihez a tervezett 20 német hadosztály helyett csak 17 (ebből 15 gyalog-, 2 páncélos-) részben újonnan felállított, részben a nyugati hadszíntérről átdobott magasabbegység érkezett ki.

A Wehrmacht főparancsnoksága megpróbálta megoldani a keleti arcvonal déli részén 1941 nyara óta harcban álló német hadosztályok személyi és anyagi feltöltését is, de ez csak részben sikerült. Különösen a harckocsik és a páncéltörő lövegek száma maradt el a rendszeresített állományétól. A másik két német hadseregcsoport (az Észak és a Közép) hadosztályainak feltöltésére nyilvánvalóan nem kerülhetett sor.

A Heeresgruppe Süd a 498. oldalon látható 1. számú táblázat szerinti *csak német* haderőt képviselte az 1942-es nyári hadművelet előtt.[5]

A német hadvezetés 1942-ben az előző évinél határozottabban követelte a „tengely" szövetséges haderejének nagyobb arányú részvételét. Erre a lépésre azért kényszerült, mert saját erői nem tudták már a hosszú, keleti arcvonalat megbízhatóan tartani. Szükségből kellett a szövetséges országok gyengébb harcerőt képviselő hadseregeihez folyamodnia. A nyári német hadművelethez 24 szövetséges hadosztály érkezett ki a Heeresgruppe Süd által megszállt területre, így számuk a már 1941 nyara óta ott tartózkodókkal együtt (nem számítva a 2 gyalog- és az 1 lovas dandárt) az ősz folyamán 52-re emelkedett. (L. a 498. oldalon levő 2. számú táblázatot!)[6]

Az 1942-es német nyári támadás előkészületei (csapatok feltöltése, erőösszevonások stb.) már a téli hónapokban elkezdődtek. 1942. február 16-án a Wehrmacht szállításügyi főnöke (Chef des Transportwesens) azt a feladatot kapta, hogy a vasúti területen tegye meg az előkészületeket a csapatok kiszállításához, felvonulásához.[7] A Birodalmi Közlekedésügyi Minisztérium is viszonylag korán értesült a követelményekről:

4 *H. A. Jacobsen:* 1939—45. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. Darmstadt, 1961. 288. o.; *Wagener* i. m. 119. o.; Geschichte der 3. Panzer-Division. Berlin, 1967. 277. o.; *v. Senger u. Etterlin:* Die 24. Panzer-Division. 1939—1945. Neckargemünd, 1962. 70. o.

5 *Burkhard Mueller-Hillebrand:* Das Heer 1933—1945. Bd. III. Frankfurt am Main, 1969. 60. o.

6 Deutschland im zweiten Weltkrieg. Bd. II. Berlin, 1976. 335. o.; *Peter Gosztony:* Hitlers Fremde Heere. Düsseldorf, Wien, 1976. 202., 213., 217. o.; KTB OKW BD II. 24., 27., 32. o.; *Burkhard Mueller-Hillebrand:* i. m. 67—68. o.

7 *Franz Halder:* Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen der Chefs des Generalstabes des Heeres 1939—42. Bd. III., Stuttgart 1963., 1942. február 16.

1. sz. táblázat

		gyalog ho.	páncélos ho.	könnyű, biztosító ho.	gépesített ho.	hegyi-vadász ho.	*összesen*
1942 tavaszán kiérkezett	Új felállítású hadosztályok	9	2	—	—	—	11
	Nyugat-Európából átkerült feltöltött hadosztályok	6	—	—	—	—	6
1941 nyara óta kinnlévő	Keleti arcvonal mögött feltöltött hadosztályok	—	3	—	2	—	5
	Keleti arcvonalon feltöltött hadosztályok	12	5	3	5 (ebből 2 SS)	2	27
	Korlátozottan feltöltött hadosztályok	16	—	1	—	—	17
	Egyáltalában nem feltöltött hadosztályok	3	—	—	—	—	3
Összesen		46	10	4	7	2	69

2. sz. táblázat

	gyalog-ho.	páncélos ho.	gépesített ho.	biztosító, megszálló ho.	lovas ho.	hegyi-vadász ho.	*összesen*
Románia	15	1	—	1	6	4	27
Magyarország	9	1	—	3	—	—	13
Olaszország	5	—	1	1	—	3	10
Szlovákia	—	—	1	1	—	—	2
Összesen	29	2	2	6	6	7	52

— 41 hadosztály (német és szövetséges);
— és 20 000 tonnányi gépkocsikapacitás (Großkraftwagentransportraum) kiszállításáról a keleti arcvonalra.[8]

A nyári támadás előkészületeihez a Szovjetunió érintett körzeteiben kevés és csak korlátozott teljesítőképességű vasútvonal állt rendelkezésre. A német csapatok által elfoglalt szovjet terület közlekedése kezdetben — amíg az ott szokásos széles nyomtávú sínhálózatot az Európában általános nyomtávú méretekre át nem szerelték — úgyszólván csak teher- és személygépkocsiforgalomból állt. Azonban csak a meglevő vasútvonalak helyreállítását és üzembehelyezését lehetett megoldani, ettől a gyér vasúthálózat összképe nem változott meg.

A német területről induló szállítmányok összetorlódtak a lengyel—szovjet határra érkezve. A tervezett hadműveletek felvonulási területéhez, a szovjet—német arcvonal déli szakaszához (Rosztov és a Kaukázus felé) csak egy használható vasútvonal vezetett. Főleg észak—déli irányú, tehát Moszkva felőli vasútvonalak és műutak tartottak ebbe a térségbe. Ez az egyetlen vasútvonal az alábbi nagyobb városokat érintette: Lvov (Lemberg)—Vinnyica—Kijev—Dnyepropetrovszk... Donyecmedence.[9] Kimondottan a német magasabbegységek és alegységek használták. A Kurszk környékére csoportosuló 2. magyar hadsereg kiszállítása csak kerülő úton történhetett, először lengyel és litván területek felé, majd le délnek.

Az 1942-es nyári támadás előkészületeinél figyelembe vették az előző nyári előretörés tapasztalatait. Most is számítani lehetett a szovjet csapatok hatásos kiürítési és megsemmisítési manővereire, valamint a partizánegységek aktív tevékenységére.

A vasútvonalak helyreállítására és a forgalom beindítására mozgósították a vasútépítő zászlóaljakat és a Todt-szervezet erőit. A vasúti forgalom beindításához a német hadvezetés nagymértékben igénybe vette a magyar vasútépítő zászlóaljakat is. A hídépítéshez szükséges, illetve egyéb műszaki anyagok arcvonalhoz közeli táborokba (Grebenka és Znamenka) szállítása is folyamatban volt. 1942. május 15-ig 5 tábori vasúti géposztályt (Feldeisenbahn-Maschinenabteilung) és 2 tábori vasúti műhelyosztályt állítottak fel. A rendelkezésre álló tábori vasúti parancsnokságokat teljes személyi létszámúra növelték. 1942 áprilisában a német Birodalmi Vasút 50 000 főt tartott készenlétben.[10] A keleti arcvonal déli szakaszára 1942 áprilisától szeptemberéig végül 3717 (csapat- és anyagszállítási) szerelvényt indítottak el német területről.[11]

A vasúti szerveken kívül a Heeresgruppe Süd területén 8—10 (német, olasz, román, szlovák és magyar) megszálló hadosztály működött — a megerősödő partizántevékenységek lokalizálására.

A 2. magyar hadsereg kiszállításának előzményei

A tavaszi és nyári német haderőcsoportosítási munkálatok része volt a 2. magyar hadsereg kiszállítása, majd alkalmazása.

Egyes kijelölt hadtest-, könnyű hadosztály- és egyéb parancsnokságok már 1942 február folyamán a Honvéd Vezérkar Főnöke és a Honvédelmi Minisztérium által kiadott M. tárgyú intézkedésekből értesültek arról, hogy csapataik tavasszal mozgósítani fognak és a 2. magyar hadsereg kötelékében a keleti arcvonalon alkalmazásra kerülnek.

8 *Franz Halder:* i. m. 1942. márc. 8.
9 KTB OKW Bd. II. 54. o.
Az egyes szovjet városneveknél a korabeli német és magyar iratokban szereplő elnevezéseket zárójelben közlöm.
10 *Eugene Kreidler:* Die Eisenbahnen im Machtbereich der Achsenmächte während des zweiten Weltkrieges. Göttingen, 1975. 135. o.
11 *Kreidler:* i. m. 144. o.

Az alakulatok felszerelésének, fegyverzetének a kiegészítése, pótlása már februárban megkezdődött.

A szovjet terület szállítási nehézségei — vasútvonalhálózatának csekély teljesítőképessége, gyér volta, a nagy távolságok, mozdony- és kocsihiány, a közlekedés gyorsaságát hátráltató sok rombolás, kedvezőtlen időjárási viszonyok stb. — miatt a német hadiforgalmi szervek nem közölték előre a magyar csapatok kiszállításának pontos időpontját, felvonulási útvonalát, kirakási körzeteit. A 2. magyar hadseregnek a Heeresgruppe Süd kötelékében való alkalmazása konkrétumairól szintén nem érkezett semmi információ a német hadvezetéstől.

Az 1942. március 17-én Budapestre látogató Weinknecht vezérkari ezredessel, a Heeresgruppe Süd hadtápfőnökével folytatott tárgyalásokon sem tudhatott meg lényegeset a magyar hadvezetés. A magyar seregtest anyagi ellátásával foglalkozó megbeszéléseken csupán a vasúti összekötő közegek felállításának terve és a német részről ígért nagyobb gépkocsiszállítás érintette a szállítás tárgykörét.[12]

1942 márciusának első napjaiban az alábbi „bizonytalan" értesítést kapták a mozgósításra kijelölt hadtestparancsnokságok a Honvéd Vezérkar Főnökétől: „A kivonuló 2. hadsereg kiszállítása előreláthatólag április 1-én kezdődik három ütemben:

1. lépcső: előcsapatok	
IV. hadtest	április 1.
2. lépcső: 2. hadsereg-parancsnokság	
VII. hadtest	május 1.
3. lépcső: III. hadtest	
hadseregközvetlen alakulatok"[13]	június 15.

E rendelkezést még márciusban megváltoztatták. A III. hadtestnek és a hadseregközvetlen erők zömének kiszállítását vették előre. Ezeknek ugyanis könnyebben és gyorsabban ment a területi kiegészítése, csak dunántúli magasabbegységeket és alegységeket kellett mozgósítaniuk.

A 2. magyar hadsereg kiszállításának végleges kezdési időpontjáról a magyar katonai vezetés — a német hadiforgalmi főnöktől befutott utasítások alapján — a 7/k osztályhoz[14] beosztott, a Magyarországon átmenő német szállításokat ellenőrző von Roeder ezredestől értesült 1942. április 2-án. Az utasítás szerint három ütemben, három ún. szállítási lépcsőben kerül kiszállításra a 2. magyar hadsereg. Az első élszállítmányának április 13-án 12 órakor kell elhagynia Galántánál a magyar határt. Naponta csak 5 vagy 6 szerelvény kilépését engedélyezték magyar területről. „Útvonaluk: Galánta, Zsolna, Oderberg, Heydebreck, Bresztig és onnan csatlakozólag még 1000 km-es vasúti szállítás." A második szállítási lépcső elindítását május 23-ában, a harmadikét június 16-ában határozták meg. A kirakási körzetekről, ugyanúgy mint a teljes szállítási útvonalról, nem adtak konkrét tájékoztatást. Külön intézkedtek az 1. páncéloshadosztály kerekeken mozgó alakulatainak, valamint a gépkocsizó hadseregközvetlen oszlopoknak kiszállításáról. Szállítási útvonalukat csak a lengyelországi Tarnówig adták meg. Eddig a városig kerekeken, vagy ha ez nehézségekbe ütközne, felmerült az is, hogy vasúton kell megoldani kiszállításukat. További felvonulási vonalukról azonban nem értesült a magyar vezérkar.[15]

Hitler még 1942 május végén is ragaszkodott a német fő hadművelet, az „Operation Blau" június 15-i megkezdéséhez.[16] Ez az időpont azonban júniusban fokozato-

12 Hadtörténelmi Levéltár. Honvédelmi Minisztérium Elnöki (a továbbiakban: HL HM Eln.) 6/k. 1942/M 175.
13 HL 10. könnyű hadosztály parancsnokság (a továbbiakban: 10. k. ho. ság.) 1942/M 558.
14 7/k osztály = a Vezérkar Főnökének és a Honvédelmi Minisztériumnak egyaránt alárendelt, békében a vasúti közlekedés előkészítésével megbízott osztály.
15 HL Vezérkar Főnöke (a továbbiakban: VKF) Eln. 1942/4672.
16 KTB OKW Bd. II. 379. o.

san hátrább csúszott a május közepétől meginduló szovjet kezdeményezésű harkovi hadművelet,[17] a csapatszállítások elhúzódása, valamint az esős időjárás miatt.[18]

A magyar seregtest számára kijelölt kiszállítási időpontok és a naponta a határon kiléptethető katonai szerelvények csekély száma nem tették lehetővé, hogy a német hadvezetés a teljes 2. magyar hadsereg részvételével számoljon a tervezett júniusi fő támadásnál.

Mivel a 2. magyar hadsereg alakulatait kiszállító szerelvények közül naponta az első szállítási lépcsőben 5—6, a másodikban és a harmadikban együttesen 10—13 szerelvény léphetett ki az országhatáron, a belföldi forgalomban kevésbé korlátozásokat, inkább megszorításokat léptettek életbe.[19] A Magyar Királyi Államvasutaknál a nagyobb rakományok (gabona, tüzelő- és építőanyagok, cukorrépa stb.) szállítása általában szeptember és február közötti hónapokra esett, így a 2. magyar hadsereg hadműveleti területre küldése viszonylag forgalommentes időszakban történt.

Magyarország vasúti parkja az 1940-ben megállapított statisztikai adatok alapján 51 859 tehervagonból (ebből 19 353 fedett, 30 683 nyitott, 1823 intézeti szolgálati kocsi), 5755 személyszállító vagonból, 2238 gőzmozdonyból és 102 más üzemű mozdonyból állt.[20] Feltehetően ez az állomány 1942-re tovább nőtt.

Megállapítható tehát, hogy nem a vasúti forgalmi eszközök egy részének hadiszállítás céljaira való és a lehetőségeket meghaladó átállítása miatt húzódott el a 2. magyar hadsereg kiszállítása. A keleti hadszíntér vasúti helyzete volt az — gyér és ezért telített vasúthálózat, német csapatszállítások —, amely nem engedett gyorsabb tempót szállításuknál.

A német hadvezetés — amennyiben az eredeti terv szerint sikerül a csapatokat vasúti szállítással az arcvonal közelébe juttatni — feltehetően csak két hadtestnyi és néhány hadseregközvetlen magyar erővel számolt. (Tehát az első és a második szállítási lépcső kiérkezésével.) A végül június 28-ára halasztott hadművelet kezdetére csak egy magyar hadtest és csekély hadsereg-, illetve hadtestközvetlen alakulat érkezett ki, mivel a kiszállítási menetrend sem úgy alakult, mint ahogy tervezték.

Április elején megkezdődtek a kiszállítás közvetlen előkészületei. A Magyarország területéről útbaindított katonai szállítmányok szerelvényeinek összeállítása a Központi Szállítási Vezetőség (a továbbiakban KSZV) feladata volt. Ezt a parancsnokságot a Magyar Királyi Államvasutaknál a mozgósítás elrendelésekor a 7/k osztály állította fel. Ez utóbbi vezetője ez időre a hadiforgalmi főnök szerepét töltötte be, és rendelkezett az ország összes közlekedési vállalatával (vasúttal, hajózással, autóbusz- és gépkocsiüzemekkel).

Miután a Vezérkar Főnöke 1. (hadműveleti) osztályának vezetője közölte a KSZV parancsnokságával, hogy milyen alakulatok kerülnek vasúti szállításra és hova, legalább 3 nap kellett ahhoz, hogy a szállítás megindulhjon. A KSZV először feltérképezte, hogy az egyes alakulatok hol fognak berakodni, majd intézkedett a mozdony- és a kocsiállomány összevonására.

A csapatok bevagonírozása egy hadtesten, de még egy hadosztályon belül is több helyről történt. A szétszórt kihelyezések, a pályaudvarok telítettsége és különféle minősége miatt került erre sor. Ez utóbbi miatt azért, mert például a páncélos járművek berakásához homlokrakodóra volt szükség és csak a fővárosi pályaudvarok rendelkeztek ezekkel.

17 Harkovi hadművelet: A Vörös Hadsereg 1942. május 12-én kezdődött támadása csupán kisebb területekért és Harkov elfoglalásáért indult. A szovjet hadművelet (15 hadosztály, 140 harckocsi) eleinte sikerrel járt, északról és délről előrenyomulva már Harkovot és Poltavát is megközelítették. A németek azonban bevetették tartalék erőiket és így május 16-án a szovjet támadás összeomlott. Az ellentámadás az előretörő szovjet magasabbegységeket elvágta és bekerítette. A körülzárt részek felszámolása mind Izjumtól K-re, mind Harkovtól K-re elhúzódott június közepéig. Három szovjet seregtest semmisült meg, a hadifoglyok száma pedig meghaladta a 200 ezret. *Ránki György:* A második világháború története. 2. kiadás. Budapest, 1976. 168—169. o.

18 KTB OKW Bd. II. 396., 408., 410., 445. o.

19 *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1942. április 30., 35. szám.

20 *Magyar Statisztikai Közlemények*, 116. kötet. Magyarország vasútainak állapota az 1940. évben.

A 2. magyar hadsereg kiszállításához felhasznált szerelvény- és vagonállomány

A 2. magyar HDS. szállítási lépcsői	Felhasznált tehervagonok száma	Felhasznált személyszállító vagonok száma	Felhasznált szerelvények száma
1. (1942. IV. 11—V. 25.)	kb. 11 000	kb. 600—700	293 és egy félig telt Orjol és Kurszk térségébe
Az 1. pc. ho. és HDS.-közvetlen gépkocsioszlopok kiszáll. első üteme = 1942. IV. 28—V. 1.)			21 és egy félig telt Rzeszówig
Az összetorlódott II. és III. lépcső (1942. V. 28—VII. 27.)	Kb. 13 000	Kb. 800—900	377 és egy félig telt Gomel ill. Kurszk térségébe
Az 1. pc. ho. és HDS. – közvetlen gépkocsioszlopok kiszállításának második üteme (1942. VI. 10—VII. 16.)			93 és egy félig telt Rzeszówig

Ezekhez jött még a seregtest anyagi (pl. lőszer), felszerelési cikkeit szállító 36 szerelvény (kb. 2000 felhasznált tehervagon), amelyeket befűztek az egyes szállítási lépcsők szállítmányaiba.

Megjegyzések:

A teher- és személyszállító vagonok adatainak kiszámításánál figyelembe kellett venni, hogy

a) A szerelvények kirakodásuk után visszatértek (üresen) és újból fel lehetett használni őket.

b) A hadműveleti területen kirakodó szerelvények kb. 16—22 nap alatt fordultak meg, a Rzeszówban kirakodók 4 nap alatt.

c) Az első szállítási lépcső elindítása a hadműveleti területre 34 napot (IV. 11—V. 15.), az összetorlódott másodiké és harmadiké 54 napot (V. 28—VII. 20.) vett igénybe.

d) Egy magyar katonai szerelvény 110 tengelyes volt, ez 55 vagont jelentett.

e) A határon naponta csak kevés szerelvény léphetett ki és az egyes szállítási lépcsők útvonala különbözőképpen alakult a szovjet területen.

A KSZV az összes vasúti szállítással kapcsolatos információ birtokában, mely kiegészült a kiszállítandó csapatoktól előre bekért hadrendi, személyi és felszerelési adatokkal, elkészítette a szállítási intézkedést, tervet. Ez tartalmazta:

— melyik (belföldi) vasútvonalon futnak majd az egyes szerelvények;

— milyen lesz az egyes szerelvények összetétele;

— milyen sorrendben és mikor kerülnek kiszállításra az alakulatok hadtesten és hadosztályon belül stb.

Mindezt közölték aztán azokkal a vonalparancsnokságokkal, amelyek területén az egyes csapatok bevagonírozták.

1942-ben a keleti hadműveleti területre irányított katonai szállítmányokkal kapcsolatban a korlátozott vasúti szállításra való tekintettel az OKW (Oberkommando der Wehrmacht = Wehrmacht főparancsnokság) különböző megszigorításokat rendelt el. Ezek az oda kiérkező magyar katonai szállítmányokra is vonatkoztak.

Ezen korlátozások szerint az országból a hadműveleti területre kilépő katonavonatoknak a mozdony és a szerkocsi nélkül 520 m hosszúaknak és 110 tengelyeseknek kellett lenniök. Ez 55 kocsiból álló szerelvényt jelentett. Ezeket a szabvány szerelvényeket a németek saját alakulataik személyi és anyagi állapotára méretezték. Egy német gyalogszázlóalj szállítását oldották meg egy ilyen szerelvénnyel. Mivel a magyar alakulatoknak más volt a személyi és fegyverzeti, felszerelésbeli összetétele, gyakran meg kellett osztani hadrendi kötelékeiket.

A magyar könnyű hadosztály szállításához általában 50, ezzel szemben egy német gyaloghadosztály szállításához kb. 65 ilyen szerelvény szükségeltetett.[21]

A vasúti kocsikat a német katonai vasúti hatóságokkal történt megállapodás alapján az alábbiak szerint kellett „gazdaságosan" kihasználni:

a) vezérőrnagyoknak és annál magasabb rendfokozatban lévőknek egy egész fülke (B kocsi),

b) rendszeresített tiszti helyen beosztottaknak fekvőhely járt (C kocsi).

c) G legénységi kocsinként (8—8 paddal, szükség szerint kályhával is ellátva) 36 embert

d) G lószállító kocsinként 6 lovat,

e) I kocsinként 2 db országos járművet (szekeret) vagy 2 db 380 cm-nél rövidebb személygépkocsit, 2 motorkerékpárt, vagy 1 tehergépkocsit, vagy pótkocsit, vagy légvédelmi ágyút stb. kellett berakni.[22]

Egy magyar katonai szerelvény felépítése a következőképpen nézett ki. A szerelvényt egy mozdony húzta, de néha hátulra is kapcsoltak még egyet.[23] Az ország határán túl a magyar mozdonyokat kicserélték németre, mivel az előbbiek csak 30 km/órás, az utóbbiak viszont 40—45 km/órás átlagsebességet tudtak elérni. A mozdonyok elé kövekkel megrakott tehervagonokat kapcsoltak. Ha a partizánok a sínekre robbanóanyagokat helyeztek el, akkor először ezek, az ún. robbanó vagonok repültek a levegőbe. A mozdony után:

— a tiszti (2—3 db),

— a legénységi (10—15 db),

— a lovakat szállító (10 db) kocsikat kapcsolták,

— majd a gép-, harc- (páncéloshadosztálynál), illetve az országos járműveket (szekereket) szállító, zömmel lapos, vagy kis oldalfallal ellátott és ponyvával letakart vagonok (8—10 db) következtek.

Összehasonlításképpen egy nem gépesített (a) és egy gépesített (b) német gyalogzászlóalj vonata a következő vagonokból állt:

a) mozdony
1 db 2. osztályú utazókocsi
1 db 3. osztályú utazókocsi
1 db 2. vagy 3. osztályú utazókocsi
13 db legénységi kocsi
2 db légvédelmi kocsi
12 db lószállító kocsi
9 db kis oldalfallal ellátott, járművek szállítására alkalmas kocsi (Rungenwagen)
14 db pőrekocsi.
Összesen: 53 db kocsi. Hossza a mozdony nélkül 521 m.

b) mozdony
1 db 2. osztályú utazókocsi
1 db 2. vagy 3. osztályú utazókocsi
4 db 3. osztályú utazókocsi
2 db legénységi kocsi
1 db légvédelmi kocsi

21 HL VKF Eln. I.a. Szám nélküli iratok,. Napi helyzetjelentések (a továbbiakban: szn. i. NHJ.) 1942. V. 16. 1448. o.; *Kreidler:* i. m. 301. o. Egy német páncélos hadosztály szállításához közel 100, egy SS-alakulat (hadosztály) szállításához pedig — amely mind személyi, mind harceszközök szempontjából a legjelentősebb erőt képviselte a német hadseregben — közel 120 szerelvény szükségeltetett.

22 HL 10. k. ho. ság 1942/M/853.

23 HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (a továbbiakban: Tgy.) 2842. *Kovács Károly:* Visszaemlékezés az 1942/43-as Don menti harctéri eseményekre. (kézirat) 4. o.

19 db kis oldalfalú, járműszállító kocsi (Rungenwagen)
21 db pőrekocsi.
Összesen: 49 db kocsi. Hossza a mozdony nélkül 525 m.[24]

Mivel a németeknek különböző rakodóterű vagonjaik voltak, egy német szerelvény kirakodása nem tartott egy óránál hosszabb ideig. A magyar szerelvények kirakodása ezzel szemben 3—4 órába is beletellett.

A hadműveleti területen való utazás alatt a vagonokban harckészültségbe kellett helyezni a tűzgépeket. Gyakori partizán,- vagy légitámadásoknak voltak ugyanis kitéve ezek a szerelvények. Általában a vagonokat alakították át úgy — leszerelték az oldalukat —, hogy az egyes lövegeket (főleg a légvédelmi gépágyúkat) használni lehessen a szállítás alatt. A kis létszámú kísérő személyzet általában nem változott a szállítás alatt. Tehát a 2. magyar hadseregnél ez végig magyar volt. Pisztollyal, állványos golyószóróval és puskával szerelték fel őket.[25] A géppisztollyal, gyakran aknavetővel támadó partizáncsoportok ellen ez elégtelennek bizonyult.[26]

A KSZV által összeállított, az alakulatok hadrendjét néha nem követő szabványvonatok közül a 2. magyar hadsereg nem gépkocsizó magasabbegységeit szállítók Galántánál, a gépkocsizókat szállítók Kassánál léptek ki Magyarország határán. A határkilépés idejét az egyes szállítmányoknál az OKW illetékes szervei határozták meg, ahogy az egész határontúli szállításnál az ő (hadműveleti, ellátási) intézkedéseik voltak a mérvadóak.[27]

1942 április közepére a hadműveleti terület szállítóvonalain és a kirakókörzetben az alábbi magyar katonai közlekedési és egyéb hatóságok — összeköttetésben a német hatóságokkal — álltak a 2. magyar hadsereg rendelkezésére:

a) *a Vezérkar Főnökének összekötő tisztje*
Avar István vezérkari százados, Lvov (Lemberg).
Összeköttetés tartott a lvovi (lembergi) 365. főparancsnokság útján.

b) *a magyar Nyugati Megszálló Csoport parancsnoksága*
Sziklay György vezérőrnagy, Proszkurov.
Összeköttetést tartott a Befehlshaber Ukraine (Ukrajna parancsnoka) útján.

c) *a magyar Keleti Megszálló Csoport parancsnoksága*
Olgyay Károly altábornagy, Kijev.
Összeköttetést tartott a Befehlshaber Rückwärtiges Heeres Gebiet (hátországi területi parancsnok) útján.

d) a *2. magyar hadsereg szállításszabályozó vezérkari tiszti törzse*
Kovács Gyula vezérkari ezredes, a 2. magyar hadseregparancsnokság megérkezéséig.

e) *magyar anyagi törzs*
Csatai Aladár vezérkari alezredes. Álláspontja a német Oberkommando des Heeres General Quartiermeister Befehlstelle Süd (Szárazföldi Haderőfőparancsnokság Déli Parancsnokságának főszállásmestere) mellett Poltaván.

f) *magyar összekötő törzs*
Siegler Endre vezérkari őrnagy. Álláspontja a Heeresgruppe Süd-ön (Dél hadseregcsoport-parancsnokságon) Poltaván.

g) *105. gépkocsizó vonatcsoport parancsnokság*, mint a 2. magyar hadsereg közvetlen részeinek és a páncélos hadosztály kerekes részeinek hadműveleti irányító törzse. Avar István vezérkari századosnak alárendelve. Tarnów, vagy Rzeszów.[28]

24 *Kreidler:* i. m. 301. o.
25 HL HM. Eln. 3/a. 1942/39886.
26 Uo. Eln. 3/c 1942/31200.
27 HL 10. k. ho. pság 1942/M/853., 1942/kt./116.
28 Uo. 1942/M/861.

A 2. magyar hadsereg kiszállítása és Kurszk körzetébe csoportosítása

A 2. magyar hadsereg kiszállításának kezdetét 1942. április 11-re tehetjük, mikor a hadseregparancsnokság vasúti összekötő tiszti törzsét szállító szerelvény Galántánál elhagyta a határt.[29]

Ezt követően elindultak a hadsereg első szállítási lépcsőjének szerelvényei. Ebben az első lépcsőben kerültek kiszállításra: a III. hadtest törzse és közvetlen alakulatai, a hadtest 7., 6. és 9. könnyű hadosztálya, a 2. magyar hadseregparancsnokság, a hadseregközvetlenek közül elsősorban a vonat-, légvédelmi és híradócsapatok (többek között a 101/1. hírzászlóalj, a 53. hírzászlóalj, a 109. sz. ellátóoszlop, a 103. rohamcsónak század, a 101. légvédelmi tüzérosztály, a 102. fővezérségi gépvontatású sütőoszlop stb.), az 1. repülőcsoport közvetlenei (1. repülő hírszázad, 1. repülő árkászszázad, 1. repülő szeroszlop.) és a IV. hadtestközvetlen alakulatok.

A felsorolt magasabbegységek és alegységek mozgósítása március első hetében történt.[30] Rövid 3—4 hetes kiképzés eredményeképpen kellett a csapatoknak harckészültségi fokukat elérni április hónap elejére. Ez idő alatt a lőszerhiány és a fegyverek kímélése miatt nagyobb összekovácsoló harcgyakorlatra nem került sor.

Az egyes alakulatok kiszállításának sorrendje általában a következőképpen alakult. Először az ún. szállítási kirakó kirendeltség (szállításszabályozó törzs) indult el egy vezérkari tiszt parancsnoksága alatt. Minden hadtest és könnyű hadosztály rendelkezett egy ilyen törzzsel, ezek voltak a kirakás közvetlen irányítói. A hadtesten és a könnyű hadosztályon belül az élszállítmányokba a légvédelmet, híradást és élelmezést ellátó, valamint a kirakási körzet biztosításáért felelős alakulatok soroltattak be. Ezeket követték aztán a többi magasabbegységek és alegységek.

Az első szállítási lépcső zömét jelentő III. hadtest április 9-én kapott utasítást a KSZV-től, hogy alakulatainak vasúti szállítása április 12-étől kezdetét veszi. A szállítmányok sorrendjét azonban csak április 10-én adták meg. Az élszállítmányt a III. hadtestparancsnokság törzse és könnyű hadosztályainak szállításszabályozó törzsei alkották. Biztosításukra a III. légvédelmi tüzérosztály egyik ütege is kiszállításra került. Április 12-én éjfél előtt indult el a fenti alakulatokkal az első két szerelvény Szombathelyről.[31] Április 13-ától a III. hadtestközvetlen és vonatalakulatai követték ezeket.[32] Pár napos szállítási szünet után április 17-étől az alábbi magasabbegységeket szállító szerelvények indultak el rendeltetési helyükre:

— hadseregközvetlen alakulatok;

— Budapestről a hadseregparancsnokság szűkebb törzse, Kovács Gyula vezérkari ezredes parancsnoksága alatt;

— Komárom vidékéről a 6. könnyű hadosztály;

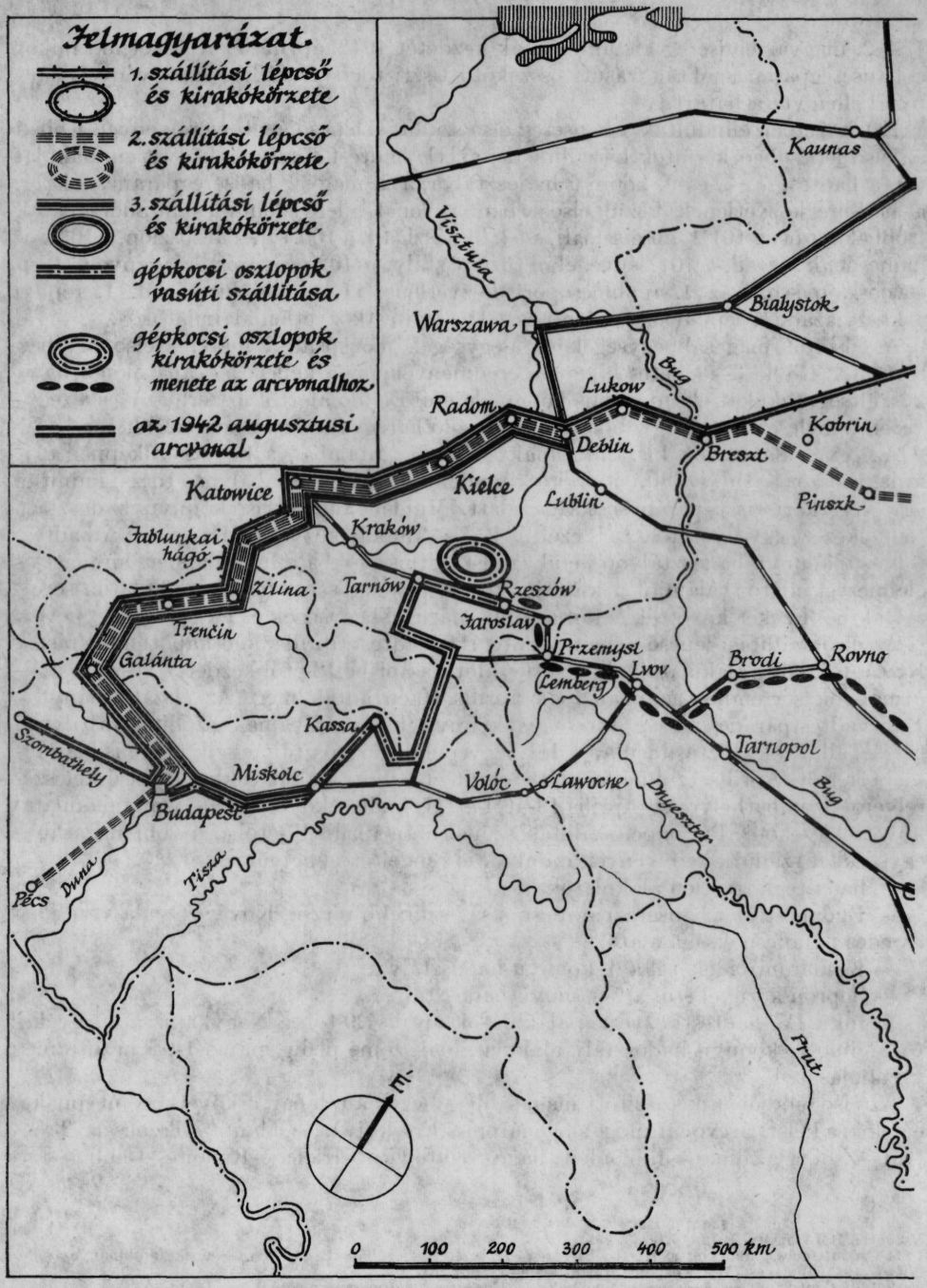
— Sopron környékéről a 7. könnyű hadosztály.[33]

Végül a IV. hadtestközvetlen alakulatok április 29-től, a Nagykanizsa környékéről induló 9. könnyű hadosztály alakulatainak zöme pedig május 1-től kezdte meg kivonulását.[34]

Az első lépcsőben kiszállított magasabbegységek általában a következő útvonalon értek ki a keleti arcvonal mögé: Komárom—Érsekújvár—Galánta—Trencsén (Trenčín)—Zsolna (Zilina)—Jablonkai hágó—Katowice—Kielce—Radom—Deblin—Lu-

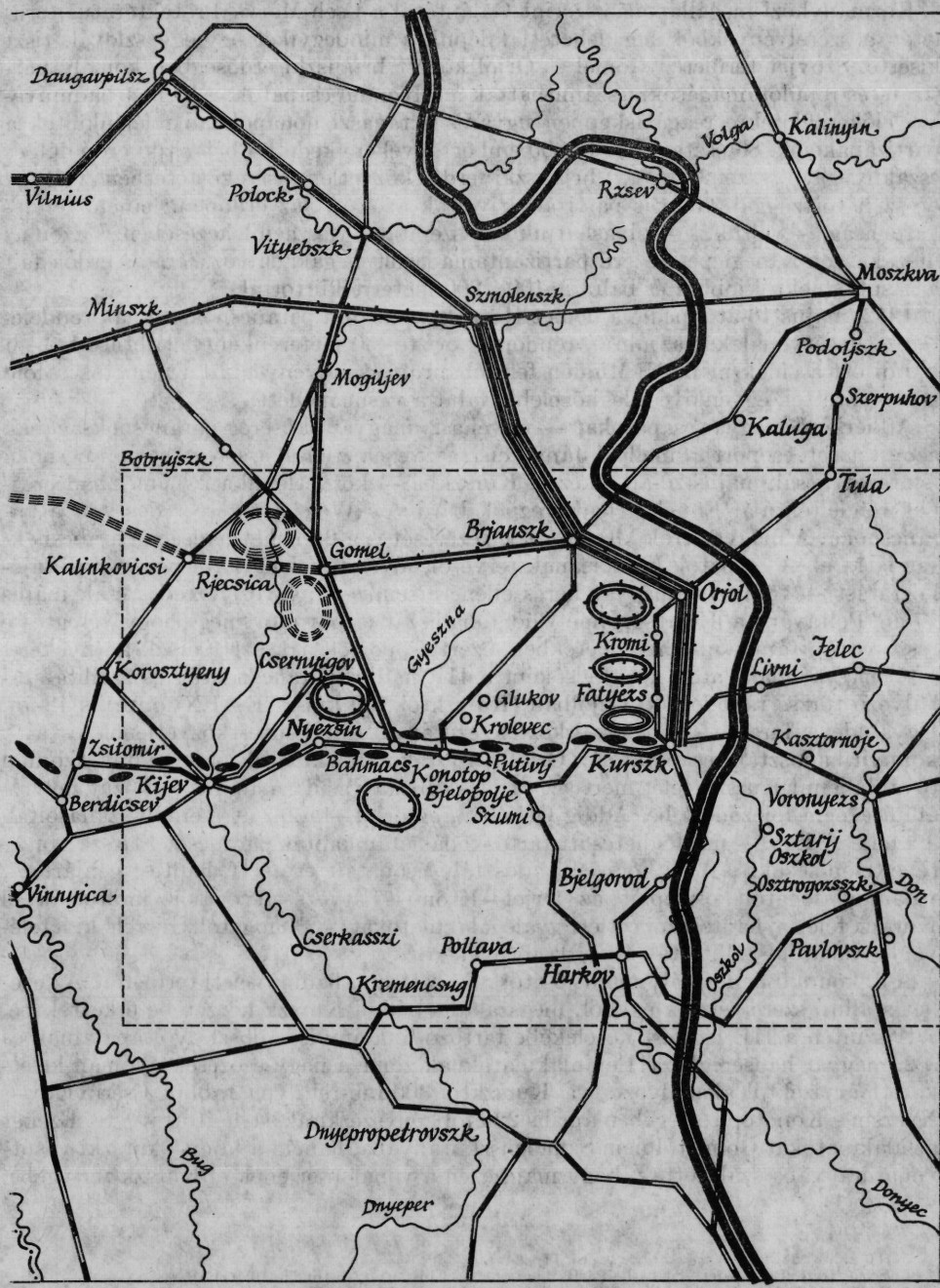
29 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. IV. 11. 1362. o.
30 HL HM Eln. 1.a. 1942./13206
31 *Csima János:* Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938—1945) Budapest, HM Központi Irattár kiadása, 1961. 157. o.
32 HL. 2. hds. 16. fasc. Korotnoki Amadé alez., a III. hírzászlóalj parancsnokának harcjelentése.
33 HL HM Ált. 3/b. 1942/447122.; HL HM Eln. 6/k. 1942/50270.; HL 2. hds. 23. fasc. *Nemeskéri Kiss Miklós* zászlós: Napló az orosz harctérről, 9. o.; HL HM Eln. 3/b. 1942/22902.; *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 18.; *Új Sopronvármegye*, 1942. június 6.
34 HL HM Ált. 3/b. 1942/460028.; *Zalai Magyar Hírek*, 1942. május 2.; *Muraköz*, 1943. június 11.

A 2. MAGYAR HADSEREG KISZÁLLÍTÁ

(A Jelmagyarázatban az utolsó előtt sorban helyesen **májusi** *a téves augusztusi helyett. — A Szerk.)*

SÁNAK ÚTVONALAI, 1942 április - július

ków—Breszt—Minszk—Szmolenszk—Gomel—Brjanszk—Orjol.[35] 8 napig tartott a szállításuk.

Kormányközi megállapodás szerint Galántától a Cseh-Morva Protektorátus területén a szerelvényekből nem lehetett kilépni, s mindegyiket egy-egy szlovák tiszt kísérte. Szovjet területen Gomel és Orjol között brjanszki erdőségben komoly partizán- és repülőtámadásokra számíthattak a felvonuló csapatok. A német hadműveleti előkészületekre reagálásképpen ugyanis a tavaszi hónapokban felélénkültek a partizánakciók. 86 osztag (kb. 14 600 ember) tevékenykedett a brjanszki erdő déli és északnyugati részén.[36] A „...brjanszki erdő közvetlen összeköttetésben volt az orosz hátországgal. Nem is partizánok voltak azok ott az erdőben, hanem rendes katonaság — véltük." — olvashatjuk egy szemtanú visszaemlékezésében.[37] Ezen az útszakaszon a meglepetésszerű partizántámadások megakadályozására az erdők fáit a vasúti sínektől jobbra és balra is 100—200 méterre kiirtották.[38]

1942. május 16-ától pedig a német Heeresgruppe Süd parancsnokságának rendeletére a vasútvonalakat az ukrán rendőrség őrizte (50 méterenként felállítottak 1—1 ukrán őrt a sínek mellé!)[39] Minden felrobbantott szerelvény után a németek a föld színével tették egyenlővé a legközelebbi falut a vasút mellett.

A kiérkező magyar csapatokat — mivel a 2. magyar hadsereg parancsnokságának azon tágabb csoportja, mellyel Jány Gusztáv vezérezredes, a seregtest parancsnoka is utazott, csak május 20-án érkezett Kurszkba — közvetlenül a 2. német hadseregnek rendelték alá. Ennek a hadseregnek báró von Weichs vezérezredes volt a parancsnoka. A magyar erők kirakásának vezetését is a 2. német hadseregparancsnokság látta el. A csapatok kirakásának tervéről, jövendő feladatairól nem adtak tájékoztatást — többszöri magyar kérés ellenére sem.[40] Jány vezérezredes csak május 17-én Poltaván, a Heeresgruppe Süd főhadiszállásán tudta meg, hogy seregteste részt vesz a támadó hadműveletekben, ezért csoportosítják azt Kurszk környékére.

A magyar alakulatok közül elsőként a III. hadtestparancsnokság és szállításszabályozó törzse rakodott ki Orjolban (Kurszktól 150 km-re É—ÉNy) április 18-án. Ugyanide a kirakó állomásra érkeztek ezután a III. hadtestközvetlenek és a 7. könnyű hadosztály csapatai. Az Orjolban kirakott alakulatok nem tudtak azonnal továbbmenni Kurszk felé, mert az orjol—kurszki vasútvonal, illetve közút helyreállítása nem fejeződött be. Addig Orjolban, az orjol—kromi út mentén szállásolták el ezeket.[41] Egy — másfél hetes itt tartózkodás után kaptak parancsot Kurszk körzetébe településükre. A 7. könnyű hadosztály csapatait és a III. hadtest gépjármű-, valamint fogatolt oszlopait az Orjol—Kromi—Fatyezs útvonalon indították el Kurszk felé, a hadtestközvetlen gyalogalakulatokat — a fogatolt részek kivételével — vasúton szállították Kurszk környékére.[42]

A 9. könnyű hadosztály május 5-étől rakodott ki a hadműveleti területen. Az ezeket szállító szerelvények egyből, megszakítás nélkül Kurszk körzetébe érkeztek be.

A szintén a III. hadtest kötelékébe tartozó 6. könnyű hadosztály csapatainak és a 2. magyar hadseregközvetlen alakulatoknak zöme a nagy esőzések nyomán keletkezett árvizektől akadályoztatva Kurszktól 300 km-rel nyugatabbra Csernyigov—Nyezsin—Konotop térségében április 22-étől kényszerkirakást hajtott végre. Ezeket az alakulatokat Gomeltől nem Szmolenszk irányába, hanem a kijev—kurszki vasútvonal irányába szállították, hogy majd ezen a vonalon érjenek el Kurszk térségébe.

35 HL 2. hds. 23. fasc. *Nemeskéri* zls.: i. m. 11—24. o.
36 *Erich Hesse:* Der sowjet—russische Partisanenkrieg 1941 bis 1944. Göttingen, 1959. 170. o.
37 HL Tgy. 2804. *dr. Vámossy József:* Emlékeim a 2. magyar hadseregről (kézirat) 5. o.
38 HL Tgy. 2889. *Kadosa Árpád:* A Don kanyarig és vissza. (kézirat) 3. o.
39 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. V. 17. 1450. o.
40 HL 2. hds. 5 fasc. 8. sz. naplómelléklet.
41 Uo. 1. sz. naplómelléklet·
42 *Csima:* i. m. 158. o.

A fenti magasabbegységek első két szállítmánya még az eredeti irányítási céljára, Lgovba (Kurszktól K-re 80 km-rel) be tudott futni.[43]

A kényszerkirakásra ítélt alakulatok elszállásolásának közelében, Szeregyina Buda környékén állomásozó 102. magyar megszálló hadosztályt április 28-án erős partizánegység támadta meg. A Heeresgruppe Süd parancsnoksága — a magyar Keleti Megszálló Csoport parancsnokának javaslatára is — utasította a 6. könnyű hadosztályt, hogy vegyen részt a partizánok elleni harcban. A könnyű hadosztály a német 580. Korück[44] alárendeltségébe lépett és május 1-étől egy ezrede és 3 ütege a partizánegységek által megszállt területek felé indult.[45]

Az első szállítási lépcsőben utolsóként kiérkező IV. hadtestközvetlen alakulatoknak május 8-ától 21-éig tartott a kirakodása Putyivl és Burin környékén — a tervezett kirakási helytől 60—80 km-rel nyugatabbra.[46]

A III. hadtest május elején Kurszktól NY-ra gyülekező 7. és 9. könnyű hadosztályára a Heeresgruppe Süd intézkedése szerint a XLVIII. német páncéloshadtest (2. német hadsereg) két hadosztályának felváltása várt.[47] A Kurszktól K-re, 60 km-re húzódó kb. 40 km-es védelmi vonalat kellett átvenniük. Május 3-án kezdődtek meg a tárgyalások a III. hadtest és a felváltandó német hadosztályok parancsnokságai között. A megállapodás értelmében a 7. könnyű hadosztálynak a német 88. Gollwitzer gyalog-, a 9. könnyű hadosztálynak pedig a német 16. gépesített hadosztályt, kellett felváltania.[48] A felváltások befejezését 1942. május 25-re kellett végrehajtani.[49] A fent említett német magasabbegységeket a Heeresgruppe Süd hátravonta az arcvonal mögé, feltöltés és felfrissítés céljából.

A 6. könnyű hadosztálynak június elejére kellett a III. hadtest másik két könnyű hadosztálya mellé felsorakoznia, addig a partizáncsoportok ellen volt bevetve. A Gomel—Konotop—Vorozsba—Lgov—Kurszk vasútvonaltól északra, a brjanszki erdő területén felbukkanó kisebb-nagyobb partizánegységek állandó veszélyt jelentettek a felvonuló német és magyar alakulatoknak. A hadtestétől elszakított 6. könnyű hadosztály feladata az volt, hogy a 2. német hadsereg alárendeltségében, az 580. Korück közvetlen utasítására, kirakó helyétől Kurszk felé fésülje át a területet. A könnyű hadosztály június 12-ére rendkívül kimerülten került ki a Kurszk előtti védelmi állásokba. A partizáncsoportokkal vívott harcban, május 13—31. között 90 halottat, 314 sebesültet és 32 eltűntet jelentett a könnyű hadosztály parancsnoksága.[50] A napi előírt 30—35 km-es gyalogmenetek, amelyek a rossz útviszonyok és a partizánerők elhelyezkedése miatt általában 50—60 km-re is megnőttek, nagyon megviselték a személyi állományt. Az 580. Korück utánszállító eszközt nem adott, így kb. 80—100 km-re is megnövekedtek a könnyű hadosztály utánszállítási vonalai.[51] Ezenkívül a 6. könnyű hadosztályt soha nem egyszerre vetették harcba, egyes részek a zömtől mindig elszakítva kerültek alkalmazásra.[52]

Hasonló sors érte a IV. hadtest utászszászlóalját és egyéb hadtestközvetlen alegységeit (IV. vegyiharc század, IV. gázmentesítő század stb.) is, melyeknek május 14-én Vorozsba helyett Putyivlban kellett kirakodniuk. A község ellen, néhány nappal később, egy nehézfegyverekkel felszerelt partizánegység intézett támadást. „Senkitől nem kaptam arra tájékoztatást, hogy Putyivl és környéke erősen partizánveszélyes terület ... hogy a vasútvonal német szállítás szempontjából mennyire fontos és hogy a biztosításban nekünk is részt kell venni." — olvashatjuk Kocsis László

43 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. IV. 20. 1381. o.
44 Korück = Kommando des rückwärtigen Gebietes (hátországi területparancsnokság).
45 HL VKF. Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. V. 2. 1405. o.
46 HL 2. hds. 5. fasc. 8/a. sz. naplómelléklet.
47 Uo. 7. sz. naplómelléklet.
48 Uo. 9. sz. naplómelléklet; HL 2. hds. 23. fasc. *Nemeskéri* zls.: i. m. 34—36. o.
49 Uo. 9. sz. naplómelléklet.
50 Uo. 23. fasc.; *Nemeskéri* zls.: i. m. 51. o.
51 Uo. 5. fasc. 28. sz. naplómelléklet.
52 HL VKF. Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. V. 16. és 1942. V. 23., 1426. ill. 1475. o.

vezérkari alezredesnek, a IV. hadtest szállításszabályozó vezérkari tisztjének jelentésében, aki a fenti, komolyabb harcra nem hivatott alegységek felett parancsnokolt.[53] A zászlóaljat csak június 8-án váltotta fel a 48/1. magyar megszálló zászlóalj (108. könnyű hadosztály) és addig a május 23—26. között tartó súlyos harcokban 73 halottat, 80 sebesültet és 32 eltűntet vesztett.[54]

A IV. hadtest többi közvetlen alakulata közül először a IV. légvédelmi tüzérosztály (június 3.), majd a 24/II. fogatolt közepes tarackos tüzérosztály (június 5.) és végül a IV. gépvontatású közepes tarackos tüzérosztály (június közepén) érkezett ki Kurszk környékére.[55] A IV. hadtestnek partizánok ellen bevetett utászcsapatai csak június második felében értek ki.

A Csernyigov—Nyezsin környékén kirakott hadseregközvetlen (főleg légvédelmi és utász-) alakulatok gyalogmenetben, a 387. német gyaloghadosztály utolsó menetlépcsőjeként jutottak el a Kurszkhoz közeli Rilszk—Koroveno térségébe.[56]

A június 28-ára halasztott német támadás kezdetére a Kurszktól K-re, 60 km-re levő arcvonalon végül az alábbi fontosabb magyar erők álltak a Heeresgruppe Süd rendelkezésére:

— III. hadtestközvetlenek,
— 6., 7., 9. könnyű hadosztályok,
— IV. hadtestközvetlenek,
— 101. légvédelmi tüzérosztály,
— 52. és 53. hírzászlóalj, valamint a 101. lángszórós század,
— az 1. repülőcsoport zöme.

Mivel a 2. magyar hadsereg harmadik szállítási lépcsőben kiérkező alakulatait közvetlenül Kurszk környékén rakták ki, bevethető volt a június végén kezdődő támadásnál a 101. gépvontatású nehéz tarackos tüzérosztály (21 cm-es nehéz tarackokkal) és a 150. gépvontatású közepes tarackos tüzérosztály (15 cm-es közepes tarackokkal) is. A szintén ebbe a szállítási lépcsőbe tartozó VII. hadtest könnyű hadosztályai közül a 19., ha nem is vett részt a hadműveletekben, de szorosan követte az előretörő magyar csapatokat. Élzászlóaljaival július 3-án már elérte Tyim városát.

A Kurszktól keletre csoportosuló magyar alakulatok nem tették ki a német hadvezetés által remélt két hadtestnyi erőt. Azt, hogy ilyen mértékben számíthattak a magyar részvételre a támadásnál, az is bizonyítja, hogy a 2. német hadseregbeli VII. hadtestparancsnokságot néhány hadtestközvetlen erővel és két hadosztállyal, az újonnan kiérkező 387. német gyalog- és a 2. német hadseregbeli 16. német gépesített hadosztállyal pótlásként alárendelték a június 1-én működésbe lépő 2. magyar hadseregparancsnokságnak.[57] (Eddig — mint már említettem — a kiérkezett magyar alakulatok a 2. német hadsereg alárendeltségébe tartoztak.) Így a Jány vezérezredes parancsnoksága alatti 2. magyar hadsereg két hadtestből: a III. magyarból (7. és 9. magyar könnyű hadosztály) és a VII. németből (16. német gépesített hadosztály, 387. német gyaloghadosztály) állt június közepén. A 6. magyar könnyű hadosztályt nem eredeti III. magyar hadtestének, hanem a VII. németnek rendelték alá.

A német hadvezetés tervezte, hogy a 2. magyar hadsereg második szállítási lépcsőben kivonuló alakulatai is részt vesznek majd a június végén Kurszk környékéről kiinduló hadműveletekben. Azonban május hónap folyamán előre nem látható módon alakultak az események Ukrajnában. Május 12-én Harkovnál a szovjet Délnyugati Front hadseregei váratlanul ellentámadást indítottak és áttörték a német védelmi vonalakat. A német hadvezetés a támadás elreteszelésére, főleg a Heeresgruppe Mitte-től, lényeges erőket csoportosított át ide, a DK-i irányba.[58] A keleti

53 HL 2. hds. 5. fasc. 33. sz. naplómelléklet.
54 Uo. 23. fasc.; *Nemeskéri* zls.: i. m. 61. o.
55 Uo. 5. fasc. 38. sz. naplómelléklet.
56 Uo. 13. sz. naplómelléklet.
57 HL VKF. Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. VI. 1. 1492. o.
58 HL 2. hds. 5. fasc. 13. sz. naplómelléklet.

arcvonalra Nyugat-Európából átdobott, vagy újonnan felállított német gyalog- és páncéloshadosztályok szállítása (menet és vasúti) is zömmel május közepére és június elejére esett.[59] Így nemcsak a vasútvonalak, de a nagyobb közutak is zsúfoltak, telítettek voltak a német csapatszállítások miatt. Feltehetően ezen okok miatt tartották vissza a német hadiforgalmi szervek a 2. magyar hadsereg második lépcsőjének hadműveleti területre való kivonultatását. Május 23-ától május 28-ára tolódott el kiszállításuk kezdete. Ezenkívül a magyar csapatok kirakó körzetét olyan hátul, az arcvonal mögött jelölték meg (Kurszktól 400 km-re NY-ra) — a partizáncsoportok által időközben megrongált és használhatatlanná vált Kurszk körzetébe tartó vasútvonal miatt —, hogy képtelenség volt innen gyalogmenetben felvonulni a támadás kezdetére.

A 2. magyar hadsereg második szállítási lépcsőjébe a IV. hadtestparancsnokság, a 10., 12., 13. könnyű hadosztályok, az 1. repülőcsoport földi szerveinek zöme (légvédelmi alegységek) és a hadseregközvetlenek második csoportja tartozott.

A személyi állomány mozgósításának időpontjai április utolsó hete és május eleje közötti időre estek.[60] A gyalogsági, tüzérségi, műszaki és híradó alakulatokat legkorábban (4—5 héttel), a könnyűhadosztály-parancsnokságokat legkésőbben (2—3 héttel), a többi kötelékeket pedig általában 3 héttel az elszállításuk előtt mozgósították.[61] Kiképzésükben helyet kapott a partizánegységek elleni harc gyakorlása is (erdők átfésülése, erdei harc stb.) a már hadműveleti területen lévő III. hadtest „felhasználásának" tapasztalatai alapján.[62]

Bár a 10. könnyű hadosztály szállításszabályozó törzse már május 13-án — 10 nappal a második szállítási lépcső tervezett kiszállításának megkezdése előtt — elvonult a hadműveleti területre, a németek a további magyar szállításokat leállították.[63] A csapatok bármikor megkaphatták az indulási parancsot ez után, mivel a szállítások leállítását „bizonytalan ideig" határozták meg.

A 2. magyar hadsereg második szállltási lépcsőjének vasúti felvonultatása végül is május 28-án kezdődött.[64] Először a 10. könnyű hadosztály került kiszállításra, Kaposvár környékéről. Vele együtt indult el az 1. repülőcsoport földi egységeinek zöme. A IV. hadtestparancsnokságnak május 30-án, a 12. könnyű hadosztálynak, Szekszárd környékéről pedig június 6-ától kezdődött meg a vasúti szállítása.[65] Ez utóbbi könnyű hadosztály utolsó szerelvényei június 21-én léptek ki az országhatáron. Szintén elhúzodott — csak június 17-étől indult meg — a Kecskemét környékén bevagonírozó 13. könnyű hadosztály kiszállítása is. E könnyű hadosztály zömének kiszállítása, ugyanúgy, mint a 12. könnyű hadosztály utolsó kötelékeié is, már egyidőben történt a harmadik szállítási lépcsőbe tartozó alakulatok hadműveleti területre indulásával. Még június 27-e és július 7-e között is tartott a 13. könnyű hadosztályt szállító szerelvények kiléptetése a határon.[66]

A három könnyű hadosztállyal párhuzamosan, ezek szállítmányaiba befűzve kerültek kiszállításra egyes hadseregközvetlen egységek, főleg ellátó- és egészségügyi

59 HL Mikrofilmtár, a Heeresgruppe Süd anyaga. 1271. doboz. 240., 1083—1084. kocka.; *Georg Tessin:* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im zweiten Weltkrieg 1939—1945. Bd. III. Frankfut am Main, 6. n.
Az 1942 májusában és júniusában kiszállított német gyalog- és páncéloshadosztályok csoportosítása a keleti arcvonal német seregtesteihez:
6. hadsereghez = 5 gyalog- és 1 páncéloshadosztály;
4. páncéloshadsereghez = 3 gyalog-, 1 páncéloshadosztály;
2. hadsereghez = 1 gyaloghadosztály;
17. hadsereghez = 1 gyaloghadosztály
3 gyaloghadosztály először a Heeresgruppe Süd tartaléka, majd 2 a 2. hadsereghez, 1 pedig a 4. páncéloshadsereghez rendeltetett.
60 HL 10. k. ho. pság. 1942/M/785.
61 Uo. 1942/M/849.
62 Uo. 1942/M/986.
63 Uo. 1942/M/1054; HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. V. 15. 1442. o.
64 Uo. 1942/M/1170.
65 Uo. 1942/kt/819.
66 HL HM Eln. 6/k. 1942/50270.

oszlopok. A 12. és 13. könnyű hadosztály kiszállításának az eddigieknél is lassúbb üteme azzal magyarázható, hogy a német szállításvezetőség június 12-étől július 10-éig hatszor állította le — általa néha nem is közölt szállítási nehézségek miatt — az egyes magyar katonai szállítmányok továbbítását. Ilyenkor a KSZV-nek a futásban lévő szállítmányokat a belföldi szállítóvonalon gyakran meg kellett állítania, illetve a bevagonírozásra kerülő szállítmányok berakási idejét ki kellett tolnia.[67] Ezeknek a német intézkedéseknek valószínűleg zömmel az volt az oka, hogy a vasútvonalat valahol a partizánok részéről rongálás érte s helyreállításáig a forgalomnak szünetelnie kellett. A vasúti hidak helyreállításához — melyek a partizánok legfőbb célpontjai voltak — egy-két nap szükségeltetett.

A vasúti szállítás az Érsekújvár—Galánta—Zsolna—Jablonkai hágó—Katowice—Radom—Breszt—Pinszk—Kalinkovicsi—Rjecsica útvonalon történt. Ezt a távolságot a szerelvények 6 nap alatt tették meg.

A 10. könnyű hadosztály élszállítmánya június 2-án, végszállítmánya június 14-én rakodott ki a rjecsicai állomáson, Gomeltől 50 km-rel NY-ra, Kurszktól pedig 400 km-rel NY-ra.[68] Ezt követte a 12. könnyű hadosztály, mely junius 11—26. között érkezett és rakodott ki szintén a rjecsicai vasútállomáson.[69] A 13. könnyű hadosztályt szállító vonatok csak június 26-ától kezdve futottak be kirakodó helyükre. Július 3-án a 13/3. közepes tarackos üteget szállító szerelvény aknára futott Rjecsica előtt, így ettől fogva a hadosztály szerelvényei mintegy 50 km-rel előbb rakodtak ki, Kalinkovicsi környékén.[70] A könnyű hadosztály utolsó szerelvényei július 10-én rakodtak ki.

A Gomel—Rjecsica—Kalinkovicsi körzetében kirakott alakulatoknak a Heeresgruppe Süd június 2-i intézkedése alapján gyalogmenetben — menetoszlopokat képezve — kellett „egyelőre" Kurszk közelébe felvonulniuk. Útjuk az alábbi nagyobb helységeken vezetett keresztül: Gomel—Csernyigov—Nyezsin—Baturin—Glukov—Lgov—Kurszk.[71] A csapatok napi menetteljesítménye 25—30 km körül mozgott. 3—4 menetnap után tartottak egy-egy pihenőnapot. „Embert, lovat, gépkocsit egyaránt kemény próbára tett az út, mely néhol rázós, másutt és jobbára mély süppedős homoktengeren vezetett át. Körülöttünk beláthatatlan óriási vizes, mocsaras területek s bokros erdős földek váltakoztak" — emlékszik vissza egy 12. könnyű hadosztálybeli szemtanú.[72] Gyakori útiránytévesztések, esőzések okozta útlezárások, valamint partizántámadások miatt 5 hétig is eltartott az út Kurszkig.

Út közben a 12. könnyű hadosztály 38/1. zászlóaljának egyes részeit a glukovi német állomásparancsnokság kérésére a közeli, tuligovói erdőben levő partizáncsoport felszámolására vetették be.[73] A 13. könnyű hadosztálynak sem volt zavartalan a felvonulása. Míg a könnyű hadosztály parancsnokának vezetése alatt álló menetcsoport Kurszk felé tarthatott, a 31. gyalogezrednek partizánerőkkel kellett megküzdenie. Utasítást erre a Heeresgruppe B-től kapott, amelyet a 2. magyar hadsereg parancsnokának kérése ellenére sem vont vissza von Weichs vezérezredes.[74] A 31. gyalogezred és egy tüzérosztály a 105. magyar megszálló hadosztály alárendeltségében a Szeregyina Budától DK-re levő erdőket, majd délnek fordulva Glukov felé eső területeket fésülte át.[75] A július 24—30. között lezajlott harcok magyar veszte-

67 HL 101. Központi Szállítás Vezetőség (a továbbiakban KSZV) 1942. június 12—július 10. „A német szállítás vezetőség (TK)-tól vett értesítés szerint, a Helka szállítmányok továbbítása ismeretlen okokból VII. 2-án 18h-tól számított kb. 48 h-ra szünetel."

68 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. VI. 2., ill. VI. 8. 1497. o, ill. 1512. o.

69 HL 2. hds. 19. fasc. 12. könnyű hadosztály összefoglaló harcjelentése.

70 HL 101. KSZV. 1942. július 3.

71 HL Mikrofilmtár. Heeresgruppe Süd anyaga. 1271. doboz. 1170—1171. kocka. (Hgr. Süd. I.a. Nr. 4502/42. gk.)

72 HL *Kadosa:* i. m. 12. o.

73 HL 2. hds. 19. fasc. 12. k. ho. pság összefoglaló harcjelentése.

74 Uo. 5. fasc. 216. sz. naplómelléklet; HL Mikrofilmtár. Heeresgruppe Süd anyaga. 1277. doboz. 436. kocka. Heeresgruppe B = 1942. július 9-én a Heeresgruppe Süd két hadseregcsoportra bomlott: Heeresgruppe A-ra és Heeresgruppe B-re.

75 HL 2. hds. 6. fasc. 302. sz. naplómelléklet.

ségeiről nem számolnak be a jelentések. Augusztus 8-ától a magyar ezredet Lgov—Vorozsba körzetéből vasúton Prikolotnoje községbe (Volcsanszktól DK 30 km) szállították, s innen már a 2. magyar hadseregparancsnokságnak kellett gondoskodnia további, ismét gyalogmenetben megteendő útjáról.[76]

A második szállítási lépcsőbe tartozó magyar csapatok agyonhajszoltan, a hosszú meneteléstől teljesen kimerülten az alábbi időpontokban érkeztek Kurszk térségébe:

a) a 10. könnyű hadosztály és a IV. hadtestparancsnokság július 6—10. között;

b) a 12. könnyű hadosztály július 22—24. között;

c) a 13. könnyű hadosztály egyik része, a 7. gyalogezred július 29—augusztus 1. között;

d) a 13. könnyű hadosztály másik része, a 31. gyalogezred — augusztus 19—21. között.[77]

Innen rövid, egy-két napos pihenő leteltével a Donhoz előretört magyar alakulatok után meneteltették ezeket.

A harmadik szállítási lépcsőben kivonuló alakulatoknak az eredetileg tervezett időpontban kezdődött meg a vasúti szállítása. Az előző lépcsőbe tartozók még javában utaztak, mikor június 15-én kezdetét vette a következőé, a harmadiké. A német hadvezetés tudta, hogy a magyar csapatok második ütemben kiszállított része június 28-ára, a tervezett támadás kezdetére nem fog kiérkezni az arcvonalba, ezért igyekezett a 2. magyar hadsereg harmadik szállítási lépcsőben kivonuló alakulatait a leggyorsabb ütemben Kurszkhoz minél közelebb kiszállítani. A 2. magyar hadsereg teljes jelenléte a keleti arcvonalon a hadműveletek továbbfolytatásának szempontjából is egyre sürgetőbbé vált a német hadvezetés számára.

A harmadik, az utolsó szállítási lépcsőbe a VII. hadtest parancsnoksága és közvetlenei, a 19., 20., 23. könnyű hadosztályok, az 1. páncéloshadosztály lánctalpas járművei (pl. a 30. harckocsiezred és az 51. páncélvadász-zászlóalj), valamint az 1. repülőcsoport földi alakulatainak és a hadseregközvetleneknek még hátralévő részei tartoztak.

A könnyű hadosztályok kiképzése május második hetétől, a páncélos alakulatoké pedig márciusban — sőt a német páncélos átképzés miatt a harckocsiezredé január 17-étől — vette kezdetét. A 2. magyar hadsereg fegyverzetének kiegészítését szolgáló — Keitel vezértábornagy által ígért — egyes német zsákmányfegyverek csak a VII. hadtest és részben a IV. hadtest hadműveleti területre való kivonulása előtt érkeztek meg. Ezért ez utóbbi hadtestek viszonylag teljesebb fegyverzettel rendelkezhettek, mint az elsőként kiérkező III. hadtest.[78]

Először, június 18—25. között, Miskolc környékéről a VII. hadtestparancsnokság és hadtestközvetlen erői, a 19. könnyű hadosztály és a két fővezérségi közepes, illetve nehéz tüzérosztály, a 150. gépvontatású közepes és a 101. gépvontatású nehéz tarackos tüzérosztály vonult el a hadműveleti területre.[79]

Ezeket az alakulatokat követte június 25-étől az 1. páncéloshadosztály és az 1. repülőcsoport részei, valamint a VII. hadtest 20. és 23. könnyű hadosztálya. E két utóbbi magasabbegység magyar területről való elindítása, kivonultatása három hétig tartott, mivel még a második szállítási lépcsős alakulatokat vivő szerelvények is várakoztak a határ előtt, kilépésük engedélyezésére.[80]

Vasúti szállítással — bár az előbbieknél jóval hosszabb kerülő úton — egészen Kurszk környékéig vitték előre a csapatokat. A következő útvonalon érkeztek ki-

76 Uo. 5. fasc. 293. sz. naplómelléklet; HL Mikrofilmtár. Heeresgruppe Süd anyaga. 1276. doboz 1245. kocka.
77 Uo. 19. fasc. 12. k. ho. ság összefoglaló harcjelentése; uo. 5. fasc. 159., 281. és 290. sz. naplómellékletek.
78 Bővebben l.: *Szabó Péter:* A 2. magyar hadsereg felszerelése, fegyverzete a frontra kivonulása idején 1942 április—május. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/3. szám. 616—642. o.
79 HL HM Eln. 6/k. 1942/50270.; HL HM Eln. 3/b. 1942/32810.; *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1942. június 17. és 18.; *Rozsnyói Híradó*, 1942. június 21.
80 HL HM Eln. 6/k. 5027., 1942/50270.; HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. VII. 10. 1571. o.

rakó körzetükbe: Érsekújvár—Galánta—Trencsén—Zsolna—Jablonkai hágó—Katowice—Kielce—Varsó—Białystok—Grodno—Vilnius (Vilna)—Daugavpilsz (Dünaburg)—Polock—Vityebszk—Szmolenszk—Orjol—Kurszk.[81]

A harmadik szállítási lépcsőbe tartozó alakulatok útja hosszabb ideig, 10 napig tartott az előzőekhez (6—8 naphoz) képest. Zömük — a 19. és 23. könnyű hadosztály, VII. hadtestparancsnokság, egyes hadseregközvetlenek, valamint az 1. páncélos hadosztály részei — azonban a Kurszktól 400 km-rel nyugatabbra, Gomel térségéig szállított és innen menetelésre rendelt második szállítási ütemben kiérkező magyar magasabbegységek előtt sorolt be a Donhoz való felvonulás menetébe, a legelőször kiszállított kötelékek után.

Elsőként a két fővezérségi nehéz, illetve közepes tüzérosztály érkezett ki, amelyeket azonnal harcba is vetettek június 28-án a gyalogos részek tüzérségi támogatására. Ezeket követte a 19. könnyű hadosztály, amely a Kurszk melletti Szvoboda és Szolotucsino községekben rakodott ki. Már június 27-én is érkeztek ki részek a fent említett könnyű hadosztályból s ezeket azonnyomban előrevonták a támadó csapatok mögé. A 19. könnyű hadosztály végszállítmánya július 2-án rakodott ki.[82]

A páncéloshadosztály lánctalpas járművekkel rendelkező alakulatai július 2—6. között érkeztek és rakodtak ki szintén Szvoboda és Szolotucsinó községekben.[83] A német hadseregcsoport (Heeresgruppe B) parancsnoksága a hadosztály előrevonását szorgalmazta, de az állandó üzemanyaghiány következtében ez nem volt lehetséges.[84]

A 20. és a 23. könnyű hadosztály utolsó szállítmányai július 17-én érkeztek meg Kurszk körzetébe.[85] A könnyű hadosztályok nem várhatták meg míg teljes állományuk kiérkezik, részeiket már július második hetében útnak indították a Don felé.

A 2. magyar hadsereg utolsóként kiérkező magasabbegységei egy-egy hadseregközvetlen és a VII. hadtestközvetlen alakulatai voltak. Ezek kirakodása július 27-én fejeződött be.[86]

A 2. magyar hadsereg gépkocsioszlopainak kis részben vasúti, nagy részben menet-, illetve repülőcsoportjának légi szállítása a gyalogos részekétől eltérő módon történt.

A gépkocsizó alakulatok (hadsereg- és hadtestközvetlen, valamint az 1. páncéloshadosztály gépkocsioszlopok) két ütemben kerültek ki a hadműveleti területre.

Ezen csapatok vasúti szállítással Kassánál léptek ki Magyarország határán és viszonylag rövid utazás után a lengyelországi Rzeszówban rakodtak ki. Innen először a Lvov (Lemberg)—Brodi—Rovno—Novográd—Zsitomir útvonalon Kijevbe érkeztek, majd pár napos pihenő után — mely egyes részeknél a gyakori kényszerszünet miatt két hétig is eltartott — Kurszkba irányíttattak. A keréken megtett út Kurszkig kb. 1400—1500 km hosszú volt.

A szállítás első üteme április végén kezdődött. Május 1-ére 21 és egy félig telt 110 tengelyes szerelvény érkezett be, majd rakodott ki Rzeszówban.[87] Az először kivonuló hadseregközvetlen gépkocsizó alakulatokból 5 menetlépcsőt képeztek és útnak indították Kijev felé.[88] Az igen rossz, esőtől felázott utak alaposan próbára tették a csapatokat. Gyakoriak voltak az útlezárások, terelőutak az állandó útjavítási munkálatok miatt. Az 5 menetlépcső május 13—15. között hagyta el Galíciát és 15—17. között érkezett meg Kijevbe.[89] Innen csak május 23-án indult el az első három menetlépcső. Mindössze 100 km-t tettek meg, Nyezsinig. Itt útlezárás miatt

81 HL *Kovács Károly:* i. m. 4. o.
82 HL 2. hds. 5. fasc. 97/c. sz. naplómelléklet.
83 Uo. 123/b. sz. naplómelléklet.
84 Uo. 119/a. sz. naplómelléklet.
85 Uo. 185/b+c sz. naplómelléklet.
86 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. VII. 27. 1607. o.
87 Uo. 1942. V. 2. 1408. o.
88 Uo. 1942. IV. 30. 1397. o.
89 Uo. 1942. V. 11. 1431. o.

megállították ezeket. Az első ütemben szállított gépkocsioszlopok végül is csak június első hetében jutottak el Kurszkig.

A második ütemben kivonuló részek — az 1. páncéloshadosztály gépkocsioszlopai többek között — június 10-étől egészen július 16-áig napi 3 szerelvénnyel érkeztek ki folyamatosan kirakó állomásukra, Rzeszówba.[90] Összesen 93 és egy félig telt 110 tengelyes szerelvény szállította ebben az ütemben a kivonuló csapatokat.[91] A hadseregközvetlen és a páncéloshadosztály gépkocsioszlopai augusztusban jutottak el Kurszkig.

A 2. magyar hadsereg gépjárműállományát nagymértékben megviselte ez a kb. 1400—1500 km-es út. Az elvonulásuk alkalmával elhozott alkatrészkészlet egyes tételekben teljesen elfogyott, s pótlási lehetőség hiányában egészen kis hibák miatt gyakoriak voltak az anyaországba való gépkocsivisszaszállítások.

Míg az e feladatra felállított 1. repülőcsoport földi alakulatait mindhárom szállítási lépcsőbe — főleg a másodikba — besorolták, légi alegységeinek június 10-ére kellett megérkezniük a Kurszk közelében kijelölt repülőtérre.[92] Szállítási és műszaki nehézségek miatt azonban ezen utóbbiak nem érkeztek ki a tervezett időpontra, csak a június 28-i támadás kezdete előtt egy—másfél héttel. A két távolfelderítő repülőszázad június 15-ére, a közelfelderítő repülőszázad június 23-ára, a szállítórepülő század és a két bombázószázadból 8 darab Caproni 135-ös bombázó s 3 db futárszolgálatot teljesítő Bücker repülőgép június 24-ére települt ki a Kurszktól 30 km-rel délre levől Amaszovka repülőtérre. A két vadászrepülő század és a bombázórepülő század további 5 repülőgépe csak július elejére érkezett ki. A támadás előkészületeiben kb. június 20-ától vettek részt az 1. repülőcsoport főleg távolfelderítő repülő alegységei.[93] A június közepéig kiszállított gyalogos magasabbegységek hadműveleti területen történő előrevonulása emiatt a légibiztosítás teljes hiányában zajlott. A 2. magyar hadseregparancsnokság hiába kért a német hadvezetéstől repülőgépeket, nem kapott.[94]

A 2. magyar hadsereg vasúti szállításához 822 db 110 tengelyes szerelvényt használtak fel. Ebből 115 szerelvény szállította a hadseregközvetlenek és az 1. páncéloshadosztály gépkocsioszlopait. Ezeknek csak a lengyelországi Rzeszówig tartott az útjuk, onnan kerekeken tették meg a további 1500 km-t. A 2. magyar hadsereg zöme három szállítási lépcsőben került ki a hadműveleti területre. A felhasznált szerelvények megoszlása a három szállítási lépcsőt tekintve hozzávetőlegesen a következő volt:

— az első szállítási lépcsőhöz 300—310 szerelvény;
— a második szállítási lépcsőhöz 175—185 szerelvény;
— a harmadik szállltási lépcsőhöz 215—225 szerelvény.

A megoszlás aránytalansága, nevezetesen az első lépcső kiszállításához felhasznált, a következőkhöz képest jóval nagyobb szerelvényállomány abból fakadt, hogy az első ütemben vonultatták ki — a III. hadtest könnyű hadosztályain és közvetlenein kívül — a hadseregközvetlen alakulatok több mint 3/5 részét és a IV. hadtest-közvetleneket is.

A 2. magyar hadsereg első szállítási lépcsőjének kijuttatása még az eredeti terv szerint alakult. A második szállítási lépcsőben kiérkező alakulatok kivonultatása a tervezettnél 5 nappal később kezdődött, s az előzőkhöz képest 400 km-rel nyuga-

90 Uo. 1942. VI. 10., ill. VI. 26. 1517., ill. 1545. o.
91 Uo. 1942. VII. 13. 1583. o.
92 Uo. 1942. VI. 1. 1492. o.
93 *Szabó Miklós:* Az 1. repülőcsoport harcai 1942-ben a magyar források tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/4. sz., 828. o.; *Péterdi A. János:* A volt. m. kir. 1. honvéd önálló Távolfelderítő Repülőosztály vázlatos története. *Magyar Szárnyak*, (Canada) 1978/7., 64. o.; *Gaál Gyula:* Vadászidény Uriv felett. *Magyar Szárnyak*, (Canada) 1982/11., 51. o.; *Mocsáry István* százados Naplója (1942. VI. 20.—VII. 14.). *Magyar Szárnyak*, (Canada) 1984. 43—45. o
94 HL 2. hds. 5. fasc. szám nélküli = 310/2. hds. 1.a. 1942. V. 30.

tabbra rakodtak ki a hadműveleti területen. A német hadvezetésnek szüksége volt arra, hogy minél több erőt csoportosítson a június 28-án kezdődő támadásához és a további hadműveletekhez. A 2. magyar hadsereg harmadik szállítási lépcsőjének kiszállítását ezért már akkor elindíttatta, mikor még az előző lépcső úton volt.

A 2. magyar hadsereg kiszállítása alatt 17 szerelvényt ért a partizánok részéről aknarobbantás (26 halott, 77 sebesült: az adatok hiányosak) és kettőt repülőtámadás (1 halott, 5 sebesült).[95]

A „viszonylag nyugodt", nagyobb ellenséges behatástól mentes vasúti szállítást azonban hosszú és fárasztó gyalogmenetek követték, míg a 2. magyar hadsereg elérte a Don vonalát.

A 2. magyar hadsereg előrenyomulása a Donhoz

A Kurszkig felvonuló magyar kötelékek — egy hadtestnyi — kisebb része harcolva, nagyobb része pedig gyorsított gyalogmenetben jutott ki 1942 július és augusztus hónapjaiban a Donhoz.

Mint az előzőekben már szó esett róla, a 2. magyar hadsereg nem teljes állományával — csak három könnyű hadosztályával, két hadtestközvetlen és néhány hadseregközvetlen alakulatával — vett részt a június 28-án kezdődött német támadásban. Ezek a felsorolt magyar csapatok, megerősítve két német hadosztállyal, alkották a 2. magyar hadsereget júniusban.

A német hadvezetés az 1942 nyarára tervezett hadműveleteket Kurszk környékére csoportosított erőinek támadásával kezdte meg.

Az e térségből kiinduló Weichs-hadseregcsoport csapatainak[96] és a tőlük közvetlenül délre levő 6. német hadseregnek (5 hadtestből állt) együttes támadása első ütemben a Donhoz való — a Voronyezs általános irányban történő — előretörést, a második ütemben pedig majd a Don és az Oszkol folyók közé zárt szovjet csapatok megsemmisítését célozta. A Weichs-hadseregcsoportba a 2. német hadsereg, a 4. német páncéloshadsereg és a 2. magyar hadsereg kiérkezett része tartozott.

A seregcsoport fő erejét képező 4. páncéloshadsereg Kasztornojén át Voronyezs felé, a 2. német hadsereg LV. hadteste Livni irányában támadott. A 2. magyar hadseregnek, mint déli szárnyhadseregnek, az volt a feladata, hogy Tyim város előtt törje át a szovjet védelmi vonalat és Sztarij Oszkol irányában jusson ki a Donhoz.[97]

A Harkovtól nyugatra csoportosuló 6. német hadseregnek egy nappal később, június 29-én kellett csatlakoznia a Weichs-csoport támadásához. Feladata volt a szovjet arcvonal áttörése Belgorodnál, a Sztarij Oszkoltól délre levő terület birtokbavétele, majd az előretörő Weichs-csoport seregtestjeivel való egyesülés, Voronyezstől nyugatra.

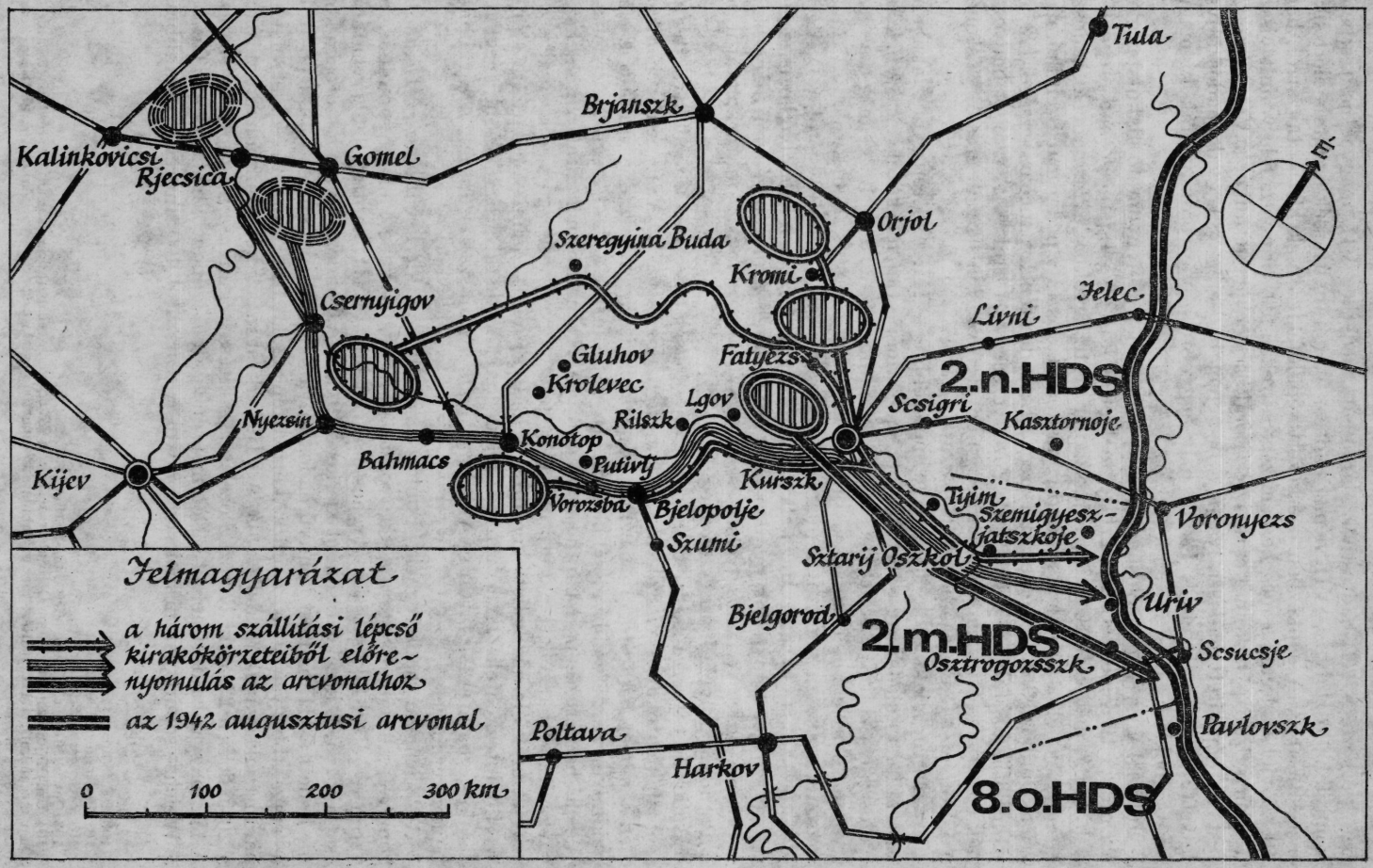
A német—magyar csapatok hozzávetőlegesen másfélszeres túlerőben voltak a szovjet Brjanszki, Délnyugati és Déli Front csapataival szemben.

A június 28-án induló hadműveleteket kezdetben a két német seregtest (4. páncélos és a 6.) gyors előretörése jellemezte. 40 km-t haladtak előre 2 nap alatt és megvolt a lehetőség arra, hogy a szovjet csapatok köré három napon belül Sztarij Oszkolnál gyűrűt vonjanak.[98]

Július 3-án Weichs vezérezredes, hadseregcsoport-parancsnok a 2. magyar hadsereg III. hadtestének Sztarij Oszkol felé való előretörését sürgette. Elrendelte, hogy a hadtest minden kivonható, gyorsanmozgó egysége, gépesített része és az időköz-

95 HL VKF Eln. 1.a. szn. i. NHJ. 1942. VII. 29. 1608. o.
96 A Weichs-hadseregcsoport állománya: a 4. német páncéloshadsereg, a 2. magyar hadsereg kiérkezett része és a 2 német hadsereg LV. hadteste. Ez a hadseregcsoport és a 6. német hadsereg alkotta a Heeresgruppe B-t 1942. július-9-étől.
97 HL 2. hds. 4. fasc. 3. sz. naplómelléklet.
98 Uo. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet.

A 2. MAGYAR HADSEREG ELŐRENYOMULÁSA (jún.-aug.)

ben kiérkező, a III. hadtestnek alárendelt, eredetileg VII. magyar hadtestbeli 19. könnyű hadosztály is a VII. német hadtest után irányíttassék az általa elért sikerek biztosítására.[99] A napközben beérkezett repülőfelderítések hírt adtak arról, hogy a 40. szovjet hadsereg a még be nem zárt részeken át Voronyezs felé vonult vissza.[100] A gyűrű Sztarij Oszkolnál csak az esti órákban zárult be, mikor a VII. német hadtest 16. gépesített hadosztálya és a 6. német hadsereg 389. gyaloghadosztálya itt felvette az összeköttetést. Ekkor már nagyobb szovjet erők vonták ki magukat a térségből.[101]

Július 4-én a 4. páncéloshadsereg leggyorsabban előrenyomuló alakulatai elérték a Dont. A 16. gépesített hadosztály, melyet időközben a 4. páncéloshadseregnek rendeltek alá, még csak Szemigyeszjátszkojét vette birtokba, a 24. páncéloshadosztály Gremjacsjénél, a Großdeutschland gépesített hadosztály pedig már Szemilukinál ért a Donhoz.[102] A 6. német hadsereg XL. hadtestének páncélosegységei (23. és 3. páncéloshadosztály) is a Don felé, Voronyezshez tartottak.[103] A szovjet hadvezetésnek a tartalékok (5. harckocsihadsereg) bevetésével sem sikerült erős csapást mérnie a Voronyezst fenyegető német csapatora.

A magyar alakulatok közül a legmesszebbre a III. hadtest gyorsalakulataiból összeállított ún. Major-csoport[104] jutott, amely már a Don felé közeledett. A 6. könnyű hadosztály Sztarij Oszkolt érte el, a többi három — a 7., 9. és 19. — még csak lassan nyomult előre ennek irányában. Július 4-én indult a június 28-án kezdődött támadás második szakasza, mely a 2. magyar hadseregnek az Oszkol folyótól a Donig való előretörést tűzte ki célul. Meg kellett semmisítenie közben a két folyó közti területen rekedt szovjet csapatokat, majd az erők beérkezéséhez mérten védelmi állást foglalni a Donnál. Ezt a vonalat egyelőre északon a Voronyezs folyó doni torkolatától délre, a Potudany folyóig határozták meg.[105]

Július 5-étől a 2. magyar hadseregparancsnokság alárendeltségéből kivonták a német alakulatokat, s visszakapta 6. könyű hadosztályát a VII. német hadtesttől. Ezt a német hadtestet a 4. német páncéloshadsereg kötelékébe vonták. E napon valamivel részletesebb utasítást kapott a 2. magyar hadseregparancsnokság a Weichs-hadseregcsoport parancsnokságától. A III. hadtestnek általában Alekszandrovka irányába kellett előretörnie, előrevetett, gyorsanmozgó csapataival pedig a szovjet erők élei elé kellett kerülnie. A hadtest doni védelmi vonaláról az alábbiak szerint intézkedtek: „A Voronyezs folyó doni torkolatától egy később meghatározandó sávhatárig fog tartani a védelmi vonala a Don szakaszán, míg a további erők be nem érkeznek."[106]

A 2. magyar hadseregnek, Donhoz másodikként kiérkezni látszó VII. hadteste zömével, általában Sztaraja Csevrosztany irányába kellett előrenyomulnia, hogy aztán részeivel fokozatosan átvehesse a védelmet a III. hadtest déli sávhatárához csatlakozva. E kötelék elsőként kiérkező 19. könnyű hadosztályának szorosan követnie kellett a III. hadtest könnyű hadosztályainak előrenyomulását. Július 6-ától ezt a magasabbegységet a Kurszk környékén időközben kirakott eredeti hadtest-parancsnokságának rendelték alá. A VII. hadtest másik két könnyű hadosztályának, a 20.-nak és a 23.-nak, Kurszk közelébe szállítása és kirakása még folyamatban volt. A IV. magyar hadtest helyét a Don mentén későbbi időpontban akarta meghatározni a Weichs-csoport parancsnoksága, mivel a Kurszktól 400 km-rel nyugatabbra ki-

99 Uo.
100 HL 2. hds. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet.
101 Uo. 5. fasc. 109. sz. naplómelléklet.
102 *v. Senger u. Etterlin:* i. m. 73. o.
103 Geschichte der 3. Panzer-Division. Berlin, 1967. 282. o.
104 Un. Major-csoport: Major Ottó alezredesnek, a 47. gyalogezred parancsnokának vezetése alatt 1942. június 29-én megalakult, a III. hadtest „gyorsalakulatait" magába foglaló csoport. Gyorsalakulatok alatt kerékpáros és lovasegységek értendők.
105 HL 2. hds. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet.
106 Uo. 5. fasc. 119/a. sz. naplómelléklet.

rakott és onnan gyalogmenetben felvonuló alakulatainak zöme félúton haladt Kurszk felé. A városhoz legközelebb a IV. hadtestparancsnokság és a 10. könnyű hadosztály ért el.[107]

Július 7-én indultak meg a III. hadtest könnyű hadosztályainak menetoszlopai a Don felé, a Weichs-csoport parancsnokságának sürgetésére, erőltetett iramban. Kiérkezésük azért vált sürgőssé, mert a német hadvezetés a Don vonalához eljutott német seregtesteket már a további hadműveletekhez akarta csoportosítani déli irányba. Ezek felváltására volt hivatott a 2. magyar hadsereg.

A 9. könnyű hadosztálynak Szinyije Lipjagi, a 7. könnyű hadosztálynak Szoldatszkoje, a 6.-nak pedig Isztobnoje volt a július 7-én estig elérendő menetcélja.

Közben a 6. német hadsereg alakulatai Korotojaknál hídfőt képeztek a Donon, a 4. német páncéloshadsereg csapatai pedig Voronyezs elfoglalásáért harcoltak.[108]

Július 8-án újabb utasítás érkezett a Weichs-hadseregcsoporttól, amely szerint az Uriv területén és attól északra eső Don-könyökben tartózkodó (6. német hadseregbeli) 23. német páncéloshadosztályt kell majd felváltania a kiérkező III. hadtestnek.[109] Estig a következő helységekig jutottak el a hadtest csapatai:

7. könnyű hadosztály: Szoldatszkoje, zömével Rosszoski;

6. könnyű hadosztály: Kosovka folyó vonala, zöm Prokudinszki;

9. könnyű hadosztály: Szinyije Lipjagi.

Tehát már egynapos késésben voltak. Menetüket főleg az hátráltatta, hogy a német hadseregcsoport-parancsnokság fokozatosan kezdte már kivonni a 4. páncéloshadsereg és a 6. hadsereg alakulatait a doni arcvonalból és az alsó Don felé, Millerovo irányába való átcsoportosításuk útvonalai keresztezték a magyar csapatok menetvonalát. Nyilvánvalóan a német alakulatok élveztek elsőbbséget.

Elsőként az ún. Major-csoport ért ki a Donhoz, Gremjacsjénál július 7-én. Egyes részei felderítés céljából át is keltek a folyón és 10—20 km-t nyomultak előre.[110] A III. hadtest könnyű hadosztályai július 10-ére jutottak ki, és átvették a Voronyezs valamint a Potudany folyók közötti 80 km-es szakasz védelmét.[111] A támadó hadművelet második szakaszában a július 7-én Sztarij Oszkolból elindított III. hadtest könnyű hadosztályainak menetoszlopai gyalogmenetben 100 km-nél is hosszabb utat tettek meg a Donig: a 9. könnyű hadosztály 140 km-t, a 7. könnyű hadosztáy 130 km-t, a 6. könnyű hadosztály pedig 115 km-t.

A csapatok csaknem teljesen kimerülten, a felvonulásban agyonhajszoltan, naponta átlag 30 km-t megtéve mindegyik szakaszon elérték a Dont. Elég sok helyen súlyos harcot folytattak a szovjet kötelékekkel, amelyek hetekig számos hídfőt tartottak birtokukban a folyó nyugati partján. Az urivi és a scsucsjei hídfőket sohasem sikerült felszámolniuk a magyar alakulatoknak. Ennek hadműveleti következményeit az 1943 januárjában megindított szovjet ellentámadás bizonyította.

A német csapatok — a 4. német páncélos- és a 6. német hadsereg — délre irányítása miatt tehát a III. hadtest és a később kiérkező magyar erők egy vákuum kitöltésére rendeltettek a Don vonalához. Számítani lehetett arra, hogy a 2. magyar hadsereg arcvonala egyre jobban kibővül dél felé. A magyar könnyű hadosztályok védelmi szakaszának helyét és alárendeltségét a seregtesten belül a Donhoz való kiérkezésük sorrendje határozta meg. Az eredeti hadrendben gyakori változások történtek emiatt. A III. hadtestparancsnokság után másodikként a Don felé vonuló VII. magyar hadtestparancsnokságnak a IV. és VII. hadtest könnyű hadosztályai közül a Sztarij Oszkol városát leghamarabb elérőket (hármat) rendelték alá.

107 Uo. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet.
108 Uo. 23. fasc.; *Nemeskéri* zls.: i. m. 158. o.
109 Uo. 6. fasc. 682. sz. naplómelléklet.
110 Uo. 5. fasc. 128/c. sz. naplómelléklet.
111 Uo. 6. fasc. 682. sz. naplómelléklet.

A német alakulatok Don menti felváltása csak július végére, augusztus elejére fejeződött be.

Már július 12-én utasították a Sztarij Oszkolban tartózkodó VII. magyar hadtestparancsnokságot, hogy a már kiérkezett III. hadtest déli sávhatárától le délre Pavlovszkig váltsa fel alakulataival a 6. német hadsereg csapatait és rendezkedjék be mielőbb az elég hosszú, mintegy 125 km-es arcvonalon a Don mentén. A hadtest 19. és 23. könnyű hadosztályának sürgősen fel kellett váltania a 389. német hadosztályt, a legdélebbre levő arcvonalszakaszt pedig a VII. hadtestnek időközben alárendelt 10. könnyű hadosztálynak szánták.[112] Ez utóbbi magasabbegység azért került át a VII. hadtest kötelékébe, mert úgy tűnt, előbb érkezik ki a Donhoz, mint az említett hadtest 20. könnyű hadosztálya.[113]

A német hadvezetés csak a korotojaki hídfőért harcban álló és 25 km-es szakaszt védő 75. német gyaloghadosztály felváltását nem tervezte „egyelőre".

Július 18-án Voronyezstől dél felé haladva a 2. magyar hadsereg kötelékében a következő könnyű hadosztályokat és német hadosztályokat találjuk a Don mentén:

— a 9., 6., 7. könnyű hadosztály — a III. hadtest sávhatárában;

— a 75. német, és a 19. könnyű hadosztály egyik része — a 389. német hadosztály,

— a 19. könnyű hadosztály másik része — a VII. hadtest sávhatárában.

A 7. könnyű hadosztály mögött már július 16-a óta ott gyülekezett az 1. páncéloshadosztály zöme, az ún. Zádor-csoport (1—1 harckocsi- és lövészzászlóalj, 1 tüzérosztály és 1. páncélvadász zászlóalj), amely a könnyű hadosztály segítségére, az urivi szovjet hídfő elleni első komolyabb fellépésre rendeltetett ide. Ez a támadás július 18-án kezdődött s a kezdeti sikerek után kudarcot vallott.[114]

A VII. magyar hadtest 23. könnyű hadosztálya már a Dontól mindössze 20 km-re gyülekezett Kamenka térségében. A 10. könnyű hadosztály azonban még csak Sztarij Oszkolig jutott előre.

A IV. hadtest eredeti alakulatai — a 13. és 12. könnyű hadosztályok — nagyon lemaradva, csak Kurszk felé tartottak. Gyorsabb előremozgásukat elsősorban az akadályozta, hogy mindkét könnyű hadosztályból elkülönített részeket a partizáncsoportok ellen vetettek be. A VII. hadtest azonban már Kurszk és Tyim között menetelt.[115]

A 2. magyar hadseregparancsnokság, mivel a 75. német gyaloghadosztály felváltására kezdetben nem kapott parancsot, azt tervezte, hogy az utolsóként kiérkező könnyű hadosztályát, a 13.-at majd mint seregtesttartalékot alkalmazhatja. Ezen kívül a 200 km-es arcvonalon Pavlovszktól NY-ra, Szvobodától D-re és Voronyezstől DNy-ra egy-egy zászlóaljnyi tartalékot tud majd képezni.[116] Ebben az elképzelésében azonban nemsokára csalatkoznia kellett, mivel a német hadvezetés a 75. német gyaloghadosztály felváltását is elhatározta. A 2. magyar hadseregnek így nem volt lehetősége ellenállási vonalának kellő mélységű tagozására, s maradt a „folyammegfigyelő" feladata.

Július 26-án a 10. könnyű hadosztály csapatai átvették a fent említett német hadosztálytól az arcvonalat, mely az időközben feladott és a szovjet csapatok által elfoglalt korotojaki hídfő előtt húzódott.[117] A 23. könnyű hadosztály pedig augusztus 3-án váltotta fel az utolsónak maradt 336. német gyaloghadosztályt a 2. magyar hadsereg legdélebbre eső arcvonalszakaszán.

Augusztus elejére tehát csak magyar alakulatok tartották a Don 200 km hosszú vonalát — három hídfő: Uriv, Korotojak és Scsucsje birtoklása nélkül. A 2. magyar

112 Uo. 5. fasc. 162. sz. naplómelléklet.
113 Uo. 157., 159. és 162. sz. naplómellékletek.
114 Uo. 187. sz. naplómelléklet.
115 Uo. 189/c. naplómelléklet.
116 Uo. 179., 189/c sz. naplómellékletek.
117 Uo. 241. sz. naplómelléklet.

hadsereget ekkor a III. hadtest három (6., 7. és 9.) könnyű hadosztálya, a IV. hadtestnek a VII. hadtesttől időközben visszakapott 10. könnyű hadosztálya, a VII. hadtestnek két (19., 23.) könnyű hadosztálya, az „egyelőre" seregtesttartalékként az urivi hídfő mögött elhelyezkedő 1. páncéloshadosztály, valamint a III. hadtest arcvonala mögé irányított és az urivi hídfőnél bevetésre szánt VII. hadtestbeli 20. könnyű hadosztály alkotta. A IV. hadtestbeli 12. és 13. könnyű hadosztály felvonulóban volt a Don felé.

A szovjet csapatok, kihasználva azt, hogy a 2. magyar hadsereg nem teljes erejével védte hosszú védelmi vonalát, s egyes alakulatai a hosszú gyalogmenettől kimerülten éppen ekkor érkeztek ki, augusztus 6-án az urivi, majd egy nappal később a korotojaki hídfőből is támadást indítottak.

A 2. magyar hadsereg súlyos helyzete megkövetelte, hogy 20. könnyű hadosztályt Urivhoz vonják és a még Don felé menetelő magasabbegységei: a 12. és 13. könnyű hadosztályok gyorsítsák fel előrenyomulásukat, hogy azonnal harcba is lehessen vetni ezeket. Az utóbbi két alakulat közül a 12. könnyű hadosztály érkezett ki először. A Kurszkig tartó menet fáradalmait ki sem pihent magasabbegység erőállapota tovább romlott, különösen a gyalogság és a lovak értek ki igen kimerülten a korotojaki arcvonal mögé. Aznap, augusztus 7-én harcba is vetették. A már Kurszk előtt kettészakított 13. könnyű hadosztály gyalogmenetben felvonuló részét kiérkezésük után, augusztus 11-én Urivnál vetették be. A könnyű hadosztály még július végén partizánegységek ellen harcoló 31. gyalogezredét előbb vasúti szállítással, majd Prikolotnojétól gyalogmenetben vonták előre Osztrogozsszk körzetébe.[118] Augusztus 26-án már a korotojaki hídfő elleni második ütközetben vett részt.

Augusztus 25-ére befejeződött a 2. magyar hadsereg előrevonása. A csapatok Kurszktól 300 km-rel keletre érték el a Don vonalát. A magyar kötelékeknek már a felvonulásuk alatt meg kellett küzdeniük minden olyan, erőállapotot gyengítő körülménnyel, amely a második világháborúban a keleti arcvonalra kiérkező minden német szövetséges seregtestnek megadatott.

A felvonulást gátló, erőállapotot oly negatívan befolyásoló tényezők a következők voltak:

a) *Hosszú menetek*

Mindenekelőtt ezt sínylették meg leginkább a csapatok. Legtöbbet a IV. hadtest könnyű hadosztályainak és a III. hadtest 6. könnyű hadosztályának kellett menetelniük. A 10., 12., 13. könnyű hadosztályok (IV. hadtest) kirakási helyüktől 1000 km-rel keletebbre értek ki a Donhoz. A partizánerők ellen több irányba is bevetett, majd a doni előretörésben is részt vett 6. könnyű hadosztály pedig 1000 km-nél is hosszabb utat tett meg. A napi 25—30 km-es előírt menetek a nem gépesített, zömmel szekerekkel és csak csekély számú gépjárművel rendelkező magyar csapatok számára nagy megterhelést jelentettek. A német hadseregcsoport-parancsnokság állandóan sürgette mielőbbi előrevonásukat. Először a június végi támadás megindulása, később a német erők gyors doni felváltása miatt. Pihenőnapot ezért keveset kaptak.

b) *Partizáncsoportok elleni bevetések*

A 2. magyar hadsereg kiérkező alakulatait a német Heeresgruppe Süd gyakran vetette be a partizánerők ellen. A német és a magyar megszálló csapatok ugyanis kevésnek bizonyultak a nyári német hadműveleti előkészületekre megerősödő, fokozódó partizánakciók leküzdésére. Különösen a brjanszki erdőséget és a kijev—kurszki vasútvonal környékét tartották ellenőrzésük alatt a partizánok. Néha könnyű hadosztályokat, ezredeket s egyéb egységeket — elszakítva magasabb-

118 Uo. 6. fasc. 638. sz. naplómelléklet.

Alakulat	Partizáncsoportok ellen bevetve	Hely, időpont	Menetben megtett út a Donig
III. hadtestközvetlenek	—	—	450 ill. 300 km (harcolva)
6. könnyű hadosztály	az egész könnyű hadosztály	1942.. máj. 13—31. Szeregyina Buda, Jampol, Csimelj	1200—1300 km (harcolva)
7. könnyű hadosztály	—	—	450 km (harcolva)
9. könnyű hadosztály	—	—	350 km (harcolva)
IV. hadtestközvetlenek	IV. utászzászlóalj IV. vegyiharc szd. IV. gázmentesítő szd.	1942. máj. 23. június 8. Putyivl és környéke	550 km (harcolva)
10. könnyű hadosztály	egy zászlóalj	1942. június 8. Rjecsica	1000 km
12. könnyű hadosztály	38/1. zászlóalj	1942. július 10—15. Glukov és környéke	1000 km
13. könnyű hadosztály	31. gyalogezred 13/11. tüzéroszt.	1942. július 24—30. Szeregyina Buda és környéke	950 km ill. 1100 km
VII. hadtest közvetlenek	—	—	300 km
19. könnyű hadosztály	egy zászlóalj + lovasszázada	1942. július 8. Gorodiscse, Ignatovka, Csusikovo	300 km
20. könnyű hadosztály	—	—	300 km
23. könnyű hadosztály	—	—	300 km
2. HDS.-közvetlenek (I. szállítási lépcső.)	—	—	1000 km
2. HDS.-közvetlenek (II. és III. száll. lépcső)	—	—	300 km
1. páncéloshadosztály lánctalpas járművei	—	—	300 km
1. páncéloshadosztály és 2. HDS.-közvetlenek gk. oszlopai	—	—	1700—1800 km

parancsnokságaiktól — irányítottak ide. A harcba vetett magyar csapatok a partizánerők szokatlan harcmodora következtében néha igen súlyos veszteségeket szenvedtek. Példa rá a IV. utászzászlóalj esete.

c) *Az ellátás akadozása*

A csapatok ellátását a hosszú menetek alatt részben a gomeli, csernyigovi, nyezsini, konotopi, glukovi, lgovi német és részben a Kurszkba kiérkező központi magyar

ellátó szervekre — többek között a 103. és 109. számú ellátó oszlopra — alapozták. Mind az élelmezés, mind az üzemanyagellátás terén nagy kiesések történtek, ahogy Dénes Jenő századosnak, a 19. könnyű hadosztály gépvontatású légvédelmi gépágyús ütegparancsnokának jelentésében is olvashatjuk: „Volt például zászlóalj, amelyik, tisztjei bemondása szerint 8 napig nem látott kenyeret, lovai lótápot, s üzemanyag terén: például az én légvédelmi gépágyús ütegem már 7 napig állt tehetetlenül Sztarij Oszkol és Repjevka között egyenként felfűzve és úton üzemanyaghiány miatt."[119]

d) *Rossz útviszonyok és időjárás*

A keleti hadszíntér fenti alcímben jelzett „sajátosságai" a szovjet és német csapatok mozgatását is erősen gátolták. A lánctalpas járműveket nélkülöző, kevés közlekedési járművel rendelkező seregtestnél, mint amilyen a 2. magyar hadsereg volt, különösen nagy szerepet játszottak felvonulásában. A 2. magyar hadsereg meglevő műszaki, vasútépítő, munkás alegységei, valamint hadihídoszlopai nem kerültek ki idejében a hadműveleti területre. A német hadvezetés ugyanis, saját csapataik akadálymentes felvonulásához, gyakran rendelte el ezeket a 2. magyar hadseregtől.[120]

A 2. magyar hadsereg gyalogos magasabbegységei hol sár-, hol homoktengerben, gyakran kerülő, vagy mellékútvonalakra kényszerülve tették meg a hosszú gyalogmeneteket.

A már a felvonulásuk alatt kimerült, elcsigázott magyar csapatok azonnal védelmi állásba rendeltettek a Donnál. A 9 könnyű és 1 páncéloshadosztály közül 6-nak kellett részt vennie a július 18-ától folytatott és szeptember 15-éig tartó ún. hídfőcsatákban.

A szeptember 20-án kelt főszállásmesteri jelentés szerint 17 851 fős véres veszteséget szenvedett a 2. magyar hadsereg.[121] Mivel a jelentés nem végleges adatokat közölt — erre utalás is történt az irat végén — a teljes veszteség kb. 20—25 ezer fős lehetett. A személyi állomány lecsökkenése mellett súlyos anyagi veszteségeket is szenvedett a magyar seregtest.

Петер Сабо

ТРАНСПОРТИРОВКА 2-ОЙ ВЕНГЕРСКОЙ АРМИИ НА УКРАИНУ И ЕЁ ПРОДВИЖЕНИЕ К ГОДУ

(Резюме)

Самая крупная перевозка войск в истории венгерской королевской гонведской армии и одно из самых напряженных передвижений войск проходили в период с начала апреля по конец августа 1942 года. Эти перемещения войск связаны с историей 2-ой венгерской армии, брошенной по требованию немецкого командования в перации 1942 года на восточном театре военных действий.

Венгерский корпус (9 легких и 1 танковая дивизия) был всего лишь одним из нескольких оперативных соединений, которые проделав несколько сот километров весной и летом 1942 года, попали на советско—немецкий фронт. Кроме этого для восполнения немецких дивизий, обескровленных в боях 1941 года, на этот рубеж фронта были доставлены еще 17 немецких и 14 союзных дивизий. Однако трудности, сопровождавшие транспортировки на восточном ТВД, — недостаточность железнодорожных линий и постоянная опасность партизанских налетов — лишили новое пополнение возможности того, чтобы оно в необходимое время и в полном численном составе могло выступить для участия в летних операциях.

Перевозка 2-й венгерской армии проводилась в трех этапах. Однако вследствие трудностей

119 Uo. 4. fasc. 8. sz. naplómelléklet.
120 Uo. 5. fasc. 186. és 192. sz. naplómellékletek.
121 Uo. 7: fasc. sz. n. Véres veszteség = elesett, megsebesült, eltűnt.

транспортировки по советской территории она затянулась и длилась более трех месяцев. С другой стороны, причиной затягивания переброски войск было то, что немецкое военное руководство в начальной стадии наступления, начатого в конце июня 1942 года, намеревалось ввести в операции лишь небольшое количество союзных частей. Основную часть войск союзников предназначали для заполнения донского рубежа фронта протяженностью примерно 500 км, который немцы намеревались достичь в результате предполагаемого успешного наступления и продвижения вперед. В противоположность этому они, естественным образом, пытались как можно скорее решить задачу транспортировки немецких соединений.

В конце кондов из 2-ой венгерской армии лишь один корпус и несколько армейских частей приняли участие в продвижении к Курску в июне 1942 года вместо двух армейских корпусов, как на это предположительно надеялось немецкое руководство.

Венгерским воинским частям в ходе их продвижения к Дону пришлось преодолевать такие трудности, ослаблявшие их физическое состояние, с которыми, как правило, встречались во второй мировой войне все союзнические войска, прибывавшие на восточных фронт, а именно, долгие и утомительные марши, суровые погодные условия и задержки в снабжении. Кроме того немецкое военное руководство часто бросало их на борьбу с более или менее крупными партизанскими отрядами.

Статья ставит своей задачей показать, насколько, с одной стороны, обессиленным в предшествовавших боях, а с другой стороны, измученным долгими переходами венгерский корпус прибыл к Дону, где ему предстояло выполнить задачу, намного превышавшую его силы.

Péter Szabó

DIE AUSFUHR DER ZWEITEN UNGARISCHEN ARMEE NACH UKRAINE UND IHR VORSTOß AN DEN DON

Resümee

In der Geschichte der ungarischen königlichen Honved kam es zum größten Truppentransport und zu einer der meist anstrengenden Truppenbewegungen zwischen dem Anfang April und Ende August. Sie sind mit der Geschichte der zweiten ungarischen Armee verbundet, die auf deutsche Forderung in die Kampfoperationen von 1942 auf dem östlichen Kriegsschauplatz eingesetzt wurden.

Der ungarische Heereskörper (neun leichte und eine Panzerdivision) war nur eine von den höcheren Kriegsoperationseinheiten, die im Frühling und Sommer 1942 nach der Zurücklegung von Hunderten von Kilometern in der sovjetisch—deutschen Front angekommen sind. Außer ihm wurden noch 17 deutsche und 14 allierte Divisionen ausgeführt um die sich in den Gefechten von 1941 abgekämpften deutschen Divisionen zu ersetzen. Die Transportschwierigkeiten — wenige Eisenbahnlinien und die ständige Partisanengefahr — auf dem östlichen Kriegsschauplatz ermöglichten aber nicht, daß sie bei den Kriegsoperationen im Sommer zur rechten Zeit und in vollem Stand zur Verfügung stehen.

Die Ausfuhr der zweiten ungarischen Armee in drei Phasen ist sich einerseits wegen der Transportschwierigkeiten auf dem sovietischen Gebiet über drei Monaten hinausgezogen. Anderseits geschah es wegen der Absicht der deutschen Heeresführung, die in der Anfangsphase des Angriffs am Ende Juni 1942 mit der Teilnahme nur von wenigen allierten Verbänden gerechnet hat. Die meisten waren für die Ausfüllung des nach einem vorausgesetzten erfolgreichen Vorstoß erworbenen etwa 500 km langen Frontabschnitts am Don bestimmt. Dagegen versuchte die deutsche Heeresführung die Ausfuhr der deutschen höcheren Einheiten verständlicherweise so schnell wie möglich durchzuführen.

Schließlich nahmen nur eine Division und einige Einheiten der zweiten ungarischen Armee am Vorstoß bei Kursk im Juni teil, statt der von der deutschen Führung vermutlich gehofften zwei Divisionen.

Während des Vorstoßes an den Don hatten die ungarischen Verbände mit allen, den Kräftezustand schwächende Umständen zu kämpfen, die den in der östlichen Front ankommenden allierten höcheren Einheiten im zweiten Weltkrieg beschieden waren; nähmlich die langen und anstrengenden Märsche, die Unbilder der Witterung und die Stockung der Versorgung. Außerdem wurden diese Einheiten von der deutschen Heeresführung oft gegen kleineren oder größeren Partisanentruppen eingesetzt.

Die Studie wollte darstellen, daß es ein einerseits sehr abgekämpfter anderseits von den langen Märschen abgequälter ungarischer Heereskörper war, die an den Don ankam, wo eine seine kr fte weit übersteigende Aufgabe bevor ihm stand.

KÖZLEMÉNYEK

URBÁN ALADÁR

SZTANKÓ SOMA TERVEZETE AZ 1848-AS HONVÉDSÉG FELÁLLÍTÁSÁRA

Az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc jellegzetes, határainkon kívül is jól ismert intézménye volt a *honvédség*. Első zászlóaljait 1848 májusában kezdték toborozni, alig egy hónappal azután, hogy megkezdődött az 1848:22. tc. értelmében felállítani rendelt *nemzetőrség* hivatalos összeírása. A nemzetőrség alakulataiban a némi vagyonnal rendelkező 20—50 év közötti férfiaknak a szolgálat kötelező volt, a honvédeket a 18—40 éves önként jelentkezőkből toborozták, akiknél a vagyoni cenzust nem alkalmazták. A követelmény csak a hazai illetőség, büntetlen előélet, egészség és a megkívánt minimális testmagasság (kb. 163 cm) volt. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a honvédséget nem a nemzetőri törvény kereteit és előírásait szem előtt tartva szervezték meg. Az új alakulatokat a sorkatonaság kiegészítésére szánták, s ahhoz hasonló szervezetet, kiképzést és felszerelést kívántak nekik biztosítani. A Batthyány-kormány azonban — más jogcíme nem lévén — ezeket az új alakulatokat kezdetben „rendes vagy mobilis nemzetőrség"-nek nevezte, míg a törvény értelmében a lakóhely szerint felállított és rendőri-karhatalmi feladatokra szánt egységeket az „állandó nemzetőrség" megjelöléssel különböztette meg. Ez a nehézkes elnevezés azonban hamarosan megszűnt, amint ezeket az önkénteseket honvédeknek kezdték nevezni.[1]

A fentiek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az 1848-as magyar forradalom törvényalkotása legális létet biztosított a nemzetőrségnek, amely — az egymást váltó francia forradalmak tapasztalataira alapozva — *elméletileg* a nép felfegyverzését jelentette. Az események kényszerítő hatására azonban „a nép felfegyverzésével" párhuzamosan gondoskodni kellett arról, hogy a kormány rendelkezésére álló kevés fegyvert ne osszák szét az országban szerveződő várhatóan több száz nemzetőri zászlóalj között, hanem olyan fegyelmezett egységek kezébe adják, akik nem alkalmilag (vagyis polgári foglalkozásuk mellett) látnak el őrszolgálatot, vagy esetleg karhatalmi feladatokat. Ehhez kellettek az új önkéntes alakulatok, amelyek tagjai hivatásszerűen és hosszabb időre vállalják a fegyveres szolgálatot, s nincsenek helyhez kötve, hanem mobilak: bárhová vezényelhetők.

Az így létrejött honvédzászlóaljak lényegesen különböztek a nemzetőség zászlóaljaitól, ami az elmondottakból természetesen következik. A honvédtoborzás sikere, mindenekelőtt a fiatal értelmiségiek magas száma (kb. 10%) már a kezdet kezdetén bizalmat ébresztett az új alakulatokkal szemben, amelyek azután a délvidéki harcokban augusztus—szeptember során igazolták ezt a bizalmat. Amikor 1848 szeptemberében megkezdődött az önvédelmi haderő szervezése, akkor a már bevált utat

1 A részletekre l. *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. 231—235. o. és *uő.:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp., 1986. 580—583. o.

követve kizárólag honvéd zászlóaljakat állítottak fel. Így a honvédség első alakulatai a *tömeghadsereg* alapjául szolgáltak. Az 1848—49-es magyar forradalomnak tehát a külső támadással szemben nem kellett a nagy francia forradalom „amalgám"-módszeréhez: az önkéntesek és a sorkatonaság elegyítéséhez folyamodnia. Bár a korábbi, osztrák szervezésű, de magyarországi hadkiegészítésű ezredekből is harcoltak a forradalom oldalán, ezeket-az alakulatokat nem oszlatták fel, legfeljebb a hiányokat pótolták honvédújoncokkal. A volt sorezredi zászlóaljak később, új számot kapva, önálló zászlóaljként soroltak be az egységes honvédseregbe.

A honvédség megteremtése tehát sajátos, az 1848-as európai forradalmak eljárásától lényegesen eltérő folyamat volt. A „népek tavaszá"-nak forradalmai gyorsan, többnyire sikeres fegyveres felkelés jóvoltából győztek, visszaszorítva az állandó hadsereget. A régi rendet védő hadsereg azonban megmaradt, s néhány személyes változástól eltekintve megmaradt tisztikara is. Ez a hadsereg azután a kellő pillanatban: 1848 nyarán és őszén leszámolt a forradalmi erőkkel. Egyedül a magyar forradalom volt képes a meglévő régi hadsereg — és az újonnan szervezett, képzetlen és alig felfegyverzett nemzetőrség — mellett új, nemzeti és forradalmi haderőt teremteni. Ez tette lehetővé 1848 szeptemberében Jellasics megállítását, a forradalom eredményeinek megvédését, a nemzeti tömeghadsereg megteremtését, majd az 1849. év tavaszi katonai sikereit.

A honvédség felállítása tehát szerencsés ötlet, amely — túlzás nélkül mondhatjuk — feltétele volt annak, hogy 1848 őszén az ellenforradalmi hullám ne söpörje el március vívmányait. Mindez kellően árnyalja a Batthyány-kormány értékelését, amelynek nem sikerült a békés átalakulást biztosítania, az alkotmányos berendezkedést megszilárdítania. Kényszerítő körülményei miatt azonban a kormány már hatalomra kerülésének ötödik hetében olyan rendszabályokhoz nyúlt, amelyek lehetővé tették számára — majd lemondása után a Honvédelmi Bizottmány számára —, hogy sikerrel folyamodjék a fegyveres ellenálláshoz. Igaz, a honvédség létrehozásakor nem a Birodalom hadereje, hanem csak a szerb felkelés ellen kívánt megfelelő védelmi erőt felállítani. A lényeg azonban az, hogy azonnal megtalálta a jó megoldást.

Külön érdekessége a honvédség kezdeti szervezésének, hogy annak nemcsak kivitelezése, de megállapíthatóan magának az új alakulatoknak az ötlete is Batthyány Lajos miniszterelnöktől származik.[2] Az egyre tisztuló, előítéletektől mentes Batthyány-ábrázolás megkívánja, hogy megvizsgáljuk azt is, milyen előzmények után került sor a honvédtoborzás meghirdetésére, mi történt az ötlet felmerülésétől a kivitel kezdetéig. Ez ugyanis nemcsak eddig nem ismertetett részletekre vet fényt, de segít eloszlatni egy újkeletű legendát, amely azt látszik sugallni, hogy az önkéntes alakulatok — a honvédek — kiállításának gondolata mögött eredetileg nem volt valós szándék, azzal csak a bécsi udvart akarták „megpuhítani". Mivel ez nem járt eredménnyel, május közepén Batthyány „rákényszerült" — állítja ez az értelmezés — arra, hogy fenyegetését valóra váltsa.[3]

A honvédtoborzás előkészületi munkálatainak ismerete végül azzal a haszonnal is jár, hogy röviden megismerkedhetünk *Sztankó Soma* sorezredi hadnagy, a Batthyány által szervezett Országos Nemzetőrségi Haditanács egyik első munkatársa tevékenységével. Ő készítette el ugyanis a honvédtoborzás tervezetét, s őt küldte ki 1848 július elején Batthyány Belgiumba, hogy modern fegyvereket vásároljon a honvédség számára. Sztankó mind a két megbízatást időben és sikerrel teljesítette.

Az 1848-as honvédtoborzás a kortársi emlékezésekben gyakran és lelkesen emlegetett esemény és szép sorokat szentelt neki Horváth Mihály is a függetlenségi háború

2 *Urbán* 1986, 575—576. o.
3 *Spira György:* Négy magyar sors. Bp., 1983. 67—68. o.

történetét feldolgozó munkájában. Az előzményekről azonban a kortárs történetíró sem tudott részleteket, így megelégedett a toborzás sikereinek felsorolásával. Az évek múlásával azonban nőtt az igény, hogy a csatatörténetek mellett tudjanak valamit a *szervezés* munkájáról is. Ennek nemcsak a költő Tóth Kálmán adott hangot *Előre* című költeményében („Csodálatos ifjú sereg, mely, nem tudni, hogyan támadt..."), hanem az író P. Szathmáry Károly is. Utóbbi 1875-ben megjelent regényében feltette a kérdést: hogyan termettek a honvédek? Majd így írt: „Érdekes volna olvasni — ha valaki meg tudná vagy meg akarná írni — ezen első honvédzászlóaljak történetét." Az összefoglaló munka — érthetően — nem készült el. Hiányát, immáron az egész szabadságharc vonatkozásában, négy évtized múlva a szakember is szóvátette. 1913-ban Aggházy Kamil sajnálkozva jegyezte meg: „az 1848/49. évi magyar haderő szervezéstörténete mind a mai napig megíratlan".[4]

Az 1848—49. évi honvéd hadsereg szervezéstörténetét mind a mai napig nem tárta fel részletes monográfia. E sorok írója 1953-ban benyújtott szakdolgozatában a kezdetekkel, az 1848 nyarán szervezett első tíz honvédzászlóalj felállításával foglalkozott. Bár munkája, érthetően, nem került publikálásra, eredményei nem voltak teljesen ismeretlenek. Ennek ellenére az 1959-ben megjelent, az 1848—49-es eseményeket feldolgozó összefoglalás önkényes megoldást választott: mivel a honvédek toborzása *pozitív* lépés volt, azt egyszerűen a baloldal által kikényszerített intézkedésnek tulajdonította. Szövege szerint a baloldal május 12-i népgyűlésének, az ifjúság felfegyverzését követelő fellépésnek most volt foganatja: „a kormány pedig — amit korábban csak tervezett — most ténylegesen is elrendelte tízezer főből álló... »rendes nemzetőrsereg«-nek toborzás útján való felállítását."[5] Amikor egyértelműen kiviláglott, hogy nem a baloldal követelése, hanem a május 15-én a délvidéki szerb mozgalmakról (mindenekelőtt karlócai gyűlésről) érkezett hírek adták a döntő lökést az önkéntesek toborzásáról kiadott rendeletnek, s a honvédek szervezését Batthyány miniszterelnök kezdeményezte, a fenti szerző nem a kormány *tervszerű* előkészületeit látta meg az április végéig visszanyúló fejlemények mögött. Pulszky Ferencnek egy április 29-én kelt, Kossuth nevében írt levelére alapozva arra a következtetésre jutott, hogy Batthyány, az említett levéllel megelégedve, lemondott a honvédség szervezéséről.[6] Mindez historiográfiai érdekesség volna csupán, ha ez a nézet Batthyány visszakozásáról, pontosabban a miniszterelnöknek a saját terveit kelletlenül megvalósító magatartásáról, nem került volna bele a Magyarország története 1979-ben megjelent hatodik kötetébe, illetve egy azóta Batthyány politikai pályájáról készített rövid összefoglalásba.[7] Ez teszi indokolttá, hogy a rendelkezésre álló adatok fényében megkíséreljük összegezni az önkéntes honvédzászlóaljak ötletétől a toborzás elrendeléséig eltelt három mozgalmas hét vonatkozó eseményeit.

A magyar történelem első felelős minisztériuma 1848. április 11-én lépett hivatalba, 12-én tartotta első minisztertanácsát Pozsonyban, s 14-én érkezett meg Pestre. Ekkor vette kezdetét a nyolc szakminisztérium hatáskörének kialakítása (amelynek során a volt Helytartótanács és a kamarai igazgatás eltérő gyakorlata miatt a szervezés érdekében több *elvi* döntést kellett hozni), azok hivatali felépítésének és rendjének meghatározása, a megegyezés a vezető minisztériumi tisztviselők, mindenek-

4 *P. Szathmáry Károly:* Az ország sebei c. regényéből az id. részletet l.: Kossuth zászlaja alatt. Írások a szabadságharcról. (S.a.r. *Lukácsy Sándor)* Bp., 1951. 19. o. *Aggházy Kamil:* Adatok az 1848/49. évi magyar haderő szervezéséhez. *Hadügyi Szemle*, 1913/1. 16. o.

5 *Spira György:* A magyar forradalom 1848—49-ben. Bp., 1959. 177. o.

6 A honvédtoborzás kezdetének más indokaira először jelen sorok írójának 1960-ban német nyelven megjelent tanulmánya mutatott rá; magyar szövegét l. *Urbán Aladár:* A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Bp., 1981. 132—139. o. Batthyány visszavonulására Pulszky levelének következtében l. *Spira György:* A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában. *Történelmi Szemle*, 1971. 346—347. o. és *Spira* 1983, 67. o.

7 Magyarország története 1848—1890. (Főszerkesztő *Kovács Endre.* Szerkesztő *Katus László)* Bp., 1979. *Spira György:* Polgári forradalom (1848—1849). I. 201—202. o., illetve a 3. jegyzetnél id. munka.

előtt az államtitkárok személyében. Csak ezt követően kerülhetett sor az egyes minisztériumok munkatársainak kinevezésére, a megfelelő hivatali helyiségek kijelölésére. A Batthyány-kormány hatalomra kerülése ugyanis nem egyszerű kabinetváltozást jelentett az ország politikai életében, hanem egy új kormányzati szervezet és gyakorlat kialakítását.[8]

Nem csodálkozhatnánk, ha a minisztériumok szervezeti felépítése és a szükséges személyzeti politika — ami nem volt mentes bizonyos versengésektől sem — az első két hétben a kabinet minden figyelmét lefoglalta volna. A körülmények azonban ezt nem engedték meg. Így már az első pillanattól foglalkoznia kellett a minisztertanácsnak a belső mozgalmakkal, a szükséges katonai erő kérdésével, Jellasics magatartásával és egyéb ügyekkel. Az országban állomásozó sorkatonaság kis létszámáról már az április 12-i pozsonyi minisztertanácson is szó esett, és utasították Esterházy Pált, a király személye körül tartózkodó minisztert, hogy „eszközölje" néhány magyar ajkú ezred hazatérését Galíciából. Nem tudjuk, hogy a Batthyány-kormány tagjai, akik egyidejűleg maguk is aggódtak Galícia nyugalmáért, illetve azért, hogy ha ott esetleg nyugtalanság törne ki, az átterjedhet az ország felső vidékeire is, komolyan számoltak-e azzal, hogy kérésüket teljesítik. Tény, hogy április 20-án, megújítva a kívánságot, már a Galíciában és Morvaországban lévő *minden* „magyar katonaságnak" hazahozatalát sürgették. Ismerve a Birodalom katonai állapotát, mindenekelőtt azt, hogy Lombardiában már harcban állott a felkelőkkel és a piemonti erőkkel, ennek a megújított kívánságnak — úgy tűnik — inkább az lehetett a szerepe, hogy egyrészt megakadályozza további sorezredi alakulatok kivonását Magyarországról (amire ti. a márciusi napokban sor került épp az itáliai fejlemények miatt), másrészt igazolja a Batthyány-kormány igényét újabb karhatalmi alakulatokra. Csak ez indokolja ugyanis kellően azt, hogy *április 24-én* — meg sem várva a négy nappal korábbi igényre adott választ — Esterházyt a minisztertanácsból arra utasítják, hogy az „e részben legközelebb bejelentett követelést" a bécsi hadügyminisztérium előtt „egész erélyességgel" ismételje meg. Ha pedig ezt a követelést ismét elutasítanák, mondja a minisztertanács határozata, a kormány „olly lépések megtételét látja elkerülhetetlennek, minőkre felelősségének érzete kényteleníti".[9] A kitétel, amellyel a minisztérium szabad kezet kíván a maga számára biztosítani, azt jelzi, hogy ekkor már felmerült a gondolat: valamiféle megoldást kellene találni, amely biztosítaná a kormány számára a szükséges és megbízható katonai erő növelését. A nehézségek hangsúlyozására a határozat kiemeli, hogy az országban alig 18 000 főnyi katonaság létezik, miközben már a 20-i minisztertanács azt rögzítette jegyzőkönyvbe, hogy addig a napig huszonhat megye kért katonaságot a rend fenntartására. Ez utóbbi állítás valóság, de ami a sorkatonaság létszámát illeti, az bizony pontatlan. Május elején Batthyánynak Bécsben bebizonyították, s az alakuló honvédelmi minisztérium ún. polgári biztossági osztálya futár útján megerősítette, hogy az országban valójában a fenti létszám kétszerese állomásozott. A kérdés csak az, hogy Batthyány és munkatársai korábban pontatlan információkkal rendelkeztek-e, vagy szándékosan csökkentették-e a bevallott létszámot, hogy ezzel is indokolják tervezett lépésüket?

A kormány tervezett lépésére nem kellett sokáig várni. Az április 24-i kikindai vérengzés hírére, az országban jelentkező mozgalmak „vészteljes természete" miatt, a 26-án tartott minisztertanács szükségesnek tartotta „egy mozgó nemzetőrség felállítását, vagy egy önkénytes őrsereg kiállítását". Elrendelték, hogy 10 000 emberre kell költségvetést és tervezetet készíteni, s azt a pénzügyminiszterre és a hadügyeket ideiglenesen intéző miniszterelnökre bízták. A kezdeményezés mögött Batthyány

8 Az elmondottak részleteire l. *Urbán* 1986, II. rész, 1. fejezet.

9 Az április 12., 20., és 24-i minisztertanácsi határozatokra l. Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) XII. (S.a.r. *Sinkovics István*) Bp., 1957. 23., 46., 64—65. o.

Lajos állott, amit kétségtelenné tesz az is, hogy másnap, április 27-én a *Pesti Hírlap* (ekkoriban a kormány közlönye) a miniszterelnöki hivatalos közlések rovatában beszámolt a katonaság hazahozatalának többszöri sürgetéséről, s a minisztériumnak arról a szándékáról, hogy ha kérését nem teljesítik, oly lépésekre kényszerül, mit felelőssége diktál. (A szöveg szó szerint egyezik a minisztertanács április 24-i határozatával.) A közlemény egyébként a türelmetlen baloldali közvélemény megnyugtatását is szolgálta, mivel annak lapja, a *Marczius Tizenötödike* állandóan kritizálta a kormány „tétlenségét". A híradás egyben azt igazolja, hogy nem Bécs megpuhítására irányuló lépésről van szó, mert akkor nem biztosítottak volna a szándéknak nyilvánosságot.[10]

Kossuth részt vett az április 26-i minisztertanácson, s a jelek szerint nem szólt sem a terv, sem a neki szóló megbízatás ellen. Április 29-én azonban Pulszky Ferenc, Kossuth államtitkára levelet intézett Batthyányhoz, amelyben a „napokban szóban forgott mobilis nemzetőrség" költségeinek biztosítása érdekében adatokat kért. Egyben előadta nézetét, hogy ő jobbnak és a költségek szempontjából jóval kedvezőbbnek tartaná, ha inkább pár ezer székely katonának Magyarországra való áthelyezését kérné a kormány a bécsi udvari haditanácstól. Bár Pulszky az indítványt a maga nevében terjesztette elő, nem kétséges, hogy egy Kossuthot érintő feladat kapcsán nem nyilatkozhatott miniszterének tudta nélkül. Ezt a feltételezést csak megerősíti, hogy a levél Kossuth elnöki iratsorozatából való. Nem tudjuk, hogy Kossuthot mi késztette erre a lépésre, de tény, hogy a levél aznap kelt, amikor — feltehetően a kormány sugallatára — a Radical Kör nagygyűlést tartott, s Wesselényi Miklós buzdítására petíciót fogalmazott a kormányhoz, amelyben egy *önkéntes haderő* kiállítását sürgette. Batthyány nyilván visszautasította Pulszky javaslatát, s ezt Kossuth is tudomásul vette. Bizonyítja ezt a *Pesti Hírlap* május 1-i számában megjelent, a pénzügyminiszter terveiről szóló tájékoztatás (ti. Kossuth hivatalosan csak május 1-től vette át a pénzügyi igazgatást), amely beszámolt a kamatos kincstári utalványok valószínű kibocsátásáról. Ezek indokául az ország „rendkívüli közszükségeit" említette, így a nemzetőrség felfegyverzését, s „talán egy mobilis őrseregnek önkénytesekből felállítását". Bár a fogalmazás feltételes, ez legfeljebb Kossuth változatlan fenntartását fejezi ki, talán amiatt, hogy a baloldal ekkoriban azonnali országgyűlést követelt, s annak döntését tartotta szükségesnek a haderő ügyében.[11]

Kossuth gesztusa mindenesetre Batthyányra hárította a feladatot, hiszen a költségvetésben nem tervezheti meg a szükséges összeget, amíg nem tudja, hogy miről kell gondoskodnia. A Bécstől változatlanul parancsnokat elfogadó hazai főhadparancsnokságok, továbbá Jellasics ellenszegülése miatt azonban Batthyány a minisztertanács május 1-i döntése alapján másnap Bécsbe utazott. Mivel indulása előtt erre már nem volt ideje, a helyettesítésével megbízott Deák Ferencet kérte meg, hogy intézkedjék az önkéntesek toborzásáról szóló terv elkészítéséről. Deák még aznap utasította a Nemzetőrségi Haditanácsot, hogy „1200 [főnyi] rendes nemzetőrseregi részleg" felállításáról dolgozzon ki tervezetet. Itt jelenik meg történetünkben Sztankó Soma, a 62. gyalogezred hadnagya, aki az áprilisi napok óta már a Nemzetőrségi Haditanács munkatársa. Emlékezései szerint május első hetében felkereste Széchenyi István egyik titkára és felkérte őt a minisztérium nevében: készítsen költségvetést tíz zászlóalj „felállítására, felszerelésére és egy évi eltartására". Nincs okunk kételkedni abban, hogy Sztankó jól emlékezik, s a megbízást Széchenyi közve-

10 Az április 26-i minisztertanács határozata: KLÖM XII. 71—72. o. A *Pesti Hírlap* (PH) április 27-i cikkét közli *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848—1849. Pest, 1868. I. 63—64.o. A közleményt másnap a *Marczius Tizenötödike* fenyegetőzésnek minősítette.

11 Pulszky Ferenc április 29-i levelét l. KLÖM XII. 95—96. o. A Radical Kör petícióját l. *Pap:* i. m. I. 65—67. o.; közölte a PH május 3-i száma. Az eseményekre l. még *Urbán* 1973, 225—228. o. A Radical Kör fellépését követően a sajtóban egymás után jelennek meg a különböző seregszervezési javaslatok; l. a *Pesti Divatlap* május 6-i, a *Jelenkor* május 2. és 14-i, és a *Budapesti Híradó* május 23-i számát. Kossuth-nak a PH május 1-i számában megjelent közleményét l. KLÖM XII. 98—99. o. A baloldal magatartására ezekben a napokban l. *Urbán* 1981, 209—229. o.

títésével kapta. Ennek valószínű magyarázata az lehet, hogy Ottinger vezérőrnagy, a Nemzetőrségi Haditanács Batthyány által megbízott vezetője — és Mészáros Lázár megérkezéséig ideiglenes hadügyminiszter —, Deák utasítását megkapva, a vele baráti kapcsolatban lévő Széchenyihez fordult: mitévő legyen? A miniszterelnöki megbízatás ugyanis arra utasította Ottingert, az ekkor még változatlanul bécsi központi irányítás alatt álló magyarországi császári és királyi hadsereg egyik dandárparancsnokát, hogy a sorkatonaságtól *független*, mégis ahhoz hasonló egységek tervének kidolgozására adjon parancsot. Mivel a tervezet elkészítését Széchenyi is szükségesnek tartotta, mint a kormány — Batthyány mellett — egyetlen katonaviselt tagja avatkozhatott bele a fejleményekbe, s küldte titkárát (nyilván Tasner Antalt) Sztankó hadnagyhoz. Így Ottinger szintén sorezredi beosztottja a Nemzetőrségi Haditanácsnál nem elöljárójától, hanem a kormány egyik kinevezett miniszterétől kapta a megbízást — de nem attól, aki a Haditanácsnak a feladatot eredetileg továbbította.[12]

Emlékezéseiben Sztankó Soma nem tesz említést arról, hogy tudott-e erről a szolgálati vargabetűről. A megbízatás sajátos jellegét azonban mérlegelhette, mert így ír emlékezéseinek kéziratos változatában: „Nem találtam semmi okot az ajánlat ellen; ellenkezőleg örültem ez által a ministerekkel ösmeretségbe jönni." Az emlékezések rövidebb és tömörített nyomtatott kiadásából ez kimaradt, helyette azt említi, hogy éjjel is dolgozott az elaborátumon, majd előterjesztette azt Batthyánynak, aki őt Duschek Ferenchez, Kossuth minisztériuma pénztári osztályának főnökéhez küldte volna, nyilván a tervezet anyagi vonatkozásainak megbeszélésére. Batthyány azonban akkor, amikor Sztankó a tervezettel elkészült, még nem volt itthon, s ez az állítás nem szerepel a kéziratos, hanem csak a nyomtatott változatban. A kézirat az előbb idézettek után így folytatódik: „Azt tehát [ti. a tervezetet] pontosan és hirtelen elkészítvén, bemondás szerint Duschek titkár úrhoz vittem el..." Mindkét változatban szerepel az, hogy Duschek aggodalmaskodott, mert Sztankó a köznemzetőrök napi illetményét — a sorezredeknél szokásos 5 krajcár helyett — 8 krajcárra tervezte. A nyomtatott szöveg szerint Sztankó ragaszkodott elképzeléséhez: „Én ugyan a financiális állapotot nem ismertem, hanem azt feleltem reá neki, hogy ha akarjuk, hogy legyen honvédőnk és hogy kedvvel harczoljon a ráczok ellen, úgy azokat éheztetni nem szabad."

Bármiként is zajlott Duschek és Sztankó megbeszélése, meg kellett hogy előzze a tervezet végleges elkészítését. Ennek időpontját pedig pontosan tudjuk, mert Széchenyi minisztériumának úgynevezett elnöki iratai között fennmaradt Sztankó tervezetének tisztázata, s rajta a dátum: *1848. május 8.*[13] Ha figyelembe vesszük, hogy a megbízatást a hadnagy valószínűleg csak május 3-án kapta meg, s hogy a legapróbb részletekig kidolgozott tervezetében (l. a *Függelék*-et) nemcsak a szükséges felszerelési tárgyakat vette sorra, de utána kellett járnia azok beszerzési árainak a katonák „szőrszövetű nyakravalójától" az ágydeszkáig, s a dobhoz szükséges szíjazattól az orvosi műszerekig — és még be kellett mutatnia a költségvetést Duscheknek is —, akkor megállapíthatjuk, hogy Sztankó valóban gyorsan elkészült megbízatásával. (A sürgősséget Deák május 2-i rendelkezése is hangsúlyozta.) A tervezetet végül Deák Ferencnek nyújtotta be, aki azt véleményezésre Széchenyihez küldte át. Ez pedig megengedi azt a feltételezést, hogy Széchenyi korábbi beavatkozása Deák tudtával, esetleg felkérésére történt. Széchenyi azután Sztankó elaborátumát németre fordíttatta, mert az a katonai szakértő, akit felkért a tervezet véle-

12 Deák levele Ottingerhez: Országos Levéltár (OL). Az 1848—49. évi minisztérium levéltára, Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai 1848: 93. Sztankó emlékezései: *Sztankó Soma:* Életem leírása (kézirat). Hadtörténelmi Levéltár, 1848—49. évi iratok 57/1. (A kéziratra Bőhm Jakab hívta fel a figyelmemet, akinek ez úton is köszönetet mondok.) *Sztankó Soma:* Adatok az 1848-dik év eseményeihez. Pest, 1869.

13 OL Közmunka- és közlekedésügyi minisztérium elnöki iratok 1848, szám nélkül (688—691. o.) L. Függelék. A tervezeten a dátum március 8. Ez azonban nyilvánvaló tollhiba.

ményezésére, nem tudott magyarul. Mindez további késedelmet jelentett. Így a Bécsből május 11-én már visszatért Batthyány csak 15-i kelettel kapta meg Széchenyitől Sztankó eredeti tervezetét, annak német fordítását és a szakvéleményt, amely, néhány megjegyzéstől eltekintve, „különben egészen helyeselvén" jóváhagyta azt.[14] A megjegyzésekről azonban jelenleg mit sem tudunk, mert azok nem maradtak az eredeti tervezet, illetve annak német fordítása mellett.

Az elmondottak tehát azt bizonyítják, hogy az önkéntes alakulatok felállítására kidolgozott javaslat „haladéktalanul" — mint az utasítás azt előírta — elkészült. Nem egy vagy két nap alatt, de elfogadható gyorsasággal. Nagyobb sietségre nem volt szükség, hiszen a felmerült igényt április végén—május elején nem valamiféle azonnal fenyegető veszedelem diktálta. Batthyány bécsi távolléte miatt a döntés még nem volt esedékes, így Széchenyi nem érezhette időveszteségnek, hogy lefordíttatja a tervezetet, s úgy juttatja el azt az általa alkalmasnak ítélt szakértőhöz. Mivel az észrevételek nem ismertek, így nem tudjuk, ki volt a véleményező és munkájával mikor készült el. Lehet, hogy május 11-én, Batthyány hazatérése idején Széchenyi már kézhez kapta a szakértői véleményt és csak a mozgalmas napok (a Lederer elleni „macskazene" május 10-én este, az azt követő izgalmak és egymást követő minisztertanácsok) feledtették vele, hogy továbbítsa az anyagot a miniszterelnökhöz. Elképzelhető, hogy maga Batthyány sürgette azt a május 15-én délben tartott minisztertanácson, ahol Hrabovszky altábornagy, pétervaradi főhadparancsnok futárjelentését vitatták meg a szerb mozgalom veszélyességéről. Az azonban bizonyos, hogy Batthyány aznap kapta meg Sztankó tervezetét, amikor a riasztó hírek alapján úgy tűnt, hogy a Szerbiából a karlócai kongresszusra érkező fegyveres szerb küldöttek *(szerviánusok)* komoly fenyegetést jelentenek és könnyen *hadiállapot* következhet be a szomszédos félfüggetlen szerb fejedelemséggel. Vagyis a kormány valóban kényszerhelyzetbe került a szerb mozgalom és annak külországi kapcsolatai miatt. Így döntöttek az aznap este tartott és éjszakába nyúló második minisztertanácson a szükségesnek ítélt háborús rendszabályokról, köztük az önkéntesek toborzásának azonnali elrendeléséről.[15]

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Batthyány a reá jellemző határozottsággal és gyorsasággal döntött a toborzás megkezdéséről az új helyzet által diktált pillanatban, amikor a szükséges előkészületek még be sem fejeződtek. A minisztertanács határozatainak jegyzőkönyve, ahol a döntés született, nem maradt fenn. Egyes jelekből azonban joggal arra következtethetünk, hogy a miniszterek a Sztankó által készített tervezetet nem vitatták meg, sőt igen valószínű az, hogy Batthyány csak a legfontosabbakat közölte: 10 000 főből tíz zászlóaljat toboroznak és szerveznek egy lovas tüzérüteget is. Valószínűleg szó esett arról, hogy az előkészületek még nincsenek befejezve, s talán arról is, hogy a jelentkezők „felfogadását" (alkalmassági vizsgálatát) Batthyány a sorezredi hadfogadók bevonásával, de a hatóságok által kiküldött *polgári biztosok* ellenőrzése mellett kívánja lebonyolítani. Lehetséges azonban, hogy ez az elképzelés is csak május 17-én vagy 18-án alakult ki, mivel Batthyány az utóbbi napon kérte Szemere Bertalan belügyminisztertől, hogy a hatóságokat utasítsa: a kijelölt toborzási helyekre a megfelelő biztosokat — és ha szükséges, a hatósági orvosokat — küldjék ki. Az azonban bizonyos, hogy május 15-én este nem dőlt el, hogy az önkénteseket három, *vagy* négy évre fogadják-e fel, mert erről másnap Szemere még csak vagylagosan tájékoztatta Esterházy külügyminisztert.[16]

14 Széchenyi levele Batthyányhoz: Közmunka- és közlekedésügyi minisztérium elnöki iratok 1848: 96. Széchenyi említi levelében, hogy a tervezetet Deáktól kapta meg, németre fordíttatta és kikérte a szakértő véleményét. (A levél mellékletei közül csak a magyar eredeti és annak német fordítása található egymás mellett. A német szakértő véleménye hiányzik.)

15 A részletekre l. *Urbán* 1973, 228—230. o. és *Urbán* 1986, 577—579. o.

16 Szemere május 16-i levele Esterházyhoz: Külügyminisztérium elnöki iratok 1848: 10., l. még *Thim József:* A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története II. Bp., 1930. 234—235. o.

Az önkéntesek, vagyis a honvédség toborzásának igazi szervezése valójában május 16-án kezdődött. Feladata a Nemzetőrségi Haditanács ekkor kinevezett új elnökére, báró Baldacci Manó ezredesre hárult. Ő készítette el a május 16-i kelettel kibocsátott *toborzási felhívást*, amely már felsorolta azt a huszonegy várost, amelyet toborzóhelyül kijelöltek, tájékoztatott továbbá a tiszti fizetésekről és az altiszti és legénységi napi illetményről is. A tíz zászlóalj alakulási helyéről azonban csak május 30-i kelettel jelent meg a sajtóban (június 2-án) közlemény, s a jelek szerint ezen a napon hagyta el a sajtót a nyomtatott *toborzási utasítás* és a honvédek egyenruházatának leírása (az öltözeti szabályzat), amelyet azután — a belügyminisztérium érthetetlen huzavonája után — némi késéssel a Nemzetőrségi Haditanácstól június 6-án Sztankó Soma küldött meg a hatóságoknak.[17]

A fővárosi és vidéki toborzás részleteire nem kívánunk kitérni. Az eredeti tervezet ismeretében azonban érdemes Sztankó javaslatait és a végleges megoldást összevetnünk, annál is inkább, mert az előbbit e sorok írója a honvédség szervezésének kezdeteiről írva még nem ismerte. Láttuk,az ötlet felmerülése idején, az április 26-i minisztertanácson, 10 000 ember kiállítását tervezték, s a május 16-i toborzási felhívás is ezt közölte. A Sztankónak Deák által adott május 2-i utasítás 1200 főnyi „részleg" tervezetének elkészítését hagyta meg, vagyis valamiért — legalábbis átmenetileg — nagyobb létszámú alakulatokkal számoltak. (Lehetséges, hogy Deák nem kapott elégséges instrukciót Batthyánytól és Széchenyivel konzultálva tőle eredt volna a nagyobb létszám ötlete? Nem tudjuk.) Sztankó tervezete 1200 köznemzetőrrel, 18 főnyi törzzsel, századonként 1—1 századossal és főhadnaggyal, 2—2 alhadnaggyal, illetve őrmesterrel, 6 tizedessel, 2—2 dobossal, illetve ácscsal számolva összesen 1374 főről készített költségvetést. (A részletekre l. a *Függelék*-et.) Az őrnagy és zászlóaljparancsnok havi fizetését 90, a segédtisztét 35, a főorvosét 40, az alorvosokét és a számvevőét 30, a századosokét 65, a főhadnagyokét 40, az alhadnagyokét 35, illetve 30 pft-ra tervezte. A köznemzetőrnek, ácsnak és dobosnak 8, a tizedeseknek 16, az őrmestereknek 24 krajcáros napidíjat szánt. A toborzási felhívás, amely természetesen csak a legfontosabb beosztások illetményéről nyilatkozott, a köznemzetőrök és altisztek napidíját változatlanul hagyta. A tisztek esetében azonban részben emelte az illetményeket: az őrnagy és zászlóaljparancsnok fizetését havi 130, a századosét 80, a főhadnagyét 40, a hadnagyét 30 pft-ban állapította meg. A módosítás csak az őrnagy és a századosok esetében számottevő, ami feltehetően Baldacci, illetve a Nemzetőrseregi Haditanács javaslatára változott meg. Ezek a tiszti illetmények (miként az altisztek és a legénység napi zsoldja is) magasabbak voltak a sorezredeknél szokásos összegeknél, de — mint az később kiviláglott — tábori szolgálat esetén utóbbiak jelentős pótlékot kaptak, míg a honvédtiszteknek ez nem járt, mivel egységeiket eleve *mobil*, vagyis mozgó, tehát tábori szolgálatra szánt alakulatoknak szervezték.

Sztankó javaslata a kiindulás volt, segítség a végleges keretek kialakításához. Ezt a munkát azonban már nem ő végezte el — bár tervezetének elkészítése után egy darabig Batthyány miniszterelnöki irodájában dolgozott maga is —, hanem Erdős Ferenc számvevő százados, a Nemzetőrségi Haditanács gazdasági osztályának vezetője. Ezt a költségvetést, amely a tervezett tíz zászlóalj és egy üteg havi költségét, valamint a ruházati kiadásokat tartalmazza, Baldacci ezredes június 18-án írta alá és juttatta el Batthyányhoz, illetve Kossuthhoz.[18] Ennek a tervezetnek a létszámadatai megadják a *végleges* keretszámokat (amelyeket az első tíz zászlóaljnál ritkán töltöttek be). Eszerint egy zászlóalj összlétszáma 1094 fő volt. A törzs

17 L. *Urbán* 1983, 244—252. o.
18 OL Kossuth-Polizei-Akten 3: Az új tervezet alapjaiban május végén már elkészült: *Urbán*, 1973, 298. o.

8 főből állott: őrnagy és zászlóaljparancsnok, a segédtisztje, 1 fő- és 2 alorvos, 1 számvevő segéd és 2 zászlós. A századoknál az „őrvitézek" (honvédek) száma 160, az altiszteké (tizedesek) 12, az őrmestereké 2 fő volt, amihez még 2 dobos és 1 ács csatlakozott. Egy századnál 1—1 százados és főhadnagy és 2 hadnagy volt, vagyis ebben a vonatkozásban Sztankó terve változatlan maradt.

A tervezet és a hivatalos költségvetés összehasonlítása számos további információval szolgál, s főleg Sztankó részletes adatai igen érdekesek. Ezek elemzését azonban itt nem tartjuk szükségesnek. Egy kérdés azonban még figyelmet érdemel, s ez a *honvédek ruházata*. Mint látjuk, Sztankó tervezete a katonai öltözet egy igen lényeges elemét: a föveget egészen magyarosnak (más szavakkal: a sorezredi csákótól lényegesen eltérőnek) képzelte el. Szövege szerint ez „hevesi kalap" lett volna „fekete lelógó szalaggal". A továbbiakban kék atilla (hasonló színű zsinórral), kék színű magyar nadrág, szürke köpeny és bakancs volt a tervezet elképzelése. Itt lényeges változást tapasztalhatunk, mindjárt az első pillanatban. Batthyány ugyanis május 16-án kelt levelében már tájékoztatta Ottinger vezérőrnagyot, hogy az önkéntesek fekete csákót, barna atillát és szürke pantallót fognak kapni, s utasította, hogy a hadsereg óbudai Ruházati Bizottmányánál tájékozódjék a szükséges anyagok meglétéről, illetve azok beszerzéséről és az egyenruhák elkészítéséről.[19] Nem tudjuk, hogy a változtatás igénye milyen tényezőkből tevődött össze. Lehet, hogy már a német nyelvű szakvélemény észrevételezte, hogy a meglévő katonai készletekhez kellene alakítani a ruházat színeit. Ami pedig a „föveget" illeti, azt talán maga Batthyány kifogásolta. Mindenesetre ez a döntés is a honvédség szervezése szempontjából fontos és mozgalmas napon, május 16-án született. Amikor a hó végére azután elkészült a nyomtatott toborzási utasítás, amelynek kiegészítője volt a „Honvédi rendes zászlóaljak öltözetszabályzata", abban a fekete posztó csákó és a barna atilla változatlanul szerepelt, de a nadrág színe már változott: „szűk magyar nadrág búzavirágszín posztóból veres zsinórral". Az előírás szerint a köpeny volt szürke, „mint a magyar sorezredeknél".[20] Lehet, a változás oka csak abban keresendő, hogy megfelelő mennyiségű kék posztó állott rendelkezésre, míg a szürke posztó kevés lévén, azt az anyagigényes, de azonnal nem szükséges köpenyekhez akarták felhasználni. (Ezeket a téli köpenyeket a honvédek többnyire csak késő ősszel kapták meg.) Egyébként 1848 őszétől gyakran eltértek az előírástól, ha a szükséges színű posztó nem állott rendelkezésre.

Befejezésül érdemes visszatérnünk Sztankó Soma kevéssé ismert életútjára és 1848—49. évi szerepére.[21] Kéziratos emlékezései szerint Eperjesen született 1814. május 1-én. Anyanyelve nem volt magyar, s csak iskoláit Debrecenben folytatva tanult meg magyarul. 1831—32-ben Hajdúböszörményben nagybátyja mellett gyógyszerésznövendék. 1832-ben kárt okozván, a veréstől félve elszökik és beáll a 62. gyalogezredhez. Fél év után már altiszt, majd Nagyváradra kerülve, a katonai élelmezési hivatalban dolgozik. 1834-ben Aradra vezénylik, itt az ezredirodára osztják be. 1835 elején őrmester lesz és az egyik század számvevője. 1837-ben századával egy évre Szegedre kerül őrszolgálatra az ottani várba deportált olaszok őrizetére. Majd visszatérnek Aradra, s 1841-ig látja el a számvevő őrmesteri feladatokat. Aradon kapitánya kezdeményezésére „ezred apróddá" nevezik ki, s ő segít majd Sztankónak a hadnagyi rang megszerzésében is. 1843-ban ezredével Pestre kerül.

A józan, takarékos, szolgálatban serény, önművelésével tervszerűen foglalkozó Sztankó számára sokat jelentett a főváros kulturális élete. Eddig is sokat olvasott, így Aradon kapitánya könyvtárának klasszikus francia íróit is forgatta. Pesten már

19 OL Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai 1848: 199.; l. még *Urbán* 1973, 298. o.
20 L. OL Újkori Gyűjtemény. 1848—49. évi nyomtatványok.
21 L. *Urbán* 1973, 52., 94—96. o.: *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban, 1848—49. Bp., 1983. 315. o.

tudományos műveket olvas, jó hasznát veszi ezrede színvonalas, válogatott könyvtárának. Mint sok idegen ajkúból magyarrá lett kortársa, ő is fontosnak tartja a magyar tudományos nyelv, így a katonai nyelv kimunkálását. Életírása szerint már aradi évei alatt a helyi Schmidt nyomdában megjelent (1835—36-ban?) „Vezérfonal a hadmenetekben és előőrizeteken" c. munkája, majd Czetz János ezredbéli hadnagy bajtársával kiadott egy „magyar hadnyelvtant", aminek komoly sikere volt és — mint írja — „mindkettőnknek szépen jövedelmezett". 1847—48 telén pedig ugyancsak Czetzcel együttműködve lefordították és Bécsben kiadták az „Oktató szabályzat"-ot.[22] Tehát Sztankó és Czetz komolyan részt vállaltak a magyar katonai nyelv alakításában és korábbi tevékenységük nélkül nehezebben készültek volna el 1848 tavaszán—nyarán a nemzetőrség és honvédség szabályzatai. Ami Sztankót illeti, a jelek szerint nem elégedett meg szabályzatok magyarításával, kézikönyvek, vagy a katonaság számára készült nyelvtanok összeállításával. Életének leírásában elmondja, hogy 1847-ben készült el „Franczia—afrikai háború" című tanulmányával, „mely terjedelmes munkának kézirata a magyar academia könyvtárában van, miután a bekövetkezett forradalmi események miatt kinyomtatása elmaradt".[23] A témaválasztás kétségtelenül érdekes, mert a címből kitetszőleg Sztankó az Algéria ellen 1830-ban kezdődött francia agressziót dolgozta fel, s így kézirata *az első magyar nyelvű hadtudományi értekezés volt egy újkori, 1847-ben véget ért gyarmati háborúról.*

Sztankó leírja, hogy az 1848 februári francia forradalom hírét a tisztek örömmel fogadták, mert az háborút, s így előléptetést, kitüntetést ígért. A pesti március 15-e viszont aggodalommal töltötte el őket, főleg a magyarokat, mert féltek, hogy a katonaságot a polgárok ellen vezénylik. Így a királyi engedmények megnyugtatták őket, kivéve — írja — a horvát tiszteket. Az emlékezések írója őszintén beszámol arról, hogy a sorezredi tisztek — az Erdélyből szabadsággal Pesten tartózkodó Gál Sándort kivéve — kezdetben távol tartották magukat az eseményektől. A Miniszteri Bizottmány azonban április 10-én már kikérte Sztankó hadnagyot a budai főhadparancsnokságtól a pesti nemzetőrséghez, majd az április 20-án felállított Nemzetőrségi Haditanácshoz osztották be. Az önkéntes alakulatok kiállításáról készült tervezete fordulatot jelentett Sztankó pályafutásában: Batthyány felfigyelt rá és május 31-től maga mellé vette mint segédtisztet, mint titkárát a hadügyi, nemzetőri és honvédségi ügyekben.[24] Amikor sor került az első honvédtisztek kinevezésére, június 13-án Sztankó megkapta a főhadnagyi rangot és mint számfelettit a Győrben alakult 5. zászlóaljhoz osztották be. (Vele egyidejűleg kapta meg ugyanoda Görgey is századosi kinevezését.)

Sztankó teljesen megnyerte Batthyány bizalmát. Ezt mutatja megbízatása, amellyel július 2-án Bécsen át Frankfurtba, Lüttichbe és Londonba küldte fegyvervásárlásra. Az utazásra a Frankfurtból visszatért Pázmándy Dénes tájékoztatása alapján került sor, de Frankfurtban Sztankó nem talált megfelelő fegyvereket, miként londoni útja is feleslegesnek bizonyult. A lüttichi gyár ajánlata, az ár és a minőség megfelelő volt. Július 20-án Sztankó elküldte az első szállítmány belga fegyvert Pestre, s ezt követően október 5-ig húsz alkalommal — mint nyomtatott beszámolójában írja — 24 355 szuronyos puskát és 3,8 millió gyutacsot indított útnak. Küldetése nem volt titkos, hiszen arról a *Wiener Zeitung* július 8-i számának esti melléklete is beszámolt, azt állítva, hogy 40—50 ezer fegyvert szándékozik venni. (Valójában Sztankó eredeti megbízatása 10 000 fegyverre szólt, s a további vásárlásokat csak a pénzhiány korlátozta, mert — mint írja — kétszer annyi fegyvert is vásárolhatott volna, ha van elég pénz.) Október 3-án azonban az osztrák kormány eltiltotta a fegyverszállítást Magyarországra, s az utolsó szállítmány már Bécsben rekedt.

22 Sztankó említett munkái jelenleg nem ismertek.
23 Az MTA kézirattárában nem sikerült Sztankó említett munkáját megtalálnom.
24 Hadtörténelmi Intézet Levéltára, a budai főhadparancsnokság elnöki iratai (GK Praes.) 1848: 251. L. még *Urbán* 1973, 52. o.

Ezt követően Sztankó 1848 őszén lebonyolított még néhány akciót, amelynek során fegyvereket és a fegyvergyár számára szükséges gépeket csempésztek be az országba. Amikor az osztrák határzár szorosabbá vált, Sztankó, itthon maradva, maga is a harcoló sereghez került. Érdemei elismeréséül 1849 januárjában őrnagyi kinevezést kapott és átvette az 1848 novemberében alakult 49. honvédzászlóalj parancsnokságát.

Sztankó Soma tehát megérdemli, hogy emlékezzünk rá. Ismeretlen nyelvművelő és hadtudományi munkássága is figyelmet érdemel, de 1848. évi tevékenysége kiemelkedően fontos: nevéhez fűződik a honvédség felállításának tanulmányterve, ő szerezte meg a nyár és az ősz során szervezett honvédzászlóaljak modern fegyvereit, és ő volt az, aki kockázatos vállalkozások során biztosította a hazai fegyvergyártáshoz szükséges külföldi gépeket. Kevesebb érdemmel is megszolgálta volna, hogy nevét megjegyezzük.

FÜGGELÉK

*Tervezet**

A költség felett, mellyet egy nemzetőri mozgózászlóalj hadfelkészletése és éven át tartása az állománynak okozand.

Alapszabályok:

E zászlóalj valamint főtisztjei úgy altiszt és köznemzetőreire nézve, egyrészt a rendes sorhadból másrészt pedig a polgárok közzül magokat készakarva jelentő egyénekből alakítatik.

Emezek beléptökkor 10 p. f. kézipénzzel részesítettnek és 5 évi szolgálatra magokat lekötelezik; mindek eltelése után elbocsátásakor 50 p. f. kegydíjjal az állománytól biztosíttattnak.

E szolgálat időbe azonban sem a netalán elkövetett szökés ideje, se a szabadsággal otthon mulattás vagy fogdába hosszasb tartoztatás be nem számíthathatik; nem különben mindenki bosszújában szétrombolt, eladott, vagy elzálotosított állományi jószágokért, hacsupán napdíjjából is kárpótlást tenni köteles.

Főtiszt és nemzetörek hasonló módra mint a sorhad a zászlóhoz esküsznek, ugyan azon szolgálatokra magokat lekötelezik, a hadczikkelyek szerint itéltettnek és a sorgyalogság szabályzati szerint hadgyakorlatokra oktatattnak.

Öltözet:

Hevesi kalap fekete lelógó szalaggal.
Kék attila (zeke) hasonló szín sinorral.
Kékszín magyarféle nadrág.
poszto mellény, és szörszövetű nyakravaló.
bakkancs
Szürke szín posztó köpenyeg, hideg meg eső ellen.

Fegyverzet:

Gyulacsféle lőfegyver szuronnyal.
Az altisztek ezen kívül egy rövid karddal.
Fekete válszíjj.
Lőszertartó.
Fekete bőrtarisznya, felül záracskával ellátva az utazó táskák módjára, melly a jobb vállon bal oldal felé akasztva hordatik.
Szalaggon függő csutora.

Létszám: 1347 főből, 6 századra elosztva álland.

Karbéliek		*Századbéliek*	
Örnagy és parancsnok	1	Százados kapitány	6
Zászloalji segéd	1	Főhadnagy	6
Hadügyvéd	1	Alhadnagyok	12
Főorvos és 2 alorvos	3	Örmester	12
Számvevő és írnoka	2	Tizedes	72
Zászlotartó, fődobos, varga és		Ács meg dobos	24
Szabómester	5	Köznemzetörek	1200
Tisztszolgák	5	Tisztszolgák	24
	18		1356
			1374

* A *Tervezet*et betűhíven közöljük!

A felállítás költsége	egyenként f.	x.	összesen f.	x.
Egy selyem zászló szalag nélkül mivel ez divatkép a zászlóanya ajándéka			62	
Kézi pénz				
Számvevői írnok, őrmester czím és díjja	1			
Karbeli altisztek; t. i. Zászlós, fődobos s. a. t.	5			
Századbéli altisztek	84			
dobos meg ácsok	24			
Köznemzetör	1200			
Tisztszolga	29		13,430	
A főtisztek semmi formaruha adalékot nem vesznek, hanem a kinek e végett pénzre épen okvetlen szüksége volna, azt a zászlóalji pénztárból hónapos lefizetés mellett kikölcsönözheti.				
Fegyverzet:				
1284 lőfegyver szuronnyal p 15 f	19,260			
1284 szuronytok p 10 x	214			
1284 fekete fegyverszíj p 19 x	406	36		
114 altiszt kard tokkal p 1 f 48 x	205	12		
1314 fekete válszij p 40 x	876			
84 lőszertáska p 54 x	75	36		
84 lőszertáskaszíj p 28 x	37	32		
1200 lőszertartó p 2 f	2,400			
1200 lőszertartószij p 1 f 2 x	1,240			
73680 tölte (t. i. altisztekre 20 közörekre 60 főre)	1,228			
12 réz dob p 12 f	144			
12 dobszij és dobhurok p 1 f 30 x	18			
24 ácsfejsze, 12 nagyobb p 1 f, 12 kisebb p 30	36			
12 ácsfejsze boríték a 30 x	6			
90 kardrojt p 20 x	30		26,176	56
Öltözet:				
1343 hevesi kapal szalaggal p 2 f x	2,686			
1343 Kék attila sinorral p 4 f 20 x	5,819	40		
1343 Kék sinoros nadrág p 2 f 20 x	3,133	40		
1343 nadrágszij p 12 x	268	36		
1343 bőrtarisznya p 2 f. 20 x	3,133	40		
1343 posztó mellény p 48 x	1,074	24		
2686 vászon ing p 1 f	2,686			
2686 vászon lábravaló p 48 x	2,148	48		
1343 pár bakkancs p 2 f 12 x	3,223	12		
1343 szőr szövetű nyakravaló p 16 x	391	28		
1343 csutora sinorral p 20 x	447	40		
1343 posztó köpenyeg p 5 f 48 x	7,789	24	32,802	32
Konyhaszer				
112 gépfazék vaspléhböl p 2 f 12 x	246	24		
112 vas serpenyő p 1 f 36 x	179	12	425	36

	egyenként f.	x.	összesen f.	x.
Gyogyszertár				
meg orvosi műszerek, mintegy			160	
Táborkészlet				
2 lőszertaliga } lószerszám nélkül	120			
2 társzekér } lószerszám nélkül	200			
3 tiszti pogyászszekér (a malha lovak szüntetellnek)	240		560	
Ágynemü				
1343 vas ágy ahoz tartozó deszkákkal p 4 f	5,372			
1343 téli pokrocztakaró p 5 f 48 x	7,789	24		
1343 nyári szürtakaró p 2 f 24 x	3,223	12		
1343 szalmazsák durva vászonból p 1 f 8 x	1,521	24		
5372 vászon lepedő (t. i. egyszeri felváltással) p 1 f	5,372			
1343 párnazsák p 10 x	223	50	23,501	50
Laktanyi bútorok				
40 hosszú asztal p 2 f1 30	100			
80 hosszú létra p 1 f	80			
40 vízcsöbör vas abroncsal p 2 f	80			
40 szemét hordó p 40 x	26	40		
40 olajos mécses p 10 x	6	40		
40 vas lapát p 20 x	13	20		
12 író asztal p 1 f 30 x	18			
18 karszék p 30 x	9			
6 fürész p 1 f 30 x	9			
6 fejsze p 1 f	6		348	40
A felállítás összes költsége			97,467	34

Éven át tartás

Holddij				
1 őrnagy p 90 f, és 3 lóadag napra, ez pedig 5 f holnapra	1,260			
1 zászlóaljsegéd p 35 f és egy lóadag	480			
1 Hadügyvéd p 40 f	480			
1 Főorvos p 40 f	480			
2 alorvos p 30 f	720			
1 számvevő p 30 f	360			
6 százados kapitány p 65 f	4,680			
6 főhadnagy p 40	2,880			
6 első rendi alhadnagy p 35 f	2,520			
6 másod rendi alhadnagy p 30 f	2,160		16,020	
Napdij				
1 Számvevői írnok p 24 x	146			
5 karbéli altiszt p 16 x	486	40		
12 Őrmester p 24 x	1,752			
72 Tizedes p 16 x	7,008			
24 dobos és ács p 10 x	1,440			
1200 köznemzetör p 8 x	58,400			
29 tisztszolga p 8 x	1,411	20	70,644	

	egyenként		összesen	
	f.	x.	f.	x.
Kenyér				
1343 részlet naponként, 1 3/4 font egy adagra, jelenlegi piacz árán p 3 x			24,509	45
Termény illődés				
1343 részlet mécs olaj p 1/1044 nyáron és 1/522 télen egy kupára, mellynek ára 30 p. p. 704 kupa	352			
ehez a mécsbél	12			
1343 részlet faszén, p 4 1/2 lat, egy pozsonyi mérőben 33 font levén p 24 2090 mérő	836			
ehez a megkívántató gyujtófa	60			
1343 részlet fűtőfa egy adag 1/2200 öl, ennek ára pedig 8 f hat holnapra 204 öl	1,632		2,892	
Kijavítási adalék				
1284 lőfegyvere évenként p 20 x	428			
1343 bakkancs meg ruhajavítás p 24 x	537	12		
1284 bőr hadkészlet javítás, fötöl p 24 x, melly összegből azonban az új darabok is szereztetnek	438		1,403	12
Ágy és butorjavítása				
A házibutor javításra és részenként új szerzésre	56			
a lepedők mosására holnapként, s évi igazításra	1,343			
évenként minden ágyra egy mázsa tiszta szalma	895	20		
a házak meszelése kihagyatik	—		2,294	20
Lőszerfogyasztás				
1284 lőfegyverre évenként egy font lőpor a hadgyakorlatokra	624			
12840 tölte czéllövésnél	214		856	
Öltözet				
évenként 2 ing 2 lábravaló	4,834	48		
évenként 1 nadrág	3,133	40		
2 évre egy kalap	1,343			
2 és fél évre az attila	2,326	12		
a mellény mindenkor ócska attilából készítetik	—			
4 évre a köpenyeg	1,947	21		
nyolcz holnapra a bakkancs eszerint főtöl 3 f 18 x	4,834	48		
másfél évre a nyakravaló	235	6	18,654	55
Az évi tartás összes költsége			137,274	2

Jegyzés

Első évi költség	Felállításra	97,467	34
	Ruházatot kivéve tartásra	120,230	53
	Összesen:	217,698	27
Egyes nemzetőr	Öltözete	24	12
	Fegyverzete	20	11
	Összesen	44	23

Ha a körülmények megengedik az egész öltözet a zászlóalj nemzetőrei által díjnélkül készítetik, csupán a felhasznált czérna s egyéb kelléket pótolja vissza az állomány; e miatt vétettek fel egy szabó és egy varga mester a létszámba.

Nehéz betegséggel sinlődők a helybéli sorhadi vagy polgár kórházba átadatnak s ez idő alatt pénz, termény és kenyér illedősök szinte oda beszámítatik.

Pest Marcius 8-dikán 1848.

A kézi pénz az először beadott tervekben hibáson csak 1 pengő forinttal 10 helyett felszámítatott.

Sztanko Soma
hadnagy

PARÁDI JÓZSEF

A POLGÁRI MAGYAR ÁLLAM ELSŐ HATÁRŐRIZETI SZAKSZERVE

A Magyar Királyi Határrendőrség 1906—1914

A dualista Magyarország határőrizeti helyzetének főbb vonásai

A kiegyezéskor Magyarországnak csak a Monarchia határával közös határszakaszán végeztek határőrizetet. Két szerv, a katonai határőrvidék és a m. kir. pénzügyőrség látta el akkor a szolgálatot. A katonai határőrvidék már tekintélyes múlttal rendelkezett, erő tekintetében is messze felülmúlta a m. kir. pénzügyőrség határ menti csapatait. Katonai határőrvidéknek — a Birodalom déli részén — a volt török határhoz kapcsolódó területsávot nevezték, mely a Habsburg-hadsereg területe volt. A határőrvidéken katonai közigazgatás funkcionált. A lakosság adómentességet élvezett, de katonai szolgálatot kellett teljesítenie. A katonai határőrvidék elavult gazdasági, társadalmi struktúrával rendelkezett. Felállításának eredeti célját a török támadások elleni védelem képezte. Később azonban az osztrák reakciós körök a katonailag szervezett és jól felszerelt — zömében nemzetiségi összetételű — határőr ezredeket a magyar szabadságharc, a polgári fejlődés ellen is felhasználták.[1]

Katonai határőrvidékről 1552-től beszélhetünk, amikor II. Lajos Zengg, Kuin, Szkradin, Klissa, Kruppa, Lika és Osztovica várakat Ferdinánd osztrák főhercegnek átengedte. Az átadást követően az erősségeket az osztrák laibachi kapitányság alárendeltségébe helyezték. I. Ferdinánd a török veszedelem miatt a mai Horvátország és Szlovénia területének döntő többségét is katonai határőrvidékké szervezte. A horvát és szlovén katonai határőrvidék szervezése 1769-ben fejeződött be. A határőrvidék történelmi Magyarországhoz tartozó részének kialakítását 1669-ben kezdték meg és 1845-ben fejezték be.[2]

Erdélyben is szerveztek határőr övezetet Mária Terézia utasítására. Az erdélyi székely ezredeket a lakosság ellenállása miatt csak nagy nehézségek árán sikerült felállítani. A székely lakosságnak nemesi kiváltságai voltak, őket határőr szolgálatra kötelezni nehéz feladatot jelentett. A román ajkú lakosság zömében jobbágysorban élt. Az ő számukra a határőr szolgálat felemelkedést hozott, így katonai szervezésük aránylag könnyen ment.

1761-ben kezdték meg az erdélyi határőrség szervezését, de nem sokra mentek addig, amíg a legendás hírű gróf Hadik Andrásra nem bízták e feladatot. Az ő irányításával építették ki a román és magyar határőr ezredeket. Határőr altiszti iskolát nyitottak Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredán, négyéves időtartammal, gyermekeknek. A tanulók száma évi 100—200 fő között mozgott.

1 Magyarország Története 1848—1890. 6/2. k. (Főszerk.: *Kovács Endre)* Bp., 1979. 804—805. o.
2 MTT 1873/XXVII. tc. indoklása. (A rövidítések feloldását l. a dolgozat végén!)

Az erdélyi részeken két székely és két román ezred vállvetve őrizte az ország határait a törökök ellen. Az ezredek szervezete egységes volt. Minden ezredben négy gyalogzászlóaljat és négy huszárszázadot szerveztek. Később a szervezésen módosításokat hajtottak végre. A Török Birodalom irányában egységes katonai határőrvidék erdélyi részét az 1848—49-es szabadságharc után már nem szervezték újjá, mert az erdélyi székely határőr ezredek a szabadságharc mellé álltak, s így a Habsburgok számára megbízhatatlan tömeget jelentettek.[3]

A kiegyezéskor már csak a horvát—szlavón területi és az Alföld déli peremén lévő határőrvidék funkcionált. A kiegyezés a hadsereget a császár irányítása alatt hagyta. A katonai határőrvidéket a reakciós osztrák körök egy esetleges magyar elszakadási kísérlet esetén kívánták volna felhasználni.[4]

A Zágrábi Katonai Parancsnokság alárendeltségében tíz, a Temesvári Főparancsnokság alárendeltségében pedig öt határőrezred működött. A kiegyezés utáni kormány első miniszterelnökének, gróf Andrássy Gyulának 1872-ben sikerült elérnie, hogy az uralkodó beleegyezzen a katonai határőrvidék felosztásába. A folyamat csaknem másfél évtizedig tartott. A katonai határőrvidék helyébe nemzeti katonai határőrizeti területet nem szerveztek. A katonai határőrvidék megszüntetési folyamatának végétől, azaz 1885-től, a határőrizet teljes egészében a pénzügyminisztériumra hárult 1891-ig, a Magyar Királyi Határszéli Csendőrség felállításáig.[5]

A Magyar Királyi Pénzügyőrség is osztrák indítású szervezet volt. Magyarországon létrehozását 1850-ben, a szabadságharc leverése után kezdték meg. Az osztrák örökös tartományokban is fiatal szervezetnek számított, mert 1843-ban egyesítették a Császári és Királyi Határőrséget (Grenzwache) a Császári és Királyi Jövedékőrséggel (Gefölenwache) Császári és Királyi Pénzügyőrséggé (Finanzwache).[6] A pénzügyőrség lényegében katonai szervezésű pénzügyi rendőrségként működött. Kettős jellegét a dualizmus teljes időszakában megőrizte.[7] 1867 után az új államhatalom a pénzügyőrség intézményét átvette és a pénzügyigazgatóságok alárendeltségébe helyezte.

A m. kir. pénzügyigazgatóságok a pénzügy középszintű komplex — mindinkább megyénként szervezett — vezető apparátusai voltak.[8]

A Magyar Királyi Pénzügyőrség egyik feladatát képezte a határok őrizete is, de csak a vámhatároké. Magyarország vámhatára — az Ausztriával kötött vámunió következtében — megegyezett a Birodalom határaival.[9] A m. kir. pénzügyőrség tehát csak román és szerb viszonylatban őrizte a határt. Viszont a dualista Magyarország leghosszabb ideig funkcionáló fegyveres határőrizeti szerve volt, 1867-től 1919-ig működött.[10] 1872-től 1885-ig a volt katonai határőrvidéken átmeneti pénzügyi hatóságként Magyar Királyi Vám és Adóőrséget hoztak létre, melyet 1886-ban beolvasztottak a m. kir. pénzügyőrségbe. 1886-ig a volt katonai határőrvidék határszakaszát a m. kir. vám- és adóőrség őrizte.[11]

A pénzügyi tárca kebelében a határőrizetben részt vevő másik szervezet a m. kir. vámhivatalok rendszere volt. A vámhivatalnokokat nem fegyverezték fel. A m. kir. vámhivatalok működési területén fegyveres szolgálatot a helyi pénzügyőr szakasznak a vámhivatal alárendeltségébe vezényelt pénzügyőrei láttak el. A m. kir. vámhivatalok csak a belépő állomáson és közvetlen környékén végeztek határőrizetet.[12]

3 *Gr. Teleki András:* A székely határőrség története. Bp., 1877. 20. és 31—35. o.
4 *Tóth Árpád:* az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején. (Jogtörténeti tanulmányok I.) Bp., 1966. 8. o.
5 *Mészáros Iván—Tordai Lajos:* A magyar közigazgatás szervei 1867—1937. Bp., 1937. 72. o.
6 *Szita János:* A Habsburg-birodalom centralizációja és a magyar pénzügyek 1849-ig. (Jogtörténeti tanulmányok) Bp., 1966. 27—32. o.
7 A pénzügyi törvények és szabályok hivatalos összeállítása. Buda, 1868. 95—102. o.
8 A m. kir. pénzügyminisztérium tíz évi működése 1895—1905. (Szerk.: *Wittingheit Emil)* Bp., 1906. 79—86. o.
9 MTT 1867/XVI. tc.
10 MTN 1868—1914-ig, pénzügyi fejezetek.
11 *Ladik Gusztáv:* Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta. Bp., 1932. 117—124. o.
12 A m. kir. pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye. Bp., 1896. 63—66. o.

A m. kir. vámhivatalok a forgalom jellegétől függően fő- és mellékvámhivatalokra tagozódtak. A fővámhivatalok vámolási hatásköre jóval kiterjedtebb volt a mellékvámhivatalokénál.[13] A kiegyezést követően csak a neoabszolutizmus időszakából örökölt vámhivatalok működtek Magyarországnak a Monarchián kívüli országokkal közös határán.

A m. kir. vámhivatalok is a m. kir. pénzügyigazgatóságoknak voltak alárendelve. Szakmailag azonban az országos hatáskörű fővámigazgató irányította a működésüket, aki a pénzügyminiszter közvetlen alárendeltségébe tartozott.[14] E mellett a m. kir. pénzügyminisztériumban — a pénzügyőri osztályhoz hasonlóan — külön vámosztály is működött.[15]

A m. kir. belügyminisztérium az 1891-es Határőrizeti Utasítás nyomán került kapcsolatba a határőrizettel. Ekkor a szerb és román határ mentén állomásozó csendőri erők határőrizeti feladatokat is kaptak.[16] A m. kir. belügyminisztérium feladatköre akkor már kialakult. A mai értelemben vett közbiztonsági, rendőri feladatokon kívül a belügyi tárcához tartozott az államapparátus irányítása, az egészségügy, a kivándorlás stb. A m. kir. belügyminisztérium főosztályokból állt, a főosztályok ügyosztályokra oszlottak. A határőrizet irányításához négy főosztály kapcsolódott. A m. kir. határszéli csendőrségnek és a m. kir. határrendőrségnek — mint a m. kir. belügyminisztérium fegyveres határőrizeti szerveinek — külön ügyosztályuk volt.[17]

A m. kir. határszéli csendőrség feladatköre és struktúrája fokozatosan alakult ki. Kezdetben csak a Kárpátok főbb szorosaira szorítkozott az ellenőrző tevékenység. Később azonban a határőrizeti örsöket a Duna mentén is létrehoztak. Szolgálatuk eltért az ország belsejében állomásozó örsökétől. Kiterjedt fegyverhasználati jogot kaptak, bekapcsolódtak a határforgalom ellenőrzésébe és segítséget nyújtottak a hadtest felderítő főállomásoknak. A kikülönített törzstisztek személyében és a nyári örsök rendszerében egy-egy új szervezeti elemmel bővült a m. kir. határszéli csendőrség struktúrája.[18]

Összességében 1891-től 1914-ig mind a szolgálat rendszere, mind a szervezeti felépítés vonatkozásában a m. kir. határszéli csendőrség jelentős változásokon ment keresztül.

A m. kir. pénzügyminisztérium mellett a határ fegyveres őrizetében 1891-től a m. kir. határszéli csendőrséggel, majd 1906-tól a m. kir. határrendőrséggel a belügyi tárca is részt vett. A m. kir. határrendőrség volt az egyetlen szervezet a dualista Magyarországon, melynek kizárólagosan határőrizeti feladatai voltak.[19]

A pénzügyi és belügyi tárca mellett a határőrizethez kapcsolódóan működtek még a m. kir. földművelésügyi minisztérium vesztegintézetei és az erdészet hatóságainak határ menti részei, valamint a m. kir. kereskedelmi minisztérium révhivatalai.

A m. kir. vesztegintézetek az országból ki-, illetve beszállított mezőgazdasági termékek vizsgálatával foglalkoztak. Vezetőjük állatorvos volt. A kiegyezés után húsz fiatal állatorvost küldtek ki nyugat-európai országokba tanulmányútra, hogy az ottani tapasztalatok birtokában vezessék a magyar vesztegintézeteket. A századfordulón kiépülő állami állatorvosi rendszerben a járási állatorvosokkal kerültek azonos besorolásba. A területileg illetékes állatorvossal nemegyszer helyettesítették

13 *B. Pongrátz Emil—Lukács Béla:* A m. kir. pénzügyminisztérium 5 évi működése 1867—1871. Pest, 1873. 25—36. o.

14 A magyar korona területén érvényes határvám törvények és szabályok. (Szerk.: *Thuroczy Adolf* miniszteri tanácsos, fővámigazgató) Bp., 1896. 119—132. o.

15 MTN 1890—1914., pénzügyminisztériumi fejezetek.

16 MRT 1891/50 431. sz. BM rendelet

17 MTN 1890—1914, belügyminisztériumi fejezetek.

18 Utasítások a m. kir. csendőrség számára. Bp., 1912. 90—105. o

19 MRT 1905/5 692. sz. min. eln. rendelet.

is egymást. A forgalmasabb határátkelő helyeken két állatorvost is alkalmaztak vesztegintézet-vezetői és -helyettesi beosztásban.[20]

A határőrizeti feladatokban részt kaptak az erdészeti szervek is. A kincstári és állami erdőhatóságok erdőtisztjei formaruhával és fegyverrel rendelkeztek. Az erdőhatóságok fegyveres tagjainak hivatali kötelességét képezte, hogy munkaterületükön — erdőjárásuk során — a határsértéssel gyanúsítható személyeket feltartóztassák és a m. kir. határrendőrség közegeinek átadják.[21]

A tengermelléki határforgalomban jelentős szerepet játszottak a m. kir. révhivatalok. A m. kir. révhivatalok a fiumei határrendőr-kapitányságnak hathatós segítséget nyújtottak.[22]

A dualista Magyarország határőrizete meglehetősen sokszínű volt. A kiegyezéstől az első világháborúig eltelt 47 év során a határőrizetbe tíz szerv kapcsolódott be, melyből hat fegyveres — a katonai határőrvidék, a m. kir. pénzügyőrség, a m. kir. vám- és adóőrség, a m. kir. határszéli csendőrség, a m. kir. határrendőrség és az erdőhatóságok —, négy pedig — a m. kir. vámhivatalok, m. kir. révhivatalok, m. kir. vesztegintézetek, a m. kir. egészségügyi állomások — fegyver nélküli testület volt. Négy szakapparátus — a m. kir. vámhivatalok, a m. kir. révhivatalok, a m. kir vesztegintézetek és a m. kir. pénzügyőrség — a dualizmus fennállása alatt végig funkcionált, hat szerv pedig — a katonai határőrvidék, a m. kir. vám- és adóőrség, a m. kir határszéli csendőrség, a m. kir határrendőrség, a m. kir. egészségügyi állomások és az erdőhatóságok — időszakosan működött. A határőrizetben résztvevő államhatalmi szervek közül a m. kir. vám- és adóőrség ideiglenes jelleggel működött, a katonai határőrvidék megszűnt és új szervként kapcsolódtak be a határőrizetbe a m. kir. határszéli csendőrség, a m. kir. határrendőrség és a m. kir. egészségügyi állomások, valamint határőrizeti jellegű kötelezettséget róttak a határmenti erdőhatóságok fegyveres személyi állományára 1891-től. A megszüntetések a dualizmus kezdeti időszakában zajlottak le, míg az új szervek létrehozása a századfordulóra tehető. A megszüntetett szervek az osztrák jelentéthez kapcsolódtak. Az ország függetlenségét erősítette feloszlatásuk. Az új határőrizeti hatóságok feladataik legnagyobb részét a Balkán irányában hajtották végre, jelezve a politikai törekvések megváltozását. Míg a kiegyezéskor a határőrizeti munkában, vagy ahhoz kapcsolódóan öt szerv — köztük a katonai határőrvidék és a m. kir. pénzügyőrség —fegyveres testületként és három fegyver nélküli szerv — a m. kir. vámhivatalok, a m. kir. révhivatalok, a m. kir. vesztegintézetek — vett részt, addig a XX. század elejétől négy fegyveres testület — a m. kir. pénzügyőrség, a m. kir. határszéli csendőrség, a m. kir. határrendőrség és az erdőhatóságok határ menti közegei — valamint négy polgári szerv — a m. kir. vámhivatalok, a m. kir. révhivatalok, a m. kir. vesztegintézetek és a m. kir. egészségügyi állomások — vett részt abban. A mind feszültebbé váló európai légkör, a balkáni háborúk indokolttá tették a határőrizetben a fegyveres létszám szaporítását.

A dualizmus határőrizetében kezdettől fogva az államapparátus több ága vett részt, azonban hiányzott a munkájuk közötti összhang. Az ország határőrizetében részt vevő szervek feladatainak az összehangolására az első lépést a m. kir. belügyminisztérium tette meg a Határőrizeti Utasítás kiadásával, a m. kir. határszéli csendőrség szervezésekor 1891-ben. Ekkor azonban még olyan szervek határőrizeti feladatait koordinálták, melyek határőrizeti szolgálatot más feladatok mellett végeztek, illetve hatáskörük csupán az országhatár egy részére terjedt ki.

20 *Pataki Ernő:* A földművelésügyi szakigazgatás története 1867—1948. Bp., 1970. 112—124. o.
21 MRT 1891/50 431. sz. BM rendelet.
22 *Márfy Sándor:* Magyar uralom az Adrián. Bp., 1915. 24—27. o.

A magyar polgári állam első határőrizeti szakszerve a Magyar Királyi Határrendőrség volt, mely az ország teljes határán funkcionált és csak határőrizeti feladatok végzésére hozták létre. Így békeidőben a határőrizet a hadügy hatásköréből a pénzügyön keresztül a belügyi tárcához került.[23]

Magyarországon ebben az időszakban a határőrizetben megközelítőleg 2600 fő — ebből fegyveresen, mint a m. kir. pénzügyőrség, a m. kir. határszéli csendőrség és a m. kir. határrendőrség tagja 2051 —, valamint a határőrizethez kapcsolódó feladatok ellátása során az államapparátus 549 főnyi polgári állású alkalmazottja vehetett részt. Ez a létszám nem egyenletesen helyezkedett el a határon. A romániai szakaszon 983 főnyi fegyveres és 202 főnyi polgári, a szerb szakaszon 742 főnyi fegyveres és 170 főnyi polgári személy vett részt a határőrizetben. Az osztrák örökös tartományok irányában 177 fő polgári személy és 326 fegyveres őrizte a határt. A létszámtól eltekintve az egész határon a m. kir. belügyminisztérium szerveinek volt a legnagyobb súlyuk a határőrizetben, mert a legkiterjedtebb hatáskörrel rendelkeztek és a komplex határőrizeti szolgálat irányító posztjait birtokolták.

A határőrizetnek a pénzügyi hatóságok köréből történő kikerülése nem magyar sajátosság volt. Ebben az időszakban a környező országokban is hasonló folyamatok zajlottak le. Határőrizetünkben a magyarországi sajátosság a folyamat végén jelentkezett, mert a környező országokkal ellentétben a határőrizet irányítása nem a hadügy, hanem a belügyi tárca hatáskörébe került.

A környező országok határőrizeti szervei

Romániában a hadügyminisztérium közvetlen alárendeltségében működő határőrséget hoztak létre 1904-ben. A román határőr testület a gyalogság kiegészítő részét képezte. Feladata volt:

„a) őrködik az ország határán;
b) támogatja a vám- és egyedárusági törvények végrehajtását;
c) megakadályozza az oly egyéneknek az országba, vagy abból való kilépését, akik a fennálló törvény értelmében jogosultságukat igazolni nem tudják;
d) támogatja a közbiztonság és rend fenntartására hivatott hatóságot;
e) ezen kötelezettségek végrehajtása kiterjed a határ mentének 10 kilométernyi szakaszán"[24]

A határőr testület vámügyi szakigazgatását a pénzügyminisztérium látta el. A határőrség legénységi állományát a gyalogságnál már egy évet szolgált katonák közül toborozták. Szolgálati idejüket három évenként önként megújíthatták 45 éves korukig. A tisztek és altisztek fizetése, jogköre a hadsereg hivatásos állományáéval volt azonos. Járandóságaik mellett még külön határőrpótlékot is élveztek. A legénység a hadsereg katonáinál jóval magasabb zsoldot kapott. A határőrségnek külön egyenruhája volt, fegyverzete és felszerelése megegyezett a gyalogságéval. A határcsapatoknál a terep adta szükségletnek megfelelően lovasokat is rendszeresítettek.

A határőrség zászlóaljakra, a zászlóaljak századokra, a századok pedig szakaszokra tagolódtak. Összesen négy zászlóaljparancsnokság működött. Az I. zászlóalj a Duna mentén Vercionovától Cernovodáig 3 századdal, a II. zászlóalj Konstancban a tengerparton 1 századdal, a III. zászlóalj az orosz határon Galac és Lipkopi között 2 századdal, a IV. zászlóalj magyar határt 4 századdal őrizte.[25]

Az első világháborúig a szervezésen csak apróbb módosításokat hajtottak végre, a legjelentősebbet 1906-ban, amikor 12-re emelték a határőr századok számát.[26]

23 MRT 1891/91 000. sz. BM rendeletet.
24 LAK 1904/V. füzet, 969. o.
25 Uo. 971. o.
26 LAK 1906/V. füzet.

A határőrség azonban csak a „zöld határt" őrizte, a legforgalmasabb határátkelő helyeken határrendőrség működött, a kevésbé fontos helyeken a vámőrség végezte az útlevelek kezelését. A román rendőrség a XX. sz. elején már államosított formában működött a belügyminisztérium alárendeltségében. 1907-ben a belügyminisztériumban Közbiztonsági és Adminisztratív Rendészeti Ügyosztályt hoztak létre, élén a rendőrségi vezérigazgató állt. A rendőrség felépítése négyvonalas volt, mindegyik vonal külön elvek, más-más szolgálati szabályzat szerint működött. A román rendőrség részeit a városi, községi, határszéli és falusi rendőrségek alkották.

A határátkelő helyek rendőrfőnökeinek alárendeltségébe csendőrörsöket helyeztek a gyalogcsendőrség állományából. Az örsöket szolgálati tekintetben a helyi határrendőr-főnök irányította, fegyelmi és anyagi vonatkozásban pedig az illetékes csendőrségi elöljáró alárendeltségében maradtak. Az örsök létszáma általában egy altisztből és négy-hat közcsendőrből állt. Romániának Magyarországgal közös határán négy határátkelő helyen funkcionált határrendőrség.[27]

„Palauca (Gyimes):
1 albiztos mint főnök
Predeál (Predeál-telep):
1 biztos mint főnök, beosztva
2 albiztos
Caineni (Verestorony):
1 biztos, mint főnök beosztva
Verciorova (Orsova):
1 biztos mint főnök, beosztva
1 albiztos"[28]

Romániának a Monarchiával közös bukovinai határszakaszán is működtek határrendőrségi közegek.

„Burdujeui (bukovinai határon):
1 biztos mint főnök, beosztva
1 albiztos
Mihaileai (bukovinai határon):
1 biztos mint főnök, beosztva.
1 albiztos."[29]

Szerbiában a határőrizet sokáig kettős jellegű volt. Szerbia Törökországgal közös, illetve volt szerb—török határszakaszán a hadsereg kijelölt századai teljesítettek szolgálatot. Az országhatár fennmaradó részét a pénzügyőrség őrizte. Az első világháborút közvetlen megelőzően, 1914-ben már folytak a határőrizet átszervezésének munkái amikor eldördültek a szarajevói pisztolylövések. A háború miatt az átszervezés már nem fejeződött be. A tervek a bulgáriai elképzeléshez álltak a legközelebb.

Bulgáriában minden hadosztály területén egy önálló határőr zászlóaljat kívántak létrehozni, négy gyalogos és egy lovas századdal. A határőr apparátust a hadügyminisztérium határőrizeti főfelügyelője ellenőrizte volna.[30] Az új szervezésre történő áttérés végrehajtását már 1899-ben elkezdték, de az első világháborúig csak a török határon valósították meg.[31] Szerbiában is a hadsereg magasabbegységei parancsnokságainak lettek volna a határőrcsapatok alárendelve, ugyanakkor a szakmai felügyeletet a belügyminisztérium ezredesi rangban levő tisztje látta volna el. A tiszti,

27 Határrendőr Zsebkönyv. (Szerk.: *Pavlik F.—Laki I.*) Bp., 1909. 42. o.
28 Uo. 67. o.
29 Uo.
30 LAK 1899/II. füzet.
31 LAK 1904/IV füzet.

altiszti és legénységi állomány helyzete, fizetése a román gyakorlatot követte volna. A harccselekmények miatt azonban a szerb határőrizet fejlesztése az első világháború utáni időkre maradt.[32]

Az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon kívüli területeinek határőrizetét alapvetően a csendőrség látta el. „A határ biztosítása béke idejében úgy Ausztriában, mint az annektált tartományokban, a csendőrség vállán nyugszik. A csendőrséget a fontosabb belépő állomásoknál az állami rendőrség kikülönített tagjai, Boszniában és Hercegovinában pedig a pénzügyőrség és az erdészet személyzete támogatja."[33] A vámhivatalok, a pénzügyőrség, valamint az állami erdőhatóságok közegeinek szerepe a határőrizetben azonos volt a magyarországi ikerszervezetével. A csendőrség és a rendőrség feladatai már némileg különböztek a magyarországi gyakorlattól. Az olasz, montenegrói, szerb és török határon működő katonai kordonőrségek (Kordonposten) nem voltak határőrizeti csapatoknak tekinthetők, mert csupán az egyes nagyobb helyőrségek hadműveletei és taktikai célzattal előretolt különítményeként működtek.

Az örökös tartományokban a csendőrség szervezete a magyarországiéval lényegében megegyezett, de a határszéli szolgálat irányítására és végzésére nem iktattak szervezetükbe speciális elemeket. A csendőrparancsnokságok a határőrizeti szolgálatot az általános feladatok részeként kezelték. Az örökös tartományok határ mentén működő csendőrségének a szervezete csak annyiban tért el az ország belsejében szolgálatot ellátóétól, hogy a határ mentén sűrűbben helyezték el az örsöket és azokat válogatott legénységgel látták el.

A leglényegesebb eltérés a Lajtán túli határszéli csendőrörsök végrehajtó szolgálatában mutatkozott. Speciális feladatukat képezte a határőrizeti szempontból fontosabb tereptárgyak rendszeres ellenőrzése, a tereptárgyaknak az átvizsgálására a szomszédos csendőrörs-parancsnokok is rendszeresen terveztek járőröket, tekintet nélkül arra, hogy az adott tereptárgy az örs működési területén hol helyezkedett el. Speciális szolgálatot jelentett továbbá, az idegenek ellenőrzése. „Készültséges csendőr minden nap délelőtt 10—12-ig a szállókban, vendéglőkben és magánházakban megszállt idegenek érkezésének és távozásának bejelentésére vonatkozó szabályok betartását ellenőrizni tartozik."[34] A határszéli csendőrörsöknek feljegyzést kellett vezetni a működési területükön található utak állapotáról és megfigyelés útján kötelesek voltak tájékozódni a határ túloldalán lévő katonai és határőrizeti erők létszámáról, elhelyezkedéséről, a közlekedési viszonyokról. Az örsök információikat — fizetés ellenében — bizalmi személyektől is beszerezhették. A határszéli csendőrörsök a szolgálati út betartása nélkül érintkezhettek a hadtestparancsnokságok vezérkari osztályának kebelében működő felderítő főállomás tisztjeivel. A határszéli csendőrség speciális feladatát képezte még — többek között — a birtokviszonyok figyelemmel kísérése, különös tekintettel a szomszédos állam állampolgárainak ingatlanszerzéseire.

Az örökös tartományokban határrendőrség nem működött. Ellenben a rendőrség államosított szervezeti keretek között funkcionált. Külön katonai és külön polgári rendőrség volt szervezve a hadsereg és a lakosság részére. A határőrizeti szolgálat intenzívebb kezelhetése céljából — a fontosabb belépő állomásoknál — az államrendőrség állományából kirendelt tisztviselők és polgári rendőrök teljesítettek szolgálatot.

A kirendeltségek, melyek rendszerint tisztviselőből, mint kirendeltségvezetőből és két-három polgári rendőrből álltak, közvetlenül a rendőrigazgatóságoknak voltak

32 *Magyar katonai Közlöny.* Bp., 1914. márciusi szám.
33 Tanulmányjelentés az Ausztriában és Bosznia Hercegovinában fennálló határőrizetről és a csempészet elleni intézkedésekről. (Szerk.: *Oláh Ödön* csendőr ezredes) Bp., 1912. 8. o.
34 Uo. 25. o.

alárendelve. A tisztségviselőket a belügyminisztérium nevezte ki, a rendőröket pedig a rendőrigazgató.[35]

A kirendeltségek kötelessége volt az útlevelek ellenőrzése mellett:

„1. a szomszédos állam politikai és társadalmi állapotait figyelemmel kísérni, mely célból kötelessége:

a) hogy mindazon személyeket, akik a határon tartózkodnak és a lakosság viselkedésére és lelkületére befolyást gyakorolni igyekszenek, ismerje és figyelemmel kísérje, nemkülönben azon módozatokat és eszközöket tudja, melyekkel az említett személyek a helyi lakossággal érintkeznek.

b) hogy azon személyeket, akik küldöncnek, vagy kémeknek felhasználhatók, vagy hasonló ténykedéssel gyanúsíthatók, állandóan figyeltesse a gyanúhoz mérten ellenük vizsgálatot indítson és az eredményhez képest őket az illetékes hatóságnak átadja.

c) hogy a szomszédos állam katonai és politikai intézkedéseiről híreket és értesítéseket szerezzen.

d) hogy a szomszédos állam fontosabb közigazgatási és katonai ügyekben követett eljárását és intézkedését a felettes hatóságoknak bejelentse.

2. A kirendeltség vezetője a cs. és kir. rendőrigazgatóságnak 15 naponként minden fontosabb értesülést, eszközölt vizsgálatot s letartóztatást bejelent.

3. Előkelőbb katonai és politikai személyiségek érkezését lehetőleg az utazási cél megjelölése mellett a rendőrigazgatóságnak bejelenteni köteles.

4. Az utasokat, különösen azokat, kik gyalog jönnek át a határon, figyelemmel kísérni és útjuk célját kipuhatolni köteles.

Az olyan utasokat, kiknél az utazási cél megokoltan gyanús a polgári rendőrség megfigyeli, vagy a vasúti személyzettel megfigyelteti.

5. A gyanús személyek pontos nyilvántartása céljából betűsoros névlajstromot vezet."[36]

Összességében a Monarchia határőrizete eltért a szomszédos országokétól, mert nem a pénzügyőrség, vagy a hadsereg speciális alakulatai látták el benne a vezető szerepet, hanem a csendőrség.

A magyarországi és az osztrák tartományok határőrizete nagy vonalakban hasonló volt ugyan, de a magyar határőrizet az osztrák gyakorlattól is jelentős mértékben eltért, elsősorban a határszéli csendőrség és a határrendőrség szolgálatának vonatkozásában. A szervezeti felépítésben, a szolgálati elvekben, a hadsereghez és a felderítő szervekhez, valamint az államhatalmi apparátushoz fűződő viszonyában a magyar határőrizet nem volt azonos az osztrákkal.

Természetesen az egyes osztrák tartományok csendőrségének határőrizeti szolgálata sem egyezett meg teljes mértékben. A különbözőségek azonban nem a szolgálati elvekből, hanem az eltérő körülményekből adódtak. Például Boszniában a csendőrörsöket állandó készültségben tartották, fegyvereik 50%-át folyamatosan töltött állapotban kellett tartani. Az örsépületeket négy-ötszörös dróthálóval kerítették körül.

A Magyar Királyi Határrendőrség kialakulása

A m. kir. határrendőrség létrejötte új állomást jelentett a dualista Magyarország határőrizetének fejlődésében. A kiegyezést követően az első szerv volt, melyet — az ország teljes határszakaszára kiterjedően — határőrizeti célzattal állítottak fel.

A m. kir. határrendőrség azonban fennállása idején nem volt képes a teljes határőrizetet önerőből végrehajtani. A m. kir. határrendőrség a határőrizetet irányította,

35 Uo. 47. o.
36 Uo. 32. o.

végrehajtani azonban csak a határforgalom ellenőrzését tudta és a határőrizettel kapcsolatos nyomozati munkát végezte. A m. kir. határrendőrség létrehozásával nem koncentrálódott valamennyi határőrizeti feladat végrehajtása egy kézbe. A határőrizetben korábban is résztvevő hatóságok továbbra is funkcionáltak. A m. kir. határrendőrségnél megindult ugyan egy folyamat mely — felerősödése esetén — magába foglalhatta volna azt a tevékenységet is amit ma úgynevezett „zöld határőrizet"-nek nevezünk, vagyis a határnak a határátkelőhelyek közötti szakaszai fegyveres őrségek által történő őrzését. A zöldhatár-őrizetet azonban 1912-ben teljes egészében átadták a Magyar Királyi Határszéli Csendőrségnek. A m. kir. határrendőrség szolgálata ezután a határforgalom ellenőrzésére szorítkozott. A szervezet fejlődése pedig egyre inkább a határőrizettel összefüggő nyomozati munkák végzésének irányába mutatott. Ennek kapcsán pedig bizonyos állambiztonsági teendőket is végzett.

A m. kir. határrendőrség fejlődését természetesen befolyásolták a Monarchiának Magyarországon kívüli területein kialakult határőrizeti formái, valamint a szomszédos országok határőrizete, illetve a kül- és belpolitikai viszonyok.

Tekintet nélkül a m. kir. határrendőrség fejlődését befolyásoló tényezőkre, ezen hatóság volt — a polgári típusú államberendezkedésünk kezdetétől — az első határőrizeti szakszervünk. Mint ilyen — a társadalmi, politikai tartalomtól eltekintve —, határőrségünk korai elődjének, de legalábbis újkori határőrizetünk első irányító és részben végrehajtó szakapparátusának tekinthető.

A m. kir. határrendőrség szervezetének kiépítése előtt is teljesítettek szolgálatot már a határon rendőrök, de nem mint a határőrizetre szakosodott fegyveres államhatalmi szerv tagjai, hanem a helyi városi, illetve vármegyei rendőrség kikülönített csoportjaiként, általában a vámhivatalok útlevélkezelésében segédkezve. Jogkörük, feladataik, a határőrizetben résztvevő, vagy ahhoz csatlakozó szervekhez való viszonyuk tisztázatlan, létszámuk minimális volt. Az útlevélkényszeres határszakaszon a határátkelőhelyeken három-öt fős csoportokat alkottak. A kishatárforgalom ellenőrzésében nem vettek részt, azt a m. kir. határszéli csendőrség végezte.[37]

A m. kir. határrendőrség felállításának gazdasági, társadalmi és politikai okai voltak. A magyar gazdasági életben és társadalomban a kiegyezéstől a századfordulóig hatalmas változások mentek végbe. Ezen változások tükröződtek a hatóságok jellegében is. Határőrizeti vonatkozásban ez úgy jelentkezett, hogy az 1903/VIII. tc. alapján határrendőrség került felállításra.

A m. kir. határrendőrség államosított formában történő létrehozásában szerepet játszott a határ menti lakosság összetétele és a magyar uralkodó osztály nemzetiségi politikája. A történelmi Magyarország határain felállításra kerülő és a magyar kormány alárendeltségében működő egységes rendőri szerv jól illett a magyar uralkodó osztály államigazgatáspolitikai elképzeléseibe. A m. kir. határrendőrség, mint központi irányítás alatt álló fegyveres államhatalmi szerv, megfelelő eszköz lehetett a nemzetiségi politika céljainak végrehajtásában. A századelőn a nemzetiségek körében — a kiegyezést követő beteljesületlen várakozásból adódóan — a passzivitás megszűnt, vezetőik közeledtek a határon túli politikai vezetőkhöz. Ebben a helyzetben egy új határőrizeti szerv a magyar uralkodó osztály politikai érdekeit szolgálhatta.[38]

A m. kir. határrendőrség felállítása egyfajta választ adott a magyar mezőgazdaság poroszutas fejlődéséből adódó nagymérvű kivándorlásra is. A tömeges kivándorlást csak gazdasági, politikai változtatásokkal lehetett volna megakadályozni. Erre azonban a magyar arisztokrácia és burzsoázia nem volt hajlandó. Mivel a kivándorlás oly méretű volt, hogy azt megállítani egyrészt lehetetlen lett volna, másrészt az

37 MTT 1903/VIII. tc. indoklása.
38 Uo.

adott gazdasági rendszert figyelembe véve nem is lett volna célszerű, megpróbálták adminisztratív eszközökkel korlátok közé szorítani.

Az 1903-ban és 1904-ben alkotott kivándorlási törvények végrehajtására a belügyminiszter 1904. április 20-án kiadta a 40 000 sz. rendeletét, mely alapján kezdetben az Adria és a Liverpooli Cunard Steam Ship Co. Ltd. gőzhajótársaságok szállították — szerződéses alapon — a magyar kivándorlókat az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába. Ezen hajók kötelesek voltak magyar személyzetet alkalmazni, a fiumei kikötéseik alkalmával pedig magyar eredetű áruval feltölteni készleteiket. A kivándorlóhajóknak ezen kívül futárpostát, valamint meghatározott súlyig magyar gyárak készítményeinek mintadarabjait is szállítaniok kellett. A szerződésben rögzítették a kivondárlási jegyek árát és az utazási feltételeket. Csupán az Adria hajóstársaság 1904-ben 24 hajót indított, minden egyes hajó fedélzetén 1000 kivándorló utassal.

A magyar és a külföldi hatóságok sem győzték a rengeteg utast. Sokakat nyugateurópai kikötőkbe irányítottak, ahol az újvilágba menő hajókon nagyobb szabad utaskapacitás volt.[39] Hivatalosan 1899-től mérték a kivándorlók számát. 1899-től az első világháborúig — a kormány statisztikai jelentései szerint — a Magyar Korona országaiból közel négy millió ember vándorolt ki.[40]

Kivándorlás tekintetében a m. kir. határrendőrség feladata lett volna ellenőrizni az ország határain túlra történő vándorlást és megakadályozni az illegális kivándorlást. Ezt azonban az első világháborúig nem sikerült teljes egészében elérni.[41]

A m. kir. határrendőrség létrehozása jogi alapjának megteremtése, a törvényhozó testületben, lényegében zökkenőmentes volt. A határrendőrségi törvényjavaslatot a törvényhozás vita nélkül fogadta el. Az országgyűlés elé először 1902. november 9-én került. A m. kir. határrendőrség felállítására vonatkozó törvényjavaslatot együtt tárgyalták az útlevélüggyel, a külföldiek Magyarországon lakhatásával, a m. kir. csendőrség átszervezésével és a kivándorlással. A határrendőrségi törvényjavaslatot a képviselők körében írásos anyagként tették közzé, majd az áttanulmányozást követően a közigazgatási bizottság és az igazságügyi bizottság támogató jelentése után a képviselőház egyhangúlag elfogadta.

A hozzászólások is egyetértő jellegűek voltak, tulajdonképpen részletkérdésekre szorítkoztak. Az egyenruhának nemzeti jelleget kívántak adni a képviselők, illetve felvetették a lehetőségét annak, hogy Eperjesen is állítsanak fel határrendőr-kapitányságot, valamint — bár a törvényjavaslatban, valamint a közigazgatási és igazságügyi bizottság javaslataiban is szerepelt — még egyszer tisztázták, hogy a m. kir. határrendőrség polgári fegyveres testület lesz.

A kormány részéről — az országgyűlésnek a m. kir határrendőrséget is érintő ülésein — a miniszterelnök és belügyminiszter Széll Kálmán mellett jelen voltak a legtekintélyesebb tárcák vezetői: Báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter, Lukács László pénzügyminiszter, Plósz Sándor igazságügyminiszter; az üléseken részt vett még Láng János kereskedelmi miniszter és Cseh Ervin, a horvát—dalmát—szlovén tárca nélküli miniszter is.

A m. kir. határrendőrség felállításáról szóló törvényt 1903. március 11. hagyta jóvá az országgyűlés.[42] Már a törvény 1. §-a leszögezi „...a határrendészeti teendők ellátására állami határrendőrség állíttatik fel.[43] Ezzel a m. kir. határrendőrség — az irányítás vonatkozásában — 16 évvel megelőzte a többi rendőri szolgálati ágat. A magyar rendőrséget teljes egészében először — a proletárdiktatúra kikiáltásakor — a Vörös Őrség keretében államosították.[44]

39 OL BM E 3 626. sz.
40 A magyar kormány hivatalos évi statisztikai közleményei. Bp., 1899—1914. (kivándorlási fejezetek)
41 OL BM R 1909/11 586. sz.
42 Országgyűlés Képviselőházi Naplója. Bp., 1903. március 11-i jegyzőkönyv.
43 MTT 1903/VIII. tc.
44 1919/1. Belügyi népbiztos rendelkezése.

Egységes rendőrség felállítását már az 1848—49-es forradalom idején megkísérelte Szemere Bertalan belügyminiszter az 1848. szeptember 6-án kelt 838 sz. elnöki belügyminiszteri rendeletében. A forradalom leverése azonban megakadályozta a szervezet kialakulását.[45]

A m. kir. határrendőrségről szóló törvényt ugyan már 1903-ban elfogadták, működését azonban az 1905. december 9-i minisztertanácsi határozat alapján csak 1906. január 15-én kezdte meg. Felvetődik a kérdés, miért e hosszú, több éves várakozási idő a törvény létrehozása és végrehajtása között? A választ a kor politikai helyzete adja meg.

A politikai helyzet vizsgálatánál egyaránt figyelembe kell venni a bel- és külpolitikai vonatkozásokat. Belpolitikai téren a Magyar Királyi Határrendőrséget a dualizmus Magyarországa közjogi vitáinak két sarkalatos területe is érintette, a véderővita és a közigazgatás reformjáról szóló viták.

A közigazgatás témájában a különböző elképzelések összecsapása akkor vette kezdetét, amikor a neoabszolutizmus szervei — a kiegyezés értelmében — nem működhettek tovább hazánkban. Felvetődött a kérdés, milyen legyen az új közigazgatás. Végül is a vármegyék — a hagyományokra alapozva — az önkormányzat gyakorlásának, az állami közigazgatás közvetítésének és az országos ügyekkel való foglalkozásnak hármas feladatát látták el.[46]

A vármegyék önállósága és a törvényhatósági jogú, illetve rendezett tanácsú városok, valamint a községek autonómiája a dualizmus időszakában fokozatosan mérséklődött. Az autonómia csökkenését eredményezte többek között az 1876/VI. tc. a közigazgatási bizottságok létesítéséről, továbbá az 1886/XXI. tc., mely a kormány beavatkozásának a provinciális közigazgatás ügyeibe — a korábbi időszakhoz viszonyítva — tág teret engedett, valamint az 1902/III. tc. is, mely a vármegyéktől elvette és a pénzügyigazgatóságokra ruházta a számviteli szolgálatot.

A falvak, városok, és vármegyék önállóságának megnyirbálása, a kormány akaratának erőteljesebb érvényesítése a helyi közigazgatási szerveknél éreztette hatását a hatáskörükbe tartozó rendőrségek irányításában is. A rendőri szervek közvetlen belügyminisztériumi irányítás alá vonásának is voltak szószólói. Elsősorban maguk a rendőrkapitányok. Közigazgatási ankéton és országos értekezleten erőteljesen hangoztatták a véleményüket. Részben az ő kezdeményezésüknek volt eredménye, hogy 1886-tól a rendezett tanácsú városok rendőrkapitányait nem a városi tanács, hanem a főispán nevezte ki.[47]

A kiegyezéstől az őszirózsás forradalomig a rendőrség tekintetében is érvényesült a központosítási tendencia. A centralizációs törekvések azonban csak lassan, fokozatosan valósultak meg, mert a jelenség mögött az uralkodó osztály két rétegének az érdekei húzódtak meg. A gentry-réteg, visszaszorulóban ugyan, de szívósan védte pozícióit az államapparátusban. A decentralizáció híve volt. A nagybirtokos arisztokrácia és a nagyburzsoázia — növekvő súlyának megfelelően — az államapparátus egyre nagyobb területére kívánta kiterjeszteni ellenőrzését. Alapvetően ez a két érdek csapott össze az államigazgatás centralizációja és decentralizációja kérdésében. A rendőrségek államosításának ügye nem volt elválasztható az államapparátus államosításától.

A rendőrségek államosítási folyamatába illeszkedik a Magyar Királyi Csendőrség felállítása is a belügyi tárca közvetlen alárendeltségében, hiszen a m. kir. csendőrséget a rendkívül rossz hatásfokkal működő vármegyei rendőrségek helyett hozták létre a vidék rendőri felügyeletének ellátására.[48]

45 *Pintér István:* Rendnek muszáj lenni. Bp., 1973. 68—71. o.
46 MTT 1870/XLII. tc.
47 MTT 1876/VII. tc.
48 MTT 1881/III. tc.

Természetesen nem a véletlen műve, hanem a politikai erőviszonyok következménye volt, hogy centralizált formájú közbiztonsági szervezet először vidéken az m. kir. csendőrség formájában, Budapesten a fővárosi rendőrségként, illetve a határ mentén a m. kir. határrendőrségként jött létre. A dualista Magyarország ezen területein volt a legfeszítőbb a társadalmi ellentmondás a mezőgazdaság poroszutas fejlődése miatt a parasztság, a munka és a tőke ellentétéből adódóan a proletariátus, valamint a nemzetiségi jogok mérsékelt engedélyezése miatt a nemzetiségi lakosság körében. A helyi és a központi államhatalom szervei ezeken a területeken voltak a leginkább egymásra utalva az elégedetlenkedő tömegekkel szemben.

A Magyar Királyi Határrendőrség kialakulásának körülményeiben az eltérő közigazgatásfejlesztési elképzelések harca mellett jelentős szerepet játszott a véderővita is. A dualizmus kompromisszumának talán legneuralgikusabb pontja volt a fegyveres erők kérdése. A hadsereg tekintetében az uralkodó nem volt rugalmas. Az ellenzék és a közvélemény pedig rendkívül érzékenyen reagált minden, a fegyveres erőkkel kapcsolatos kérdésre. A véderőhöz fűződő nézeteltérések több kormány bukásában is szerepet játszottak.[49]

A véderő kérdésében mindig más területek kerültek az ellentétek előterébe. 1888—89-ben az újoncmegajánlás joga és mértéke, valamint a tiszti vizsga miatt pattant ki vita. 1890-ben a törzstisztek szolgálati alkalmazásába való beleszólás tekintetében éleződtek ki az ellentétek. 1903-ban a létszámemelési javaslat kavart vihart. Az ellenzék ellenjavaslattal élt. A véderő kérdése az 1905—1906-os politikai válságban kicsúcsosodó kormányválság indítékává vált.

A véderő körül zajló viták alapját az érdekek eltérése képezte. Az uralkodó a fegyveres erők feletti minél kiterjedtebb jogkörben látta birodalma egyik biztosítékát. A magyar uralkodó osztály viszont korlátozva érezte hatalmát amiatt, hogy a cs. és kir. hadsereg Magyarországon állomásozó része felett szinte kizárólagosan az uralkodó rendelkezett. A gentry számára a katonatiszti pálya szűkített lehetőségei voltak sérelmesek a cs. és kir. hadseregben. A szegényebb néprétegek sem szívesen teljesítettek szolgálatot az 1848—49-es forradalom leverésében résztvevő hadsereg utódjában. A cs. és kir. hadsereg jellege sérelmes volt a magyar nacionalizmusra nézve is, hiszen a nemzetiségekre irányuló hatás egyik lényeges eszközétől fosztotta meg a magyar kormányt.[50]

A Császári és Királyi Hadsereg ellen széles társadalmi összefogás alakulhatott ki. A Birodalom magyarországi részén állomásozó cs. és kir. hadsereg-résznek magyarosítási kísérletei azonban kudarcot vallottak az uralkodó, a trónörökös és a vezető katonai körök ellenállása miatt. Igaz, ők sem érvényesíthették egyértelműen minden kérdésben akaratukat, mert tekintettel kellett lenniük a magyar kiegyezéssel a magyar kormány számára biztosított jogosultságokra. Az osztrák és a magyar uralkodó osztály érdekei azonban megegyeztek abban, hogy a Birodalom biztonsága, nagyhatalmi helyzete a legfontosabb. Konfliktusokkal, vitákkal, válságokkal terhelve ugyan, de a magyar és az osztrák fél végül is a véderő kérdésében mindig megtalálta a mindkét fél számára elfogadható kompromisszumot.

A m. kir. határrendőrség létrehozásáról szóló törvény születése megelőzte az 1903-as véderővitát. Az érdemi tárgyalások még 1902-ben lezajlottak. A parlamenti szavazás és az uralkodói szentesítés pedig még a véderővita kezdetén keletkezett, amikor a nézeteltérések még egyrészt nem kristályosodtak ki teljesen, másrészt nem mérgesedett el még a vita sem. Az uralkodó ellenvetés nélkül szentesítette a m. kir. határrendőrség létrehozásáról szóló törvényt, hiszen a belügy — és ezen belül a rendőrségek kérdése is — a kiegyezés alapján az osztrák és a magyar kormány hatáskörébe tartozott. Az uralkodót azonban feltehetően nem csupán a magyar országgyűlésnek

49 Magyarország története. I. m. 1328. o.
50 Uo. 522. o.

a kérdésben meglévő illetékessége késztette a törvény szentesítésére, hanem a magyar uralkodó osztállyal e téren egybeeső érdekeinek felismerése is.[51]

A Lajtán innen fokozatosan öltött testet az önálló határőrizeti szakszerv létrehozásának igénye. Rendkívül megnőtt — elsősorban a vasúti határátkelőhelyek kiépítése nyomán — a személy- és teherforgalom a határon.[52] Erőteljes mértékben nőtt — a román magyar határon hagyományosan egyébként is jelentős — kishatárforgalom a határrendezés során kialakult kettősbirtokosok határátlépései nyomán.

A magyarországi kapitalizmus dinamikus fejlődése során — a korábbi időszakhoz képest — sokszorosára nőtt az áruforgalom. A teherforgalom mellett a személyforgalom is soha nem tapasztalt méreteket öltött. A legjelentősebb az amerikai kontinensre irányuló kivándorlás volt. E mellett azonban tömeges határátlépés volt tapasztalható Erdély és Románia határán. Elsősorban a szakismeretekkel rendelkező székelyek települtek át a Havasalföldre és Moldvába, ahol nagy volt a szakemberhiány. Jelentős mozgást hozott létre a határon a bukovinai székelység egy részének áttelepítése is a Délvidékre, illetve az oroszországi és romániai üldöztetések elől kisebb-nagyobb csoportokban érkező zsidó lakosság.[53]

A magyar kormány az 1880-bas években az üldözött zsidó lakosság érdekében külön akciót is kezdeményezett. A galíciai bródi határállomáson fogadták a kormány képviselői a cári diszkrimináció elől menekülőket. Egészségügyi vizsgálat, illetve kezelés után, aki akart, tovább utazhatott Nyugat-Európába, vagy letelepedhetett Magyarországon. Vagyoni helyzetük tisztázása után a vékonypénzű családok kedvezményes áron vásárolhatták meg vonatjegyüket, illetve fejenként 200 kg-ig ingyen szállította poggyászaikat a vasút.[54]

Nem egyszerre és egy tömegben ugyan, de a dualizmus időszakában mégis csak több millió személy lépte át az államhatárt, időnként több ezer fős csoportokban is. A magyar vezető körök szükségét érezték annak, hogy az alapvetően megváltozott határforgalmat ellenőrzésük alatt tartsák.

A dualizmus léte is indokolta a határőrizet erősítését. Ausztria és Magyarország polgárainak ugyan nem volt szükségük útlevélre ahhoz, hogy a Birodalom másik felébe utazzanak, a nyomtatott gondolatokkal azonban már nem volt ilyen egyszerű a helyzet. Gyakran előfordult, hogy az osztrák, vagy a magyar kormány által tiltott forgalmazású sajtóterméket a Lajtán innen, illetve túl készítették el, majd megfelelő ellenőrzés hiányában átjuttatták Magyarország és az örökös tartományok határán.[55]

A határ őrzésének erősítése érdekében kezdetben a meglévő határőrizeti struktúrát gyarapították. Ilyen lépés volt pl. a vámhivatalok számának növelése. Mikor a meglévő szervezetek fejlesztése elégtelennek bizonyult, a határőrizeti részfeladatok ellátásába bevontak más szerveket is. Ilyen volt — más intézkedések mellett — a vesztegintézetek, későbbi nevükön a belépő állomások rendszerének kialakítása, az állami állatorvosi szervezet keretében. Ezek a lépések sem hozták meg a kívánt sikert. Ekkor merült fel az önálló határőrizeti szakszerv létrehozása, mely részben végrehajtja, részben pedig koordinálja, irányítja és ellenőrzi a határőrizetben résztvevő szervezetek munkáját.

A létrehozandó új szervezet feladataiból adódóan, munkája eredményes végrehajtása érdekében, a legcélszerűbb forma a rendőri jellegű testület kialakítása volt. Az új határőrizeti szakszerv rendőrségként történő felállítását tehát egyrészt meghatározta a sajátos, kárpát-medencei fejlődés. Másrészt viszont indokolta a rendőri jelleget a dualizmus jellege is. Az új határőrizeti szakszerv rendőrségként történő létreho-

51 MTT 1903/VIII. tc.

52 *Scott, Eddie:* Mit bizonyítanak az 1880—1913-as export statisztikai adatok! Magyarország valóban csak a Monarchia éléskamrája volt? *Történelmi Szemle*, 1982/3. sz. (táblázatok)

53 *Rácz I.:* A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1899—1914. Debrecen, 1962. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve, 18—22. o.

54 *Parádi József:* A dualista Magyarország határőrizete. (Bölcsészdoktori disszertáció), Egyetemi Könyvtár, 16. o.

55 OL MT 1887. 47—19. sz. MT ülés jegyzőkönyve.

zása ugyanis a magyar uralkodó körök kizárólagos felügyeletét volt hivatva biztosítani. Egy esetleges katonai típusú határőrizeti szakszerv kialakítása esetén az uralkodó minden bizonnyal fenntartotta volna magának alkotmányos jogai gyakorlását ezen szervezetre is.[56]

Az uralkodó szentesítette a Magyar Királyi Határrendőrség felállításáról szóló 1903/VIII. törvénycikket, mert a testület csekély létszáma és fegyverzete nem veszélyeztette a cs. és kir. hadseregnek a fegyveres erőkön és testületeken belül betöltött hegemóniáját. A Magyarország határain szolgálatba lépő új m. kir. határrendőrség egyben hozzájárulhatott a Birodalom határőrizetének egységesítéséhez. Az örökös tartományoknak a külállamokkal közös határain már csendőrség és rendőrség teljesített szolgálatot a vámszervekkel együttműködve. Ezt a formát követhette a magyar gyakorlat is a m. kir. határrendőrség felállításával.

Az 1903-as véderővita azonban kedvezőtlen politikai feltételeket teremtett az új magyar fegyveres testület létrehozásának gyakorlati megvalósításához. A véderő körüli összetűzések lényege az ország határain belül állomásozó hadtestek nemzeti jellegének fejlesztése, vagy ilyen irányú módosításának mellőzése volt. A véderő körül kibontakozó és mind mélyebbé váló kormányzati válság felszámolása érdekében az ischli koronatanácson komolyan szóba jött a katonai megoldás is, mely „Kriegsfall U" hadműveleti tervben öltött testet, amit a vezérkari főnökség hadműveleti irodája dolgozott ki. Ebben a politikai légkörben elhamarkodott lépés lett volna a magyar kormány részéről a m. kir. határrendőrség felállításának kezdeményezése. Ez a lépés az osztrák vezető körökből minden bizonnyal heves reakciót váltott volna ki. Az ellenzék a parlamenti csatározások során megkísérelte ugyan a véderő kérdésével összekötni más belbiztonsági jellegű fegyveres testület — köztük a m. kir. határrendőrség — kérdését is, ezek a kísérletei azonban kudarcba fulladtak.[57]

1905-re változott a m. kir. határrendőrség felállításának megítélése. A megítélésben változást előidéző egyik ok az 1905-ös orosz forradalom volt. Az Osztrák—Magyar Monarchiában tüntetések sora bizonyította a tüntetők rokonszenvét az oroszországi forradalmi eseményekkel. A rendfenntartó szervek jelezték a belügyi tárca vezetőinek, hogy oroszországi illetőségű, forradalmi nézeteket valló személyek tűntek fel a munkásság körében. A forradalmi nézetekkel nem rokonszenvező magyar és osztrák uralkodó osztálynak egyaránt érdeke volt egy új, a „szűrőbetét" szerepét is betöltő határőrizeti szervezet gyors felállítása.

A m. kir. határrendőrség felállítását elősegítő másik ok a nemzetiségek megítélésében rejlik. A „Kriegsfall U" hadműveleti terv feltételezte a nemzetiségek jóindulatú támogatását. Ezzel szemben a horvátok és a szerbek koalíciót hoztak létre, mely felajánlotta szövetségét a magyar ellenzéknek. A szlovákok és a románok nem támogatták ugyan a magyar ellenzéket, de az udvart sem. A nemzetiségek szerepe az udvar szemében kezdett átértékelődni. A vezető körök megítélésében a magyar ellenzék fékentartásának eszközéből a Birodalom felaprózásának lehetséges előidézőivé kezdtek válni.

A Szerbiával kialakuló vámháború is erősítette a m. kir. határrendőrség felállításának esélyeit. A magyar belügyi szervek tartottak a magyarországi délszlávokat célba vevő nacionalista propagandakampánytól, mint ahogy hasonló jelenségek a román vámháború idején is tapasztalhatóak voltak a román nemzetiség körében. Szerbia ekkor már a Monarchia ellenségének számított. A Birodalom katonai körei preventív háborúra készültek ellene. A háborút ugyan magyar részről elvetették, de a határ fokozott ellenőrzésével mindenki egyetértett.[58]

Az uralkodó 1905. október 11-én jóváhagyta 11 határrendőr-kapitány, 18 határ-

56 *Galántai József:* A Habsburg-monarchia alkonya. Bp., 1985. 100—110. o.
57 *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből. Bp., 1963. 34—47. o.
58 *Dolmányos István:* A szerb vámháború és a polgári történetírás. (Tanulmányok Kelet-Európa történetéből) Bp., 1972. 25—31. o.

rendőr-fogalmazó, 9 határrendőr-segédfogalmazó, 10 határrendőr fogalmazó-gyakornok, 11 határrendőr-felügyelő, 21 határrendőr hivatali segédtiszt, 50 határrendőr-biztos és 27 hivatalszolga kinevezését. Ez a 160 fő volt a m. kir. határrendőrség első személyi állománya, mely — a kezdeti létszámhoz viszonyítva — a későbbiek során tekintélyes mértékben növekedett.

A határszéli vármegyék főispánjai már 1905-ben szemrevételezték a határrendőrségi épületnek megfelelő házakat. Megvásárolták, illetve kibérelték a m. kir. határrendőrség jövendő objektumait. A berendezkedést követően a m. kir. határrendőrség 1906. január 15-én kezdte meg szolgálatát.[59]

A Magyar Királyi Határrendőrség struktúrája

A m. kir. határrendőrség szervezeti felépítésére vonatkozóan a belügyminiszter 1905. december 29-én kelt 91 000. sz. körrendelete rendelkezett. A m. kir. határrendőrség — a belügyminisztériumon belüli irányító apparátust leszámítva — két lépcsős volt. Irányító felső szervként a határrendőr-kapitányságok, alárendeltségükben pedig a -kirendeltségek működtek. Kezdetben 11 kapitányság és 24 kirendeltség funkcionált 160 fővel. A kapitányságok élén a határrendőr-kapitány állt. Közvetlen alárendeltjei a kapitányságí hivatal vezetője és a kirendeltségek vezetői voltak. Általában a kapitányságok székhelyén is működtek — kirendeltségnek megfelelő létszámú — határrendőri erők, a kapitányság részeként. A m. kir. határrendőrség szervezeti felépítése — fennállási ideje alatt — lényegesen nem változott. Kisebb módosítást jelentett a határrendőri őrségek szervezése 1908-tól 1912-ig. 1912-ben az őrségeket megszüntették, létszámukat beolvasztották a kapitányságok és kirendeltségek személyi állományába. A volt határrendőri őrségek feladatait a helyi csendőri erők vették át. Bár a m. kir. határrendőrség szervezeti rendszerében jelentős változás nem történt, számottevő mennyiségi fejlesztés tapasztalható. Az 1906-os helyzethez képest a kapitányságok száma 17-re, a kirendeltségeké pedig 41-re emelkedett. A legsűrűbben a szerb és román határon, valamint Bukovina és Galícia irányában helyezkedtek el a határrendőrségi szervek. A legkevesebb szervezeti egység Horvátország, Stájerország, Alsó-Ausztria, Morvaország és Szilézia irányában települt.

A Magyar Királyi Határrendőrség működési területe általában a határtól számított megközelítőleg 40 km-es területsávra terjedt ki. A határőrizettel kapcsolatos nyomozati tevékenységet azonban a m. kir. határrendőrség az egész ország területén köteles volt végezni. Működési területét 29 rendelettel módosították, szinte valamennyi rendelet a működési terület bővítésére irányult. Egyes kapitányságok működési területe nem csak a határ menti vármegyéket, hanem több — a határvonallal nem érintkező — vármegyét is magába foglalt. A m. kir. határrendőrség megalakulásakor működési területe 25 vármegyét, a Monarchia összeomlásakor pedig 30 vármegyét érintett.[60]

A működési terület bővülésével együtt kellett volna járnia a létszám emelkedésének is. Bár a m. kir. határrendőrség létszáma gyarapodott ugyan, de mértéke elmaradt a működési terület növekedésétől. Feladatainak eredményes végzése érdekében erőteljesen támaszkodott a helyi csendőri és rendőri erőkre. A m. kir. határrendőrség személyi állománya 286%-al, 160 főről 466 főre emelkedett. A személyi állomány több kategóriára oszlott.

59 OL min. eln. 1905. 174. sz. BM jelentése a min. eln.-nek.

60 1903: 8. tc. és BK 1906/105 106., 1905/91 000., 1908/54 975., 1908/29 385., 1908/137 453., 1908/149 072., 1909/69 055., 1909/65 135., 1909/53 167., 1909/67 146., 1909/61 163., 1910/33 614., 1910/17 317., 1910/78 248., 1910/99 373, 1911/56 820., 1911/62 907., 1911/92 962., 1911/62 907., 1911/92 962., 1911/62 907., 1911/156 034., 1912/58 320., 1912/46 004., 1912/38 618., 1912/1 590., 1912/177 120., 1912/98 313., 1912/85 558., 1913/45 857., 1913/49 202., 1913/68 097. 1913/88 874., 1913/130 579., 1913/150 546, 1913/154 127., 1913/152 659., 1914/1 432., 1915/4 635., 1916/558., 1917/138, 235., 1918/95 462. sz. BM rendeletek.

„...a határrendőrség személyzete négy csoportra oszlik, és pedig
intézkedő személyzet,
végrehajtó személyzet,
szolgaszemélyzet csoportjára.

Az intézkedő személyzethez tartoznak a forgalmazói kar tagjai, akik mint hatósági tagok járnak el és a bűnügyi nyomozásban önálló intézkedésre vannak feljogosítva.

A végrehajtó személyzethez tartoznak: az oktató-felügyelő, detektív-felügyelő, polgári biztosok, az altisztek, végül a felügyelői, írnoki, segédtiszti és biztosi személyzetből azok, akik a nyomozó szolgálatra való kiváló alkalmasságuknál fogva a kapitányságí vezető felterjesztése alapján a belügyminiszter által a végrehajtó személyzethez soroltatnak. A végrehajtó személyzet tagjai bűnügyi nyomozásoknál mint rendőri közegek járnak el.

A kezelő személyzethez tartoznak az előbbi csoportba nem sorolt felügyelők, írnokok, hivatal tisztek, hivatali segédtisztek és biztosok, végül a napidíjasok, akik az irodai szolgálatot végzik.

A szolgaszemélyzethez tartoznak a valóságos és napibéres hivatalszolgák."[61]

A mai tiszti rendfokozatnak a fogalmazói karon belüli címek feleltek meg. Legalacsonyabb a fogalmazó-gyakornok volt, őt követte a segédfogalmazó és a fogalmazó, valamint a főfogalmazó. A kirendeltségek élén általában főfogalmazók álltak. A m. kir. határrendőrség tisztikarán belül törzstiszti rang jellegével bírtak a határrendőr-kapitányok és a határrendőr-tanácsosok. A határrendőrség teljes személyi állományát a belügyminiszter nevezte ki.

A határrendőr-tanácsosok az egész határrendőrség szolgálati teendőinek irányítását végezték. A határrendőr-kapitány felelős volt a kapitányság törvényes működéséért. A kapitányság valamennyi beosztottjának munkakörét a határrendőr-kapitány állapította meg. A kapitányságon belüli áthelyezést ő engedélyezte. A kapitányságok közötti áthelyezések esetében a belügyminiszter jóváhagyása volt szükséges. A fogalmazói személyzet általában irodai munkát végzett, szervezett, irányított a kapitány utasítása szerint. Közvetlenül a kirendeltségvezető, illetve a kapitány alárendeltségébe tartoztak. A felügyelők végezték a nyomozások gyakorlati végrehajtását és az útlevelek kezelését, őket a detektívfelügyelő irányította. Az oktatófelügyelő végezte a fogalmazói karon kívüli állomány folyamatos képzését. A polgári biztosok a határrendőr-kapitányság határszakaszának egy részéért voltak felelősek. Mivel egy főre több 10 km-nyi határszakasz jutott, munkájukat csak a helyi csendőri erők bevonásával tudták végezni, felhasználva a helyi lakosság azon rétegeit, akik némi díjazás ellenében adatokat szolgáltattak a tudomásukra jutott tiltott határátlépésekre vonatkozóan. A kapitányságok esetében a kapitányságí hivatalvezető, kirendeltségek esetében pedig a kirendeltségvezető közvetlen vezetésével dolgoztak a hivataltisztek, hivatali segédtisztek és az írnokok. Ők irodai munkát végeztek, és a kézbesítési teendők ellátása is feladatuk volt. A határrendőr biztosok feladata sorompóőrség, az útlevélellenőrzésre kijelölt helység előtti őrség, a „tolonczok" és letartóztatott egyének kísérete, a foglyok őrizete, a magasabb rangú határrendőrök szolgálati tevékenységének fegyveres biztosítása, a kisebb irodai munkák végzése és kivételes esetben a kézbesítés lehetett. A szolgaszemélyzet kétkezi munkát végzett (takarítás stb).

A határrendőr-kapitányságok személyi állományának tagjai természetesen csak a rendszerrel lojális személyek lehettek. A korabeli képesítési követelmény a határrendőr-kapitányok részére a jogi diploma birtoklását írta elő. A határrendőrség tisztikarának a Ludovika Akadémia, vagy a jogi egyetem mellett működő — a mai államigazgatási főiskolának megfelelő — iskola diplomájával kellett rendelkeznie.

61 BK 1912/58 320. sz. BM rendelet

A felügyelőktől főgimnázium, vagy főreáliskola, illetve ezen középiskolákkal egyenrangú kereskedelmi iskola, vagy katonai iskola végzését követelték meg. A gyakorlatban azonban a tisztikar döntő többsége jogtudományi egyetemi végzettséggel, a felügyelők pedig általában gimnáziumi végzettséggel rendelkeztek.[62]

Ebben az időben a képesítési követelményeknek megfelelő iskolákat az úri középosztály fiainak volt módjukban elvégezni. Oda szegényebb származású csak rendkívül ritka kivételként kerülhetett be. Ily módon a képesítési követelmény által biztosítva volt a megfelelő osztályjelleg a m. kir. határrendőrség vezetésében. Mivel a kérdéses iskolákban a tanítás magyar nyelven folyt, a nemzetiségek — a nyelvi korlátok miatt — ki voltak onnan zárva. Azon nemzetiségi származású fiatalok, akik ezekbe az oktatási intézményekbe bekerültek, szintén a vagyonos réteg tagjai voltak. A magyar uralkodó osztály gondosan ügyelt arra, hogy a nemzetiségi származásúak még akkor se, vagy csak rendkívül kis létszámban juthassanak be az államapparátusba, ha az előírt képesítési követelményekkel rendelkeztek. Velük szemben a törvényekben le nem írt, de a gyakorlatban alkalmazott elvárás volt, hogy asszimilálódjanak a magyarsághoz, vagy legalábbis a kormány politikájához lojálisak legyenek. A magyarországi nemzetiségeknek a kiegyezéstől az első világháborúig egyik sarkalatos követelése volt, hogy a nemzetiségi területeken a nem magyar ajkú lakosság létszámának megfelelő arányban kapjanak képviseletet az államapparátusban. Ennek a követelménynek azonban a magyar uralkodó körök sohasem tettek eleget. Ez a helyzet volt érvényes a m. kir. határrendőrség nemzetiségi összetételére is. A m. kir. határrendőrség működési területének zöme a történelmi Magyarország olyan részein terült el, ahol a lakosság döntő többsége nemzetiségi származású volt, ugyanakkor a m. kir. határrendőrség személyi állománya szinte teljes egészében a magyar etnikumhoz tartozott.[63]

A m. kir. határrendőrség legénységi állományába a felvételi követelmények között első helyen állt a magyar állampolgárság és a feddhetetlen előélet, valamint a magyar nyelvnek szóban és írásban való bírása. Felvételi követelmény volt még a legénységi állomány részére legalább három évi katonai, vagy csendőri, illetve együttes szolgálat, az egészséges testalkat, a 40 évet túl nem haladott életkor és végül a rendezett anyagi viszonyok. Előnyben részesítették azokat a pályázókat, akik a magyar nyelven kívül valamelyik nemzetiség nyelvét is beszélték. A m. kir. határrendőrséghez pályázókat próbaidőre vették fel, a próbaidő eredményes leszolgálása után véglegesítették őket a testületnél. A próbaidős határrendőröket először három hónapig tartó tanfolyamra vezényelték. A tanfolyamon a határrendőri szolgálathoz szükséges elméleti tudást sajátítottak el[64]

„Az elméleti oktatás a következő anyagot öleli fel:

1. A határrendőrségre,
2. az útlevélügyre,
3. a kivándorlásra,
4. a külföldiek lakhatására vonatkozó törvények, utasítások és rendeletek,
5. a bűntettekre, vétségekre és kihágásokra vonatkozó törvények (csak vázlatosan)
6. a kihágási eljárás (csak vázlatosan),
7. az 1889. évi 130 000 BM körrendelettel kiadott rendőri nyomozási utasításnak a határrendőri szolgálatnál szükségelt részei,
8. toloncz szabályzat,
9. a kapitányságok területének földrajza, különös tekintettel a főbb közelkedési vonalakra,
10. balesetek alkalmával elsősegélynyújtás,

62 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet
63 *Pölöskei Ferenc:* Kormánypárti politika és parlamenti ellenzék 1910—1914. Bp., 1980. 127—136. o.
64 BK 1906/128 000. sz. BM rendelet

11. jelentések szerkesztése és végül
12. a fegyverzet ismertetése, használatának módja és karbantartása"[65]

Az elméleti oktatás végén a próbaidős határrendőrök vizsgát tettek, melyen — tudásuktól függően — „igen alkalmas, alkalmas, nem alkalmas" elbírálásban részesültek. A „nem alkalmas" eredménnyel vizsgázókat elbocsátották. Az elméleti vizsga előtt a próbaidős határrendőrök nem voltak szolgálatba beoszthatók. A vizsga után hat hónapos gyakorlati próbaszolgálatot teljesítettek. A hat hónap letelte után az illetékes kapitányságvezető előterjesztést tett a belügyminiszternek a próbaidős határrendőr véglegesítésére, vagy elbocsátására, illetve a próbaszolgálat idejének meghosszabbítására.

A véglegesített határrendőrök részére hetenként kétszer minimálisan egy-egy órás ismétlő-rendszerező képzést tartott az oktatófelügyelő, vagy a tiszti állomány megbízott tagja.[66]

„A határrendőrök, ha az elméleti vizsgálaton »igen alkalmas« osztályzatot nyertek két, ha »alkalmas« osztályzatot nyertek három évi szolgálat után rendőrbiztosi vizsgálatra jelentkezhetnek, s ha ezen vizsgálatot sikerrel letették és ha előjegyzésbe vétetnek, az üresedésbe jövő határszéli rendőrbiztosi állásokra kizárólagos igényt nyerhetnek."[67]

A m. kir. határrendőrség fegyveres, egyenruhás szervezet volt. Egyenruhájuk 1909-ig megegyezett a budapesti államrendőrség ruházatával, azzal az eltéréssel, hogy mellszámot nem viseltek. 1909 után a m. kir. határrendőrségnél új egyenruhát rendszeresítettek, melyet a Monarchia összeomlásáig használtak. A fegyverzet a m. kir. csendőrségével volt azonos. A forgópisztolyokat azonban nem folyamatosan — mint a m. kir. csendőrségnél —, hanem egyszerre, az új egyenruha kibocsátásakor cserélték fel Frommer pisztolyokra. A szíjazat és a kard azonos volt a m. kir. csendőrségével. Karabélyt csak a határrendőrségi őrségek használtak 1908-tól 1912-ig. A határrendőri őrségek részére Kropacsek típusú karabélyokat már nem rendszeresítettek, őket Mannlicher ismétlő karabélyokkal szerelték fel. A határrendőri őrségek megszüntetésekor a karabélyokat a m. kir. csendőrségnek adták át.

A határrendőr-kapitányságok speciális részét képezte az egészségügyi szolgálat. A balkáni, rendkívül rossz egészségügyi helyzet következményeként Magyarországra az 1890-es évek végén és az 1900-as évek elején több ízben behurcolták a kolerát. Mivel ebben az időben a m. kir. belügyminisztérium hatáskörébe tartozott az egészségügy irányítása, a belügyminiszter 1911. április 27-én elrendelte a határállomásokon a kötelező orvosi vizsgálatot. A vizsgáló állomások élén orvosok álltak. Jogukban állt a veszedelmes fertőző betegség gyanújába került utasokat feltartóztatni és karanténban elhelyezni. Munkájukhoz a megfelelő hatósági támogatást a melléjük beosztott határrendőr biztos és határrendőrök illetve csendőrök nyújtották.[68]

A vizsgáló állomásokat ellátták:

„a) ápolóval, fertőtlenítővel,
b) helységekkel, amelyekben az orvosi vizsgálat, a gyanús betegek elkülönítetten való megfigyelése, elhelyezése és ápolása, továbbá személyi és tárgyi fertőtlenítés foganatosítható legyen,
c) betegszállító eszközökkel,
d) fertőtlenítő készülékekkel és szerekkel."[69]

A vizsgáló állomást egészségügyi szempontból a törvényhatósági tiszti főorvos, eljárási vonatkozásban pedig az illetékes főszolgabíró ellenőrizte.

A m. kir. határrendőrség személyi állománya körében szigorú, katonás fegyelem

65 Uo.
66 Uo.
67 Uo.
68 BK 1911/62 647. sz. BM rendelet
69 Uo.

uralkodott, amely azonban nem volt mentes az osztályalapokon nyugvó előjogoktól. A korabeli fegyelmi szabályzat alapján eljárás volt indítható a m. kir. határrendőrség fogalmazói karának tagjai ellen:

„a) ha hanyagul vagy egyáltalán nem teljesíti a törvényben, szolgálati szabályzatban, vagy egyéb kormányrendeletekben megszabott kötelességét, vagy annak teljesítésére a betegség esetét kivéve képtelennek bizonyult;

b) ha botrányt okozó erkölcstelen vagy oly életet él, mely által a hivatalos állást megillető tiszteletre és bizalomra méltatlanná válik, ha ily nemű kihágást követ el;

c) ha a büntető törvények megtorló rendelkezése alá eső cselekményt követ el;

d) ha feljebbvalói iránt tiszteletlenül viselkedik, vagy a hivatalos engedelmességet megtagadja;

e) ha a közönség irányában törvény-, szabályellenes vagy durva magaviseletet tanúsít."[70]

A legénység esetében a fegyelmi vétség köre kibővült még:

„f, ittasság és gyávaság,

g) hivatalos ügyekben ajándék elfogadása, általában megvesztegethetőség vagy részrehajlás;

h) társakkal való összeférhetetlenség;

i) ruházat és fegyverzet elhanyagolása és végül

j) könnyelmű adósság csinálás eseteiben."[71]

A kapitányságok és kirendeltségek vezetői az alájuk rendelt legénységet, kisebb fegyelmi vétségek eseteiben — szóbeli kihallgatás alapján — a fegyelmi eljárás mellőzésével meginthették, dorgálhatták és tíz koronáig terjedő pénzbírsággal sújthatták. Más esetekben a fegyelmi eljárásokat mindenkor kivizsgálásnak kellett megelőznie. A vizsgálatot a tiszti személyzet ellen a belügyminiszter, vagy a főispán, míg a nem tiszti személyzet ellen a határrendőr-kapitány rendelhette el. Gondosan vigyáztak arra, hogy az úri középosztályhoz tartozó tisztek ügyei ne kerüljenek ki a nagyközönség elé. A tisztek ellen a vizsgálatot a belügyminisztériumból kiküldött megbízott, vagy a közigazgatási bizottság egy tagja végezte. A legénységi állománynyal szemben már nem voltak ilyen körültekintőek. Elégségesnek tartották, ha a kapitányság jogi végzettségű tisztje folytatta le a kivizsgálást. Fegyelmi határozatra a nem tiszti állomány irányában a határrendőr-kapitány, a közigazgatási bizottság fegyelmi választmánya, illetve a belügyminiszter volt jogosult. Tisztek esetében csak az utóbbi kettőnek volt határozati joga.[72]

A korabeli fegyelmi eljárás egyik érdekessége volt, hogy a határrendőr-kapitány beosztásától és vétségétől függően bármely beosztottját megbírságolhatta 40—100 koronáig, mely ellen fellebbezni nem lehetett, de évente maximálisan négy alkalommal volt kiszabható.

A Magyar Királyi Határrendőrség szolgálati feladatai

A m. kir. határrendőrség feladatait a felállítását elrendelő törvény 15 pontban határozta meg:

„a) a határon átkelők figyelemmel kísérése, a határ mentén felmerülő, államrendészeti szempontból fontosabb mozzanatokról és eseményekről tájékozás szerzés és az észlelteknek az illetékes hatóságokkal való közlése;

b) a külföldiek bejelentésére és lakhatására vonatkozó szabályok végrehajtása;

c) a kémkedés megakadályozása, esetleg a kémek letartóztatása;

70 BK 1906/128 000. sz. BM rendelet
71 Uo.
72 Uo.

d) a szomszédos állam lakói részéről személyek és tárgyak ellen jöhető erőszakos támadás meggátlása, különösen pedig a katonai védművek, az ország határának megjelölésére szolgáló határjelek, jelzők, katonai vagy polgári hatóságok által felállított földmérési jelek megrongálásának, megsemmisítésének vagy megváltoztatásának megakadályozása és feljelentése;

e) kitiltott, rendőri kifogás alá eső és magukat igazolni nem tudó gyanús egyéneknek az állam területére belépésben való megakadályozása;

f) nyomozott, vagy valamely büntető cselekménnyel gyanúsított, s a törvények vagy a fennálló szabályok értelmében előzetesen letartóztatható egyéneknek a határszélen való letartóztatása;

g) a határszélen letartóztatott a tolonc szabályok rendelkezései alá eső egyének eltoloncolása, külföldről érkező toloncok átvétele és tovább indítása;

h) fegyverek, lőszerek és hadiszerek ki- vagy bevitelének ellenőrzése, valamint tilalom esetén ilyenek és más tárgyak kivitelének és behozatalának megakadályozása,

i) hadköteles egyének kiszökésének megakadályozása;

j) nőcsempészet meggátlása;

k) határszéli vasúti és gőzhajó állomásokon az államrendőri és közbiztonsági teendők ellátása s a közegészségügyi szabályok betartásának ellenőrzése;

l) határszélén lévő szállodák, vendéglők, korcsmák, kávéházak és egyéb nyilvános helyek ellenőrzése;

m) azon határvonalon, ahol útlevél kötelezettség áll fenn az útlevelek vizsgálata, határátkelési igazolványok kiállítása;

n) az útlevél szabályok áthágása, tilos visszatérés, nőcsempészés, a külföldiek bejelentése és lakhatására vonatkozó szabályok megszegése által elkövetett kihágások eseteiben I. fokon való rendőri büntető bíráskodás;

o) a csempészet megakadályozásában való közreműködés és az erre hivatott közegek támogatása."[73]

A m. kir. határrendőrség működését részletesen belügyminiszteri utasítás szabályozta, mely tartalmazta a hatóság célját, szervezetét és a határmenti közbiztonsági teendőit. A m. kir. határrendőrség működésére vonatkozó utasítás 77 oldalon hét fejezetből és 117 paragrafusból állt és a kor színvonalán teljes részletességgel tárgyalta a fegyveres államhatalmi szerv működésének szabályait. Lényegében a mai értelemben vett szolgálati szabályzat elődjének tekinthető. Mivel ebben az időben a rendőrséget egészében még nem államosították és az első központilag irányított országos méretű rendőri szerv a m. kir. határrendőrség volt, ez a miniszteri utasítás lényegében az állami keretek közt működő rendőrség első szolgálati szabályzatának tekinthető. Az utasítás első fejezete a m. kir. határrendőrség szolgálati jellegű teendőivel, a második fejezet a m. kir. határrendőrség illetékességével és más hatóságokhoz fűződő viszonyával, a harmadik fejezet a m. kir. határrendőrség szervezetével, negyedik fejezete a m. kir. határrendőrség eljárásánál irányadó joggyakorlat alkalmazásával és a határszéli rendőrkapitányságok vezetésével, belső ellenőrzésével, valamint a fegyverhasználattal, az ötödik fejezet a fegyelmi eljárással, a hatodik fejezet az ügyvitellel, mely alatt elsősorban a hivatalos okmányok bürokratikus jellegű kezelését értették, a hetedik fejezet a pénz és egyéb értékek kezelésével foglalkozott.[74]

Az utasítás fejezeteit átvizsgálva képet kaphatunk a Monarchia magyarországi határrendőrségének állapotáról. A szolgálati teendők ellátása terén nagy jelentőséget tulajdonítottak az államellenes izgatást tartalmazó nyomtatványok csempészésének, a kémkedés megakadályozásának. Bizonyára érdekességként hat a mai em-

73 MTT 1903/VIII. tc.
74 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet melléklete

berre, hogy a m. kir. határrendőrség feladata volt — a katonai galambposta-állomásokon lévő madarak kivételével — a postagalambok összeírása és figyelemmel kísérése is. A kor szomorú realitása volt a tömeges kivándorlás. Ezt az állam nem gátolta, azonban a határon engedély nélküli az ún. titkos ügynökök által történő átjutás megakadályozása külön feladatként jelentkezett. A polgári biztosok olyan hatalmas határszakaszokkal rendelkeztek, melyet nem tudtak kielégítően átfogni. A határon számtalan titkos út, ösvény vezetett keresztül. Ha egy titkos kivándorlási ügynököt sikerült elfogniuk, rövid időn belül más utakon más ügynökök szervezték az illegális kivándorlást. A határforgalom jellegére enged következtetni az is, hogy megtiltották a szerb majom- és medvetáncoltatók Magyarországra történő bebocsátását. A m. kir. határrendőrség közegeinek különös figyelmet kellett fordítani arra is, hogy a kivándorlás leple alatt rejtőző leánykereskedőket elfogják.[75]

A határforgalom ellenőrzése mellett — működési területén — a közbiztonsági teendőket is a m. kir. határrendőrség látta el. A közbiztonsági szolgálat a személyi és vagyonbiztonság megóvására és az azok ellen elkövetett büntetendő cselekmények nyomozására terjedt ki. A m. kir. határrendőrséget — a többi rendőrségtől eltérően — speciális jogokkal ruházták fel. „A m. kir. határrendőrség közegei kötelesek a határon illetőleg a határszélen lévő összes nyilvános helyeken... minél gyakrabban megfordulni, az ott tartózkodókat figyelemmel kísérni. E célból korcsmákban, csárdákban kéjházakban és azokban a nyilvános vagy a közönségnek nyitva álló helyiségekben, melyekben tiltott szerencsejátékot űznek, vagy amelyek bűntetteseknek rendszerinti rejtekhelyéül szolgálnak, kihágás esetében is bírói határozat nélkül bármikor megjelenhet és házkutatást tarthat."[76]

A közbiztonsági teendők természetesen a m. kir. határrendőrségnek csupán részfeladatát képezték és e feladat ellátása során az első világháborút megelőző években egyre erőteljesebben támaszkodott a működési területén állomásozó csendőri erőkre. A m. kir. határrendőrségnek — mint határőrizeti szakszervnek — fő feladata a határforgalom ellenőrzése volt. Ennek során ún. kül- és belszolgálatot látott el. Külszolgálat alatt értették azt a szolgálatot, amit szabadban, vagy járművön teljesítettek, belszolgálatnak pedig az épületben végzett hivatalos elfoglaltságot tekintették.[77]

A külszolgálat nemei voltak:

„I. Portyázó (mozgó)

II. Állószolgálat (helyi) és

III. Mozgó vonat (hajó) ellenőrzés.

Portyázó szolgálat alatt a következő szolgálatok értendők:

Vezénylések, helyettesítések alkalmával ténylegesen útban eltöltött napok, áthelyezési, fogolykísérési és az állomás helyétől legalább 6 km távolságot meghaladó mindennemű oly szolgálat, amely az álló szolgálat fogalma alá nem tartozik.

Állószolgálat alatt a távolság figyelmen kívül hagyásával a következők értendők: vezénylés (helyettesítés), határkapunál, vasúti, hajóállomásnál, csónak- kompátkelési helynél, továbbá az állomáshelytől 6 km-en belül teljesített mindennemű külszolgálatot.

Mozgó vonat (hajó) ellenőrzése alatt mindennemű a mozgó vonaton (hajón) teljesítendő szolgálat értendő."[78]

A végrehajtó szolgálat mellett a határrendőrségi hivatalok is folyamatosan működtek. Ma már, a nyolc órás munkanap és a szabad szombat légkörében, furcsán hat, hogy a kapitányságí hivatal a hét minden napján üzemelt. A hivatalos órák

75 OL BM R 11 560. sz. Pancsovai határrendőr-kapitány jelentése a belügyminiszternek.
76 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet
77 BK 1910/66 733. sz. BM rendelet
78 Uo.

száma hétköznap hat, vasárnap és ünnepnap négy óra volt, ezen kívül pedig állandó ügyeleti szolgálatot szerveztek.[79]

A m. kir. határrendőrség tagjait — szolgálatuk ellátása során — fegyverhasználati jog illette meg, melynek keretében joguk volt fegyvert használni:

„1. jogos védelem gyanánt, a tettestől veszélyesen megtámadtatik;

2. ha életét vagy testi épségét komolyan fenyegető támadással oly körülmények között fenyegetik, hogy annak bekövetkezésétől alaposan tarthat;

3. a szolgálatának teljesítése közben oly tettleges ellenszegülésre talál, mely azt meghiúsítaná s az ellenszegülés legyőzésére már alkalmazott minden kíméletesebb eszköz sikertelen maradt;

4. ha a fegyver használata életükben vagy testi épségükben megtámadott harmadik személy megmentésére, vagy megvédésére szükséges."[80]

A fegyverhasználati jog fenntartása mellett a határrendőrség 1912 után a külszolgálatok közül csak a mozgó járművön teljesítendő szolgálatot látta el, a külszolgálat többi nemét átadta a m. kir. határszéli csendőrségnek. Ezzel egyidőben azonban a m. kir. határrendőrség nyomozati munkáját erősítették. E feladat végzésére megfelelő jogalapot nyújtott az 1909-ben született új BM rendelet, mely rendezte a m. kir. határrendőrség nyomozati tevékenységét.[81]

A m. kir. határrendőrség a hírszerző, operatív munka segítéséből is kivette a részét. A határrendőr-kapitányságok és kirendeltségek el voltak látva az elhárítás által felfedett külföldi hírszerző ügynökök listájával. Útlevélellenőrzések alkalmával a listán szereplő személyeket vagy letartóztatták, vagy a határrendőrség nyomozói megkezdték a figyelésüket, amit később a budapesti rendőrségnek, vagy más szerv illetékeseinek adtak át. De nem csak előre meghatározott személyek felbukkanása esetén folytattak figyelést, kiterjesztették a tevékenységüket mindenkire, akit gyanúsnak találtak, de a letartóztatáshoz nem rendelkeztek megfelelő alappal. A szocialista agitációt folytató személyek a kémekkel azonos elbírálás alá kerültek.[82]

Az ellenséges hírszerzők kiszűrése mellett segítséget nyújtottak a cs. és kir. hadsereg felderítő osztályainak ügynökök szervezéséhez is. A területileg illetékes hadtesttörzs vezérkari osztálynak keretében működő felderítő főállomást értesítették azon személyekről, akik a határon rendszeresen átjártak és véleményük szerint alkalmasak voltak információ szállítására a felderítő főállomás és a szomszédos országba telepített rezidentúra között. A katonai elhárítás, a felderítő munka eredményes segítésének honorálásaként a Császári és Királyi Hadsereg hadtest törzsei mellett működő felderítő főállomás vezetők több ízben tettek javaslatot határrendőrkapitányságok és kirendeltségek vezetőinek legmagasabb szintű elismerésére.[83]

A m. kir. határrendőrség maga is végzett felderítést. Egyrészt megpróbálta kikérdezni a határon átkelő utasokat, másrészt megbíztak egyes személyeket, hogy a határ túloldalán a lakosság hangulatát, a közlekedési és hírközlő hálózatot, valamint az ott található katonai, határőrizeti erőket kipuhatolják. Ennek során egyes esetekben sor került a határ mentén szolgálatot teljesítő szerb, vagy román hivatalnokok, vasutasok, katonák stb. lepénzelésére és beszervezésére.[84]

A m. kir. határrendőrség feladatát képezte még a határátkelőhelyen be-, vagy kilépő fontosabb személyek, az uralkodóház tagjai stb. személyi biztonságának szavatolása is. A biztosítási feladatokat a m. kir. csendőrséggel szorosan együttműködve

79 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet melléklete
80 BK 1906/128 000. sz. BM rendelet
81 BK 1909/76 338. sz. BM rendelet
82 OL BM R 1912/921. sz. Temesvári határrendőr-kapitány távirata a fővárosi rendőrség részére szerb diákok Budapestre látogatásáról.
83 OL BM R 1912/3 404 .sz. Zágrábi felderítő főállomás kitüntetési javaslata az újvidéki határrendőr-kapitány elismerésére.
84 OL BM R 1914/11 106. sz. A pancsovai határrendőr-kapitány jelentése a túloldali lakosság hangulatáról a határrendőr-főnöknek.

hajtották végre, mert a m. kir. csendőrség feladata volt a határállomástól az ország belseje felé az exponált személyek menetvonalának biztosítása.[85]

A határforgalom vonatkozásában már ebben az időben is megkülönböztettek tranzit, távolsági és kishatárforgalmat. A m. kir. határrendőrség felállításakor kiadott rendeletek — a kialakult szokásra hivatkozva — már nem tették szükségessé útlevél kibocsátását a határ mentén lebonyolódó és a szomszédos országok belsejébe illetve távolabbi országokba nem utazók részére. A határszéli forgalomban résztvevőknek „határszéli úti igazolványt" adtak, melynek illetékessége a határvonaltól számított 40 km volt. Ezen útiokmányokat Romániának és Szerbiának a Monarchiával közös határszakaszára bocsátották ki, melyet a területileg illetékes határrendőrkapitányságok és -kirendeltségek vezetői, a szolgabírák, valamint kijelölt csendőrparancsnokok állítottak ki. A határszéli forgalomban tilos volt részt venni azoknak, akik a véderőtörvény értelmében külföldre távozásukban korlátozva voltak, vagy akik büntető eljárás alatt álltak, illetve büntetésük letöltését még nem kezdték meg, a feltételesen szabadlábon lévőknek, valamint a kivándorlási célzattal jelentkezőknek és a felügyelet nélküli kiskorú leányoknak.[86]

A tranzitutasok útiokmányait és a távolsági forgalomban résztvevő utasok útleveleit 1912-ig a m. kir. határrendőrség ellenőrizte, illetve kezelte. A határszéli úti igazolványokat a m. kir. határszéli csendőrség is kezelhette, majd 1912 után az útlevelek egy részét is a m. kir. csendőrség ellenőrizte. A határszéli úti igazolványok és az útlevelek vizsgálatának módja teljes egészében megegyezett. A korabeli útlevélkezelőkkel szemben felállított munkamorál követelménybe beletartozott a gyors és pontos útiokmánykezelés, az udvarias, de határozott viselkedés az utasokkal szemben. „Az útlevelek és úti igazolványok vizsgálatára jogosult hatóságok és közegek az útlevelek és úti igazolványok felmutatását minden utastól mikor ezek be-, vagy kilépnek szigorúan megkövetelni és azokat megvizsgálni kötelesek. Eljárásukban azonban előzékenységet és tapintatot tanusítani, az utasokat minden felesleges zaklatástól megkímélni és az útlevelek s úti igazolványok vizsgálatát oly gyorsan teljesíteni tartoznak, hogy az utasok — ha akadály fenn nem forog — útjukon késedelmet ne szenvedjenek.

Az útlevelek és úti igazolványok az e célra szolgáló szolgálati bélyegzővel bélyegzendők."[87]

Tranzitutasok esetében a Monarchia hatóságai csupán érvényes vonatjegyhez ragaszkodtak. „Oly külföldiek, akik közvetlen vasúti jeggyel a magyar korona országainak területén kivül fekvő helyről jönnek és ezen területén kívül eső helyre megszakítás nélkül utaznak, ha nem gyanúsak, átbocsátandók a határon útlevél vagy útiigazolvány nélkül is."[88]

A m. kir. határrendőrség tisztviselői azonban a gyanú megítélésében néha elvetették a sulykot és az alapvető udvariassági szabályok mellőzésére ragadtatták magukat. A gyékényesi határállomáson 1910-ben a Császári és Királyi Hadsereg zárai felderítő főállomásának megbízottját gyanúsnak találták, ezért feltartóztatták, tettlegesen bántalmazták és minden különösebb indok nélkül egy napig elzárták. Csak kilétének tisztázása után engedték szabadon. Filip Filipovics hírszerző a Császári és Királyi Hadsereg illetékes szervei által támogatott panasszal fordult a magyar belügyminiszterhez.[89]

A határforgalom ellenőrzésével több rendelet foglalkozott, melyek tiltották az ilyen durva bánásmódot. A határforgalomra vonatkozó rendelet volt a belügymi-

85 OL BM R 1912/545. sz. A brassói csendőrkerület-parancsnok jelentése a BM rendőri osztály részére a román uralkodó átutazásának biztosításáról.
86 BK 1904/71 500. sz. BM rendelet
87 Uo.
88 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet
89 OL BM R 1910/996. sz. A soproni határrendőr-kapitány jelentése Filip Filipovics panaszának kivizsgálásáról.

niszter 1904. 71 500. sz. rendelete, mely az útlevelek vizsgálatával, az útiigazolványok kiállításával és a forgalmi adatok gyűjtésével foglalkozott. E mellett azonban „Utasítás a határrendőrségről szóló 1903/VIII. tc. végrehajtása tárgyában" kiadott belügyminiszteri rendelet is tartalmazta a határforgalomra vonatkozó szabályokat. A határforgalom ellenőrzése sokban hasonlított a ma is érvényben levő gyakorlathoz. Természetesen vannak eltérések, melyek elsősorban az Osztrák—Magyar Monarchia osztályjellegéből és az azóta bekövetkezett gazdasági, technikai, társadalmi fejlődésből és a szomszédos államokhoz fűződő internacionalista kapcsolataink kialakulásából adódnak.

A határforgalom ellenőrzése vonatkozásában a határszéli hatóságok feladata volt:

„a) a határon átkelők figyelemmel kísérése és a határforgalom ellenőrzése,
b) a határszéli úti igazolványok kiállítása,
c) útlevelek és úti igazolványok vizsgálata,
d) határforgalmi adatok gyűjtése."[90]

A Magyar Királyi Határrendőrség viszonya a vármegyei közigazgatáshoz és a társ fegyveres testületekhez

A m. kir. határrendőrség viszonya a vármegyei közigazgatáshoz és a társ fegyveres testületekhez sajátos volt. Szolgálati tekintetben a m. kir. határrendőrség közvetlenül a belügyminiszter alárendeltségébe tartozott. Azonban a határrendőr-kapitányságok a területileg illetékes vármegye főispánjának, a kirendeltségek pedig a szolgabíráknak a határőrizettel kapcsolatos — korabeli szóhasználattal élve — megkereséseit kötelesek voltak végrehajtani. Az illetékességét a m. kir. határrendőrség egységeinek vezetői maguk döntötték el. Ha a m. kir. határrendőrség és a helyi közigazgatás, illetve rendőrhatóság között mégis hatásköri nézeteltérésre került sor, abban a belügyminiszter döntött. Az államszervezet hierarchiájában a határrendőr-kapitány a megyei főszolgabíróval, illetve a városok rendőrkapitányaival állt azonos szinten.[91] Az a gyakorlat érvényesült, hogy a m. kir. határrendőrség működése során észlelt, nem a határrenddel kapcsolatos törvényellenes cselekedeteket az arra illetékes hatóságoknak, más hatóságok pedig az általuk észlelt és a határrendre vonatkozó törvénysértéseket a m. kir. határrendőrségnek jelezték. Emellett a m. kir. határrendőrségre is vonatkozott az 1899-es 130 000. sz. BM rendelet, mely alapján köteles volt a m. kir. bíróságok és ügyészségek felhívásának eleget tenni, a büntetendő cselekmények nyomozásában részt venni. A m. kir. határrendőrség és a helyi rendőrhatóságok együttműködése alapvetően két területre osztható.[92]

Egyes — a m. kir. határrendőrség hatáskörébe tartozó — esetekben a határrendőrkapitányság működési területén lévő városok rendőrsége köteles volt automatikusan mindenfajta megkeresés, felszólítás, átirat nélkül is eljárni és arról az ügy jellege szerint azonnal, vagy havonta jelentést tenni a határrendőr-kapitánynak.

Ilyenek voltak:

a) kémkedés;
b) fegyverek, lőszerek szállításának;
c) hadkötelesek kiszökésének;
d) nőcsempészetnek és
e) csempészetnek a megakadályozása, valamint
f) határszéli nyilvános helyek ellenőrzése.

90 BK 1904/71 500. sz. BM rendelet
91 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet
92 BK 1899/130 000. sz. BM rendelet

Amennyiben az adott város határának az ország határával volt közös határszakasza, a városi rendőrség köteles volt még:

a) kitiltott illetve gyanús személyeknek az országba történő bejutását, illetve a

b) büntető eljárás alatt álló személyeknek az ország határán a kijutását megakadályozni és

c) a külföldi toloncokat átvenni, illetve a helyi toloncokat elszállítani.

A városi rendőrségek kötelesek voltak még külön felszólításra:

a) a m. kir. határrendőrség részére adatokat szolgáltatni;

b) a m. kir. határrendőrség megbízásából nyomozást folytatni;

c) a m. kir. határrendőrség részére erőket és eszközöket biztosítani, amennyiben a kérdéses ügyek a határrenddel összefüggésben voltak.

Sürgős esetben a városi rendőrkapitányságoknak el kellett tekinteniük a határrendőr-kapitány írásos megkeresésétől és a m. kir. határrendőrség tisztjének szóbeli felhívására is el kell végezni ezen teendőket

Lényegében a városi rendőrségekkel megegyező volt a csendőrséghez fűződő viszony is. A határrendőr-kapitányságok működési területén funkcionáló m. kir. csendőrség köteles volt támogatni a m. kir. határrendőrséget:

a) karhatalom nyújtásával,

b) megfigyelés végrehajtásával és

c) nyomozásokban segéderő biztosításával.

A határrendőr-kapitány felszólításakor a m. kir. csendőrségnek a m. kir. csendőrség szolgálati szabályzatának a vármegyei főszolgabíróra vagy a városi rendőr kapitányokra vonatkozó szabályait kellett alkalmaznia. A m. kir. határrendőrség tehát a társ fegyveres testületek irányában is jelentős jogokkal felruházott szerv volt.[93]

Az államhatalom szerveihez fűződő viszonyában a m. kir. határrendőrség helyzete egyértelmű volt, egy irányban merültek csak fel kezdeti nézeteltérések, melyek később rendeződtek a m. kir. határrendőrség és a m. kir. csendőrség kapcsolatának ismételt belügyminiszteri tisztázásakor. 1893-tól a m. kir. csendőrség határ menti erői a szolgabírói kirendeltségek irányításával működtek, de szolgálatukat önállóan tervezték meg és látták el, a csendőri felettes szervek teljes értékű alárendeltjei maradtak. 1906 után, mikor a szolgabírói kirendeltségek feladatkörét a m. kir. határrendőrség vette át, a határrendőr-kapitányságok és -kirendeltségek vezetői a m. kir. határszéli csendőri erőket alárendeltjeiknek tekintették. Az érintett örsök csendőri szolgálati elöljáróiból ez tiltakozást váltott ki.[94] A két fegyveres testület együttműködésének ezt a részét nem rendezték megnyugtatóan, ill. 1912-ben tették egyértelművé a kérdést az 1912/58 320 és az 1912/48 999 BM utasítással, mely tisztázta, hogy a csendőrség önállóan is lát el határőrizeti szolgálatot, végez útlevélkezelést.[95]

...„a csendőrség a határrendészeti végrehajtó szolgálatra fokozottabb mértékben igénybe vétessék, az 1903/VIII. tc. V. §-a alapján 1912. év május hó 1-étől, az alábbiak figyelembevétele mellett, a határrendőri külső végrehajtó szolgálat ellátásával a csendőrséget megbíztam...

Félreértések elkerülése végett külön kiemelem, hogy a határrendőrség hatósági területére érkezett külföldiek lakhatási engedélyének ellenőrzését ezentúl a csendőrség rendes szolgálata folytán ellenőrizni fogja...

A határszéli rendőrkapitányságok vezetői saját kapitányságuk, a kirendeltségek vezetői pedig saját körletük hatósági területén a csendőrséghez való viszonyuk szempontjából teljesen azonos helyet foglalnak, mint a járási főszolgabírák saját hatóságuk területén...

A határrendőrség hatóságai és oly csendőrhatóságok között, melyek élén tisztek

93 Uo.
94 OL BM A 1910/885. sz. A brassói csendőrkerület-parancsnok jelentése a BM V/b ügyosztály vezetőjének.
95 BK 1912/58 320. sz. BM rendelet

állnak, a kölcsönös érintkezés »megkeresések« és »átiratok« útján történik. Hatósági terület szerint illetékes kapitánysági és kirendeltségi vezetők — amennyiben azok az intézkedő személyzethez tartoznak — »felhívásokat« intéznek. Az idegen hatósági területen lévő csendőrörsökhöz stb. azonban a fentebb jelölt tisztviselők is »megkeresést« kötelesek intézni.

A csendőrök azoknak, akik »felhívás« adására jogosultak, jelentéseket tesznek, a többieket pedig értesítik.

A »megkeresések«, »felhívások«, »jelentések« és »értesítések« rendszerint írásbeliek, sürgős szükség esetén azonban szóbelileg is intézhetők, illetőleg tehetők, utóbbi esetben a csendőrség kérheti, hogy utólag írásban is közöltessék, mi volt a szóbeli megkeresés vagy felhívás tartalma...

Hatásköri összeütközésekről, továbbá a csendőrtiszti parancsnokságok sérelmesnek vélt intézkedéseiről mindig közvetlenül hozzám teendő jelentés."[96]

A határrendőr-kapitányságok a helyi vezetés tekintetében lényegében csak a főispánnak voltak alárendelve. A főispánok ebben az időben — mikor a vármegyék már jórészt elvesztették korábbi függetlenségüket a központi államhatalommal szemben — a vidék szinte korlátlan uraivá váltak. Főispánná általában exponált, nagy vagyonnal rendelkező személyeket jelöltek ki. Ezen személyek az arisztokrácia és nagypolgárság érdekeinek feltétlen végrehajtói voltak. Ehhez minden lehetséges állami eszköz a rendelkezésükre állt. Ellenőrzési jogot felettük csak az őket kinevező hatóság gyakorolt.

A határrendőr-kapitányságok kötelessége volt, hogy a kirendeltségek negyedévente végrehajtásra kerülő ellenőrzése mellett a határőrizetben résztvevő hatóságok határőrizeti munkáját, hatósági területén, fél évente ellenőrizze. A m. kir. határrendőrségek kirendeltségeinek havi jelentési kötelezettségéhez hasonlóan rendszeres jelentési feladatuk a társ fegyveres testületeknek a határrendőr-kapitányságok irányában nem volt. A határrendőr-kapitányok a hatósági területük határőrizeti helyzetéről évente tettek jelentést a belügyminiszternek.[97]

Az első világháború előtti években, a szomszédos balkáni országokhoz fűződő kapcsolatok elhidegülése nyomán tervezésre kerülő katonai határőrizet előkészületi teendőinek végzése során, tisztázták a m. kir. határrendőrség katonai rangjait 1911-ben. Ekkor a Katonai Határőrizeti Utasítás alapján a katonai határőrizetben együttműködő szervként résztvevő határrendőri közegek részére kötelezővé vált a kölcsönös tiszteletadás és elengedhetetlen volt a hivatalos érintkezés is mind a m. kir. honvédség, mint a cs. és kir. hadsereg tagjaival. Ez azonban felvetette a rendfokozati feljebbvaló kérdését. A cs. és kir. hadsereg képviselője, a honvédelmi miniszter és a magyar belügyminiszter megállapodtak abban, hogy a határrendőri rangok mely katonai rangnak felelnek meg. A m. kir. határrendőrség főnöke ezredesi, a főnökhelyettes alezredesi, a kapitányságok vezetői őrnagyi, a kapitányságvezető-helyettesek századosi, a kirendeltségek vezetői és a kapitányi hivatalok vezetői főhadnagyi, a kirendeltségek vezetőhelyettesei pedig hadnagyi rendfokozatnak feleltek meg. Főhadnagyi rendfokozattal bírtak a határrendőr-fogalmazók, hadnagyi rendfokozattal a határrendőr-segédfogalmazók, zászlósi rendfokozattal pedig a fogalmazógyakornokok. A határrendőr-biztosok rendfokozata a hadseregben a szakaszvezetőnek, a polgári biztosok, és a határrendőri őrségek vezetőinek rendfokozata a hadseregben az őrmesternek, a felügyelők és az irodai segédtisztek rendfokozata a hadseregben törzsőrmesternek felelt meg.[98]

A m. kir. határrendőrség szolgálatának jogszerű ellátása során — a határforgalom ellenőrzése mellett — a csempészés elleni harcban is részt vett. Ennek során a pénz-

96 Uo.
97 BK 1912/48 999. sz. BM rendelet
98 OL BM R 1911/8 908. sz. A honvédelmi miniszter levele a belügyminiszternek

ügyőrséggel szoros együttműködést alakított ki. „A csempészet megakadályozásában a határrendőrség a pénzügyi, az erdészeti, állatorvosi, nemkülönben más hivatalos közegekkel közreműködni tartozik, és őket rendőri segédkezésben, támogatásban részesíti."[99] A csempészeket a határrendőrség köteles volt üldözni, elfogni, a csempészárut elkobozni, illetve a csempészettel összefüggő bármilyen bűncselekményben nyomozást folytatni. A büntető eljárást azonban már a vámszerv, illetve súlyosabb eseteknél a bíróság végezte. A határsértési kísérletek enyhébb eseteiben azonban a m. kir. határrendőrség is eljárhatott, ilyen esetekre a m. kir. határrendőrség rendőri büntetőbíráskodási joggal rendelkezett. A m. kir. határrendőrség elmarasztaló határozata ellen a vétkesnek talált egyének legfelsőbb fokon a m. kir. belügyminisztériumhoz fellebbezhettek.[100]

A m. kir. határrendőrség a történelmi Magyarország határain belül állomásozó hadseregekkel is kapcsolatot tartott. A cs. és kir. hadsereg hadtestparancsnokságaival elsősorban a felderítő munka segítésének területén került rendszeres kapcsolatba.

A m. kir. honvédséggel a m. kir. határrendőrség munkakapcsolata már kevésbé volt szoros, mint a cs. és kir. hadsereggel. A határőrizet végrehajtásából adódó feladatok teljesítése során nem alakult ki rendszeres együttműködés a m. kir. honvédség és a m. kir. határrendőrség között. A két szerv között időszakos kapcsolatok jöttek létre.

Az érintkezés sajátos formájának tekinthető, amikor a határrendőri közegek szolgálatuk teljesítése során, az útlevélellenőrzések alkalmával, intézkedtek a m. kir. honvédség tagjaival szemben. A szerb—magyar és a román—magyar határ közelében állomásozó honvéd csapatok személyi állománya elsősorban a kishatárforgalom keretében kívánta átlépni az országhatárt. A határátlépés jogosultsága a hivatásos állomány és a határ menti kettős birtokos családok sorkatonai szolgálatot teljesítő fiai esetében — kizáró okok hiányában — nem volt kétséges. Az országhatárt egyenruhában átlépni kívánó személyeket azonban a m. kir. határrendőrség visszautasította. A m. kir. határrendőrség szolgálati szabályzata már kitért arra a részkérdésre is, hogy az országhatárt a fegyveres erők és testületek tagjai mely esetben léphetik át egyenruhában. A m. kir. határrendőrség szolgálatba lépése előtt bevett gyakorlat lehetett elsősorban a román—magyar határon az egyenruhás személyek határátlépése, mind a magyar, mind a román szervek részéről. A belügyminiszternek a honvédelmi miniszterhez szóló átirata nyomán a m. kir. honvédségnél rendezték a kishatárforgalomban résztvevők egyenruhaviselésének kérdését. A román fegyveres erők és testületek tagjaival szemben azonban a m. kir. határrendőrség tagjainak még évek múltán is erélyes fellépéssel kellett érvényt szerezni az egyenruhában történő határátlépés megakadályozására vonatkozó utasításnak.[101]

A m. kir. határrendőrség nemcsak mint hatóság került kapcsolatba a m. kir. honvédség személyi állományának egy részével. A határőrizeti feladatok eredményes ellátása időnként megkívánta a tetemesebb fegyveres létszám alkalmazását. A századelőn, békeidőben, a történelmi Magyarország határain 480 fő határrendőr és 1 357 fő határszéli csendőr látott el határőrizeti szolgálatot. A m. kir. határrendőrség működési területén szolgálatot teljesítő 897 rendőr és 2 040 főnyi csendőr is bevonható volt a határőrizeti feladatok ellátásába. A bevonható rendőri élőerő a magyarországi városi rendőrségek létszámának — 6 037 főnyi rendőrnek — 15%-át, a m.kir. csendőrség személyi állományának — 12 851 főnyi csendőrnek — pedig 16%-át tette ki. A belbiztonsági erők viszonylag jelentős hányada bevonható volt a határőrizetbe. Ez a létszám azonban a határvonal hosszához viszonyítva igen mérsékelt erőt jelentett. Szükség volt esetenként gyorsan mobilizálható, nagy tömegű fegy-

99 BK 1905/91 000. sz. BM rendelet melléklete
100 Uo.
101 OL BM E 4 217. sz.

veresnek a határőrizetbe történő bevonására is.[102] A magyarországi fegyveres erők és testületek között erre a legnagyobb lehetőség a m. kir. honvédségnél adódott. A m. kir. honvédséget határzárak alkalmazása esetén vonták be hosszabb-rövidebb ideig a határőrizetbe. Határzárlatot elsősorban a szomszédos ország területén előforduló járványos betegségek esetén alkalmazott a magyar kormány. A román, illetve a szerb vámháborúk során nem alkalmaztak határzárlatot. A vámháború esetében nem volt szükség a határok zárására. A vámháborúk alatt a határforgalom csupán azzal a különbséggel funkcionált, hogy az érintett árukat a vámtisztviselők nem engedték be az ország területére, illetve nagyobb vámtételt szabtak ki azokra.

A m. kir. határrendőrség viszonyát vizsgálva a társ fegyveres testületekhez abban az esetben kaphatunk hitelt érdemlő képet a helyzetről, ha a fővárosi rendőrséghez fűződő kapcsolatot is szemrevételezzük.

A budapesti rendőrséget először helyezték a magyarországi rendőrségek közül a belügyminisztérium közvetlen irányítása alá. A közvetlen minisztériumi irányításból adódóan és a főváros rendjének eredményes biztosítása érdekében az egész országra kiterjedő, a bűnüldözést segítő funkciót is betöltött. A fővárosi rendőrség több ponton kapcsolódott a m. kir. határrendőrséghez.

Az egyik ilyen csatlakozási pont a központi nyilvántartó hivatal volt. Az 1908/XXXVI. tc. 14. §-a alapján kiadott közös 1908/24 300. sz. igazságügy-, illetve belügyminisztériumi rendelet hívta életre a budapesti rendőrkapitányság felügyeletével a központi nyilvántartó hivatalt. A hivatal adataihoz a m. kir. határrendőrség is hozzáférhetett, illetve információbázisát növelhette.

További együttműködési lehetőségre nyílt alkalom a budapesti rendőrség detektívtestületének igénybevételével. A detektívtestület nyomozói csaknem valamennyi jelentősebb vidéki bűneset felderítésében is részt vettek. Jelesebb bűnesetek kiderítésébe a határrendőr-kapitányok is bevonták a budapesti detektívtestület tagjait, bár a m. kir. határrendőrség és a fővárosi rendőrség együttműködésére inkább az volt a jellemző, hogy az ügyeket, illetve személyeket átadták egymásnak — a területi illetékesség elve alapján — további nyomozás és az ügy lezárása érdekében.[103]

A. m. kir. határrendőrség valamennyi, a határ közelében állomásozó, illetve országos jelentőségű szervezettel kapcsolatban állt. A határőrizeti szolgálat tekintetében az összes együttműködő szerv felett ellenőrzési, irányítási jogköre volt. Háborús körülmények között azonban megváltozott a helyzete

A Magyar Királyi Határrendőrség feladata a katonai határőrizetre történő áttérés időszakában

A dualista Magyarországon két hadsereg volt található. A m. kir. honvédség — mely az uralkodóval folytatott hosszas vita során formálódott — és a cs. és kir. hadsereg. A m. kir. honvédség 1912-ig csak lovasságból és gyalogságból állt. Csak az első világháborút megelőző években látták el tüzérséggel és állítottak fel műszaki csapatokat is. A m. kir. honvédség főfelügyeletét az uralkodó által megbízott személy látta el. A m. kir. honvédség a történelmi Magyarország határain belül állomásozott és mind a tisztikar, mind a legénység Magyarország lakosságából került ki. A cs. és kir. hadseregben az osztrák jelleg uralkodott, az uralkodóházhoz hűséges tisztek vezették, vezényleti nyelve a német volt. Létszámát tekintve jóval nagyobb volt a m. kir. hadseregnél és a Birodalom mindkét társországának területén állomásoztak csapatai. A kor színvonalának és az Osztrák—Magyar Monarchia anyagi lehetőségeinek megfelelően a szükséges fegyvernemekkel és haditechni-

102 *Parádi:* i. m. 131—132. o.
103 OL BM R 1912/712. sz. Fővárosi rendőrkapitány távirata a temesvári határrendőr-kapitánynak.

kával rendelkezett. A cs. és kir. hadsereg és a m. kir. honvédség is területi parancsnokságok irányítása alatt helyezkedett el. A cs. és kir. hadsereg területi parancsnokságai voltak: a krakkói, a bécsi, a gráci, a budapesti, a pozsonyi, a kassai, a temesvári, a prágai, a josephstadti, a lembergi, a nagyszebeni, a zágrábi, az innsbrucki, a szarajevói és a zárai hadtestparancsnokságok.[104] Magyarországi határszakasszal a nagyszebeni és a temesvári hadtestparancsnokság rendelkezett. A nagyszebeni hadtestparancsnokság törzse parancsnokból, segédtisztből, vezérkari főnökből és 18 fős katonai osztályból állt. A törzs személyzetét képezték az igazságügyi előadó, egészségügyi előadó, katonai plébános, hadbiztos és műszaki építészeti igazgató. A hadtestparancsnokság alárendeltségébe két gyaloghadosztály tartozott, valamint egy dandár erőben lovasság és tüzérség, továbbá egy vonatezred is. A vonatezred mai fogalmaink szerinti hadtápezrednek felel meg. A temesvári hadtestparancsnoksághoz hasonló erőkkel rendelkezett a nagyszebeni hadtestparancsnokság is. A hadtestparancsnokhoz tartoztak még a felderítő főállomások is, amik a mai értelemben vett felderítési és elhárítási teendőket végezték.[105]

A m. kir. honvédség honvéd kerületek alárendeltségében állomásozott. Hat honvéd kerület működött, területenként két gyalogdandárnyi erővel. Emellett négy lovasdandárja is volt a m. kir. honvédségnek. A honvéd kerületek közül a kolozsvárinak és a szegedinek volt határszakasza. A kolozsvári honvéd kerület parancsnoksága alá pedig a két gyalogdandáron kívül egy lovas dandár is tartozott.

Összességében a m. kir. honvédség és a cs. és kir. hadsereg csapatai a kérdéses terület katonai parancsnokságainak működési területén jelentős erőt képviseltek, melyet határvédelmi feladatokra a háború kezdeti időszakában eredményesen lehetett használni.[106]

A m. kir. határrendőrség nem került a cs. és kir. hadsereg és ezen keresztül a bécsi hadügyminiszter alárendeltségébe. A háború kitörésekor csupán az ellenség által közvetlenül veszélyeztetett határszakaszon — katonai határőrizeti ügyekben — került a területileg illetékes hadtestparancsnokság közvetlen alárendeltségébe. Így a határon háborús időszakban is maradt fegyveres testület, amely a magyar kormány alárendeltségébe tartozott.

A m. kir. határrendőrség feladata háborúban a frontvonal változásától függően a határvonalon meghagyott átkelőhelyeken, illetve a hadműveleti záróvonalon lévő — a polgári forgalom számára megnyitott átkelőhelyeken — a forgalom ellenőrzése volt. A m. kir. határrendőrség szolgálatában változás nem történt. Csupán a határőrizetben résztvevő társ fegyveres testületekhez fűződő viszonyában történt módosulás. A vezető szerepet a hadműveleti területen egyértelműen a cs. és kir. hadsereg vette át. Ellenőrzési, utasítási joga a területileg illetékes hadtestparancsnoknak volt, akinek közvetlen alárendeltségébe kerültek a határőrizeti erők. A határrendőr-kapitányoknak a határőrizetben résztvevő társ fegyveres testületekre vonatkozó ellenőrzési joga megszűnt. A m. kir. határrendőrségnek a városi rendőrségekhez fűződő viszonya azonban a hadműveleti területen is érintetlen maradt. A m. kir. határrendőrség tagjait nem hívták be katonai szolgálatra, továbbra is folytatták a békeidőben megkezdett szolgálatukat.[107]

Fegyveres konfliktus esetén megszűnt a m. kir. határrendőrség útiokmányt kibocsátó jogköre. Amennyiben a m. kir. határrendőrség egyes szervezeti egységeinek működési területe hadműveleti területté vált, a hadműveleti záróvonal átlépésére vonatkozó útiokmányokat a területileg illetékes cs. és kir. hadtestparancsnokságok bocsátották ki. Ha a hadműveleti terület nem terjedt ki a m. kir. határrendőrség valamely szervezeti egységére, akkor sem volt jogosult háborúban kishatárforgalmi

104 *Gadányi Miklós:* Hadsereg szervezet. Bp., 1911. 79. o.
105 *Bakonyi Péter:* Haderő szervezet. Bp., 1884. 54. o.
106 *Bydeskuthi Sándor:* Véderőszervezet. Bp., 1891. 98. o.
107 BK 1915/3 389. sz. BM rendelet

útiokmányt kibocsájtani a m. kir. határrendőrség közege. A mozgósítás elrendelését követően a területi közigazgatási szervektől és a m. kir. határrendőrségtől az útlevélkibocsájtási jogot az útlevél kiadására egyébként is jogosult központi szervek vezetői: a király személye körüli miniszter, a belügy- és a külügyminiszter, valamint a miniszterelnöki titkárság vezetője gyakorolták.

Sajátos módon a magyar határőrizet fejlődése a dualizmus időszakában nem katonai irányba mutatott — eltérően más országoktól —, hanem a katonai határőrizetből fejlődött ki a belügyminisztérium alárendeltségébe tartozó polgári jellegű határőrizet. A határőrizeti erők, a m. kir. határrendőrség kivételével, az első világháború alatt mégis a cs. és kir. hadsereg hadtestparancsnokainak irányítása alá kerültek.

Magyarországon azonban a határőrizeti erők nem azért kerültek a cs. és kir. hadsereg alárendeltségébe, mert fegyveres konfliktus esetén a cs. és kir. hadsereg kezébe került a kivételes hatalom, hanem azért, mert a Monarchia határai hadműveleti területté váltak. Magyarországnak az örökös tartományokkal közös határszakaszán a határőrizeti erők helyzete, egymáshoz való viszonya, a békeidőbeli állapottól lényegesen nem tért el. Ez a helyzet tükrözte a kivételes hatalomra vonatkozó magyar felfogást. Hazánkban fegyveres konfliktus esetén a kivételes hatalom által biztosított rendkívüli jogokat a kormány, a polgári államigazgatás kapott. Az örökös tartományokban a kivételes hatalom a cs. és kir. hadsereg kezébe került.[108]

RÖVIDÍTÉSEK

Levéltári anyag

OL min. eln.	= Országos Levéltár, miniszterelnöki iratok (1867—1914)
OL MT	= Országos Levéltár, Minisztertanácsi iratok (1867—1914)
OL BM E	= Országos Levéltár, belügyminisztérium, elnöki iratok (1867—1914)
OL BM R	= Országos Levéltár, belügyminisztérium, rezervált iratok (1867—1914)
OL BM A	= Országos Levéltár, belügyminisztérium, általános iratok (1867—1914)

Jogszabálygyűjtemények, hivatalos lapok

MTT	= Magyarországi Törvény Tár. (Szerk.: *Dr. Térfy Gyula)* Bp., 1915. (1868—1914)
MRT	= Magyarországi Rendeletek Tára. (Szerk.: *Ráth M.)* Bp., 1915. (1868—1914)
MTN	= Magyarország Tiszti Cím és Névtára. Bp., (m. kir. Központi Statisztikai Hivatal) (1868—1914)
BK	= *Belügyi Közlöny*, Bp., (1905—1914)
LAK	= *Ludovica Académia Közlönye*, Bp., (1873—1907)

108 *Galántai:* i. m. 301—305: o.

ERDŐSI FERENC

HADÁSZATI SZEMPONTOK ÉRVÉNYESÍTÉSE A MAGYARORSZÁGI VASÚTHÁLÓZAT TERVEZÉSEKOR

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a közlekedésnek mindenkor roppant nagy szerepe volt a háborúk megvívásában. Különös jelentőségre az első szárazföldi tömegközlekedési eszköz, a vasút tett szert, új vonások jelentek meg a közlekedés és az arra utalt hadviselés viszonyában. Közülük az alábbiakat emeljük ki:

— megszűnt a tömegközlekedés természeti viszonyoktól való időbeli és térbeli függősége (a folyók és állóvizek a mérsékelt égövi területek nagy részén a jegesedés miatt a téli hónapokban nem voltak hajózhatók, a hajózható szárazföldi vizek és a tengerek területi elhelyezkedése csak esetenként felelt meg a csapatok és a hadianyag mozgásirányának);

— mód volt arra, hogy a gazdasági érdekből épülő vasutak irányát és teljesítőképességét az adott ország a külpolitikai viszonyoktól függő hadászati terveknek megfelelően befolyásolja;

— a sűrű vasúthálózattal lehetővé vált a minden korábbinál gyorsabb mozgósítás és felvonulás a hadszíntérre, dinamikusabbá tette a hadműveleteket, igazán ez teremtett lehetőséget a mozgóháborús harcmódhoz még a gépesített önmozgó alakulatok megjelenése előtt, a hátas- és igáslovak által biztosított szerény mértékű mobilitás mellett;

— ugyanakkor a helyhez kötött sínpályák és a rajtuk közlekedő szerelvények az ellenség által sebezhetőbbek, mint a közutakon közlekedő egységek, mert ez utóbbiakon a ki- és letérés könnyebb volt.

Sokféle információ igazolja, hogy a vasút megjelenésével új minőséget kapott a közlekedés és a hadászat közötti viszony. Az új, soha nem látott teljesítőképességű közlekedési eszköz foglalkoztatni kezdte a hadvezetőségeket; kezdetben a hadseregek felvonulása és főként utánpótlása szempontjából. E téma korabeli nemzetközi, sőt magyarországi irodalma sem szegény, noha az utóbbi évtizedekben a hazai hadtörténeti kutatások meglehetősen elhanyagoltak, csak Kéri Kálmán[1], Bencze László és Farkas Márton munkásságát emelhetjük ki.

Vasúttörténeti kutatásaim során jó néhány olyan forrással találkoztam, amelynek e témába vágó vonatkozásai arra inspiráltak, hogy önálló cikk formájában adjam közre a legfontosabb XIX. századi mozzanatokat.

E munka a vasút és hadászat összefüggésének, kölcsönhatásának csupán két kérdésére szorítkozik, egyrészt, hogy kik és mikor ismerték fel a vasút jelentőségét a hadműveleti, utánpótlási feladatok ellátásában (néhány példával utalva a vasút tényleges igénybevételére is a XIX. sz. harmadik negyedének európai hadszínterein),

1 *Kéri Kálmán:* Az Osztrák—Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben, és felhasználása az első világháborúban: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 225—294. o.

másrészt, hogy milyen módon szólt bele a hadügyi kormányzat a vasutak irányának meghatározásába, a vasúthálózat területi szerkezetének formálásába, érvényesítve a saját — a gazdasági élet elvárásaival nem mindig megegyező irányú és teljesítőképességű pályákra igényt tartó — különleges szempontjait.

Néhány példa a vasút katonai célokra felhasználhatóságának és hadászati jelentőségének felismeréséről, illetve alkalmazásáról a XIX. században, külföldön

Az osztrák katonai szakírók korán felismerték a vaspályák adta lehetőségeket Jellemző e tekintetben pl. Radetzkynek a tervezett Velence—Milánó vasúthoz 1839-ben adott szakvéleménye: „Én nem láttam még sohasem vasutat és csak elméletileg ismerem; hiszem azonban, hogy egy vasút, amelynek birtokába juthatunk, katonai célokat csak előmozdíthat, mégpedig egyfelől azzal, hogy lehetőséget teremt egy jelentős közlekedési eszköznek, embertömegnek és anyagnak nagy sebességgel való mozgásba hozatalára, másfelől a vasút hatalmas erőtényezőnek mutatkozik a Birodalom megvédésére."[2] Tehát Radetzky is csupán jóváhagyta a tervezetet, de nem javasolt saját elképzelése szerinti irányt. J. M. Goggenberger egy 1842-ben írt tanulmányában[3] éppen a Radetzky által véleményezett velence—milánói vasút stratégiai szerepét emelte ki a lombardiai osztrák birtokok védelme szempontjából. Különösen fontosnak tartotta a csapatok gyors átcsoportosításának lehetőségét és egyben felhívta a figyelmet a pálya erős katonai védelmére a rombolási kísérletekkel szemben. Két évvel később J. v. Werklein ezredes a vasút hadászati előnyeit két fő feladat alapján összegezte:[4]

— ha a front mögött az egyik szárnytól a másikig vezet, és lehetővé teszi a csapattestek összpontosítását valamely térségben;
— ha a határral párhuzamosan haladva összeköti a határt védő erődítményeket.

Mindkét feladathoz szükségesnek látta a megfelelő mennyiségű gördülőeszköz és a nagy létszámú személyzet előzetes biztosítását. Az első feladatra a Frankfurt—Basel a másodikra az Olmütz—Prága—Theresienstadt vonalat tekintette példának. Werklein a továbbiakban kifogásolta a tervezett Bécs—Trieszt vasút vonalvezetését, mivel a steiermarki és karinthiai magas hegységeken átvezető pályák építése nagyobb erőfeszítéseket és költségeket igényel. Helyette könnyebben megvalósíthatónak tartotta a Bécs—Bruck—Nyugat-Magyarország—Zágráb—Buccari (vagy Fiume) vonalat, ahonnan Trieszt érintésével csatlakozás teremthető a Velence—Milánó vonalhoz. (1. sz. vázlat, 574—575. o.)

1856-ban v. Märing ezredes emlékiratában[5] Tirol tartomány hadászati előnyeit vizsgálta Itáliával, illetve a német területekkel szemben. Megállapította, hogy a nagyobb csapattestek ellátására képtelen tartomány stratégiai szerepe rendkívüli módon megnőne, ha Marburg és Brixen között vasútvonal épülne. Ezzel a vasúttal Magyarországról és a katonai határőrvidékről néhány nap alatt jelentős számú alakulat átcsoportosítása válna lehetővé, s ellátásukat is meg lehet oldani e terményben gazdag vidékekről. A tiroli szárnyról indított támadás háborút eldöntő tényező lehet, miközben a semleges Svájc biztosítja a tiroli erők manővereinek zavartalanságát.

2 *Eduard Zamantoni:* Die Eisenbahnen im Dienste des Krieges und moderne Gesichtspunkte für deren Ausnützung. Schriften über Verkehrswesen. I. Reihe, Heft 6. Wien, 1904. 3. o.
3 *J. M. Goggenberger:* Militärischer Gebrauch der Eisenbahnen durch eine neue Zugkraft. — *Militärische Zeitschrift*, 1843/1. 40—46. o.
4 *J. v. Werklein:* Über Eisenbahnen in Militärischer und nationalökonomischer Beziehung. — *Militärische Zeitschrift*, 1849/2. 249—272. o.; 1849/3. 48—57. o.
5 *v. Märing: Militärische Zeitschrift* 1856.

Ugyanezt a gondolatot fejti ki 1862-ben egy szerző nélkül megjelent tanulmány[6] is Tirol és a Karintiai Vasút stratégiai viszonyáról, és a tartomány stratégiai szerepét elsősorban a lombardiai erődrendszer védelme szempontjából tartotta fontosnak. Ausztriában 1863-ban jelent meg a katonai vezetés hivatalos kiadványa a szállításügy új formájáról.[7] A politikai vezetés azonban még előnyben részesítette a gazdasági érdekeket a pályák tervezésekor.

Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a vasút hadászati szerepét az osztrák politikai vezetés kevésbé vette komolyan, mint a Poroszország vezette német államok. Minden idők egyik legnagyobb katonai írója, C. E. v. Pönitz az 1842-ben megjelent „A vasutak hatása a katonai hadműveletekre", majd az 1853-ban megjelent „A vasutak, mint katonai hadműveleti vonalak" c. tanulmányaiban[8] már olyan alapelveket fektetett le, amelyek mindmáig érvényesek. Így pl. azt, hogy háború esetén elengedhetetlen, hogy a katonai hatóságoknak joga legyen az összes pálya korlátlan igénybevételére. Igaz viszont, hogy ő még inkább csak a hadtápban történő alkalmazásának lehetőségét ismerte fel, viszont stratégiai felvonulás végrehajtásának lehetőségére nem gondolt. H. O. Killmeyer 1857-ben megjelent „Európa katonai földrajza" c. könyve[9] — egyéb adatok mellett — részletesen foglalkozott nemcsak a rendelkezésre álló valamennyi vasútvonal leírásával, illetve a tervezett hálózatnöveléssel, hanem útmutatást adott a csapatok szállításának követelményeiről is, beleértve a gyalogság, a tüzérség, a lovasság és az utánpótlás vagonigényeit és bevagonírozásának módjait.

A vasutak tényleges alkalmazására a háborúk megvívásában ugyan már szórványosan a XIX. sz. közepén sor került, de tömegesebben hadászati eszközként — erőátcsoportosításokhoz, új súlyképzésekhez — Európában inkább csak az 1859. évi osztrák—olasz, az 1866. évi osztrák—porosz és az 1870/71. évi porosz—francia háborúban kaptak igazi szerepet.

Döntően a vasútépítéseknek köszönhető, hogy az osztrák hadsereg mozgósítása 1859-ben az itáliai hadjáratra még 7 hétig, 1866-ban a poroszok ellen már csak 5 hétig tartott, miközben a felvonulás idejét 8 hétről 20 napra sikerült csökkenteni. Jellemző azonban, hogy a poroszok 1866-ban igen gyors szállításokkal be tudták hozni az Osztrák Birodalomnak a mozgósítás elrendelése és a később bekövetkező hadüzenet között megszerzett 6 hetes előnyét. Ugyanis Poroszország számos, a katonai érdekeknek az ausztriaiaknál jobban megfelelő vasútvonallal rendelkezett, sőt ezek nagy része kétvágányú volt. Így rendkívüli módon meggyorsíthatta csapat- és hadianyagszállításait, sőt lehetősége volt arra is, hogy a személyi és állatállomány napi ellátását a vasutak révén a messze hátországból biztosítsa. Míg Ausztria a veszélyeztetett területen mindössze két vasutat használhatott Olmütz, Königgrätz, Prága bázisról észak felé (l. az 1. sz. vázlatot, 574—575. o.), addig Poroszország ötöt, továbbá két, a határral párhuzamosan futó vonalat Drezda—Görlitz—Frankenstein, illetve Görlitz—Breslau—Neisse közt. Ezzel a porosz hadvezetés az osztrák felderítés hatósugarán túl álcázott átcsoportosításokat tudott végrehajtani és túlerővel megjelenni, például Jičinnél és Trantenaunál. Az osztrák hadsereg rendkívül fárasztó gyalogmenetre kényszerült az Óriás-hegység hágóin keresztül, mire azonban elérte a határt, a korábban beérkezett és a tereppel jobban megbarátkozott porosz sereg a szárnyakról támadta meg. A porosz hadsereg 1870-ben a franciák ellen 10 nap alatt befejezte a mozgósítást, ugyanakkor Oroszországnak a rossz közlekedési viszonyok miatt titokban már 1876 novemberében meg kellett kezdenie a több mint egy fél

6 Tirol und die Kärtner Eisenbahn in strategischer Beziehung. — *Militärische Zeitschrift*, 1862. 213—220. o.
7 Das Eisenbahnwesen vom militärischen Standpunkte. Wien, 1863.
8 *C. E. v. Pönitz:* Die Eisenbahnen als militärische Operationslinien. Nebst Entwurf zu einem militärchisen Eisenbahnsystem für Deutschland. H. n., 1853.
9 *H. O. Killmeyer:* Militär Geographie von Europa. Berlin, 1857.

1. ábra. Külföldi vasúti pályák és csatlakozásuk Magyarország felé. 1. a Radetzky által értékelt lombardiai vasút a környéki osztrák erődítményekkel. 2. a poroszok elleni osztrák felvonulás vasúti pályái Csehországban. 3. a stratégák által javasolt,

de nem, vagy csak részben megvalósított vasútvonalak. 4. a stratégák által javasolt, megvalósult vasútvonalak. 5. stratégiailag is nagy jelentőségű osztrák birodalmi fővonalak. 6. egyéb fővonalak. 7. folyó. 8. erődített városok.

évet igénybe vevő mozgósítást, hogy azzal készen legyen az 1877 nyarán deklarált, Törökország elleni hadüzenetig.[10]

Az előbbiekben példázott vasúthasználattal és felhasználási elképzelésekkel szemben csak nagyon *kevés autentikus információt találunk a szakmunkákban arról, hogy az egyes államok hadvezetősége az idők folyamán hogyan avatkozott be stratégiai érdekből a vasúthálózat szerkezetének alakításába*, mely főleg ágazati gazdasági szempontok és különböző szintű (országos, regionális, provinciális, lokális) területi érdekek figyelembevételével épült. Keveset tudunk tehát arról, hogy a hadügynek az egyes országokban miként volt módja befolyásolni a vasútvonalak általános és részletes vonalvezetését, a pályák teljesítőképességét, műtárgyait, a gördülőanyag mennyiségét és minőségét.

Annyi bizonyos, hogy az 1866-os kijózanító vereség, illetve néhány év múlva Poroszország Franciaország elleni győzelmének tapasztalatai arra kényszerítették az osztrák politikai vezetést, hogy a vasutak tervezésekor a katonai szempontokat legalább egyenrangúnak tekintse a kereskedelmi szempontokkal. Erre utal a Kéri Kálmán által idézett uralkodói döntés is 1872-ből. Az 1860-as évek végétől gyakoribbakká váltak a vasutak és a háború közötti összefüggésről szóló művek[11] is.

Az is kétségtelenül megállapítható, hogy már a XIX. sz. derekától minden fejlettebb európai állam törekvése arra irányult, hogy a lehető legtöbb nagy teljesítőképességű vasútja vezessen a valószínűsített felvonulási területre. A hosszú tengerpartok által „védett" Franciaországban, Itáliában ennek a követelménynek könnyen eleget tehettek, de a túlnyomóan szárazföldön húzódó határok által körülvett Ausztria—Magyarországon ehhez a földrajzi adottságok kedvezőtlenek voltak, mert minden irányban való védekezésre történő berendezkedésre, többoldalú frontnyitásra kellett felkészülni. Ezért egy 1905-ben megjelenő osztrák szakmunka már kénytelen volt megállapítani, hogy *csak az autokratikusan kormányzott országokban*, mint pl. Oroszországban *építettek olyan vasutakat, amelyek még békeidőben is katonai célokat szolgáltak, mert a többi országban a pályahálózatot békében „civil érdekeknek" megfelelően fejlesztették.*[12] Így a hadvezetés kénytelen az adott „polgári" hálózatot igénybe venni, a hadiszerelvények útját a frontra szállítás szempontjából legkedvezőbb irányú szakaszokból szintetizálni. Azonban a legfelsőbb hadvezetés számára az sem volt közömbös, hogy milyen forgalmi áteresztőképességűek, sem az, hogy milyen irányúak, milyen csatlakozásokat lehetővé tevők a hadi szállításokra igénybe vett pályák. A következőkben ezért bemutatjuk, hogy a történelmi Magyarország területén a XIX. század második felében és századunk elején mind a fő-, mind a mellékvonalak építésénél hogyan és milyen mértékben érvényesültek a katonai elvárások.

A vasutakkal kapcsolatos katonai elképzelések Magyarországon az első világháborúig

Stratégiai szempontok a fővonalak építésekor

a) *Bizonytalan stratégiai szempontok szerepe az abszolutizmus idején*

Pontos ismereteink nincsenek ugyan arról, hogy a szabadságharcot követően a kiegyezésig tartó *önkényuralom idején* hol és milyen mértékben befolyásolták *stratégiai megfontolások* a pályák irányát, egyáltalában az egész akkori fővonalhálózatot, annál

10 Behelf zum Studium des operativen Generalstabsdienstes. 4. Heft. Eisenbahnwesen... — Für den ausschliesslichen Gebrauch der Frequentanten der k. und. k. Kriegsschule als Manuskript gedruckt. Wien, 1905. 6—8. o.

11 *M. Brunner:* Reichbefestigung und Eisenbahnen. Wien 1868.; *M. Morawitz:* Studie über Eisenbahnen im Kriege. Wien, 1871.; *A. v. Wusch:* Die Weschselbeziehung der Verkehrs- und der militärischen Interessen. Teschen, 1872.

12 Behelf... i. m. 1905.

inkább ismeretesek a gazdasági megfontolások. Az sem minden részletében tisztázott előttünk, hogy a magánvasúti rendszer idején milyen módon lehetett érvényre juttatni az állami hadászati szempontokat. Kimondottan stratégiai célokat nyilván egyik fővonal sem szolgált, mivel nem lakatlan, megmunkálatlan, kihasználatlan földeken vezettek keresztül (mint pl. Oroszországban jó néhány vonal), mindegyik felfűzött településeket, gazdasági központokat és mezőgazdasági területeket, ami által a vasutak alapvetően gazdasági feladatot láttak el.

Annyit tudunk az engedélyezési eljárásról, hogy egy 1854. szeptember 27-én megjelent törvény állami engedély megszerzését írja elő a vasútvonalak építéséhez. Ennek előfeltétele a közlekedésügyi és közmunkaügyi-, a belügyminisztérium és a hadügy véleményezése. Magát az építési engedélyt az előbbiek figyelembevételével az uralkodó adta ki. Ami ezen eljáráson belül a hadügy szerepét illeti, a tervezetet jóváhagyás céljából először a Bécsben székelő hadseregfőparancsnokságnak (Armeeoberkommando), majd a később megszervezett hadügyminisztériumnak kellett benyújtani, amelyen belül 1862-ben, a „Belföldi Országleírási Iroda" (Landesbureau des Inlandes) kebelében létrehozták a „Vasúti csoport"-ot. Ez a szerv — mindenekelőtt az 1859. évi osztrák—olasz háború szállítási tapasztalatai alapján — megszerkesztette az „Előírás a katonai vasúti szállításokra" (Vorschrift für den Militärtransport auf Eisenbahnen) c. szabályzatot és lefektette az engedélyezett vasútépítési tervek tárgyalása és a nyomvonal bejárása alkalmával érvényesítendő szempontokat, illetve elveket. Ahogyan a vasúttal kapcsolatos feladatok nagysága megnőtt a vezérkarnál, szükségessé vált egy önálló „Vasúti iroda" (Eisenbahnbüro) létrehozása is 1865-ben, amely az első világháború végéig működött.

Az osztrák vezérkar számára hadászati szempontból már kezdettől nem volt közömbös a pályák iránya. Nyilvánvaló, hogy a vasutakra kétféle harci esemény idején lehetett szüksége az osztrák hadseregnek. Először is akkor, ha Magyarország, vagy a Birodalom perifériáján élő egyéb nép felkel a császári rend ellen: túl kevés idő telt még e 1849-től ahhoz, hogy ezzel ne kellett volna számolniuk. A tartós külkapcsolati orientációs elemekben nem túltengő birodalmi nagypolitika nyitva hagyta a lehetőséget ahhoz, hogy a környező valamennyi országot — még a pillanatnyi jó, vagy kielégítő viszony ellenére is — potenciális ellenségnek tekintse; minden irányban lehetővé kellett tenni tehát csapatok és felszerelések gyors mozgatását, békeidőben hadgyakorlatra szállítását, cseréjét, ellátását.

Feltehetően ez a szempont is érvényesült az abszolutizmus idején abban az osztrák törekvésben, hogy vasútvonalaink nagy része transzverzális irányban fusson, Pest-Budát elkerülve, ezzel lehetőséget teremtve csapatok és felszerelésük gyors átdobására Magyarország délkeleti részébe is. (Bruck 1854. évi birodalmi hálózatfejlesztési programjában többek között egy Sopron—Kanizsa—Pécs—Mohács—Eszék—Szabadka—Szeged—Pétervárad—Zimony, ill. Temesvár—Arad—Brassó és Temesvár—Fehértemplom pályalánc is szerepelt.) Ugyan a transzverzálisoknak csak egy része valósult meg, de tulajdonképpen már a szabadságharcot követő első évtizedekben épült, többnyire Pest-Budán át vezetett vasutak sem lehettek kedvezőtlenek a „Kriegsministerium" számára, ha meggondoljuk, hogy olyan, erődítményekkel is rendelkező garnizonvárosok elérését tették lehetővé Bécsből, mint pl. Temesvár, Arad, Gyulafehérvár, Eszék, Komárom stb.[13] (2. sz. vázlat, 578. o.)

Hollán Ernő 1856-ban megjelentetett tanulmányával azon tudósok közé tartozott, akik a vasút hálózati tervezésénél elsőkként sorakoztattak fel némi fantáziával párosulva *stratégiai szempontokat*, mégpedig ügyelve arra, hogy az ország perifériáinak erődített településeivel való közlekedési kapcsolat biztosítva legyen. A következőkben idézett mondatai azt a benyomást kelthetik, hogy a stratégiai szempontoknak

13 *Erdősi Ferenc:* Politikai-gazdasági területi érdekek ütközése a kiegyezés előtti vasúthálózatunk térszerkezetének alakulásában. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1985. 10. sz. 443—450. o.

2. ábra. Magyarország vasúthálózata a kiegyezés előtt, különös tekintettel a stratégiai jelentőségű vonalakra. (Szerk. Erdősi Ferenc.) 1. a Bruck-féle osztrák birodalmi hálózattervben szereplő vonalak. 2. a Hollán E. által stratégiai fontosságúnak tartott vonalak. 3. az osztrák érdekek szerint megépült transzverzális pályák. 4. a megépült, Pest-Buda centrikus, sugaras irányú pályák. 5. a Visontai K. által stratégiai fontosságúnak ítélt vonalak. 6. folyami-vasúti átrakóhely. 7. erődített, jelentősebb település. 8. a vasúthálózat jelentősebb csomópontjai, végállomásai. 9. a vasutak által elért jelentősebb bányavidék. 10. hágó a Kárpátokban.

való megfelelést utólag magyarázza bele tulajdonságként a lényegében gazdasági-külkapcsolati követelmények alapján szerkesztett hálózatba: „...a magyar vasútrendszer vonalai tervezésükben azáltal nyertek különös fontosságú stratégiai jelentőséget, mikép azok egy ország erődítési rendszer elveivel összhangzásban, a legfontosabb védelmi vonalak mögött előnyös párhuzamokat képeznek, melyek innét függőlegesen erősített pontra támaszkodó vonalak által metszetnek át. Eként a Pozsony—tokaji, Pest—Nagyvárad—kolozsvári vonalak a Kárpátok fővédelmi vonalával képeznek párhuzamos közlekedési utakat, melyeknek átmenetein, Nagy Szombatnál Jablonka felé, és Tokajnál Dukla és Verecke felé elsáncolt tábor által uralkodhatni. Az egész védelem Komáromra mint központi erősségre támaszkodik, mire nézve a Komárom—érsekújvári vonalat volna szükséges kiépíteni (l. a 2. sz. vázlatot, 578. o.).

Hasonlót állíthatni a Kassa—tokaji, Debrecen—aradi és Pest—Szeged—Temesvár—báziási vonalakra nézve az országos védelmet illetőleg Kelet felé, vagy a Buda—Kanizsa—pöltschbachi vonalra nézve a függélyes Bécs—Szőny—eszéki vonalak mindenikére a megfelelő megerősített pontok és fegyverhelyek esnek."[14]

Bár egy szó sem esik arról, hogy Magyarország területét milyen országokból támadó ellenség ellen kell megvédeni, nem kétséges, hogy Hollán is az osztrák birodalmi stratégiai rendszerben gondolkodva vetette fel a hadászati szempontokat. A stratégiai fontosságú pontok elhelyezkedése alapján feltételezhető, hogy nemcsak a Kelet-Európa és a Balkán, hanem már a Poroszország felől is bekövetkezhető támadás lehetőségét sem zárták ki.

Hadászati-honvédelmi szempontokat szinte obligát módon okkal, de többnyire ok nélkül említenek a legkülönfélébb irányú és rendeltetésű, vasútjainkkal foglakozó írások szerzői. Nagyot veszít így az érv a komolyságából, közhelyszerűnek érzékelheti az utókor. Pl. amikor Visontai Károly a pest—miskolci vasút létjogosultságát bizonyította, hadászati szempontú argumentumokat is felsorakoztatott. Abból indult ki, hogy a Miskolc felé, majd onnan tovább vezetendő pálya a hegykoszorú lábánál haladva nemcsak „számtalan hadtani pontot" érint, hanem elmetszi a Felvidék felől a hegységek szorosain érkező ellenség útját az ország belseje felé. „A Hatvani nyílás a Zagyván fel, a szurdoki-völgy Gyöngyös Pata felé, a Pétervásári szoros, stb. ismert hadtani pontok miatt, öszvekötő egyenes vonal által érinteni kétszeresen lesznek érdekessé a hadvezérletre, míg az ország fővárosának mint első-alap-pivotnak a határszélekhez egyenesen segítő vasút vonal általi öszvekötése a legelőnyösebb stratégiai közlekedési vonal mutatkozik." Mindezek és még egyéb jellemzők alapján olyan túlzásnak tűnő megállapítást tett, hogy „Hadtani szempontból a Pest—Miskolc—Tarnowi vonalnál kívánatosabb az országban a monarchiában nincsen!"[15]

A honvédelem és vasúti közlekedés viszonyának kérdésében az óvatoskodó kevés kivételhez tartozott Hunfalvy János, aki szót emelt azért, hogy ne építsenek feleslegesen vasutakat hadászati célból, erődítményeknek, garnizonoknak egymással és a birodalom fővárosával való összekötésére. E polihisztor akadémikus arra hivatkozott, hogy nem a vasutak hiánya okozta a birodalom katasztrófális vereségét az itáliai és a königrätzi csatamezőkön. Annak a meggyőződésének adott helyet tanulmányában, hogy a birodalom akkori és a jövőben remélhető bel- és külkereskedelme az átmenő forgalommal együtt „ily roppant vasúthálózatot nem bír meg", ha pedig a javaslatnak megfelelően politikai és hadászati célok érdekében építenének nagy költséggel vasutakat, „... mit hinni nem akarok ,— akkor félő, hogy az eszközök magát a czélnak tárgyát fogják felemészteni."[16]

14 *Hollán Ernő:* Magyarország vasúthálózatának rendszere. Bécs, 1865.
15 *Visontai Károly L.:* A pest-miskolczi vasút. Felelet gróf Károlyi Edének az Ipolyvölgyén tervezett szob—miskolczi vonal érdekében írt emlékiratára. Egerben, 1858.
16 *Hunfalvy János:* Hazánk közlekedési eszközeiről. Székfoglaló értekezés Hunfalvy János rendes tagtól. Pest, 1867.

b) *A hadászati érdekek helye a vasúti fővonalak irányát meghatározó tényezők között a dualizmus idején*

A kiegyezés a kül- és pénzügy mellett éppen a hadügyekben teremtett legkevésbé önállóságot Magyarországnak azzal, hogy a hadügyi tárca közös volt és a birodalom legfelsőbb vezetésének stratégiai koncepcióját kellett szolgálnia.

Külön magyar honvédelmi minisztérium létrehozása, az országgyűlés honvédelmi jogai édeskeveset változtattak azon, hogy nemcsak közösnek ismerték el a hadügyet, hanem az uralkodó lényegében abszolutisztikus jogának tartotta fenn a hadsereg irányítását, felhasználását. Továbbra is érvényben volt az 1854. évi engedélyezési törvény, amit az 1872. március 28-án kelt uralkodói átirat az osztrák és a magyar miniszterelnökhöz a következőkkel egészítette ki: „Figyelemmel arra a magas befolyásra, melyet a vasúti hálózat a monarchia védelmi képességére kifejt és a nagy távolságokra, melyet a vasútügy általánosságban gyakorol, szükségét érzem a hadügyminiszter ösztönzésére újból elrendelni, hogy kereskedelmi miniszter minden, a vasúttal kapcsolatos ügyben — mely bármily vonatkozásban katonai érdekeket érint — saját határozatának meghozatala előtt a hadügyminisztériummal az egyetértést keresse és mindazon esetekben, melyekben a hadügyminiszter követelményeinek nem tud eleget tenni és az egyetértés vele el nem érhető, a hozzám juttatandó előterjesztésben döntésem kikérendő." E sorokat olvasva úgy gondoljuk, hogy ez a döntés rendszerint a katonai érdekek figyelembe vételével végződhetett.[17]

Azzal, hogy a Habsburgok birodalmukat dualista alapra szervezték át, formálisan megosztva a hatalmat a magyar uralkodó osztályokkal, csökkentették a magyar rebellió veszélyét, de továbbra is stratégiai feladat maradt Magyarországon a külföldi — főként balkáni és kelet-európai — országok felé a felvonulási-közlekedési tengelyek biztosítása. Ahogy sűrűsödött és a Kárpát-medence pereme felé egyre többujjúvá vált a vasúthálózat, azt várhatnánk, hogy úgy vesztették el aktualitásukat a stratégiai szempontok, hiszen szükség esetén minden irányban lehetővé vált a hadsereg gyors és tömeges mozgatása. E várakozásnak azonban ellentmondott a valóság.

A Monarchia külpolitikájának alakulásától függetlenül 1871-től a katonai vezetés a hadászati felvonulási tervek elkészítésekor mind Oroszország, mind Németország, mind Olaszország, sőt az Oszmán Birodalom felé is figyelembe vette a vasúti szállítás nyújtotta előnyöket, illetve a vonalak tervezésekor *általános stratégiai megfontolásokat* terjesztett elő.

Így például egy Oroszország elleni háború esetére, az orosz seregek Pétervár és Varsó közötti fő összpontosításából kiindulva, a korábbi Bécs—Prága—Olmütz—Krakkó—Przemysl napi egy hadosztály szállítására alkalmas vonal mellett, a cseh lakosság orosz-szimpátiája és háború esetén várható insurrektiója miatt, az önkényuralom ideji koncepcióval ellentétben, jobban figyelembe vették a magyarországi közlekedési lehetőségeket. Mivel a komáromi erőd és tábor a hátországi erők legnagyobb tervezett gyülekezési körlete és fegyverraktára volt, az innen kiinduló észak, északkelet irányú vasutak nagyobb hangsúlyt kaptak a korábbiaknál. Mintegy 400 ezer fő szállításához és Przemysl—Jaroslau közötti összpontosításához a katonai vezetés a korábbi vonalakon kívül szükségesnek tartotta megépíteni, illetve felhasználni a Mihály—Lupkov—Przemysl, az Eperjes—Dukla—Sandomierz, illetve Eperjes—Bochnia, a Bánréve—Poprád—Wadowice vonalakat, a Kaiser Ferdinands Nordbahnt és a Vág völgyében a Komárom—Olmütz közötti vasutakat. Szárnyvonalként, illetve az orosz határ felé futó vasutak összeköttetéseként, figyelembe vették még többek között a Salgótarján—Oderberg, illetve Kassa—Oderberg vonalat. (3. sz.

17 *Bruno Enderes:* Verkehreswesen im Kriege. Das österreichische Eisenbahnwesen. Wien, 1931.

vázlat,* 582—583. o.). Az erdélyi vasutak áteresztőképessége az Erdélyből tervezett offenzívát kevésbé befolyásolta, inkább az a tény, hogy a Kárpátok hágói alkalmatlanok voltak hadosztálynál nagyobb erők szétbontakoztatásához és harcba vetéséhez. A hadászati tervezés ezért például 1877—78-ban a Balkánon összpontosított orosz hadsereg elleni offenzívát nem Erdélyből, hanem Przemysl—Lemberg térségéből Csernovitz irányában, a Szeret és a Prut folyók mentén akarta megindítani.

Egy itáliai háború esetén az osztrák—magyar katonai vezetés számításai szerint az olasz inváziós hadsereg a friauli tartományban gyülekezik. Úgy gondolták, hogy a Tirolból indítandó, szárnyak elleni támadáshoz a Salzburg—Rosenheim—Kufstein—Innsbruck vonal külpolitikai okok miatt használhatatlan lenne (egy szakasza Bajorországon haladt át), amelyet csak némileg ellensúlyozna a Brenner-vasút, így a hadvezetés az Isonzo melletti összpontosítást részesítette előnyben. 400—500 ezer fős hadsereg felvonultatása, ellátása a meglévő Südbahn, azaz a Bécs—Marburg—Trieszt vasút mellett más vonalakat is igényelt és a tervezésnél ezek az igények is nyomatékot kaptak. Így a Marburg—Klagenfurt—Villach szakaszon kívül különös jelentőségre tett szert a Pest—Nagykanizsa—Laibach, illetve a Szeged—Zágráb—Fiume—Trieszt vonal kiépítése, részben a magyarországi csapattestek, részben a terményutánpótlás biztonságos szállítási lehetőségei miatt.[18]

A hadászati szempontok vasútirányt befolyásoló tényezőkként való értékelésekor a következőkből indulunk ki:

— továbbra sem deríthető ki egyértelműen, hogy a korabeli tanulmányokban a hadászati érdekekre hivatkozók mely országból támadó ellenséget feltételeztek és hogy csupán hazánkat, vagy a Monarchiát akarták-e védeni a külföldi támadástól;

— a hadászati érdek „felette állt" a magyar állami érdekeket szolgáló monocentrikus és az elsősorban osztrák birodalmi érdekeket szolgáló, átlós irányokat előtérbe helyező fejlesztési koncepcióváltásnak, attól független szempontrendszere által;

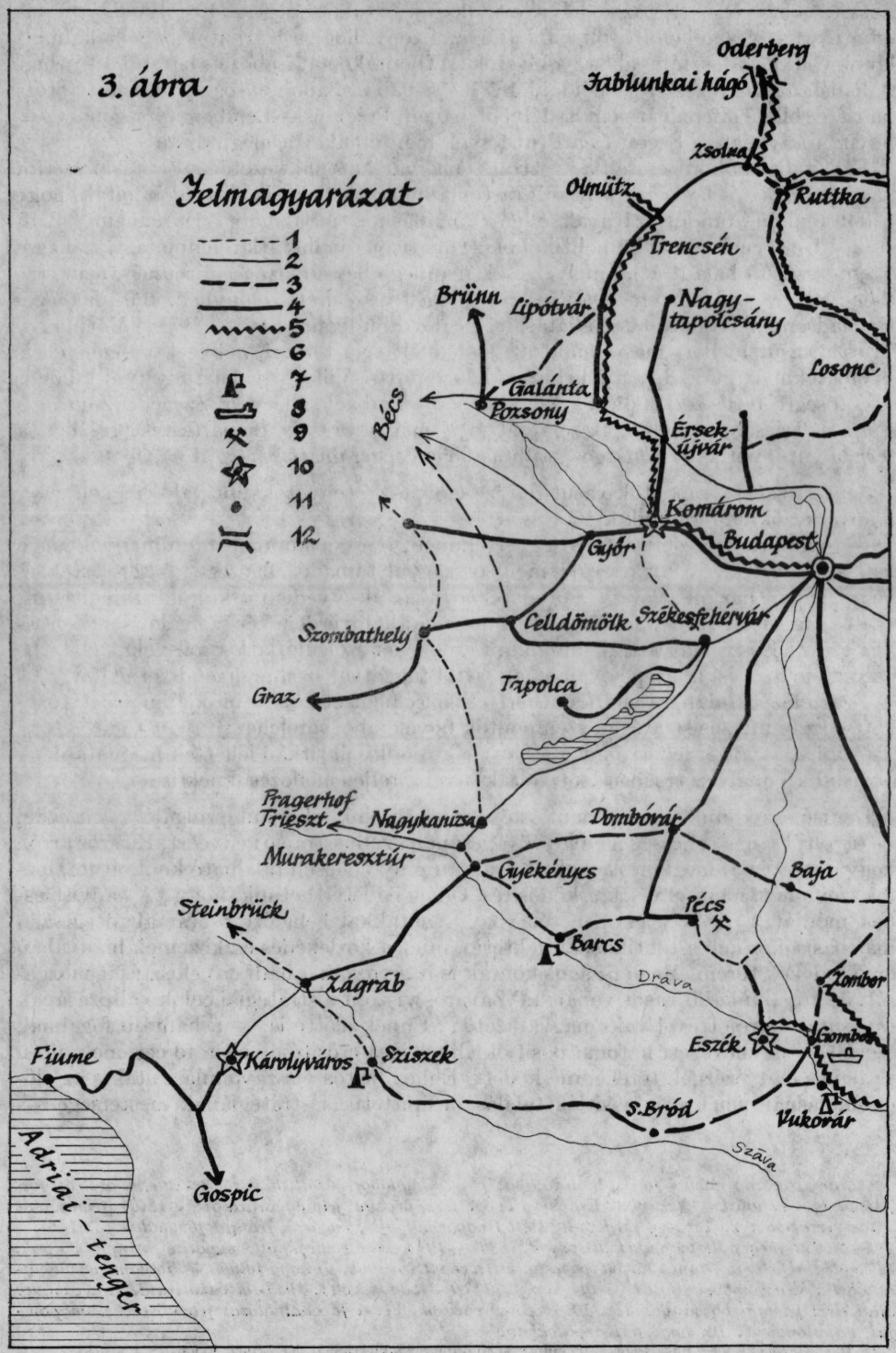
— az előzőek alapján nem dönthető el, hogy nemzeti, vagy birodalmi érdek fűződött-e az ominózus stratégiai szempontok figyelembe vételéhez;

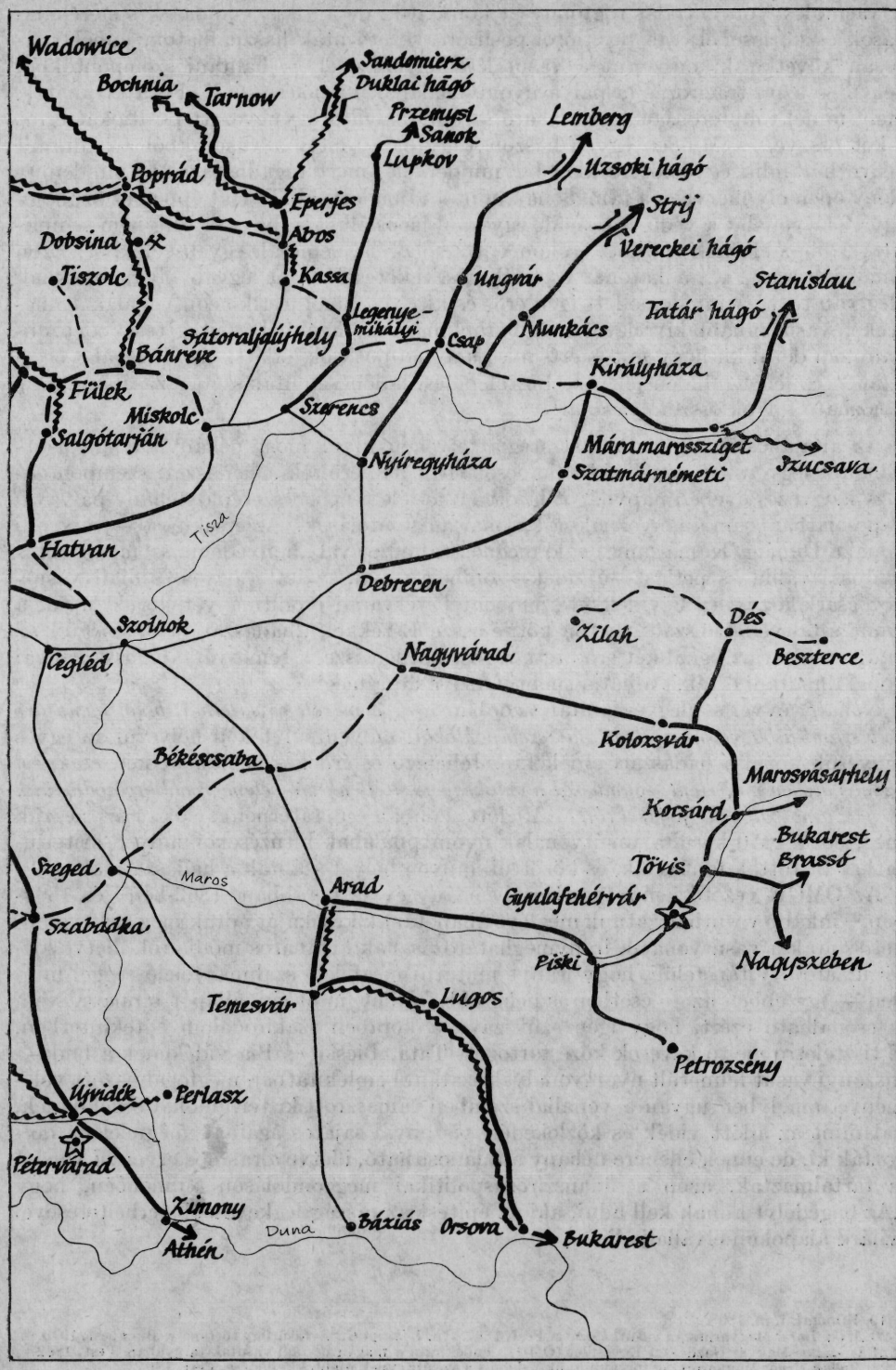
— a hadászati érdekek önmagukban csak rendkívül ritkán lehettek meghatározók a vasutak vonalvezetésében; sőt voltak hívei a teljes mellőzésüknek is.

De ismerkedjünk meg a fenti következtetéseink alapjául szolgáló *részletek*kel — távolról sem a teljesség igényével —, csupán az illusztráció kedvéért. Először arról, hogy a stratégiai megfontolásokban gyakran mily nehezen található konkrétum, biztos szempont, mennyire sok a ködösítés. Odáig egyetérthetünk, hogy „A hadviselésnek módját, a hadviselés menetét vagy vasutakkal behálózott országban egészen más basisokra kell a taktikusnak fektetni, mint a közlekedés eszközeinek hiányában levő vidékek térein. Még országos kőutak is irányozzák a hadi erő elosztását mozgását, de annál inkább vasút vonalak." Zavaros viszont a stratégiai célok változásának a vasutak létrejöttével való magyarázata: „Ennek előtte is, — a hadtani fogalmak szerint — úgynevezett katonai positiók elfoglalása erősítése volt a fő cél, mely után az ügyes hadvezérnek törekednie kellett. Ehhez biztos visszavonulási utak s az előnyomulásnál ismét erős positiók találására építtetik a stratégiának mestersége. —

* *Magyarország vasúti fővonalhálózata az első világháború előtt, különös tekintettel a stratégiai jelentőségű vonalakra (Szerk.: Erdősi F.) A térképvázlat jelmagyarázata: 1. 1867-ig megépült transzverzálisok. 2. 1867-ig megépült, Pest-Buda centrikus, sugaras irányú fővonalak. 3. 1867—1914 között megépült transzverzálisok. 4. 1867—1914 között megépült, sugaras irányú pályák. 5. stratégiai jelentőségűnek tartott vonalak és tervezett irányok. 6. nagy folyók. 7. folyami-vasúti átrakóhely. 8. a gombosi dunai vasúti komp (1870—1911 között), 1911-től vasúti híd. 9. a vasutak által elért jelentősebb bányavidék. 10. erődített városok, 11. a fővonalhálózat jelentősebb csomópontjai, végállomásai, 12. hágó a Kárpátokban.*

18 Das österreichische—ungarische Eisenbahnnetz und die Schlagfertigkeit der Armee. Wien, 1871.

3. ábra
Jelmagyarázat
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
Oderberg
Jablunkai hágó
Zsolna
Olmütz
Ruttka
Trencsén
Brünn
Lipótvár
Nagy-tapolcsány
Losonc
Galánta
Pozsony
Bécs
Érsek-újvár
Komárom
Budapest
Győr
Szombathely
Celldömölk
Székesfehérvár
Graz
Tapolca
Prágerhof
Trieszt
Nagykanizsa
Dombóvár
Murakeresztúr
Gyékényes
Baja
Steinbrück
Pécs
Barcs
Drāva
Zágráb
Tomor
Fiume
Károlyváros
Eszék
Gomboš
Sziszek
S.Bród
Vukovár
Száva
Gospic
Adriai-tenger

Wadowice
Bochnia
Tarnow
Sandomierz
Duklai hágó
Przemysl
Sanok
Lupkov
Lemberg
Uzsoki hágó
Strij
Vereckei hágó
Stanislau
Tatár hágó
Poprád
Eperjes
Abos
Dobsina
Tiszolc
Kassa
Ungvár
Munkács
Legenye-mihályi
Csap
Sátoraljaújhely
Bánréve
Fülek
Miskolc
Salgótarján
Szerencs
Nyíregyháza
Királyháza
Máramarossziget
Szatmárnémeti
Szucsava
Tisza
Hatvan
Debrecen
Szolnok
Zilah
Dés
Beszterce
Cegléd
Nagyvárad
Kolozsvár
Békéscsaba
Marosvásárhely
Korsárd
Bukarest
Brassó
Tövis
Szeged
Maros
Arad
Gyulafehérvár
Szabadka
Piski
Nagyszeben
Temesvár
Lugos
Petrozsény
Újvidék
Perlasz
Pétervárad
Zimony
Duna
Báziás
Orsova
Bukarest
Athén

A vasutak a concentrálás rögtönítését könnyítik, de a visszavonulások s előrehaladások eszközlésénél csak positióról positióra vezető utak használhatók, miből világosan következik, miszerint a vasutak elhelyezésénél — hadtani szempontokból nézve — azon tracírozás (a pálya nyomvonalának kijelölése — E. F.) a kívánatos, mely minél több erős, biztos tartható s combinálható úgynevezett positiókat érint s köt összve. — Minden egyéb haszon vagy előny mely a vasutakból a hadtanra nézve háramlik egyenlő értékkel bír mindenfelé, mert tagadhatatlanul mindenütt előny épen oly mérvben a támadónak mint a támadottnak."[19] Hát éppen ez az, hogy egy vasútvonalat a védő és támadó egyaránt használhatja (ha csak meg nem semmisítik), de az elsőnek említett erőkoncentrációhoz is, nemcsak egyéb célokból! Ezen elmélet szerint: „...a katonai positiók összvekötései — ha egyéb kívánalmaknak elég van téve — mindemellett igen erős és kirívó színnel festik azon vonalakat, melyeken vasút inkább kívánatos mint bárhol másutt." Ezekből a fejtegetésekből azonban nem derül ki, hogy mit is értsünk „katonai positiók" alatt, hiszen tágabb értelemben ez lehet minden jelentősebb település, különösen utak szétágazásában, vagy hajózható folyók összefolyásánál!

Az általánosságban mozgó stratégiai elveken kívül most néhány olyan vasútvonalról legyen szó, amelyekkel kapcsolatban felmerültek a hadászati szempontok.

A kiegyezés évében napvilágot látott Mikó-féle tervben szereplő néhány pályával kapcsolatban sem hiányoznak a katonai megfontolások. Az érsekújvár—trencséni vonal a Dunáig (Komáromig) való meghosszabbításával „honvédelmi szempontból is fontossá válik", a perlasz—újvidék—zombori vonal, azáltal, hogy az alföldi vasúthoz csatlakozva az Újvidékkel szembeni Pétervárad erődítményét kerülő úton, a Duna által védett északi parton kötné össze Eszékkel, „hadászati jelentőségű", az arad—temesvári vonal két erődített várost kötne össze, a temesvár—lugos—orsovai vonal „hadtani értékét a határ menti Orsova adja meg".[20]

Néhány évvel a kiegyezés után azonban még *nem volt egyértelmű, hogy mennyire kell számításba venni a stratégiai szempontokat*, milyen súlyt kell helyezni az egyes tényezők közül a hadászati érdekekre. Jellemző és érdekes példaként két, *csaknem azonos időben megjelent, egymással homlokegyenest ellenkező véleményből győződhetünk meg az ambivalens felfogásokról.* — Mielőtt azonban erre rátérnénk, először azt nézzük meg, hogy 1870 körül a vasútvonalak nyomvonalának kitűzésekor milyen kritériumokat tartottak fontosnak, és közöttük milyen helyet szántak a hadászatinak.

Az OMGE vezető nemzetgazdászai néhány évvel korábban, 1862-ben[21] és 1864-ben,[22] inkább vasúthálózatunk meglévő állapotának kritikáját adták meg és kevesebbet szóltak a vasútvonalak iránymeghatározásának kívánatos módjairól, illetve kritériumairól. Vitán felüli, hogy irányt mutatni megfelelő szakmai felelősséggel minden — így ebben az — esetben is nehezebb feladat, mint egy állapot bírálata. Nem is csodálható ezért, hogy igen szűkszavú a korabeli szakirodalom e tekintetben. E tiszteletre méltó kevesek közé tartozott Tata, Bicske és Bia vidékének a buda—újszőnyi vasút felmerült nyomvonalváltozatairól emlékiratban megfogalmazott véleménye, amelyben ugyan a vonallal szemben támasztott kritériumokat érdeküknek, valamint az adott vidék és közlekedési viszonyai sajátosságainak megfelelően dolgozták ki, de ennek ellenére néhány általánosítható, illetve általános érvényű vonást is tartalmaztak, azon a finanszírozáspolitikai meggondoláson túlmenően, hogy „Az engedélyt annak kell adni, aki az építést az ország legkevesebb terheltetésével szilárd alapokon elvállalja."

19 *Visontai:* i. m. 1858.
20 *Mikó Imre:* Magyarország vasúthálózata. Pest, 1867. (In. *Újhegyi G.:* A vasútügy története. Budapest, 1910.)
21 Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) emlékirata a magyarországi vasutak tárgyában. Pest, 1862.
22 *Hollán Ernő:* Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútügynek újabb kifejlődése. Pest, 1864.

Az 1871-es keltezésű vélemény szerint tehát az alábbi tényezőkre kellett volna figyelni valamely vasút irányának meghatározásakor:

— „Oly végpontra vezessen, mely más közlekedési utakkal érintkezvén, s ezekkel kapcsolatba hozatván, a közforgalom folytonosságát előidézve, s annak természetes folyamához illeszkedjék...

— A pályát anélkül, hogy hosszúsága növekedne, olyan területen kell keresztülvinni, amelyen a vasút építése, fenntartása és üzlete könnyebb és olcsóbb, ez pedig a lehető legkisebb lejtés mellett biztosítható.

— Az ország védképességét a lehető legnagyobb mértékben előmozdítsa...

— Olyan vidéken haladjon, amely amellett, hogy termékeny és népes, jó közlekedési úttal még nem bír, — hogy eképpen azon vidék forgalmát előmozdítsa, termőképességét növelje, s így azt a jó közlekedési eszközökkel már bíró vidékekkel szemben mostoha helyzetéből kiemelje, ezt termelési és kereskedelmi érdek, meg a területek számára osztandó igazság is megköveteli."[23]

Ilyenformán *a közvélemény a természeti és gazdasági viszonyok figyelembe vételét tartotta a vasút gazdaságos üzemeltetése érdekében elengedhetetlennek*, de a szempontok érvényesítése mellett *az irányt úgy kellett kitűzni, hogy stratégiai szempontból se legyen kifogásolható*. Ezen elvek alapján jóval előnyösebbnek ítélték meg Újszőny és Buda összekötésére a régi közlekedési hagyományokkal rendelkező, az egykori „Mészárosok útjával" egybevágó bicske—tatai irányt az esztergomival szemben. (A „Mészárosok útja" a középkor óta használt széles külkereskedelmi földút volt, amelyen legeltetve terelték ki Nyugatra a magyar vágómarhákat.) Akkor, 1871-ben, még úgy látták, hogy az esztergomi vasútnak a dunai hajózás erős és eredményes versenytársa lenne, a teheráru nagy részét — beleértve az emlékirat ismeretlen szerzői által erősen alábecsült, csupán néhány évig tartónak gondolt dorogi szénbányászat termékeit — továbbra is hajókkal szállítanák el. (Hogy minden megítélés csak viszonylagos, azt jól mutatja, hogy bár a kérdéses fővonalat valóban a javasolt bicske—tatai irányban hozták létre, azonban az esztergomi irány sem maradt vasút nélkül, csak éppen később jutott vasúthoz, mégpedig mellékvonal formájában.)[24]

Hogy mit jelentett a gyakorlatban a stratégiai szempontok figyelembe vétele a pálya vonalának kijelölésekor, azt az Újszőny és Buda összeköttetésére tervezett két vonalalternatíva ilyen szempontú értékeléséből is rekonstruálhatjuk. A változatok szembesítésekor nem volt lényegtelen az a körülmény, hogy az 1870-es években a stratégák még komoly jelentőséget tulajdonítottak az erődítmény-harcnak (éppen csak hogy befejeződött a porosz—francia háború!) és mindkét vonaltervezetet a kiinduló állomás, Újszőny közelében levő, a Monarchián belül a legnagyobbak közé tartozó komáromi erődítmény védhetősége szempontjából is meg kellett ítélni. Az Esztergomon át a Dunához közel vezetendő pálya ellen a következő kifogásokat hozták fel: „...azon a Duna bal partjáig elhatolt ellenség a csapatok, hadiszekerek s élelem szállítását (mi pedig ... Komáromra nézve lényeges, sőt adott esetben létkérdés is lehet) könnyű szerrel, csak egy pár ágyúval végkép elzárhatná s egy csapással használhatatlanná tenné az államvasutat (a Duna bal parti, Pest—Vác—Érsekújvár—Pozsony—Bécs irányú vasút akkor az Osztrák Államvasút Társaság tulajdonában volt — E. F.) a Dunát és a szőny—budai vasutat." Ezzel szemben a tata—bicskei irányú út előnyét abban látta, hogy az alkalmas „... háborús viszonyok beálltával a komáromi erősségnek minden élelmi- és védműbeli cikkekkel ellátására... hadászatilag kedvezőbb, távolabb van a Dunától mint védelmi vonaltól, védi a Vér-

23 Tata—Bicske—Bia vidékének a Buda Új-Szőnyi vasút kiépítése tárgyában a képviselőházhoz tisztelettel teljesen terjesztett emlékirata s kérvénye. Székesfehérvár, 1871.

24 *Erdősi Ferenc:* A területi érdekek szerepe helyiérdekű vasúthálózatunk létesítésekor. Kézirat, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 1984. 120. o.

tes hegység, Komárom, még ha az ellenség uralja is a Dunát, akkor is mehet rajta a forgalom."[25]

Meglehetősen végletesnek tűnik a feltevés, hogy ellenségeink elfoglalják a Dunától északra levő területet — hiszen az országhoz tartozott a Duna és a Kárpátok közötti nagy kiterjedésű Felvidék a kisalföldi előterével, de a Monarchia részét képezte még a Kárpátoktól északkeletre az osztrákok által kormányzott Galícia és Bukovina is — és hogy éppen a Duna alkalmas a feltartóztatásukra. Érdemes-e egy olyan tartós létesítmény, mint a vasút, területi elhelyezését egy fiktív, a legrosszabb esetben is rendkívül ritkán előforduló vis maiortól függővé tenni az észszerűtlenség vádjának jogossága nélkül?

Ismerkedjünk meg azután a másik véleménnyel.

Áron Ede, a MÁV osztályfőnöki rangú nemzetgazdája, 1870-ben írt munkájában — lényegében Hunfalvy János szellemében — a korábbi évtizedek rossz tapasztalatai nyomán arra hívta fel a figyelmet, hogy egy ország világforgalmi kapcsolódású fővonalhálózatának kialakításakor elsősorban a nemzetgazdasági érdekeket kell figyelembe venni „...s ennélfogva a gazdászati, ipari és kereskedelmi tényezőknek nem szabad hadászati céloktól függniök, vagy utóbbiaknak alávetve lenniök s tisztán ezek után indulniok, mert a hadviseléssel egybekötött védintézetek nagy tőkéket vonnak el és biztos pénzértéket az államháztartásban nem képviselnek, és ezek nemcsak hogy nem kamatoznak, hanem fenntartásukra évről évre tőkéket is kell fordítani."[26] Bármennyire is rokonszenves lehet egy ilyen, a hadi ráfordítások improduktivitását tudatosító pacifista megnyilatkozás, erősen anakronisztikus, mivel külföldi országokban már régóta tudatosodott a vasutak stratégiai jelentősége, olyan illúziókat pedig nem lett volna szabad táplálni, ill. azt feltételezni, hogy az államok háború esetén nem ragadtak volna meg minden eszközt, így a vasutat, is ahhoz, hogy esélyeiket a győzelemhez növeljék.

Ha arra gondolunk, hogy Áron hadászatiszempont-ellenessége végső soron az osztrák önkényuralom, majd a dualista alapon álló birodalmat fegyverekkel fenntartó szoldateszka ellen irányult, úgy csupán a nemzeti önállósági eszme egyik aspektusának értékelhetjük.

Áron gondolatainak többsége egyébként visszavezet Széchenyihez. Áron is aláhúzta azon régi elv tiszteletben tartásának szükségességét, amely szerint a *fő vonalak a legrövidebb, legegyenesebb irányban kell, hogy összekössék a termelőterületeket piacokkal.* „... mert csak ezen alapon biztosíthatunk magunknak megfelelő forgalmat, mely által áruinknak tartós világpiacot teremtünk."

Hogy mennyire képes volt a közös hadügyminisztérium még a XIX. sz. végén is az osztrák vezérkar érdekeinek érvényt szerezni a magyarországi fővonalak némelyikének kijelölésében, és ezt közgazdászaink — mint felesleget — mennyire helytelenítették, azt jól tükrözi a Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara 1894. évről szóló jelentése: „Azok a hibák, melyek úgy a fővonalak fektetésénél, valamint a mellékvonalak kiépítésénél is több mint egy irányban előfordultak, jobbára már korrigálva vannak, s így a fejlesztésnek mostani mibenléte egészséges akaratra van fektetve. — Odáig azonban a viszonyok még nem fejlődtek, hogy a főbb vasútvonalak kiépítésénél tisztán az országnak kereskedelmi és közgazdasági érdeke lenne mérvadó, mert még mindig több mint egy esetben alárendelve látjuk az országos kereskedelmi és közgazdasági érdekeket a hadászati követelményeknek. Készséggel elösmerjük mi a katonai követelményeknek jogosultságát is, de hivatásunk és kötelességünknél fogva nem zárkózhatunk el annak kijelentése elől, hogy a máramarossziget —sztaniszlaui vonal kiépítése helyett sokkal hasznosabb s a speciális magyar ér-

25 Tata—Bicske... i. m. 1871.
26 *Áron Ede:* Közlekedési viszonyok Magyarországon. Pest, 1870.

dekeknek megfelelőbb lett volna a sziget—szucsavai vonal építése, melynek létesítését oly eminens fontosságunak tartjuk."[27] Ugyanakkor dicséri a jelentés a máramaros sziget—kolomea—sztaniszlaui vonal kiépítését, melynél mellőzték a hadászati érdekeket.

Vasútjaink hadászati alkalmazásának próbájára az első *világháborús hadiszállítások* adtak alkalmat. Kiderült, hogy a korábban túlzottnak és feleslegesnek tartott, csak nagyon általános homályossággal megfogalmazott *hadászati követelményeknek*, amelyek a háborús viszonyok között nagyon is konkrét formát öltöttek, *vasúthálózatunk nem tudott megfelelni*. Az egyik legnagyobb gond a Kárpátoktól keletre levő területekkel való elégtelen közlekedési kapcsolatban mutatkozott. Az osztrákok ugyanis a múlt század második felében inkább kerülővel, Galícián keresztül építették meg legkeletibb tartományukat, Bukovinát Béccsel összekötő vonalukat, mintsem a rövidebb irányban, Magyarországon keresztül. Feltételezhetjük, hogy nem annyira a magyar ipar és kereskedelem versenyétől féltették bukovinai piacukat, mint inkább Magyarország teljes elszakadásától tarthattak. A Monarchiából kilépő, teljesen független Magyarországon keresztül pedig aligha lett volna olyan zavartalan a kapcsolattartás Bukovinával, mint a saját államterületen belül vezetett vonalon. Aligha lehet ezért a bécs—bukovinai vasutat azzal indokolni, hogy Magyarország akadályozta meg a rajta keresztül a Kárpátokon át vezető vasútvonal építését, mert éppen hogy a magyar vezető gazdasági körök hiányolták ezt az összeköttetést és hiányát keményen az osztrákok (az osztrák vasútvállalatok) szemére vetették, és gondoljuk meg, hogy a galíciai vasút tervezésekor az önkényuralom idején ugyan milyen eszközökkel akadályozhatták volna meg az osztrák szoldateszka elképzeléseinek megvalósítását? Az orosz front ellátása érdekében kénytelen volt a hadvezetés a háború alatt sebtében lefektetni egy provizorikus értékű tábori vasúti pályát a Kárpátokon át. E tapasztalatok árán jutottak arra a következtetésre, hogy meg kell építeni Románia és Oroszország felé, Izkányi irányában a Kárpátokat átszelő borgó—beszterce—dornavatrai vasutat,[28] mely békeidőben a Kelet-Európából Trieszt felé áramló tranzitforgalmat is közvetíthette volna.

Miután a háborúban a vasút szerepe lényegesen nagyobbnak bizonyult, mint ahogy azt a békeidőkben értékelték, felül kellett vizsgálni a hadászati érdekek érvényesítésének mértékét és módját a vasutak létesítésében, annak az elvnek az alapján, hogy *a szállítóképesség meghatározásakor a katonai érdeket nem szabad háttérbe szorítani*. Hogy e téren mennyire elmaradt a követelményektől a magyar hálózat, azt mi sem jellemzi jobban, mint hogy a legnagyobb áteresztőképességű fővonalaink egyike, a budapest—szolnok—nyíregyháza—országhatári csupán 30 szerelvényt tudott naponta átengedni, miközben a Bécs—Krakkó—Lemberg pálya 100-at.

A „helyiérdekű" vasutakkal szembeni katonai szempontú követelmények

A mellékvonalak túlnyomó részét kitevő, alapvetően az érintett vidékek érdekeltségeinek anyagi hozzájárulásából és a szabadon értékesített részvények árából az 1880-as évektől az első világháborúig épülő „helyiérdekű vasutak" tervezésekor a *katonai érdekeket* azért is nehéz volt érvényesíteni, mert az engedélyesek az engedélyezési eljáráskor arra törekedtek, hogy a névleges építési tőkét minél nagyobb összegben állapítsák meg, viszont a teljesítmények, amelyek egy részét a hadászati szempontú elvárások határozták meg, a lehető legszerényebb mértékűek legyenek.[29]

27 A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése az 1894. évről. Debrecen, 1895.
28 *Jellinek Henrik:* Magyar vasúti politika. (Adalékok a magyar gazdasági élethez.) Budapest, 1918.
29 *Dobieczki Sándor:* Helyi érdekű vasútaink alapítása, építése és üzlete. (Kiad.) A Magyar Mérnök és Építész Egylet, V. Budapest, 1893.

A minisztérium csak arra kötelezhette a stratégiai fontosságú mellékvonalak engedélyeseit, hogy a pályát megfelelő átbocsátóképességre és gyorsaságra, valamint éjszakai közlekedésre is alkalmassá tegyék. Általában olyan „szabványkikötéssel" élt a hadügyminisztérium képviselője a stratégiai fontosságúnak ítélt vicinálispályák közigazgatási bejárásakor, hogy azok legyenek alkalmasak mindkét irányban ötventengelyes vonatok közlekedtetésére (némelykor azt is kikötve, hogy belőlük naponta tíz végig is futhasson a pályán), és úgy csatlakozzanak a fővonalakhoz, hogy azok teljesítőképességét ne csökkentsék (pl. a budapest—pécsi fővonalhoz csatlakozó adony—paksi vicinálisnál). Némely esetben olyan kritérium is felmerült, hogy mind magán a héven, mind a csatlakozó főpályákra átmenő forgalomban Budapest irányában el kell kerülni fejállomások épülését (pl. a veszprém—dombóvári hévnél).[30]

Azonban a stratégiai érdekű berendezések létesítésére csak az engedélyes hozzájárulásával volt lehetőség, ahogy az 1880. IV. tc. 3. §-a fogalmazott: „Amennyiben azonban a katonai forgalom érdekében az engedélyezés alkalmával alapul vett teljesítési határon túlmenő berendezések kivántatnának, ezek csakis az engedélyes hozzájárulásával lesznek érvényesíthetők." Ezt a passzust rendre be is vették az egyes hév-társaságok engedélyokiratába. Így történt ez az „Árvavölgyi Hév"-nél is. Ennek ellenére a m. kir. kereskedelemügyi miniszter 1913. október 20-án kiadott 56.974 sz. alatti rendeletében elrendelte, hogy a hév-társaság a vasút katonai szállítási teljesítőképességét különféle létesítmények megépítésével növelje, hogy egyebek között „napi 30 mindkét irányban közlekedő vonat, összesen 50 tényleges vonat" közlekedésének lebonyolítására legyen képes. A hév azonban ezt a súlyos összeget igénylő kötelezettséget sérelmesnek találva panaszt nyújtott be a miniszteri rendelet ellen a m. kir. közigazgatási bizottsághoz, amely az 1914. évi június 9-én tartott nyilvános ülésén hozott ítéletében az 1896. évi XXVI. tc. 69. szakaszára is hivatkozva a panasznak helyet adott és a vasúttársaságot felmentette a miniszteri rendeletben terhére rótt kötelezettség alól.[31] (A 24 órán belül közlekedtethető szerelvények számával mért teljesítőképesség mértéke függött a pálya al- és felépítményének, állomásainak, gördülőanyagának minőségétől, a víz- és fűtőanyagfelvétel lehetőségeitől, személyzetétől és a vasúti üzem biztonságos működtetése érdekében tett intézkedésektől.)

Több eset bizonyítja, hogy még a hadügyminisztérium sem tudta mindig rávenni a hév-társaságokat vonaluk stratégiai szemszögből kívánatosabb irányban való megváltoztatására. Pl. a tolna—fejér megyei hév közigazgatási bejárásán, 1891 augusztus végén a hadügyminisztérium képviselője kijelentette, hogy a tervezett székesfehérvár—adonyszabolcsi szakasz „alig bír fontossággal hadászati szempontból" és helyette kívánatosabbnak tartotta a székesfehérvár—rétszilasi összeköttetést.[32] E kívánalomnak a társaság nem tett eleget, és 1896-ban megépült Székesfehérvár és Adonyszabolcs (a mai nevén Pusztaszabolcs állomás) közötti vasút.

Az első világháborús kedvezőtlen tapasztalatok alapján felmerült annak a szükségessége, hogy a stratégiai elvárásoknak a jövőben már az engedélyokmányban kell eleget tenni, mert nem engedhető meg a katonai érdekeknek a bankok üzleti érdeke alá rendelése.[33]

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy katonai érdekekre helyenként olyan vonalaknál is hivatkozott a vasutat alapítani szándékozó helyi érdekeltség, amelyeket a hadügy nem nyilvánított stratégiailag fontosnak, de jól hangzó indokot találtak

30 *Erdősi Ferenc:* Adatok Tolna megye tömegközlekedési hálózatának kialakulásáról. Tanulmányok Tolna megye történetéből X. (Kiad. a) Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 1983. 275—360. o.
31 *Szathmáry Mór:* Közlekedési Évkönyv. Budapest, 1914.
32 Országos Levéltár, Kereskedelmi Minisztérium Levéltára, IV. Vasúti és gyári szakosztály K 229., Tolna—Fejér-megyei HÉV iratai 416/32.
33 *Jellinek H.:* i. m. 1918.

benne az engedélykéréshez. Így pl. a létesítendő győr—veszprém—dombóvári hév előnyeit felsorolva azt is felhozták, hogy lehetővé teszi hadgyakorlatok, sőt az esetleges balkáni hadműveletek miatt szükségessé váló mozgósítás idején a Dél-Dunántúl nagy katonai arzenálja, a pécsi sátortábor rövidebb idő alatti elérését, meggyorsítaná a katonaság összpontosítását.[34] A stratégiai szempontokkal való indoklás az engedélyes részéről, azon felül, hogy ügyes politikai fogás volt, nem látszik túl reálisnak. Annál inkább az a gazdasági érv, hogy a Tolna megyei gabona útját Bécsbe 38%-kal, az eszék—bécsi utat 101 km-rel lerövidítené.[35]

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a Monarchiában a vasutak szerepét már elég korán felismerték, még ha a fejletlenebb hálózat és a gyengébb szállításszervezés miatt nem is töltötték be a várakozásnak megfelelően a szerepüket a háborúkban úgy, mint pl. Poroszországban. Ugyan 1854-től törvény biztosítja a legmagasabb katonai hatóság beleszólását a magyarországi vasútvonalak építésébe is, kifejezetten stratégiai érdekeket szolgáló fővonal a történelmi Magyarország területén nemigen épült, a hadügy inkább csak a nyomvonaltervezetek korrekciójával, a pálya teljesítőképességének előírásával érvényesítette szempontjait, főként a szomszédos államokkal való összeköttetésre szolgáló szakaszokon. Kétségtelen, hogy a Habsburgok birodalmi katonapolitikai érdekeit, de Magyarország védelmét és délkelet-európai, balkáni hadműveleteit is közvetlenebbül, a legpraktikusabban a fővonali minőségű, az egész országot átszelő átlós pályák (transzverzálisok) szolgálhatták volna, viszont a magyar önállósági törekvések és a pesti malomipari lobby erőszakos érdekérvényesítésének eredményeképpen monocentrikusra, a fővárosban összefutó sugaras szerkezetűre formálták a vasúthálózatot, ami nem kedvezett a gyors és nagy fesztávú katonai szállításoknak, már csak Budapest korlátozott forgalomáteresztő képessége miatt sem. Hálózatunk főváros-központú jellegét csak századunk elején oldotta néhány pályaszakasz (pl. a baja—bátaszéki, mely lehetővé tette az ország déli részén fővonali minőségű transzverzális létrejöttét Nagyvárad—Szeged—Kaposvár—Fiume között és a fővárost kikerülő aszód—váci szakasz, amely az ország északkeleti és nyugati részei közötti közvetlen összeköttetést gyorsította meg.) A trianoni államhatárok több transzverzális vasútvonalunkat átvágták, így a monocentrikus szerkezeti jelleg felerősödött, minden kedvezőtlen gazdasági, településfejlesztési és stratégiai következményével együtt.

34 *Matkovich Tivadar:* Emlékirat a veszprém—enying—dombóvári vasút érdekében. Veszprém. 1890.
35 A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése az 1890. évről Pécs, 1891. 106. o.

MŰHELY

LUKÁCS ZS. TIBOR

AZ 1707. ÉVI OROSZ—MAGYAR SZÖVETSÉG LÉTREJÖTTÉNEK VIZSGÁLATA OROSZ DIPLOMÁCIAI IRATOK ÉS LEVELEK ALAPJÁN*

Az 599. oldalon látható írás David Ivanovics Korbénak, Nagy Péter cár magyarországi követének megbízólevele.[1] Korbét küldte a cár Rákóczihoz, hogy felajánlja neki a lengyel koronát és Oroszország szövetségét.

E dolgozat azt a folyamatot szeretné bemutatni, amelyben a mindvégig külföldi segítségre számító Rákóczi az orosz cárral kényszerült egyezségre lépni, mert sem a francia államtól, a Habsburgok fő ellenségétől; sem Svédországtól, Erdély szabadságának korábbi kezesétől; sem a franciabarát Lengyelországtól nem kapta meg a remélt nagyságú támogatást. Kitér arra is, hogy I. Pétert milyen események késztették arra az elhatározásra, hogy szövetséget kössön a függetlenségéért küzdő Magyarországgal, és értékelni próbálja a Varsóban kötött szerződést is.

Néhány kiegészítő információ, amely teljesebbé teszi a képet és megkönnyíti az összefüggések átlátását, jegyzetben található, hogy a gondolatmenetet ne szakítsák meg. A felhasznált források egy részét orosz nyelvből magam fordítottam; ezek eredetije és fordítása szintén megtalálható a dolgozat végén.

A szabadságharc szövetségkötési lehetőségei a háborús Európa viszonyai között a varsói szerződést megelőzően

Ha a Rákóczi-szabadságharc külső körülményeit akarjuk vizsgálni, alapvetően az északi háború (1700—1721) és a spanyol örökösödési háború (1701—1714) teremtette általános európai háborús helyzetben kell nagyító alá venni függetlenségi mozgalmunk történetének alakulását.

Az északi háborúban Oroszország állt szemben — Lengyelország, Szászország, Dánia, (majd 1715-től Poroszország és Hannover) — támogatásával Svédországgal a balti tengerpart megszerzéséért. Népünk szabadságküzdelme a franciákkal kialakult kapcsolatokon kívül az évek során elsősorban Lengyelországtól és Svédországtól, később Oroszországtól remélt mind politikai, mind katonai segítséget a Habsburg

* Az 1985/86-os tanévben az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen történelem tantárgyban első helyezést elért dolgozat. — A Szerk.

1 Nagy Péter 1707. április 21/május 2-i levele melyet Rákóczi fejedelemhez írt, a dolgozat témájának szempontjából lényeges információt nem tartalmaz. Arra kéri a cár Rákóczit, hogy titkos kihallgatáson fogadja udvari tanácsosát, Korbét, aki sürgős ügyben jár, és küldje őt a fejedelem vissza minél hamarabb a cár ajánlatára tett válaszával.

A levél Lublinban íródott és megtalálható rajta Pjotr Pavlovics Safirov neve is (a lap alján), aki a cár belső titkára volt, s kezdetben a magyar ügyeket intézte. A Korbe küldetéséhez kapcsolódó követutasítások elemzése benne van dolgozatomban.

A forrás írástörténeti érdekessége, hogy még az 1710-es, Péter cár parancsára végrehajtott ABC-egyszerűsítés előtt keletkezett, olvasása nem kis nehézséget okozott. (Piszma i bumagi Petra Velikogo. [Nagy Péter levelei és iratai] Szankt-Petyerburg, 1905. [a továbbiakban: PBPV] 1633. sz.)

Ausztria ellen. Az örökösödési háborúban[2] is részt vevő osztrák Habsburgok megtörésében — akik a francia hegemóniától rettegő Hollandiával és Angliával kötöttek szövetséget[3] — Franciaországnak hasznára volt a magyar függetlenségi mozgalom, s diplomáciai, majd katonai téren is magától kínálkozott az együttműködés lehetősége.[4]

Először a francia államvezetésnek jutott eszébe, hogy az északi háborút kihasználja, s ha lehetséges, összekapcsolja azt az örökösödési háborúval. Rákóczi is úgy igyekezett a szabadságharc külpolitikáját irányítani, hogy mindkét összecsapásból megnyerje függetlenségi harcunk számára azokat az erőket, amelyek hozzásegíthetnek bennünket az önálló magyar államiság visszanyeréséhez.

A lengyel szövetség terve

Bár Rákóczi Emlékirataiban megemlíti[5], hogy már szervező munkájának elején is legfőképpen Franciaország feltétlen segítségére alapozott, vagyis a szabadságharc ügyét az örökösödési háborúval kapcsolta össze terveiben, a Baltikum birtoklásáért folytatott csatározások sokkal közelebb zajlottak hazánkhoz, mint a nyugati hatalmak összecsapásai, így itt az összefogás lehetősége is nagyobb valószínűségű és egyszerűbben kivitelezhető volt. Az orosz—magyar szövetség is az északi háború érdekkörében jött létre, igaz, elsősorban Franciaország remélt segítsége hozta közelebb a szerződő feleket. Különösen a Lengyelországban zajló események nagyon jelentősek a magyar szabadságharc alakulása szempontjából.

Az akkori helyzet érdekessége az volt, hogy a lengyel—litván állam jogilag nem vett részt a svédek elleni háborúban, csak az ország királya volt XII. Károly fő ellensége — szász választófejedelmi minőségében.[6] A harcok viszont a svédek és a szászok között Lengyelország területén folytak, s mindkét fél a lengyel urak birtokait pusztította.

Amikor XIV. Lajos (1643—1715) francia király elhatározta, hogy az északi háború nyújtotta lehetőségeket felhasználja a Habsburgok gyengítésére, Lengyelország és Svédország lényegében egyaránt megfelelt volna céljainak, mert mindkét államhoz régi szövetség fűzte. A jobb partnert egyelőre II. Ágostban (1697—1733), a szász választóból lett lengyel királyban látta.

„A svéd király régi szövetségben állt Franciaországgal, Ágost akkor erősebb volt és az ügy állásához hasznos volt az ő barátsága szász választófejedelmi minőségben. Ágost király kegyeibe fogadta [Du Héron] követet ... fölajánlotta, hogy szövetségre

2 Új magyar lexikon, 6. k. Budapest, 1962. 102. o.
II. (Habsburg) Károly spanyol király halála után a trón megszerzéséért XIV. Lajos háborút robbantott ki az osztrák Habsburgok ellen, mely hamarosan európai méretűvé vált. A Bourbonok európai, valamint tengeri és gyarmati hegemóniájának veszélyétől tartva bekapcsolódott a küzdelembe Anglia, Hollandia, a Német-Római Császárság, Poroszország, Savoya és Portugália is. A harcok első szakaszában a franciák jelentős győzelmeket arattak, amiben nagy segítségükre volt a jelentős osztrák erőket lekötő, Rákóczi-vezette szabadságharc is.

3 Történelmi olvasókönyv III. (Összeáll.: *Unger Mátyás*, Szerk.: *Sinkovics István)* Budapest, 1980. 60. o.
A spanyol örökösödési háború egyik legalapvetőbb dokumentuma I. Lipót szövetsége Angliával és Hollandiával (1701. szept. 17.), az ún. „Nagy Szövetség" megkötése. A szerződő felek gazdasági—társadalmi fejlettség, vallás és kultúra dolgában szinte ellentétei voltak egymásnak, de abban egyetértettek, hogy az európai „egyensúly" érdekében össze kell fogniuk. A Habsburgok másodrendű szerepre kényszerültek volna, ha II. Károly végrendeletét teljesítik, de a tengeri hatalmakat is megfojtással fenyegette az egyesült spanyol—francia flotta.

4 *Karl Otmar von Aretin:* Magyarország és I. József császár politikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán)* Budapest, 1980. 43. o.
Az osztrák történész szerint XIV. Lajos nem tekintette Rákóczit egyenrangú félnek, akivel szemben elkötelezettséget érzett volna. Politikájának jelentős következményei nem váltak Magyarország javára. Vitathatatlan azonban, hogy a Nagy Szövetség XIV. Lajos feletti győzelmét döntő módon akadályozta. Ha nincs Rákóczi, a francia hegemónia már a XVIII. sz. elején összeomlik.

5 *Rákóczi Ferenc:* Vallomások és Emlékiratok. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Vallomások, illetve Emlékiratok) 194. o.
„Minden tanácskozásunk oda irányult, hogy hazánk hasznára fordítjuk az Európát fenyegető nagy háború körülményeit... Nem maradt más reményem, mint a francia király támogatása és segítsége az ősömmel, I. Györggyel kötött szerződés értelmében."

6 *Perényi József:* Lengyelország története. Budapest, 1962. 129. o.

lép királyával, ha rendezi ügyeit a svéddel, és hogy az ne kényszerüljön végső lépésre, beleegyezett, hogy sértetlenül elhagyja a katonái által körülvett Rigát."[7]

Az, hogy Franciaország szövetségest talált Lengyelországban, Rákóczi számára is egyértelművé tette, kihez fordulhat környezetében támogatásért; így tehát magától adódott a lengyel—magyar szövetség lehetősége is.

A magyar ügynek emellett számos lengyel támogatója volt. Sieniawski főúr; felesége, Sieniawska asszony, Radziejowski érsek-primás és még sokan mások.

Gróf Bercsényi Miklós 1701 júliusában azt az ajánlatot tette II. Ágostnak, „egyesítse egy korona alatt Lengyel- és Magyarországot, Erdélyt meghagyva Thökölynek."[8]

Az események azonban kedvezőtlenül alakultak, mert július 18-án XII. (Vasa) Károly (1697—1718) svéd király legyőzte az orosz—lengyel haderőt, így Ágostnak még lengyel trónja is veszélybe került. Helyzete annyira megromlott a svéd király előrenyomulása miatt, hogy a versaillesi kormány már azt tervezte, „ha Károly Ágostot letéteti, a köztársaság olyan királyt válasszon, aki a franciákkal tart, s a fölkelő magyaroknak segítséget ad."[9] Ekkor került szóba először Rákóczi lengyel királysága, de XIV. Lajos a megválasztását nem tartotta reális lehetőségnek, így a francia udvar ezt a továbbiakban nem is támogatta.

A lengyel király attól félt, hogy a közeledő svédek szövetségre lépnek Ausztriával és így a Habsburg császárral két tűz közé szorítják őt. Ezért lemondott a francia együttműködésről és a magyarok megsegítéséről, majd 1702. január 16-án szövetséget kötött a császárral.

„Előnyösek és nagyon áldásosak voltak azok a föltételek, melyek elfogadásához a francia udvar leereszkedett, s megígérte [Ágost] királynak, hogy kifizet egy harmincezer fős hadseregnek elegendő zsoldot. Minthogy azonban a svéd győzelmeket aratott és előrenyomult, ha a lengyel király kinyilvánította volna, hogy szembeszáll a császárral és nélkülözte volna hadseregét és a választófejedelemséget, melyből a hadsereget ki kellett volna állítani, előlről és hátulról két tűz közé került volna."[10]

Az osztrák—lengyel szövetségnek az lett a következménye, hogy a svédek teljes erővel Lengyelországra támadtak, nehogy a szász—lengyel hadak egyesüljenek a birodalom erőivel. A franciák a svédeknek ajánlottak segítséget, nekünk pedig ezek után más királyjelöltet kellett keresnünk.

A lengyelországi változásokban érintett francia, svéd és magyar nemzet további tervei közel álltak egymáshoz. Egyértelmű volt, hogy XII. Károly új királyt ültet a lengyel trónra. A franciáknak az volt a fontos, hogy az új uralkodó hajlandó legyen a császáriak megtámadására. Nekünk, magyaroknak ez kedvezett volna, esetleg a lengyel királyt meghívhattuk volna országunk trónjára.

A svéd király terveivel kapcsolatban a lengyel nemesség is állást foglalt. Egy kisebb, Ágost-ellenes főúri csoport a király trónfosztásáért cserébe Lengyelország semlegességének elismerését kérte XII. Károlytól.[11] Ebbe a csoportba tartozott a Sapieha család, Rafael Leszczyński és Radziejowski érsek-prímás. Az ország keleti felében egy másik csoport — a Sapiehák ellenfeleiből — viszont kitartott Ágost mellett, az oroszokkal kötött egyezményeket, és szembeszállt a svédekkel. 1702 szeptemberében ezek a svédellenes főurak és köznemesek megalakították a sandomierżi konföderációt, mely a továbbiakban Ágostot támogatta. A Szemjon Palej vezette kozákfelkelés — amely 1703-ban bontakozott ki a keleti területeken — olyan

7 Vallomások, Első könyv, 169. o.
8 *Márki Sándor:* Nagy Péter a cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest, 1913. 4. o.
9 Uo. 5. o.
10 Vallomások, Első könyv, 169. o.
11 *Perényi József:* i. m. 129. o.

komoly nehézséget okozott az itteni lengyel és litván nemeseknek, hogy nem maradt más megoldás, mint külföldi segítséget kérni.[12] I. Péter orosz cár (1682—1725) a narvai szerződésben megadta ezt a támogatást 1704 őszén, de az egyezménynek nagy ára volt, mert lehetővé tette, hogy nagyszámú orosz sereg vonuljon be Litvániába és Lengyelország keleti területeire, amikor a svédek Szászországba távoztak: az orosz cár megvetette lábát az országban.

Azok a kisebbségben lévő nemesek, akik a svédekkel való megegyezésben látták a megoldást, 1704 telén megalakították a varsói konföderációt, amely aztán kimondta II. Ágost trónfosztását.

A megüresedett trónra több jelölt is akadt[13] és Rákóczi neve is szóba jött, ekkor már másodszor. Radziejowski prímás szavazatokat ígért neki, de ő visszautasította a jelölést.

„Ő, [Radziejowski] prímás és Lubomirski, a korona főtábornoka — s svéd király azt nem ellenezvén — szavazatokat akartak gyűjteni, hogy engem válasszanak meg, ha ebbe beleegyezem. De minthogy a háborút saját hazám szabadságáért kezdtem és láttam, milyen nagy mozgás és erjedés kezdődött az ország minden rendjében, nem tartottam illőnek, sem becsületemmel összeférhetőnek, hogy cserbenhagyjam érdekeit egy idegen koronáért meg saját előnyömért."[14]

Jonasson svéd történész szerint XII. Károly nem fogadta volna el Rákóczit lengyel királyként, ezt bizonyítják az egyidejű svéd források is[15]. A svéd király beleegyezésére azért lett volna szükség, mert a királyválasztó országgyűlés az ő fegyveres felügyelete mellett működött, s így juttatta végül is trónra Leszczyński Rafael fiát, Szaniszlót, a poznańi vajdát. Ezzel a lengyel uralkodó osztály két táborra szakadt, s országuk ilyen körülmények között nem válhatott megfelelő szövetségesévé hazánknak.

A svéd szövetség terve

Rákóczi a fölkelés megszervezéséhez a francia segítségben bízva kezdett, és ezt a segítséget hivatalos szövetséggel akarta biztosítani.[16] Az északi hatalmak haderejére is számított, de nem II. Ágost vagy Szaniszló király, hanem általában véve Lengyelország támogatására.

Ha az országban a svédpárti varsói konföderáció tábora erősödött meg, akkor XII. Károly volt nekünk a reálisabb szövetséges, ha viszont az oroszpárti sandomierzi konföderáció, akkor Nagy Péter cár.

A svéd segítségnek emellett törvényes alapja is lett volna, amit Rákóczi Emlékirataiban is megemlít: „a svéd királyt (a követek) emlékeztessék a nagyapáink kö-

12 Uo. 130. o.

13 *Márki Sándor:* i. m. 10. o.

A lengyel trónra jelöltek között volt Sobieski Jakab; öccse Sándor; maga XII. Károly; Miksa Emánuel; Fülöp Lajos neuburgi herceg; Lajos Vilmos badeni őrgróf; Pienaziek János vajda; Bourbon-Conti Ferenc Lajos francia herceg és II. Rákóczi Ferenc.

14 Emlékiratok, 229. o.

15 *Gustaff Johansson:* XII. Károly svéd király és Rákóczi. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán)* Budapest, 1980. 61. o.

16 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976. 227—228. o.

Rákóczi 1705. júniusában a következő javaslatokkal küldte követét a bajor választóhoz, hogy az a magyar—bajor—francia szövetséget a javaslat pontjai alapján elősegítse. A követ azonban közvetlenül a francia király elé terjesztette a pontokat, s ez felesleges bonyodalmakat okozott. A javaslatok hasonlítanak az 1707-es orosz—magyar szerződésben foglaltakhoz, ezért az összevetés lehetősége céljából bemutatom azokat:

1. XIV. Lajos kössön örök véd- és dacszövetséget Rákóczival, mint Erdély fejedelmével, amely vonatkozik utódaira is, és vállalja, hogy nem köt békét a császárral az ő tudta nélkül, vagy ha ezt teszi, akkor biztosítsa a magyar király szabadságát, illetve legalábbis azt, hogy a császár eleget tesz-e a királyság minden követelésének.

2. Ha mégis békét köt a császárral ezt csak azzal a feltétellel teszi, hogy az Erdélyi Fejedelemségnek és Magyarországnak mindazokat a részeit, amelyek akkor birtokában lesznek, átadja a fejedelemnek mint szuverén uralkodónak.

3. Franciaország élethossziglan Rákóczinak 50 ezer livre-nek megfelelő segélyt nyújt, és ugyanezt az összeget megkapják utódai is, ha kénytelenek lesznek háborút viselni.

4. Ha Rákóczi arra kényszerülne, hogy elhagyja az országot, vagy fogságba esne, XIV. Lajos vállalja, hogy kiszabadítja, illetve hogy Lengyelországban menedéket biztosít és birtokot vásárol számára.

zött létrejött szövetségre[17] ... hogy ha az eljövendő időben nagyapám utódait erőszakkal megfosztják az erdélyi fejedelemségtől, a svéd korona tartozik őket 40 000 tallérral segíteni és módot nyújtani arra, hogy 6 000 svéd zsoldost fogadjanak."[18]

Az előzőekben említettem már, hogy a franciák számára a svéd király is hasonlóan jó partner lehetett volna, így amikor II. Ágost 1702 januárjában egyezségre lépett a Habsburg császárral, XIV. Lajos rögtön a svédeknek kínált szövetséget. Az eredeti elgondolás az volt, hogy XII. Károly a magyarok segítségére siet úgy, hogy vagy a császár birtokait támadja más oldalról, vagy csapatokat küld Rákóczihoz a sikeresebb hadműveletek érdekében.

1703 elején a francia király XII. Károlyt már arra biztatta, hogy nagyobb területen harcoljon, támadja meg a brandenburgi választót, (a későbbi porosz királyt) esetleg törjön be a „szász választófejedelemségbe vagy Magyarországba"[19]. Rákóczi ekkor már (február 15.) Klinicen volt, s ide várta Bercsényit is csapataival, így ezek a diplomáciai mozdulatok a szabadságharc kirobbanásának előestéjén már előrevetítették egy svéd-magyar együttműködés lehetőségét.

Azután, hogy a svéd király 1704. július 12-én trónra emelte Leszczyński Szaniszlót, XIV. Lajos számított arra, hogy végre felhasználhatja XII. Károlyt és és támogatását a spanyol örökösödési háborúban és azt kívánta, hogy Rákóczi ismét járjon közben a svéd királynál azért a segítségért, amelyre szüksége van. Kész volt elismerni Leszcyński Szaniszlót, sőt azt szerette volna, ha a magyarok jó kapcsolatot létesítenek vele. Lengyelországban azonban ekkor már a nemesség és a főnemesség nagy része — Sieniawski hetmannal az élen — ellene foglalt állást.[20] Hiába kötött 1705 novemberében XII. Károly békét a lengyel köztársasággal, megoldás ezzel még nem született.

Rákóczi is próbálta valahogyan rendezni ügyét Lengyelországgal, s egy olyan megoldást javasolni, ami a magyarok számára is előnyös volt. 1706 áprilisában azzal fordult Ágosthoz, hogy mondjon le a lengyel koronáról és fogadja el helyette a magyar trónt, amikor azonban levelére választ nem kapott, Szaniszlónak megüzente, hogy szívesen szövetségre lép vele, ha XII. Károly is segítséget ad. A svéd király tett ugyan ígéretet, de valójában nem lépett ki semlegességből, annak ellenére, hogy 1706 szeptemberében csapataival már benyomult Szászországba, ami nem kis riadalmat keltett Bécsben. A hadi helyzet sosem volt olyan kedvező a svéd—magyar összefogás számára, mint 1706 nyarán, és csak XII. Károly volt az oka, hogy elszalasztotta a többé vissza nem térő lehetőséget. Valószínűleg az tartotta vissza, hogy Rákóczihoz való közeledése a császártól és annak szövetségeseitől való elidegenedéshez vezetett volna.

Ez év szeptember 26-án került sor az újabb fordulópontot jelentő altranstädti béke megkötésére Károly és Ágost között,[21] amelyet a kálisi csata után (október 29.) hoztak nyilvánosságra. (A béke a magyar érdekeket figyelmen kívül hagyta, a császárnak viszont kedvezett, mert Ágostból választófejedelem lett, így a császár hatalom növekedett.)

Ennek visszaszorítására ajánlotta Rákóczi, hogy Svéd- és Lengyelország szövet

17 *Gustaff Jonasson:* i. m. 61. o. II. Rákóczi György és X. Gusztáv már 1657-ben szövetséget kötöttek, ezt megelőzően pedig, a harmincéves háború folyamán, 1643-ban I. Rákóczi György szövetkezett Lennard Torstenssonnal.

18 Emlékiratok, 229. o.

19 *Márki Sándor:* i. m. 7. o. XIV. Lajos a brandenburgi választó megtámadásáért 600 000, a szász vagy magyar területre betörésért 800 000 tallért ígért.

20 *Jacek Staszewski:* Lengyel—magyar politikai kapcsolatok a szabadságharc idején. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán*) Budapest, 1980. 58. o.

21 *Márki Sándor:* i. m. 20. o. Az altranstädti békében Ágost elismeri Szaniszlót Lengyelország és a Litván Nagyhercegség törvényes királyának, de élethossziglan maga is viseli a királyi címet. Az orosz szövetségről lemond, a svédek ellen hozott országos határozatok semmisek, a svéd hadaknak Szászországban téli szállást ad, a protestánsokat nem háborgatja, s a császárt, Angliát és Hollandiát (a Nagy Szövetséget) ráveszi, hogy a béke feltételeinek teljesítéséért jót álljanak.

kezzen Magyarországgal. „Ha a svédek segítséget küldenének a császáriak ellen, a magyarok az oroszok ellen támogatják a svédeket." Természetesen ekkor még nem csak mi viselkedtünk ellenségesen az oroszokkal szemben, „Péter cár—Hamel-Bruyninx holland követ szerint — a császárnak 30 000 embert ajánlott a magyarok ellen és szövetséget akart kötni vele, de ajánlatát nem fogadták el."[22]

Közben 1707. február 14-re Sembek prímás kezdeményezésére összehívták a királyválasztó országgyűlést. A sandomierži konföderáció szellemében a nagytanács elhatározta, hogy az oroszokkal 1705-ben kötött szövetséget megújítja.

Rákóczi ekkor még nagyon bízott a svéd segítségben. Nem alaptalanul, hiszen akkor, 1707 márciusában, mindenki nyilvánvalónak tartotta, hogy XII. Károly megtámadja I. József császárt (1705—1711), megsegíti a franciákat és Csehországba nyomul, ami a magyar fölkelés diadalára vezethetne[23]; a svéd király azonban nem támadott.

Végeredményben a kedvező kilátások ellenére mind a lengyel—magyar, mind a svéd—magyar összefogás elképzelése terv maradt csupán, a jelentős diplomáciai tevékenység nem eredményezett katonai segítséget.

A lengyel korona és az orosz szövetség felajánlása Rákóczinak, az érdekében kifejtett diplomáciai tevékenység

A lengyel korona és a francia közvetítés ügye

Hazánk függetlenségi harca nagyreményű európai támogatóitól — mint megtudtuk — jelentős segítséget végül is nem kapott, nem sikerült kitörnie a külpolitikai elszigeteltségből. Ez a körülmény juttatta Rákóczit oda, hogy fontolóra vegye. az Oroszországból érkező ajánlatokat. Érdemes feltárni azt is, hogy a hatalmas orosz birodalmat mi késztette erre a fordulatra, s miért kezdeményezte az együttműködést a magyarokkal.

I. Péter cár az 1700. november 30-án elszenvedett narvai vereség óta a Svédországgal való békekötést, illetve a további harcot tartotta külpolitikája legfőbb tényezőjének, így tehát minden más lépését az északi háború ügyéhez igazította, annak rendelte alá. Az orosz birodalom legszorosabb szövetségben II. Ágosttal állt, aki fölött azonban XII. Károly svéd király 1701. július 18-án aratott fényes győzelmet. A lengyel szövetségről mondottakból már tudjuk, hogy XII. Károly 1704-ben trónra emelte Leszczyński Szaniszlót abban a reményben, hogy Lengyelország ezután a svédek hű csatlósa lesz.

Eleinte még a versaillesi kormány is tapogatózott I. Péternél, XIV. Lajos 1702-ben tett ajánlatot az orosz cárnak, hogy közvetít a svédekkel kötendő béke érdekében, mert ezzel XII. Károly északi háborúban lekötött erőit a Habsburgok ellen küldhette volna. Azonban Baluze francia követnek olyan kevés dolga akadt ez ügyben Moszkvában 1703-ban, s az orosz—francia szövetség megkötésére oly kevés remény volt, hogy már 1704-ben hazatért, s csak 1711-ben ment vissza Oroszországba. Ennek az volt az oka, hogy a svédek sikeresen nyomultak a Habsburgok birodalma felé, a francia király pedig egyértelműen XII. Károly mellé állt, tőle remélve a magyarok segítését és az együttes svéd—magyar hátbatámadást. Úgy tűnt, Oroszország számára mind a francia diplomáciai, mind a lengyel katonai támogatás elveszett.

II. Ágost király és vele a sandomierži konföderáció azonban nem nyugodott bele Leszczyński Szaniszló királyságába, s 1705-ben, miközben Károly svéd király a

22 Uo. 21—22. o.
23 Uo. 24. o.

köztársasággal békét kötött, Ágost I. Péter cár táborába ment, s „tanácsüléseket tartott az odagyűlt 44 főúrral, hogy hogyan védekezzenek a svédek ellen. Minden pontjában megerősítették azt a véd- és dacszövetséget, amelyet az előző évben kötöttek az oroszokkal.[24] A váratlan altranstädti béke (1706. szeptember) azonban jó időre kikapcsolta II. Ágostot az orosz tervekből. Lengyel részről a következő fontos lépés a sandomierzi konföderáció szellemében megnyíló országgyűlés volt, Lublinban, 1707 februárjában.

Míg a svéd király Szászországban üldözte Ágostot, az orosz csapatok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták Lengyelország keleti részét és Litvániát, így aztán, amikor az altranstädti szerződésben Ágost lemondott a trónról, a sandomierzi konföderáció nemessége nehéz helyzetbe került és a svéd párttal való megegyezéssel próbálkozott, de nem járt sikerrel. Ekkor javasolta Nagy Péter cár, hogy Leszczyński Szaniszlóval szemben válasszanak ellenkirályt. A lengyel urak közül viszont már többen is úgy gondolták, előnyösebb volna, ha az összehívandó országgyűlés közvetítőt keresne a cár és a svéd király kibékítésére és királyválasztás helyett a belső ellentétek megoldását tűzné ki célul.[25] Az orosz cár azonban hajthatatlan maradt, s a lengyel uraknak engedniük kellett.

Ezzel kapcsolatban érdemes megvizsgálni I. Péter cár 1707. május 20-i(31-i) levelét, melyben a lengyel szenátorokat a lublini országgyűlésre hívja, mert nagyon jól szemlélteti az orosz cár viszonyát a lengyel nemesi köztársaságban. A levél orosz eredetije egyetlen mondatból áll, ami egy kicsit megnehezíti megértését, bár fordításomban igyekeztem ezt némiképp ellensúlyozni az alárendelő szerkezetek átalakításával.[26]

Az írásból kiderül, hogy a szenátorok még nem egyértelműen állnak az orosz cár pártján, mert I. Péter arra kéri őket, hogy „más urakkal együtt cselekedve, és őket segítve" kívánják azt, amit a cári udvar határozott. A „más urak" megjelölés véleményem szerint a sandomierzi konföderáció feltétlen oroszpárti nemeseit takarja. Jóllehet a nagytanács március 30-án írásban jelentette ki, hogy hű marad a Péter cárral kötött szövetséghez, mégsem igazán általános a lengyel nemesség körében a hajlandóság az orosz cárral való együttműködésre. (Az országgyűlésen május 23-ra volt kitűzve a királyválasztás, de a nemesség jó része távol maradt Lublintól.) Ennek az az oka, hogy az említett írásos nyilatkozat azt is kimondta, „hogy megvédelmezi a lengyel nemzet szabadságát, s királynak csak olyat ismernek el, akit szabadon választottak meg."[27] Ha a levelet megnézzük, észre kell vennünk, hogy Péter cár egészen másképp értelmezte a „szabad választás" fogalmát.

Az orosz uralkodó nem felejtette el megemlíteni, hogy a nemesi köztársaságot a svéd király megakadályozta abban, hogy uralkodóját szabadon válassza, és ezzel megsértette az ország önrendelkezését. Külön hangsúlyozta a rendek elidegeníthetetlen jogait és szabadságát és azt, hogy az új országgyűlés már szabad lesz, nem úgy mint az előző. Sajnos, a levél többi részlete alapján Péter cár bizonykodása nem elég meggyőző, mert így folytatta: „E helyen... teljes háborítatlanságukról és szabadságukról kezeskedünk." Ez azt jelenti, hogy lesz ott elegendő orosz haderő, hogy a választásra összegyűlt rendek biztonságban érezzék magukat. Ebből persze értettek a lengyel nemesek is, és tudták, mi minden egyébre jó a fegyveres jelenlét egy országgyűlésen.

A levél parancsoló jellegű és a cár lényegében csak utasításokat adott. „Kérjük

24 Uo. 16. o. A cár azt igérte, kétmillió rubellel segíti Ágostot, 12 000 embert tart oltalmára, és őt tette meg litvániai seregének parancsnokává.
25 Uo. 26—27. o.
26 PBPV V. k. 269—270. o., 1761. sz.: Levél a lengyel szenátoroknak meghívással a lublini országgyűlésre. (A levél szövege és fordítása a függelékben megtalálható.)
27 *Márki Sándor:* i. m. 25. o.

és kötelezzük Kegyelmeteket... haladéktalanul idesietni, hogy a késedelem rosszakaratuk jele ne legyen." Igaz, a beavatkozást maguk a lengyelek kérték, és ezt Nagy Péter cár is megemlítette: „Kérésükre válaszolva — mi is határoztunk", így elsősorban a rendi köztársaságot terheli a felelősség önrendelkezésük feladásáért, de mentségükre szolgál az, hogy a pártokra szakadt Lengyelországot helyre akarták állítani, s persze az orosz cárnak is többet ér, ha egy egységes ország a szövetségese a svédellenes háborúban. Elsősorban erre utalnak Péter kifejezései: „a maguk javára" és a „mindannyiunk hasznára." Az orosz uralkodó ilyen mértékű beavatkozása azonban annyira sértette a nemzeti önállóságot, hogy ilyen körülmények között a lengyel ügyeket lehetetlen volt rendezni. A cár alaposan kihasználta Lengyelországgal szemben birodalma erejét és kedvezőbb helyzetét.

A lublini országgyűlés az interregnumot még 1707. február 14-én hírdette ki, ezt követően több jelölt is akadt a lengyel trónra. Míg 1704-ben a svéd király jóváhagyása kellett a választáshoz, most az orosz cár döntött az ügyben, hogy kit lehet jelölni. A Sobieski fivérek neve ez alkalommal is szóba került, és Péter cár Sobieski Jakabot azonnal támogatásáról biztosította, annak ellenére, hogy tudomása volt a Leszczyńskihez és XII. Károlyhoz fűződő kapcsolatáról. Sobieski Jakab azonban visszautasította jelölését.

A cár támogatását élvezte még Sieniawski hetman, valamint Sembek kancellár, Denhoff Szaniszló, a sandomierżi konföderáció elnöke és Chemanturski vajda.[28]

Sieniawski számított ezek után a legnagyobb esélyesnek a lengyel főúri jelöltek közül. Péter cár levelében, melyet a hetmannak írt[29], jelölésével kapcsolatban egyértelmű az orosz támogatás. „Mivel személyénél erre megfelelőbbet és érdemesebbet" az orosz kormány nem talált a lengyel koronára, azon lesz, hogy „bármi úton, bármi igérettel" megnyerje az elképzelésnek. A hetman valószínűleg nem nagyon lelkesedhetett a koronáért, ha ilyen kemény hangon kellett rávenni az ajánlat elfogadására. A levél megerősíti a Sobieski Jakab jelöléséről eddig írottakat, mert a cár — mint láthatjuk — Jakab herceget is erőszakosan támogatta, éppen úgy, mint Sieniawskit.

Van a forrásnak egy másik témája is, ez pedig a francia udvarral keresett együttműködés. Már korábban is említettem, hogy Nagy Péter külpolitikájában az északi háború volt az irányadó ebben az időben, arra törekedett, hogy a svéd veszélyt elhárítsa Oroszországtól. Ha harcokra kerül sor, erős szövetségesre van szüksége, ezért igyekezett Lengyelországot helyreállítani, s ennek eszköze volt egy cárhű király trónrajuttatása. Kedvezőbb megoldásnak látszott a kétes kimenetelű összecsapások helyett a megegyezést keresni a svédekkel, hiszen ekkoriban Európa legjobb hadserege volt az övék. A békéhez viszont — a kor diplomáciai szokásainak megfelelően — közvetítő hatalom kellett. A levél szerint Sieniawski hetman járt a francia udvarban, hogy XIV. Lajost rávegye, vállalja el a közvetítő szerepét a svédek és Oroszország között. Hogy milyen eredménnyel járt küldetése, nem derül ki, az viszont igen, hogy Péter cár félt a svéd támadástól, feltételezte, hogy azért van ez a nagy hallgatás a békeajánlat után, hogy XII. Károly hirtelen, meglepetésszerűen léphessen harcba ellene.

Franciaország természetesen nem vállalta volna a közvetítést ellenszolgáltatás nélkül, de hogy konkrétan mit kívánt a cártól cserébe akkoriban, az nincs ebben a forrásban. Az viszont érdekes, hogy Sieniawskiról tudja a cár, azzal utasíthatja majd vissza a koronát, hogy megválasztása „Franciaország érdekeivel ütközni fog." Ez arra bizonyíték, hogy a versaillesi kormány a svédek mellett foglal állást, hiszen a hetman ellen, aki mind a magyar, mind a francia ügynek barátja volt, csakis az

28 Uo. 36—37. o.
29 PBPV VI. k. 105. o., 2124. sz.: Levél a lengyel korona felajánlásával kapcsolatban Adam Mikolaj Sieniawski koronai nagyhetmannak. (A levél szövege és fordítsáa a függelékben megtalálható.)

lehet a kifogása, hogy a svédek dolgának árt, ha az orosz cár megerősödéséhez ily módon hozzájárul. Mint a lengyel szövetségről szóló részből kitűnik, XIV. Lajos az osztrák—lengyel szövetség megszületése után a svédeket támogatta, tőlük remélve a magyar ügy megsegítését, a császár megtámadását.

Nagy Péter cár nemcsak Franciaországot kérte közvetítésre, hanem más államokat is. Egy közvetítő ország szerepe abban állt, hogy tekintélyénél fogva egyrészt a békefeltételek elfogadására késztesse a másik felet, másrészt neki kellett garantálnia az egyezmény betartását is.

Oroszország számára — a kereskedelmi kapcsolatok révén kialakult jóviszony miatt — Anglia lett volna a legalkalmasabb erre a feladatra, csakhogy a szigetország tagja volt a Nagy Szövetségnek, amely szintén számított a svédek beavatkozására az örökösödési háborúban, és ezért inkább XII. Károlyt támogatta. Ez volt az oka a másik szövetségi tag, a Német-Római Császárság elutasító magatartásának is. Ezek után az orosz cár már csak a franciákhoz fordulhatott. A Nagy Szövetség ekkor mindent elkövetett, hogy a svédek ne közeledhessenek ellenfelükhöz, és legalább a semlegességet elérjék. Ennek eszköze azonban az északi háború ellentéteinek elmélyítése volt.

Az orosz—magyar kapcsolatok kezdetei

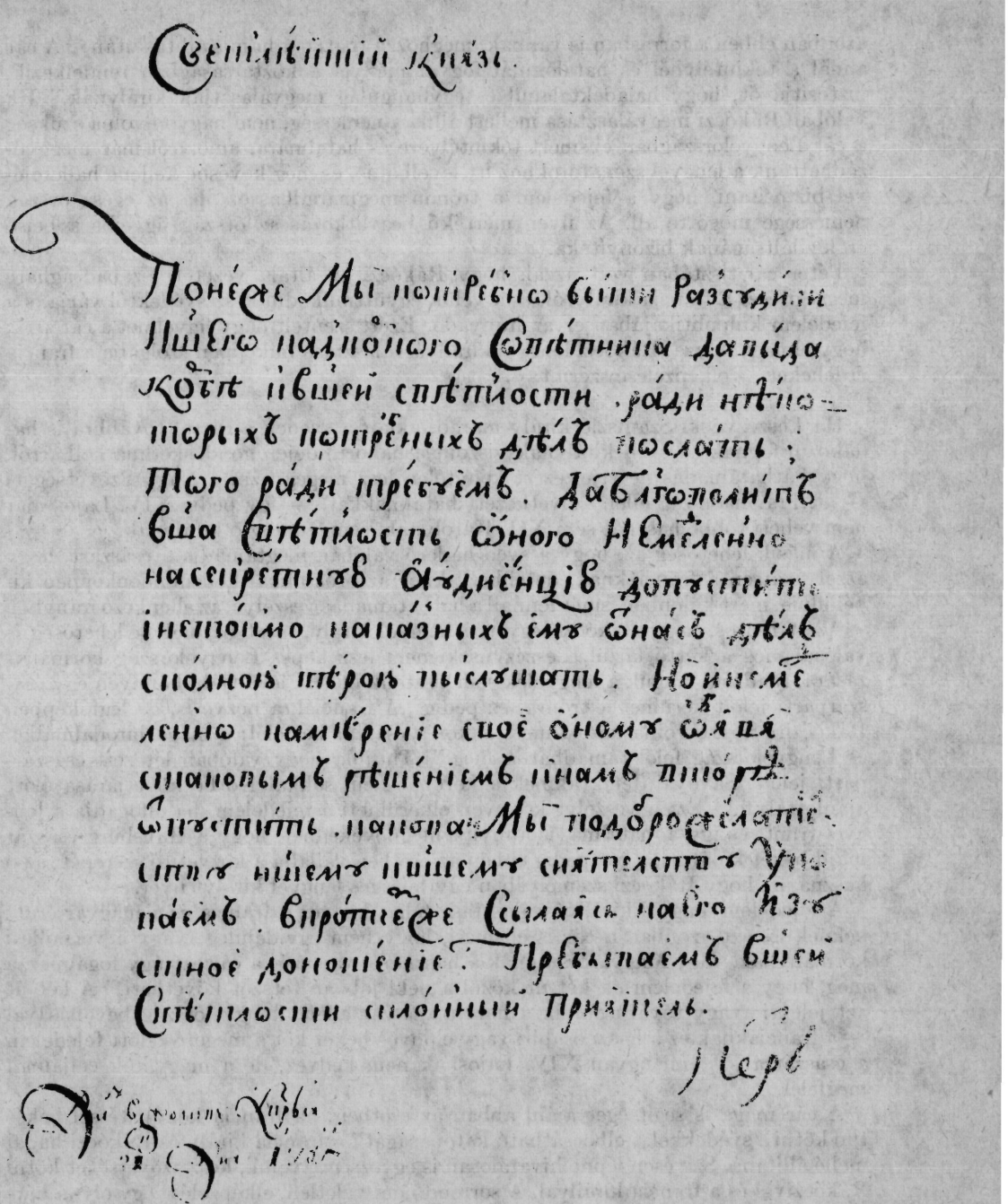
Péter cár diplomáciája a mindenkori normáknak megfelelően több irányban is tevékenykedett egyidejűleg, mind hivatalosan, mind titkosan. Miközben a Nagy Szövetség támogatását és garanciáját a Finn-öböl partjai mentén úgy remélte elnyerni, hogy megígérte, expedíciós hadtestet küld a rajnai frontra; hasonló célból Franciaországnak is ígéretet tett, hogy fegyveres segítséget nyújt.[30] A cár követe 1707 áprilisában kijelentette Bécsben, hogy csatlakozni akar a Franciaország elleni szövetséghez és hajlandó közbenjárni, hogy a császárt a magyarokkal kibékítse, s ha ez nem sikerül, fegyveresen segíti őt a felkelés elfojtásában.[31] Ezzel összefüggésben felvetődött Savoyai Jenő jelölése a lengyel trónra, az akkor zajló lengyelországi királyválasztó országgyűlésen. Szerencsére a Habsburgok akkor minden orosz ajánlatot visszautasítottak, a szabadságharc így megmenekült a fenyegető orosz beavatkozástól.

Bécsben attól tartottak, hogy ha a svédek pártoltjának, Szaniszló lengyel királynak megbuktatására a cárral szövetkeznek, XII. Károly csakugyan megszállja Csehországot, fellázítja Sziléziát és érintkezésbe lép a magyarokkal.[32] Az is felvetődött, I. Péter csak azért akart a magyar ügyekbe avatkozni, mert szeretett volna hadállást foglalni Magyarországon. Ráadásul a franciák ellen felajánlott szövetségét sem tartották oly értékesnek, hogy csatlakozása fejében egy újabb háborút vállaljanak magukra.

A többirányú diplomáciai tevékenységnek megfelelően az orosz cár titkos tanácsosa, Pjotr P. Safirov, ezzel egyidőben — még mielőtt az osztrákoktól felelet jött volna — elkészítette azokat az utasításokat,[33] melyekkel Korbe (Corbea) orosz udvari tanácsost május elején Rákóczihoz küldte, hogy neki a lengyel koronát és az orosz szövetséget felajánlja; ez a megbízólevél látható az 599. oldalon.

A cár tájékoztatja a fejedelmet a lengyelországi eseményekről: II. Ágost király lemondott, Leszczyński Szaniszlót viszont nem ismerik el királynak, tehát betöltetlen a trón, s az interregnum megszüntetésére május 23-án királyválasztó országgyűlést tartanak Lublinban. A cár Rákóczit javasolja királynak, szerinte ez neki is és a fejedelemnek is előnyös, ezért tudni szeretné, elfogadja-e a lengyel koronát.

30 *V. A. Artamonov:* Magyarország és az orosz—lengyel szövetség. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán*) Budapest, 1980. 45. o.
31 *Márki Sándor:* i. m. 24. o.
32 Uo.
33 Uo. 28—31. o. Követutasítások David I. Korbénak.

A Rákóczihoz küldött Korbe udvari tanácsos megbízólevele

A meggyőzés érdekében azt állítja, hogy a nemesi köztársaság „főbb emberei" nagyon is helyeslik ezt az ajánlatot. Az előző részben éppen arról győződhettünk meg, hogy a nemesség korántsem támogatta egységesen az orosz uralkodó elképzeléseit, így a cár kijelentése tudatos elferdítése a valóságnak. Árulkodó részletek

azonban ebben a forrásban is vannak, méghozzá rögtön a hamis állítás után: „A cár annál a tekintélynél és hatalomnál fogva, mellyel a köztársaságban rendelkezik, biztosítja őt, hogy haladéktalanul és egyhangúlag megválasztják királynak." Ha valóban Rákóczi megválasztása mellett állna a nemesség, nem nagyon volna szükség a cár Lengyelországban elismert tekintélyére és hatalmára, amelyről már meggyőződhettünk a lengyel szenátorokhoz írt levélből is, és még kevésbé kellene haderejével biztosítani, hogy a fejedelem a trónon megmaradhasson, ha az egész ország nemessége mögötte áll. Az ilyen mértékű beavatkozás az ország ügyeibe a belső erők ziláltságának bizonyítéka.

Péter cár tisztában volt azzal, hogy Rákóczi az általa vezetett szabadságharc megsegítését a francia királytól, és a velük együttműködni kész svédektől várja, s a fejedelem külpolitikájában ez az irányadó. Ezért szentelt nagy figyelmet a cár arra, hogy elmagyarázza, Rákóczi lengyel királlyá választása miképpen szolgálja a francia érdekeket — elképzelése szerint.

Ha Leszczyński Szaniszló király marad, akkor a svédek a cárral továbbra is hadakozni fognak. A svéd királynak viszont a háború idején gondoskodnia kell arról, hogy hátbatámadás ne érje, ezért kénytelen lesz megegyezni a Nagy Szövetséggel — a „Franciaország ellen szövetkezett hatalmakkal" — így pedig XIV. Lajos már nem veheti többé hasznát sem XII. Károlynak, sem Szaniszló királynak.

A másik lehetőség az, hogy a svéd haderő valóban megtámadja a császárt, hogy ezzel segítsen a franciáknak, de ehhez akkor az oroszokkal kell mindenképpen kibékülnie, mert különben ismét fennáll a hátbatámadás veszélye, az ellenkező irányból.

Azért fontos, hogy Rákóczi legyen a lengyel király, mert bármelyik lehetőség is valósul meg a kettő közül, Leszczyńszki nem lesz képes Lengyelország kormányzására, ráadásul maguk a lengyelek sem tisztelik őt. Ha leváltják, könnyen egy császárpárti jelölt kerülhet a trónra, ez pedig „A franciákra nézve is, de legfőképpen Rákóczira nézve volna káros, mert akkor a császár kétfelől: a maga birodalmából, és Lengyelország felől támadhatná meg." (Tudjuk, hogy valóban létezett császárpárti jelölt, Savoyai Jenő, akinek a koronát nem sokkal Korbe követjárása előtt ajánlották fel.) Ezt a veszélyt könnyen elkerülheti a fejedelem, ha elfogadja a lengyel trónt, és így a hatalma is annyira megnövekedhet, hogy a Habsburg császár majd békét kínál fel, a cár pedig ebben az esetben vállalja a közvetítő szerepét, az ő haszna az, hogy Rákóczi személyében egy hűséges lengyel királyt nyer.

A fejedelem lengyel királlyá választása tehát kedvez a francia és a magyar érdekeknek is, azt azonban a cár is elismeri, hogy nem egyidejűleg: vagy a versaillesi kormánynak, vagy Magyarországnak a hasznáról van szó; a cár ezt úgy fogalmazza meg, hogy a fejedelem „a két út közül a neki jobban tetszőt követheti." A két út azt jelenti: vagy tovább folyik a harc a császár ellen, Lengyelország bevonásával — a franciáknak ez a hasznosabb; vagy előnyös békét köt a megerősödött fejedelem a császárral — ami ugyan XIV. Lajosnak nem kedvez, de a magyarok céljainak megfelel.

A cár maga is segítséget ajánl abban az esetben, ha francia közvetítéssel békét tud kötni a svédekkel, „elbocsátható katonaságát" a francia király és Rákóczi hadai mellé állítaná. Szívesen lépne hivatalosan is egyezségre velük, kész szövetséget kötni Rákóczival és a francia királlyal. A sorrend nem véletlen, elképzelése egy olyan hármas (orosz—magyar—francia) szövetség volt, ahol a magyarok összekötő funkcióval rendelkeztek volna.

I. Péter azt állítja, hogy ha a svédek nem hajlandók a békekötésre, és megindulnak az oroszok ellen, akkor könnyebb lesz Rákóczit kibékítenie a császárral. Ezt azzal indokolja, hogy a császár és szövetségesei is szívesen látnák Lengyelországban az olyan királyt, akit nem a svédek emeltek trónra, mert a svédek nem jelentenek

állandó veszélyt. Péter érvelése elfogadhatatlan. Kizárt dolog ugyanis, hogy a Habsburg császár örömmel vette volna Rákóczi lengyel királyságát, és bízvást állítható, hogy ha XII. Károly elvonul Oroszország felé, a Német-Római Birodalom urát igazán semmi sem késztette volna arra, hogy megegyezést keressen a magyarokkal.

Az orosz cár ezután ismét azt javasolja, kössön vele Rákóczi szövetséget, fegyveres és pénzbeli támogatásáról egyaránt biztosítja, kéri a fejedelmet, teljhatalmú követet indítson hozzá és a lengyelekhez, mert az idő rendkívül sürget. Ez a teljhatalmú megbízott egyúttal az ígért szövetséget is megkötheti.

Az eddigiek folyamán már többször is tapasztalhattuk, hogy a lengyel korona mellett a francia diplomáciai támogatás a legfontosabb elem Péter cár északi háborús külpolitikájában. Ha Rákóczi semmi esetre sem fogadja el a koronát, Korbénak legalább azt el kell érnie, hogy a franciák közbenjárását a svéd—orosz béke ügyében a fejedelem megszerzi. Fontos mozzanat, hogy a cár ez esetben is politikai és katonai segítséget ígér cserébe mind nekünk, mind a franciáknak, s emellett az sem elhanyagolható, hogy a svédek továbbra is XIV. Lajos szövetségesei maradhatnak.

A cár maga „igen mérsékeltnek" tartotta a feltételeit a svédekkel történő egyezkedés esetén. Egyetlen „állomást" akart megtartani a Balti-tenger partján, „amely őt méltóságánál, öröklött jogánál, s fegyveres hódításánál fogva megilleti", a többi területet illetően hajlandó volt tárgyalásokba bocsátkozni a svédekkel.

Rákóczi fejedelem Emlékirataiban a következőket írta a Korbe által előterjesztett ajánlatokról: „Ágost király nem teljesítette szövetségi kötelezettségét és lemondott a lengyel koronáról, a cár a nemesi köztársaság beleegyezésével elhatározta, hogy engem emel a trónra. Igyekeztem elhárítani ezt az ajánlatot és kétértelmű válaszokat adtam. De a követ kijelentette, hogy ha én a koronát visszautasítom, a választás könnyen Savoyai Jenő hercegre eshetik, s így az a parancsa, mondja meg nekem, hogy visszautasításom mindenképpen a magyar érdekek kárára lehet. Míg ha elfogadom, ez meghozza számomra ura szövetségét, aki semmit sem kíván inkább, mint hogy szövetségre lépjen a francia királlyal és békét kössön a svéd királlyal, és ha én ebben a szándékában segíteni tudnám, annyival inkább érdekeimhez kapcsolhatnám a cárt."[34]

A fejedelemnek már harmadszor ajánlották föl a lengyel trónt, s hogy ez alkalommal nem utasította vissza, ez annak tudható be, hogy valóban attól félt, „a magyar érdekek kárára lehet" merev magatartása. Egyrészt nagy veszély lett volna, ha a császár lengyelországi támaszt kap, amit a cár is megemlít a követutasításokban; másrészt Oroszország esetleges szövetsége a Habsburg császárral szintén a szabadságharc végét jelentette volna. Így tehát — bár a lengyel koronát saját bevallása szerint sem akarta — hajlandónak mutatkozott a cárral való egyezkedésre. Kérte azonban, „tartsa a tárgyalásokat titokban, ... ameddig a prímás és a nagytanács nem teszik ezt az ajánlatot."[35]

A fejedelem azonban nemcsak a cártól féltette függetlenségéért küzdő hazánkat, attól is tartott, hogy a svéd király ezek után a császár oldalára áll, ahogyan az Emlékiratokban is írja: „A svéd király... éppen Szászországban tartózkodott, és én elkerülhetetlenül megsértem őt, ha a cárral kapcsolatba lépek."[36] Még mindig reménykedett XII. Károly támogatásában, ezért követet küldött hozzá, hogy megtudja, képes-e annyit nyújtani a svéd király, mint a cár. XII. Károly azt tanácsolta

34 Emlékiratok, 367. o.
35 Uo.
36 Uo.

Rákóczinak, hogy „csak tartsa magát erősen, mert nemsokára Lengyelországba indul és megveri a cárt."[37]

Kétségtelenül nehéz helyzetben volt a fejedelem, mert ebbe az ügybe nem kapcsolódhatott be saját elképzelései szerint. Eredeti terveiről így vall: „kíméletesen bánjak a cárral, igyekezzem elkerülni lengyel királlyá választásomat, ugyanakkor békét közvetíthessek a cár és a svéd király között, a francia király és a bajor választófejedelem közbejöttével, azzal a feltétellel, hogy a választófejedelmet Magyarország trónjára emelik és segítik ott megmaradni, én megtartom Erdélyt és Szaniszló király Lengyelországot."[38]

Hogy ne kelljen a lengyel trónt elfoglalnia, arra is megpróbálta rávenni a cárt, ismerje el Leszczyńskit királynak. „Mivel Szaniszlót a császár, a franciák, hollandok, angolok és poroszok királynak ismerik el, az ő (Rákóczi) elismertetése európai háborúhoz vezetne. A császár és a svédek örömmel ragadnák meg az alkalmat, hogy Lengyelországot felosszák, Magyarországot leigázzák. A pártos lengyel urak az ellenséghez csatlakoznának, s az őket követő nép sem támogatná a cár törekvéseit, ami a háború folytatását nagyon megnehezítené. Nem valószínű, hogy a svéd király lemond Szaniszló pártfogásáról, és XIV. Lajos sem akarhat új választást, mert Szaniszlót ő is elismerte.[39]

Szintén halogatásra adott lehetőséget a fejedelemnek az a feltétele, hogy meg akarta várni, míg a lengyel nagytanács szenátorai ajánlják fel neki a koronát, mert nem nagyon hihette, hogy a nemesség valóban egyhangúlag kívánja királyságát; és mint a forrásokból tudjuk, valóban nem volt mindenki a választás, illetve a megválasztása mellett.

A cár ugyan „bármi úton, bármi eszközzel oldalára akarta állítani" Sieniawski hetmant, de ő határozottan visszautasította a javaslatot. „Miután a tanács összeült, azt vitatták, ki legyen az a személy, akit keresnek. Mindnyájan a főtábornok [hetman] javára nyilatkoztak, de ez határozottan kijelentette, hogy nem felel meg a nemesi köztársaság érdekeinek, ha őt emelik trónra, hanem azt hiszi, nem tehetnének jobbat, minthogy nekem ajánlják fel a koronát. Nyilatkozatát megtapsolták, a cár elfogadta, elküldtek hozzám követségbe egy nemest, hogy tudósítson a tanács határozatáról..."[40] Az Emlékiratok részletéből láthatjuk, hogy ez az akadály is elhárult a fejedelem királlyá választásának útjából, s nemsokára az erdélyi tanácsosok is arra biztatták Rákóczit, fogadja el a koronát.

„Mindegyikük azt tanácsolta, fogadjam el, de jól éreztem lelkemben, hogy nem tehetem meg ezt a lépést anélkül, hogy meg ne sértsem azt az esküt, amelyet mint erdélyi fejedelem és a szövetkezés vezére tettem, vagy azt, amelyet a lengyelek követelnek majd tőlem, minthogy a két ország érdekei ellenkeznek egymással... Mint lengyel királynak jó egyetértésben kellene élnem a császárral, másik minőségemben pedig hadat kellene viselnem ellene, és ebbe nem vonhatom be kellő okkal a lengyeleket."[41]

Rákóczi számára a legjobb megoldás az lett volna, ha az orosz uralkodó — diplomáciai és katonai segítségéért cserébe — beérte volna azzal, hogy a fejedelem biztosítja számára a francia udvar támogatását. Ez a fajta lehetőség Péter cár Korbénak adott utasításaiban is szerepelt. XIV. Lajos közvetítésének megszerzéséért Nagy Péter a Rákóczival folyó tárgyalásokkal párhuzamosan francia követekkel is megbeszéléseket folytatott.

37 Uo. 368. o.
38 Uo.
39 *Márki Sándor:* i. m. 31. o.
40 Emlékiratok, 369. o.
41 Uo. 370. o.

Az a levél, amelyet Des Alleurs márki írt a cárnak 1707. április 28-án (május 9-én)[42], jóformán egy időben Korbe követjárásával, bizonyítja a párhuzamos diplomáciai tevékenységet. A márki 1705—1710-ig volt XIV. Lajos megbízásából Rákóczi udvarában[43], a levelet is Erdélyből írta, a Klausenburg elnevezés Kolozsvárt takarja. A francia nemest Nagy Péter megbízásából kereste fel Du Pret, a cár testőrségének őrnagya, és az ő látogatása után ragadott tollat Des Alleurs márki. Leveléből megtudjuk, hogy Péter cár felkérte a francia királyt, közvetítsen a svédekkel tervezett béke ügyében, s cserébe fegyveres támogatást ígért.

Érdemes egy kicsit alaposabban átgondolni, mit is jelent ez a fegyveres támogatás. A cár „odaígéri erős hadait a legkeresztényibb királynak, hogy ő belátása szerint cselekedjék azokkal." A francia király számíthat arra, hogy a cár hajlandó erős segítséget nyújtani, amelyet XIV. Lajos felhasználhat Lengyelországban. Úgy tűnik, megtaláltuk a Sieniawskihoz intézett üzenetből hiányzó fontos információt, azt, hogy mit ajánlott az orosz uralkodó a francia közvetítésért.

Felvetődik a kérdés, hogy a magyar szabadságharcnak milyen köze van ehhez a Lengyelországban felhasználható haderőhöz. A válaszhoz előbb figyelembe kell vennünk egy fontos körülményt: nagy jelentőségű politikai információkat kockázatos lett volna levélben eljuttatni céljukhoz, ezért a felek egy küldöttüknek szóban adták át az üzenetet, s írásban csak arról értesítették egymást, hogy a hírt megkapták, és nem nagyon írtak le olyasmit, ami ne lett volna már ismert a beavatatlanok előtt is, hátha illetéktelen kezekbe kerül az üzenet.

Nem tarthatjuk valószínűnek, hogy XIV. Lajos lengyel területen kívánta felhasználni a rendelkezésére álló orosz erőket, hiszen a vele kapcsolatokat építő Nagy Péternek sokkal nagyobb létszámú sereg volt a kezében, és ha a cár az együttműködést kereste volna, nem tett volna mást a saját csapataival lengyel földön, mint ami a francia királynak is érdeke. Ésszerűbbnek látszik az az elgondolás, hogy XIV. Lajos Lengyelország határain túl, a Habsburg Birodalom ellen szándékozott bevetni, esetleg éppen Magyarországra irányítani, hogy a szabadságharcot támogassa vele. A részletek ismeretének hiányában erre döntő bizonyítékunk nincs — a levél nem elég konkrét —, de alapos okunk van feltételezni, hogy a cár népünk függetlenségi harcában a francia érdekeknek megfelelően szándékozott fellépni fegyveres erejével az ajánlat szerint.

Érdekes mozzanat, hogy Des Alleurs milyen sürgősnek tartja az orosz ajánlatot királyával közölni. A márki sietsége azt sejteti, hogy Franciaország szorult helyzetben van, a cár közeledése fontos lehet XIV. Lajosnak. 1706 szeptemberében a francia csapatok komoly vereséget szenvedtek Torino mellett, és ez egyfelől alátámasztaná az örökösödési háborúban résztvevő ország nehéz körülményeit; de van egy másik jellemzője a levélnek, ami azt sejteti, hogy Franciaország nem nagyon törődik a cárral, ajánlataival, körülményeivel. A túlzottan udvariaskodó, fontoskodó hangnemet gúnyolódásnak érzem, a márki túláradó rajongása nem őszinte. Az orosz—magyar tárgyalásokról Des Alleurs olyan kedvezőtlen, sokszor a negatívumokat eltúlzó információkat továbbított a versaillesi kormánynak, amelyek oda vezettek, hogy XIV. Lajos idegenkedve tekintett a megbeszélésekre, s a márki ezzel egyáltalán nem szolgálta hazánk érdekeit.

Újabb bizonyítékot találunk arra, hogy Baluze francia követ Moszkvából történt 1704-es távozása óta „állandó és megbízható levelezés" nem volt a két állam között, mert a márki azt hangoztatja, hogy tevékenységével hozzájárulna ennek létrejöttéhez.

42 PBPV V. k. 555—556. o. Des Alleurs márki levele Nagy Péter cárhoz. (A levél szövege és fordítása a függelékben megtalálható.

43 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 511. o.

A francia diplomácia — nem kis mértékben Des Alleurstől is ösztönözve — kezdettől fogva idegenkedett Rákóczi orosz tárgyalásaitól. Különösen akkor vált ellenségessé, amikor megtudta, hogy a fejedelem hajlandó elfogadni a lengyel koronát[44]. XIV. Lajos a svédek érdekeit tartotta szem előtt, és semmiképp sem akart hozzájárulni az oroszokkal való együttműködéséhez.

„Versailles magatartását ebben a kérdésben konzervativizmusa magyarázza: ragaszkodott a Richelieu által kezdeményezett svéd kapcsolatokhoz és nem ismerte fel Oroszország nagyhatalmi helyzetét."[45] Rákóczinak azonban ekkor már be kellett látnia, hogy XIV. Lajostól támogatást nem várhat, s mindenképpen nagy hiba lett volna, ha nem használja ki az Oroszország által felkínált segítséget. A cár ajánlotta szövetség az ún. „maximális program" célkitűzéseit is megvalósíthatta volna, mert „benne Oroszország ugyanazt a szerepet vállalta, mint amelyet Rákóczi Franciaországnak szánt."[46]

A Varsóban 1707. szeptember 15-én kötött szövetség oklevelének[47] vizsgálata teljessé teszi a cár és a fejedelem terveiről, céljairól, feltételeiről bemutatott képet.

A szövetség megkötésénél I. Péter cár személyesen volt jelen, Rákóczi fejedelmet és a szövetkezett Magyarországot gróf Bercsényi Miklós képviselte.

A szerződés szövege az orosz uralkodó összes címének felsorolása után Rákóczit „római birodalmi és erdélyi fejedelem"-nek nevezi, ami annak jele, hogy Péter cár elismeri Rákóczi törvényes uralkodói voltát, és ily módon a szövetséget két egyenrangú fél köti.

Az első pontban a cár vállalja, hogy ha a lengyel nemesi köztársaság Rákóczit megválasztja királynak, a trónon fegyveres erejével is megtartja őt.

A következő pont szerint Péter cár csak az új lengyel király (Rákóczi) „hozzájárulásával és beleegyezésével" intézkedik az országban, s az orosz csapatok fölött a király rendelkezhet, ha a cár távol van. Ezt látva megállapíthatjuk, hogy az orosz uralkodó továbbra is jogot formál Lengyelország ügyeinek irányítására, hiszen az fogalmazódik itt meg, hogy a cár beavatkozik az ország belügyeibe, igaz a királlyal is megbeszélve azt, de az is kiderül, hogy Nagy Péter hadereje végig lengyel földön marad, így pedig a királynak nem sok lehetősége van ellenkezni.

A harmadik pontban Rákóczi törekvésének megfelelő feltételeket találunk. Ha a svédek nem támadnak Lengyelországban, akkor a felek a választást elhalasztják, és megpróbálnak francia—bajor közvetítéssel békét kötni a svédekkel. Ha azonban a megegyezés három és fél hónap múlva sem jön létre, a fejedelem a koronát köteles elfogadni. A cár természetesen addig is kitart mellette, és fenntartja jó viszonyát a magyarokkal.

A következő pont kimondja, hogy abban az esetben, ha a svédek mégis támadnának, a fejedelemnek el kell fogadnia a koronát.

Az ötödik paragrafusban — érdekes megkülönböztetéssel — mindkét fél ígéretet tesz: nem köt külön megállapodást a svédekkel. Amíg azonban Rákóczinak az „alkudozással", a tárgyalással is fel kell hagynia, addig a cár csak arra kötelezett, hogy ha esetleg békekötésre kerül sor, arról mindenképp tudatnia kell a fejedelmet. Úgy gondolom, a Rákóczit korlátozó megkötés, tiltás azért is fogalmazódik meg ilyen konkrétan, mert a cári udvarnak tudomása volt Rákóczi „többirányú diplomáciájáról",

44 Uo. 290. o.
45 *Köpeczi Béla:* A Rákóczi szabadságharc és Európa. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. (Szerk.: *Benda Kálmán)* Budapest, 1980. 19. o.
46 *Köpeczi Béla:* II. Rákóczi Ferenc az államférfi és az író. Budapest, 1976. 62. o.
47 *Márki Sándor:* i. m. 89—93. o.: az orosz—magyar szövetség oklevele.

mely XII. Károllyal még mindig tartotta a kapcsolatot, sőt a svéd uralkodónak említést is tett az orosz ajánlatról.

Mivel a cár határozott szembefordulásra készteti Rákóczit a svéd királlyal, a hatodik pontban biztosít arról, hogy ha Magyarországot svéd támadás éri, fegyveres és pénzbeli támogatást ad, nekünk csak haderejének élelmezéséről kell gondoskodnunk, így a fejedelemnek az előzőekben vállalt kötelezettségi kockázata hazánk számára sokkal kisebb.

A hetedik paragrafusban a cár meghatározatlan nagyságú pénzösszeget ígér a lengyel király számára, melyet trónja megszilárdítása érdekében használhat fel.

A következő pontban katonai támogatásról olvashatunk, melyet azonban a „megválasztott", vagyis trónra emelt fejedelemnek szán I. Péter. A segítség nem nagy; mindössze 5 000 fegyvert, 500 q puskaport és 100 000 tallért ajánlott fel a cár. Az orosz uralkodó nem indokolja meg, miért nyújt támogatást.

A szerződés kilencedik pontjában a cár vállalja a közvetítő szerepét, s ígéretet tesz, hogy a császárt ráveszi Magyarország és Erdély szabadságának visszaadására. Bár a cár „erre nézve minden lehetőt elkövet", mégsem valószínű, hogy ez az ígéret teljesíthető lett volna, hiszen a Habsburgok szövetségesei sem tudták Bécset a megegyezésre rábírni, vajon miből gondolhatta a cár, hogy neki sikerülhet?

A cár a következő pontban megígéri, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemségét elfogadtatja a császárral, de az orosz közvetítés „sikerének" ez esetben sincs semmi biztosítéka.

A tizenegyedik paragrafus azt a lehetőséget tárgyalja, hogy mi a teendő abban az esetben, ha a svédek megtámadják a Habsburg császárt, de nem kötnek békét az oroszokkal és Lengyelországból sem vonulnak el. Tudjuk, volt idő, amikor Rákóczi pontosan ezt várta XII. Károlytól, s ennek érdekében próbálta rávenni egy svéd—magyar szövetségre, és Franciaországnak is ez lett volna a legkedvezőbb. A felek abban állapodnak meg, hogy ebben az esetben külön szövetséget kötnek. Konkrét elképzelés e téren még nincs.

A tizenkettedik pont azt jelzi, hogy a szerződő felek távlatokban is átgondolják a várható fejleményeket. Az fel sem merül a szerződésben, (célzás vagy utalás formájában sem), hogy Péter cár helyzetét Oroszországban a svédekkel folyó küzdelem megingatná. Sokkal inkább Rákóczi lengyelországi helyzete adhat okot hasonló lehetőség átgondolására. A tárgyalási előzményekből tudjuk, hogy a nemesi köztársaság politikai vezető erőinek megosztottsága realitássá tette Rákóczi esetleges államvezetői kudarcát. Ennek finom megfogalmazása a nagylelkű szövetségesi ajánlat, hogy ha Rákóczinak Lengyelországból bujdosnia kellene, menedékjogot és birtokot ígér neki, ahová híveit is magával viheti. A fejedelem tehát ha magyarországi pozíciója mellett a lengyelországit is elvesztené, akkor végső menedékként Péter cártól befogadást nyer. Hasonló biztosítékokat egyébként XIV. Lajostól is kért Rákóczi.

A következő paragrafus szabaddá teszi a kereskedést Lengyelországon át hazánkba, ez gazdasági előny mindkét ország számára. A szerződés végén lévő kiegészítésben szerepel, hogy a magyarok is szabadon járhatnak Lengyelországon át a német területekre, s a cár alattvalói is minden akadály nélkül utazhatnak Magyarországon és Erdélyen át útlevelükkel. A zavartalan átjárás biztosítása az oroszok számára magyar részről a bizalom jele.

A tizennegyedik pont szerint megvalósul az állandó diplomáciai összeköttetés Rákóczi és a cár között; a hivatalos kapcsolatfelvétel fényes bizonyítéka ez.

Nagy jelentőségű a cár és a lengyel király viszonyának szempontjából a tizenötödik pont. Már a második paragrafusban is láthattuk, hogy Rákóczi, mint lengyel király, kiszolgáltatottja Nagy Péter cár akaratának a nemesi köztársaság irányításával kapcsolatban, most pedig az fogalmazódik meg, hogy az orosz uralkodó ezen szerződés

figyelembe vétele nélkül nyugodtan köthet a lengyelekkel bármilyen szerződést, amit Rákóczinak nem áll jogában befolyásolni.

Az utolsó két pontban a királyválasztás és a szövetségi levél érvényesítésével kapcsolatban olvashatunk néhány kiegészítő megállapodást.

Foglaljuk össze, mit nyújtott a szövetség — az oklevélben megfogalmazottak alapján — Rákóczinak, illetve Nagy Péternek. Az 1707-ben megkötött szerződés legnagyobb jelentősége az, hogy rést ütött a szabadságharc nemzetközi elszigeteltségén, jó diplomáciai eszközt jelentett Rákóczi európai politikájában. Sajnos Oroszország érdekei nem egyeztek szabadságharcunkéval, mert a cár birodalmának — svédellenes harcában — a Habsburg császár erős szövetségese lehetett volna, a magyar függetlenségi mozgalom számára viszont a francia—svéd—magyar összefogás lett volna az igazi támasz. Péter cár a kényszerítő körülmények miatt mégis szövetségre lépett Rákóczival, s így ő volt az egyetlen Európában — a Rákóczit Erdély fejedelmének elismerő XIV. Lajoson kívül — aki a szabadságharc vezérét törvényes uralkodónak tekintette.

Az Emlékiratok részletéből tudjuk, mi volt a fejedelem igazi szándéka a cárral folytatott tárgyalások alatt. A franciák segítségével akart békét közvetíteni a svéd és az orosz uralkodó között, hiszen ha az sikerül, a cár és XII. Károly támogatását egyaránt megszerezhette volna népünk függetlenségi harcához. Azt próbálta elérni, hogy a bajor választófejedelmet megtegyék Magyarország királyának, ő pedig maradhasson erdélyi fejedelem, ezért sem vállalta szívesen a lengyel koronát. A szerződés harmadik pontja lehetőséget ad Rákóczinak, hogy kísérletet tegyen elképzeléseinek megvalósítására, és ennek érdekében elhalasztja a királyválasztást, viszont az orosz katonai segítségre csak a megválasztása esetén számíthat.

Nagy Péter valószínűleg azért nem ígérte a Habsburg császár elleni fegyveres segítséget korábbra, mert ő az együttműködést elsősorban azért kínálta Rákóczinak, hogy személyében Lengyelország egy cárhoz hű királyt nyerjen, s a nemesi köztársaság megbízható szövetségese legyen az orosz birodalomnak a svédek elleni háborúban. Ha XII. Károllyal esetleg békét lehetne kötni, ehhez a fejedelem szerezné meg Franciaország közvetítését. Az Egyezményben az orosz uralkodó szinte összes kívánságára biztosítékot kap, — kizárólag a választás elhalasztása az, ami kedvezőtlen számára, a konkrét ígéret a katonai támogatásról ezért hiányzik a szerződés szövegéből.

Ha a szövetség a gyakorlatban is megvalósul, rendkívül sokat nyert volna hazánk ezzel a szerződéssel. Lehetőséget adott az ún. „maximális program" véghezviteléhez, ami a Habsburgok trónfosztását, Magyarország függetlenségét, új király választását és Rákóczi erdélyi fejedelemségét jelentette volna, s a „minimális program" kevésbé radikális követeléseit is teljes mértékben kielégítette volna.[48] Az egyezmény megkötése népünk számára egyértelműen előnyös lépés volt, s az orosz uralkodónak is sikerült elképzeléséhez jelöltet találnia, a varsói szerződés tehát kölcsönösen kedvező volt mind a magyar népnek, mind az orosz államnak.

Rákóczi erdélyi tanácsosainak véleményét ismerve vállalt egyszemélyben kötelezettségeket. Érdemes megvizsgálni, hogy neki magának előnyös jövőt kínált-e a szerződés.

Az oklevél szövegének jó része a cár és a leendő lengyel király kapcsolatát helyezi hivatalos alapra. A 2. és 15. pont azt mutatja, hogy az orosz uralkodó Lengyelország koronás urával szemben érvényesítheti akaratát, az 1. és a 7. paragrafus pedig azt bizonyítja, hogy Rákóczi lengyel trónjának biztonsága Nagy Péter kezében van,

48 *Köpeczi Béla:* II. Rákóczi Ferenc az államférfi és az író. I. m. 47—48. o.

anyagi és fegyveres támogatása nélkül nem maradhat király. A fejedelem lengyel királyi minőségében — megítélésünk szerint — egyértelműen kiszolgáltatott a cárral szemben, itt szó sincs semmiféle kölcsönös előnyről. Ha Rákóczit valóban megválasztják a lengyelek, valószínűleg nagyon rosszul járt volna, de a szerződés Lengyelországot is ütközőállammá tehette volna megvalósulása esetén.

Meg kell említenünk azonban azt is, hogy a cár egy sor — a fejedelem számára előnyös — ígéretet tett szóban. Vállalta, hogy a román fejedelemségeket barátságos magatartásra buzdítja, a szlavóniai szerbeket a szabadságharc oldalára állítja. Azt is szóban ígérte meg, hogy Rákóczi feleségét és Bécsben levő fiait védelmébe veszi.

A varsói szerződésnek az európai hatalmak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Amikor a francia uralkodó tudomást szerzett az egyezményről, véleményét így fogalmazta: „Ragotsi fejedelem nem tudott olyan határozni, aminek veszélyesebb következményei volnának, mint elfogadni a cár javaslatait és engedni magát elcsábítani a lengyelországi korona megszerzésének reményétől."[49] A versaillesi kormány attól tartott, hogy Rákóczi magára hagyja a szabadságharcot, vagy békét köt a Habsburgokkal; az fel sem vetődött, hogy Oroszország erejével számoljanak.

A svéd király nem nagyon törődött a magyarokkal. XII. Károly és I. József császár már szeptember 1-én megegyeztek, hogy Svédország nem avatkozik be a spanyol örökösödési háborúba. Rákóczi a varsói szerződés nyilvánosságra hozása után elküldte követeit a francia, a bajor és a svéd uralkodóhoz, magyarázzák meg: az orosz szövetséget csakis azért kötötte meg, hogy megakadályozza a cárnak a császár oldalán történő beavatkozását.

Még csak a szerződés ratifikálása zajlott, amikor bekövetkezett az, amitől a cár és a fejedelem is tartott. A svédek megindultak Lengyelország felé, az oroszok ellen. Az egyezmény értelmében a svéd betörés esetén Rákóczinak minden további halogatás nélkül el kellett fogadnia a lengyel koronát, ha megválasztják. A fejedelem azonban nem szánta rá magát erre a lépésre, később pedig kiderült, a lengyel nemesség nem is akarta már megválasztani. Az orosz hadvezetés úgy akart vereséget mérni a svédekre, hogy becsalja őket Oroszországba, ezért a cár csapatai fokozatosan visszahúzódtak a lengyel területekről. Miután az orosz haderő egyre távolabb került hazánktól és Lengyelországtól, a szerződés feltételeinek teljesítése nem volt lehetséges.

FÜGGELÉK

1.

1761. Листь къ Польскимъ сенаторамъ, съ приглашеніемъ прибыть на Люблинскую раду

Господине.

Хотя мы не сумневаемся, что ваша милость со особливой своей охоты и натуралного обязателства, аки великой сенаторь, утесненной, отчизне своей и насилствованному бесчестно отъ короля Швецкого волному избранію короля Полского вспомогать и оное исправлять обще съ протчими господами при союзе и помощи нашей желаете, однакожъ, ради помуждающего нынешняго времени ко уравленію общихъ интересовъ и лутчаго съ нами сношенія, разсудили мы за благо къ вамъ чрезъ сіе отозватися и обязуемъ и просимъ вашу милость, дабы для того на наступившую уже валную раду и съездъ чинов речи посполитой коронных и великого княжства Литовского, при правахъ и волностяхъ своихъ хвалебно и нерозделно стояшихъ, такожде къ единожелаемому совету и согласію ради удержанія волной элекціи, для общей своей ползы, сюда поспешить безъ отлагателства изводили, чтобъ медленіе не могло причтено быти въ недоброжелателство, где не токмо всякую безопасность и волность въ публичныхъ и

49 *Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes:* i. m. 290. o.

приватныхъ делехъ иметь изволить, но и партикулярное благоволеніе по милости исколонности нашей себе самому и всей речи посполитой явственно узрите. О чемъ предъявя, превыбаемъ къ вамъ милостію нашею склонны.

Данъ въ Якубовичахъ, маія 20-го дня 1707.

Петръ

1761. sz. Levél a lengyel szenátoroknak meghívással a lublini országgyűlésre.

Uraim!

Nem kételkedünk abban, hogy mint nagytekintélyű szenátoroknak, Kegyelmeteknek különleges óhaja és igaz kötelessége a svédek királya által megsértett és a szabad királyválasztásában megakadályozott hazájuknak — más urakkal együtt cselekedve és őket segítve, velük szövetségben és egyességben — azt kívánni, amit mi is határoztunk kérésükre válaszolva a jelen idő kényszerűsége miatt, a közös érdekektől vezérelve és a velünk való legjobb kapcsolat érdekében a maguk javára. Ezért kérjük és kötelezzük Kegyelmeteket, hogy a lengyel korona és a litván nagyfejedelemség rendjeinek — elidegeníthetetlen jogaik és szabadságuk alapján — most megnyíló, immár szabad országgyűlésre, melyen közös kívánságunkra és a gyülekezettel egyetértésben szabad választást tartunk — mindannyiunk hasznára, méltóztassanak haladéktalanul idesietni, hogy a késedelem ne legyen rosszakaratuk jele. E helyen nemcsak teljes háborítatlanságukról és szabadságukról kezeskedünk, hanem kimutatjuk különleges megbecsülésünket Kegyelmetek és az egész rendi gyűlés iránt, amelyről szólva magukhoz tisztelettel fordulunk.

Kelt Jakubovicsiban, 1707. május 20-án (31-én)

Péter

2.

2124. Записка относительно прегложенія Польской коронны коронномч великому гетманч Адаму-Николаю Сенявскому

Говорить гетману:

Хотя чрезъ труды ево у двора Францускова і чаемъ оного посредства, аднакожь еще весма на то опиратися неволнолитно, понеже еще нетъ ведомости, рпинелъ ли Шведъ то посредства, в чемъ небезопасно есть, чтобъ Шведъ, проманивая время, незаяно ократя надъ миромъ, не фъпалъ. Того ради, ежели вышеречеяной миръ не поличимъ, чтобъ заранее імели кондидата; к чему достойнова ійова такъ не знаемъ, какъ ево персону, і для того ныне зело желаетъ ц. в., чтобъ онъ сие принелъ. І въсячески склоневать всякими обещаніи по примеру посланному королевичю Якову. Буде же станетъ отговариватца, что то противъно будетъ франціи, сказать, что ежели Шведъ, оставя імперію, пойдетъ сюды, то уже никакова в томъ Франціи интересу отъ Шведа нетъ.

2124. sz. Levél a lengyel korona felajánlásával kapcsolatban Adam Mikołaj Sieniawski koronai nagyhetmannak. (1707)

Üzenjük a hetmannak:

Bár [Sieniawskinak] a francia udvarban kifejtett tevékenységére és közbenjárására nem alapozhatunk — mivelhogy nincs még tudomásunk arról, hogy a svédek elfogadták volna az ő közbenjárását — lehetséges, hogy a svédek szándékosan húzzák az időt, hogy azután váratlanul támadhassanak. Éppen ezért, ha nem kapnánk meg a szóban forgó békét, szükséges, hogy idejében legyen jelöltünk. Mivel az ő [Sieniawski] személyénél erre megfelelőbbet és érdemesebbet nem tudunk, a cári Fenség meghozta a

határozatot [Sieniawski jelöléséről], és bármi úton, bármi ígérettel őt oldalunkra fogjuk állítani, ahogyan ezt [Sobieski] Jakab herceg esetében tettük. Ha ellenkezni próbálna arra hivatkozva, hogy ez Franciaország érdekeivel ütközni fog, azt kell mondani neki, hogy ha a svéd birodalmát odahagyva idejön, akkor Franciaországnak a svédekkel kapcsolatban már semmiféle érdeke nem lesz.

3.

По поводу поручения, возложеннаго на маіора Дюпре, маркивь Дезáлёрь писать Петру Великому следующее

Государь. Невозможно мне изъяснить вашему царскому величеству радость, которую я воспріялъ, внегда господинъ Дупрей мне обявилъ причину его комиссіи и внегда знать далъ, что онъ приехаль нарочно отъ вашего царского величества, чтобъ мне объявить, что ваше царское величество желаетъ, дабы я уведомилъ короля, моего государя, о резолюціи, которую ваше величество воспріялъ предложить его величеству христіяннейшему посредствіе о мире, которой ваше царское величество воскотель чинить съ королемь Шведцкимъ, такожъ что ваше царское величество обещаеть свои сильные войска его величеству христіяннейшему, ради употребленія по разсжуденію еги, и что король, мой государь, надеятись можеть, что ваше царское величество крепко помогать будеть намереніемь, которыя его величество христіяннейшей возможеть иметь в Польше. Не лишился я, государь какъ, скоро позналь намыреніи вашего царского величества, послать во Францію со всякимь поспешеніемъ возможнымъ, дабы уведомить короля, моего государя, о диспозиціяхъ (или определенияхъ), въ которыхъ ваше царское величество обретается. Надьюсь, государь что вскоре въ состоянии буду уведомить ваше царское величество о ответъ, которой к мне король, мой государь, пришлетъ на вышереченные предложеніи. За шастливъйшего государь и салвнейшаго всехъ человекъ почтусь, ежели бъ я могъ служить инструментомъ состроить и установить кореспонденцію верную и непрестанную между двухъ наисилнейших монарховъ сего света и ежели бъ фортуна моя къ сему щастію преизвести могла. Но чемъ боле желать не остается, токмо что означить вашему царскому величеству, что имею честь быть со всемъ почтеніемъ и глубочайшимъ респектом, какъ иметъ возможно, государь, вашего царского величества нижайшій и послишнейшій слуга марки Дезалеарь, генераль-поручтикъ войскъ его величества христіяннейшаго. В Клаусенбургъ, 28-го апреля 1707-го

(Московскій главный архивъ мин. иностр. делъ, Французскія дела 1707 года No. 1. Тамъ же и Французскій подлинникъ пильма.)

E levél megjegyzés a 1633. sz. levélhez, melyet I. Péter cár küldött Repnyin tábornokhoz 1707. március 20-án. Az 1633. sz. levél nem kapcsolódik szervesen a dolgozat témájához, annál érdekesebb viszont az a megjegyzés, amelyet Des Alleurs márki írt Nagy Péter cárnak Du Pret francia őrnagy megbízatásával kapcsolatban:

Kegyelmes Uram!

Ki sem tudom fejezni cári felségednek azt az örömöt, amellyel Du Pret urat fogadtam, amikor ő előadta jövetelének célját és tudomásomra hozta, cári felséged megbízásából jött közölni velem azt, hogy cári felséged azt kívánja, uralkodóm, a [francia] király tudtára adjam felséged határozatát, miszerint cári felséged felajánlja a legkeresztényibb királynak, hogy közvetítsen a béke ügyében, amelyet cári felséged a svédek királyával akar megkötni, továbbá felséged odaigéri erős hadait a legkeresztényibb királynak, hogy ő belátása szerint cselekedjék azokkal. Uralkodóm, a [francia] király számíthat arra, hogy cári felséged hajlandó erős segítséget nyújtani, amelyet ő kereszténvi nagysága felhasználhat Lengyelországban. Most pedig, kegyelmes uram, hogy tudomást szereztem cári felséged szándékairól, küldjön vissza minél előbb Franciaországba, hogy a lehető leggyorsabban beszámolhassak cári felséged jelenlegi helyzetéről és körülményeiről. Remélem, kegyelmes uram, hogy hamarosan meghozhatom cári felségednek királyom válaszát, amelyet a fentebb említett ajánlatra ad. Nagy dicsőségnek és nagy szerencsének tartanám, kegyelmes uram, ha a világ két leghatalmasabb uralkodója közötti állandó és megbízható levelezés megvalósulásának eszköze lehetnék, amennyiben a Gondviselés is úgy akarja. Más nem is marad, minthogy kifejezzem a lehető legnagyobb tiszteletemet és megbecsülésemet cári felséged iránt.

Legengedelmesebb és legalázatosabb szolgája,

Des Alleurs márki,
a legkeresztényibb király altábornagya

Klausenburg, 1707. április 28. (május 9.)

SZEMLE

SZÉNÁSSY ZOLTÁN

KOMÁROMI OLYMPOS

(Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1984. 156 o.)

Örvendetes dolog, hogy egy éven belül két csehszlovákiai magyar kutató is jelentkezett Komárom történetét, illetve művelődéstörténetét feldolgozó, népszerűsítő jellegű munkával. Kecskés László Komárom had- és politikai történetéről írott összefoglalása a Zrínyi Kiadónál jelent meg, Szénássy Zoltánnak a város művelődéstörténetét életpályák felvázolásán keresztül bemutató munkája pedig a Madách Kiadónál látott napvilágot. E két mű egymást kiegészítve mutatja be e híres magyar város múltját.

Szénássy Zoltánnak nem ez az első, a város történetéhez kapcsolódó munkája. Klapka György életpályáját és Jókai komáromi kapcsolatait bemutató könyve után ezúttal tizenhat, a város művelődéstörténetében valamilyen módon jelentős szerepet játszó literátor életét, ill. komáromi kapcsolatait és kötődéseit vázolta fel. A lista Baróti Szabó Dávid portréjától Baranyai Józseféig terjed, s a nagy nevek, Csokonai, Jókai, Takáts Sándor, Móricz mellett olyan kevéssé, vagy szinte egyáltalán nem ismert nevek is felbukkannak, mint Katona Mihály, Hetényi János, Beöthy László és Beöthy Zsigmond. A szerző nem csak a szigorúan vett irodalmárokat vette fel kötetébe, erre mutat Takáts Sándor szerepeltetése. Nem kerülte meg a vitatott egyéniségeket sem, így kapott helyet Beöthy Zsolt arcképe is. S a tizenhat portrén keresztül az elmúlt két és fél évszázad magyar irodalomtörténetéről kapunk sajátos szemszögű képet.

E kötet szereplői azonban nemcsak írók, költők és tudósok voltak, hanem egy részük politikus vagy katona is. Így a kötetben felfeltűnnek Komárom had- és politikai történetének egyes fejezetei is. Hiszen a könyv egyik, a többiek életrajzában is gyakran idézett szereplőjének, Takáts Sándornak a munkássága a város csaknem egész históriáját felöleli. S méltó itt idéznünk az ő sorait: „Komárom mindétig kis város volt, s ma is az, csak a múltja nagy. Sokat, mondhatatlanul sokat szenvedett a város népe, de talán éppen a létért való folytonos küzdelme és a szakadatlan szenvedés acélozta meg a szíveket és lelkeket. Talán éppen ezeknek köszönhetjük, hogy a gondviselés Komáromnak annyi nagy fiat adott. Valóban nincs és nem is volt az országnak olyan nemzeti, politikai és irodalmi mozgalma, amelyből a város fiai ki ne vették volna részüket. Ezeréves múltunk nagy küzdelmeiben Komárom népe mindig elöljárt, s nem ritkán vezető szerepet játszott. Innét van az, hogy aki Komárom múltját végiglapozza, az országnak minden küzdelmét, szenvedését és dicsőségét megismerheti."

Érdemes tehát e rövid életrajzokat ilyen szempontból is végigolvasni. Hiszen Szénássy Zoltán is, Takáts Sándor munkásságát áttekintve és műveiből szemezgetve, néhány oldalon felvázolja Komárom történetét az 1560-as évektől egészen a napóleoni háborúkig, a végvári harcok és bajviadalok korától az 1809-es hadjáratig.

S lássuk a többi életrajzot is. A harciasnak egyáltalán nem mondható Csokonairól megtudhatjuk, hogy egy hadieseménynek köszönheti megismerkedését Lillával. 1797-ben I. Ferenc magyar király (II. Ferenc néven német-római császár) elrendelte a Napóleon elleni magyarországi nemesi felkelést, s ennek táborhelyéül Komáromot jelölte meg. A hadba gyülekezőkhöz Csokonai is lelkesítő verset írt, amit a zászlóavató ünnepségen a város legszebb lánya, Vajda Júlia szavalt el. Ekkor kezdődött Lilla és Csokonai kapcsolata.

Hetényi János életrajzából megtudhatjuk, hogy első jelentős tanulmányát 1832-ben a „Magyarhoni régi várszerkezetekről" írta.

S már itt is vagyunk a nagy év, 1848—49 történeténél. A város és a vár 1848—49-es történetéről tucatnyi memoár és napló szól (kár, hogy ezek közül csak Szinnyei Józsefét és Beöthy Zsigmondét említi a szerző, s pl. Klapka György, Hamary Dániel és Váli Mari emlékezéseit ezúttal nem). A szépirodalmi feldolgo-

zásokban hasonló a gazdagság, mégha csak a város talán legnagyobb szülöttjének, Jókai Mórnak a munkáit lapozzuk is végig.

Tóth Lőrinc, a neves jogász volt az, aki 1848. szeptember 21-én az országgyűlés nyílt ülésén a következő interpellációt intézte az országgyűléshez:

„... Komárom várát illetőleg van még némely mondanivalóm. E várnak roppant fontosságát ismerik önök, uraim! a minap eléggé kiemelé azt, gondolom Veszprém főispánja a főrendiházban, elmondván, hogy e várat 5000 emberrel 100 000 ellen lehet sikerrel védeni évekig. E vár ügyét ajánlom önöknek, s istenre kérem, méltóztassanak azt jobban szívükre venni, mint az utóbbi interpellatio alkalmával. E várban most is Mertz a parancsnok, kiről a miniszterelnök néhány nap előtt értesítést ígért a háznak; azon hannoverai születésű német Mertz, kire nézve, ha más okok nem volnának is, elég ok volna, hogy elmozdíttassék, a még fennlévő és el nem törlött corpus jurisbeli törvény, mely szerint magyar várakat idegen parancsnokra bízni nem szabad; azon Mertz, ki ha színleg s egyes esetekben engedelmességet mutat is, a magyar minisztérium iránt, tetteinek összességével ellenkezőt bizonyít, ki a komáromi városi hatóság előtt nyíltan kimondta, hogy a magyar minisztériumnak engedelmeskedni nem akar; ki a nemzetőrséget a várba bocsátani nem akará; ki a Vilmos gyalogságot, melyet a minisztérium Bécsbe küldött, éj idején titkon, s így áruló módon a várba akarta lopni. Jelenleg még a nemzet kezében van annyira mennyire a komáromi vár, mert a bennlévő sorkatonaság kevés és józellemű is, kivévén a tisztek nagy részét; de néhány nap múlva talán nem lesz a nemzeté többé; én legalább az iránt sem Mertz parancsnok személyiségében, sem azon esztergomi nemzetőrségben, mely a várból a poloskák miatt vonult ki, elegendő garantiát nem látok, Komárom városa pedig, mely a vár kapuja előtt a nemzeti érdekeknek hű őre volt, romokban fekszik, s a lakosoknak természetesen kedvük és erejük veszett. — A hely színéről jövök uraim! s a miniszterelnök urat, ha jelen volna megkérdeném: vajon a mostani rendelkezések mellett jótáll-e arról, hogy a komáromi vár nemzeti kezekben marad? mert ha a minisztérium e részben kellő gyorsasággal és eréllyel nem intézkedik, a háznak kell intézkednie, Komárom várának elveszni nem szabad; ez maga képes a nemzeti szabadságot szükség esetében biztosítani."

Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnök intézkedett Komárom biztosításáról, „s így Komárom vára, Magyarország legnagyobb erőssége a nemzet kezébe került".

Jókai Mór „Komárom" és „A női hadnagy" c. elbeszéléseiből az 1849 áprilisi eseményeket, „Az elesett neje" c. elbeszélésből a július eleji harcokat ismerheti meg az olvasó (kár, hogy ez utóbbit a szerző nem említi.) „A mi lengyelünk" c. regény egy részében pedig Komárom 1849 júliusától októberéig terjedő hősies védelmének állít emléket „a nagy mesemondó".

Beöthy Gáspár naplója, amelynek lelőhelyét a szerző sajnos nem közli, s csak az illusztrációs anyagból lehet sejteni, hogy talán a Komáromi Dunamenti Múzeumban található, szintén értékes forrása az 1849-es hétköznapok történetének. Az olyan közismert és országos jelentőségű események mellett, mint az április 26-i és július 2-i ütközet, olyan, látszólag jelentéktelen apróságokról is tudomást szerezhetünk, mint pl. a következő március 29-i bejegyzés: „A bomba a Nagy Mihály Curiális házba bécsapott, ez meggyulladván, erről Jókayné komám asszony háza is megégett, erről pedig dél után 4. órakor a Templomunk födele égett le, s a harangjaink elolvadtak."

Beöthy Zsigmond életrajzából megtudhatjuk, hogy a városrendezés áldozatává lett Rozália tér 2. számú házban lakott 1849-ben Klapka György és Damjanich János tábornok.

Beöthy Zsigmond öccse, László, a XIX. század közepének egyik kevéssé ismert humoristája, 1848-ban mint közlegény állott be honvédnek. Schwechatnál már őrmester volt. 1849 áprilisában mint hadbíró főhadnagy tért vissza a II. hadtestben Komáromba. Hadbírói pecsétje ma is a komáromi múzeumban található.

Szintén a honvédseregben szolgálta végig a nagy évet a XIX. század legnagyobb magyar bibliográfusa, Szinnyei József. Az 1848-ban Győrött diákoskodó Szinnyei október 21-én jelentkezett honvédnek. Először a 37. zászlóaljban szolgált, az év végén már őrmester a komáromi térparancsnoksági irodában, 1849. június 21-én hadnagy, augusztus 29-től pedig a 203. honvéd zászlóalj főhadnagya. Naplója, teljesen jogos Szénássy Zoltán megállapítása, felbecsülhetetlen értékű forrás, s méltó lenne egy újabb kiadásra. Egy év történetét mondja el 1848 októberétől 1849 októberéig, a vár feladásáig, rengeteg iratot és más fontos adalékot is közölve.

Komárom Olymposának többi lakója és vendége már nem került ily közvetlen kapcsolatba Marssal. Takáts Sándor könyveinek lapjain új életre keltek a XVI—XVII. század komáromi daliái, s a vár hadi dicsőségének emléke fel-feltűnik Alapy Gyula és Baranyai József munkáiban is. De ők már egy kevesebb hadi s több politikai megpróbáltatással teli korszak megélői voltak.

Érdemes megvizsgálni a bemutatott irodalmárok komáromi utóéletét is. Elég elszomorító a kép. Az életrajzokból megtudhatjuk, hogy Péczeli József, Jókai Mór és Beöthy László emléktábláit 1945 után levették, s jelenleg a komáromi református egyház ill. a CSEMADOK őrzi őket. Szinnyei Józsefnek még egy utcája sincs Komáromban. Alapy Gyula és Baranyai József sorsa pedig még mostohábbnak mondható. Hiszen az ő munkásságuk elé már az 1918 és 1945 utáni változások gördítettek súlyos akadályokat.

Népszerűsítő jellegű kiadványról lévén szó, csak sajnálni lehet, hogy a könyvnek nincs jegyzetanyaga. Jóllehet a szerző általában közismert munkákból idéz, mégis, a kevésbé tájékozott olvasó számára érdemes lett volna néhány oldalnyi jegyzetet csatolni a kötethez. Néhány kisebb tévedést is találhatunk az életrajzokban. Tóth Lőrinc nem volt tagja az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Az 1849-es komáromi kormánybiztos neve nem Újházy Miklós, hanem Újházy László.

A könyvet jól összeválogatott illusztrációs anyag teszi még színesebbé.

Összegezésként elmondható: az életrajzok — a terjedelmi kereteken belül — a lehetséges teljességre törve foglalják össze az egyes személyiségek életútját és munkásságát, vagy, ha ez nem lehetséges, mint Jókai és Móricz esetében, komáromi kapcsolataikat Szénássy Zoltán könyvét a magyar irodalom- és művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasó nyugodtan veheti kezébe. E mű érdemes rá.

Hermann Róbert

HERBERT STEINER

FORRADALOM AUSZTRIÁBAN — MARX BÉCSBEN

A negyvennyolcas bécsi munkásmozgalom a forradalom és a restauráció között

(Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 205 o.)

A magyar hadtörténetírásban egy mindeddig fájdalmasan hiányolt területen jelent meg a szélesebb olvasóközönségnek szánt, tudományos alapkutatásokra épített, monografikus feldolgozás. Az osztályharc fegyveres megvívásának mezejére kalauzolja el magyar olvasóit *Herbert Steiner*, a neves osztrák kommunista történész, mégpedig a bécsi proletariátusnak az osztrák polgári forradalom idején vívott harcát eleveníti meg meggyőző erővel.

Olyannyira járatlan területre vezeti el olvasóit a szerző, hogy a magyar kiadást gondozó Gondolat Kiadó szükségesnek vélte közölni *Spira György* bevezető tanulmányát „A magyar negyvennyolc bécsi támogatói — közelnézetben" címmel. Emellett az eredetileg 1978-ban a bécsi Europaverlag-nál megjelent műnek keretet adó két tanulmány magyar nyelvű közlése is indokolt maradt. *Wolfgang Hausler* „A feltételek"címmel az osztrák 1848-hoz vezető utat villantotta fel, „A szeptemberi válságtól októberig" címmel pedig az osztrák 1848 elbukására tekintett ki.

E keretben érvényesül igazán Herbert Steiner úttörő vállalkozása, aki azt vizsgálja, hogy az ideológiai, politikai és szervezeti célkitűzéseit a polgári forradalom teremtette lehetőségek között megvalósítani igyekvő, ám az e forradalom vezető erőivel szükségszerűen szembekerülő és vereséget szenvedő bécsi proletariátus egyáltalán milyen történelmi szerepet játszhatott 1848-ban.

A mű címe valóságosan és átvitt értelemben is értendő. A huszonnégy apró fejezetre tagolt elemzés középpontjában egyrészt Karl Marx tényleges bécsi tartózkodása, másrészt azonban a Karl Marx által megfogalmazott tudományos kommunista nézeteknek a korai bécsi munkásmozgalomban való érvényesülése áll.

A szerző világosan bemutatja, hogy a külföldi eszméktől elzárt bécsi proletariátus a polgári forradalom kirobbanásakor kezdetben primitív antikapitalista tiltakozásként géprombolással, az állami hivatalok feldúlásával csatlakozott. Később is elsődlegesen a demokrácia, a szocializmus eszméi irányították a szerveződő bécsi munkásmozgalmat, ezzel pedig óhatatlanul újra szembekerült, nemcsak politikai területen, hanem fegyveres harcban is és nemcsak a hatalmi pozíciókat vesztett ancien régime képviselőivel, hanem immár a hatalomból való részesedésükkel megelégedő polgári liberálisokkal is.

Herbert Steiner visszatérően elemzi a Közbiztonsági Választmány munkáspolitikáját, amely kezdetben engedett a munkások követeléseinek és harci sikereinek, később azonban a bércsökkentésekkel kiprovokálta a munkások utcai megmozdulásait, a fegyveres erő kivezénylésével pedig, sorozatos és egyre erősödő megmozdulásokon át, eljuttatta Bécset 1848. augusztus 23. véres eseményeihez. Ma még egyáltalán nem közismert módon a jogaiért aznap ismét békés tüntetést szervező mintegy ezer munkásra rátámadt a Közbiztonsági Őrség és a Nemzetőrség. A közben háromezer főre szaporodott munkástömeg a kezdetben csupán jelképesen kézben tartott munkaeszközökkel védekezett, amíg lehetett, a túlerő ellen. A szerző megrendítő, részletes beszámolót állított össze a korabeli források teljes körű bevonásával az egyenlőtlen és kétségbeesett, kimenetelét tekintve nem kétséges összecsapásról. A végrehajtó hatalom fegyveres erőinek szuronyrohamai és célzott lövései, sőt ágyútüze valóságos

vérfürdőt eredményezett; a proletariátus 8 halottat és 67 sebesültet, továbbá 154 elfogottat és később fogságra vetettet hátrahagyva, fejvesztetten menekülni kényszerült.

Azt is hangsúlyozza tematikus elemzésében Herbert Steiner, hogy a proletariátus nyílt vereségének volt következménye a Közbiztonsági Választmány feloszlatása, a polgári radikalizmus megállítására törekvő kormánynak ehhez csakis a szemben álló tábornak az e vereséggel való megosztása után lett elegendő ereje.

További központi elemzést jelent Karl Marx és a bécsi demokraták, szocialisták kapcsolatrendszerének feltárása. Herbert Steiner bemutatja, hogy a Neue Rheinische Zeitung-nak voltak bécsi előfizetői, sőt Eduard von Müller-Tellering személyében állandó levelezője is. Ilyen körülmények között természetes volt, hogy a bécsi helyzet személyes tanulmányozására 1848. augusztus 27-én a helyszínre érkezett Karl Marx. Szeptember 7-ig maradt Bécsben, a forradalmi mozgalom vezetőinél tájékozódott a helyi viszonyokról, a politikai helyzetről, és három előadásban fejtette ki aktuális nézeteit. A Demokratikus Egylet augusztus 28-i ülésén központi jelentőséget a proletariátus és a burzsoázia közti harcnak tulajdonított és a kormány elleni roham szükségességét hangsúlyozta. Augusztus 30-án az Első Bécsi Munkásképző Egyletben a szervezett munkásmozgalomnak, mint az éppen folyó forradalom legfontosabb erejének a jelentőségét emelte ki, miközben az osztályharc folytonos erősödésére utalt. Szeptember 2-án újra az Első Bécsi Munkásképző Egylet rendezésében kapott lehetőséget előadás tartására. Ebben központi helyre a tőke és a bérmunka alapvető érdekkülönbözőségének, a kettő közötti szakadék állandó szélesedésének a gondolatát állítja.

A szerző érzékletesen mutatja be, miként hatottak Bécsben Karl Marx közvetlenül előadott nézetei, ugyanakkor hogyan erősítette meg az augusztus 23-i proletáráldozatok szeptember 3-i temetése alkalmából szervezett hatásos gyásztüntetés és számos más esemény során szerzett tapasztalat Karl Marx-ban azt a nézetet, miszerint az európai méretű forradalom központja az elkövetkezőkben éppen Bécs lesz.

Ha a későbbi események nem is igazolták Marx optimizmusát, ha a következő hetekben a restauráció erőinek sikerült is meggyengíteniük a forradalmi mozgalmat és véresen leszámolniuk a proletariátussal, döntőnek mégis az bizonyult, hangsúlyozza befejezésül Herbert Steiner, hogy a bécsi munkásság az 1848-as polgári forradalomban értékes harci tapasztalatokat szerzett és a jövőben megvívandó osztályharchoz közvetlenül Marxtól kapott maradandó útmutatást.

Zachar József

WĘGRZY W TWIERDZY PRZEMYSKIEJ W LATACH 1914—1915

(Węgierski Iustitut Kultury, Warszawa; Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Przemyśl. Warszawa—Przemyśl, 1985. 166 o.)

Hadtörténelmi szempontból is figyelemreméltó az a lengyel nyelvű kötet, amelyet *Magyarok a przemyśli erődítményben 1914—1915* címmel a Gyóni Géza születésének 100. évfordulója alkalmából 1984. november 20-án és 21-én Przemyślben és Jarosławban tartott megemlékezésekhez kapcsolódva jelentetett meg a két fő rendező szerv: a varsói Magyar Kulturális Intézet és a Przemyśl-földi Nemzeti Múzeum. A przemyśli erődítmény magyar katonaköltőjének emlékére rendezett lengyel irodalmi-zenei estek házigazdája volt egyébként még a két város szerint illetékes Vajdasági Hivatal Kulturális és Tudományos Osztálya és a Jarosławi Múzeum is. Az 1984-es lengyelországi centennáriumi Gyóni-rendezvényeket a kötetet szerkesztő *Lagzi István* idézi fel. Tartalmazza a kötet a legnagyobb sikert aratott Gyóni-verseket is, amelyeket ugyancsak Lagzi István válogatott, és Szczepan Woronowicz, Anna Bialer-Górecka és Jerzy Zagórski fordított lengyelre.

A Gyóni-centennárium nyitányaként *Antoni Kunysz*, a Przemyśl-földi Nemzeti Múzeum igazgatója tartott előadást „Przemyśl az első világháború idején" címmel. A kötet is ennek az előadásnak a közreadásával indul. Az előadó felidézte, hogy az 1772-ben a Habsburg-birodalomhoz csatolt lengyel várost miként építették ki egyetlen hatalmas erődítménnyé, amelyben az első világháború kitörésekor 128 000 harcost és 15 000 lovat lehetett elhelyezni a teljes szükséges hadfelszereléssel. Röviden szólt ezután a közel 300 000 főnyi orosz haderő 1914. szeptember 23-tól 1915. március 22-ig folytatott ostromáról, az erődrendszer osztrák-magyar részről való feladásáról, az orosz berendezkedésről, végül a visszafoglalásról.

Az 1884—1917 között élt, Przemyśl védőihez tartozott, majd orosz fogságba esett és ott elhunyt, nevét nem utászként, hanem az erődítményben, majd a hadifogolytáborban alkotó katonaköltőként az utókorra örökítő Gyóni Gézáról „A przemyśli erődítmény halhatatlan költője" címmel *Lagzi István* kandidátus, a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója em-

lékezett meg, és ez az e kötetben közölt második előadás. Mondanivalóját az előadó a költő „Sírverse" köré építette, amelyben így jellemezte magát Gyóni Géza: „Véres harcok verték fel hírét, / De csak a béke katonája volt."

A kötet még egy további jelentős tanulmányt is szentel Przemyśl legnevesebb magyarjának. *Csapláros István*, az irodalomtudományok doktora, egyetemi tanár „Gyóni Géza — a katonaköltő" címmel elemzi e sajátos sorsú művész költészetét. Ennek ismertetése itt és most nem lehet feladatunk.

Nagy meglepetéssel tapasztalta azonban a recenzens, hogy a kötetnek éppen a felét *Lagzi István* „Adalékok a przemyśli erődítmény első világháborús magyar emlékeinek és forrásainak történetéhez (1914—1915)" című tanulmánya foglalja el. *Szabó László* 1982-ben Budapesten megjelent „A nagy temető" című monografikus feldolgozása után érthetően különös figyelmet kelthet ez a tanulmány a jogos kérdésfelvetéssel: tud-e valami újat adni, vagy csak röviden rekapitulálja a lengyel olvasóközönségnek a magyar olvasók számára már jól ismert eseményeket. A hivatkozott irodalom felsorolásának olvasása kezdetben még inkább táplálta a kétségeket. Ez azonban azonnal elszállt, mihelyt kiderült, hogy a szerző számos, újonnan, a helyszínen feltárt adattal tudta színesíteni az ostrom komor képét.

Már *Szabó László* is azzal zárta monográfiáját, hogy a megadás előtt állt ostromlottak általi elrejtés következtében „lehetnek még okmányok ismeretlen családi levéltárakban". Ugyanő fő segítőjének nevezte „Jan Rozanskit, az erődrendszer lelkes és hivatott kutatóját". Nos *Jan Rozanski* segítségével az események után több, mint hatvan évvel került a Przemyśl-földi Nemzeti Múzeumba az az irataanyag, amelyet a Dworska utca 4. szám alatti épület felújításakor a padozat alá rejtve leltek fel, és amely esetében *Lagzi István* szavaival „olyan okmányokról van szó, amelyeket mindeddig nem hasznosított sem a magyar, sem a lengyel történetírás".

A „Tábori Újság" több, mint száz számán, számos levélen, a 23. (szegedi) honvédhadosztály iratain túlmenően legjelentősebb forrásértéket az e magasabbegységhez tartozó Péterfalvi Molnár Elek alezredesnek, a 8. (lugosi) magyar királyi honvéd gyalogezred parancsnokának a levelezése közé keveredett, ma még ismeretlen nevű magyar tiszt *Naplója* képviseli.

A szinte naponkénti feljegyzések teszik világossá, miért is nevezték az erődítmény védelmére kényszerített magyar, cseh, osztrák és más katonák Przemyślt „a poklok poklának". A magyar honvédtiszt feljegyzései az eseményeket 1914. november 6-i kezdéssel és 1915. március 13-i lezárulással tükrözik. Számos más helyhez hasonlóan a lakonikus rövidségű 1914. december 21-i bejegyzés minden részletesen megfogalmazott hadijelentésnél többet mond: „Semmi különös. A 8. ezred veszteségei 60%-ot tesznek ki." Az 1915. február 15-i bejegyzés még inkább önmagáért beszél, amikor Hermann Kusmanek gyalogsági tábornokról, Przemyśl erődítményparancsnokáról így ír a naplóíró: „Kuzmanek teljesen megőrült a tisztességes megadás kérdésében. Csak magyar tiszteket vesz figyelembe azért, hogy minket magyarokat gyűlöljenek, minthogy különbözünk puhány bandájától."

A recenzens nagyon reméli, hogy a kezdeti győzelmi reményektől a szenvedéseken át az elöljárók embertelen intézkedéseivel való szembefordulásig és az egyetlen továbbélési reményt jelentő feltétel nélküli megadásig eljutó magyar tiszt magyar nyelvű *Naplóját* mihamarabb magyar nyelven is olvashatja az utókornak a fájdalmas közelmúlt iránt még mindig elevenen érdeklődő széles olvasóközönsége, és a szaktudományos művek szerzői, nem úgy, mint ezúttal a recenzens, a lengyelből visszafordított, hanem az eredeti magyar szöveget idézhetik.

Befejezésül feltétlenül ki kell emelnünk a kötet gazdag illusztrációs anyagát. Az értelmetlen és mérhetetlen szenvedések földjét és oly sok magyar harcos végső nyugvóhelyét a szövegekbe tagoltan összesen 78 fekete-fehér korabeli felvétel tárja az olvasó elé. További 24 reprodukció a mondanivalót egészíti ki és erősíti a források közreadásával, míg végül 12 fénykép az 1984-es Gyóni-centennárium eseményeit idézi fel.

Z. J.

MEDIZIN IM FASCHISMUS

Symposium über das Schicksal der Medizin in der Zeit des Faschismus in Deutschland 1933—1945

(Hgb. von Achim Tom, Horst Spaar, VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin 1985.)

A Lipcsében 1983. január 31. és február 2. között a Karl Marx Egyetem, az NDK Orvostovábbképző Akadémiája és az NDK Antifasiszta Ellenállási Bizottsága támogatásával szervezett szimpóziumon több mint 100 tudós — orvosok, történészek, filozófusok, jogászok —, számos egyetemista, valamint koncentrációs tábort túlélt, vagy emigrációba kényszerített ellenállók nagyobb csoportja vett részt. Jelen voltak szovjet, lengyel, angol, chilei tudósok, valamint az NSZK Antifasiszta Szövetségének küldöttsége is.

A szimpóziumot a német fasizmus uralomra jutásának 50. évfordulója alkalmából rendezték. Az elhangzott előadásokat még 1983-ban megjelentették könyv alakban. Tekintettel a tematika iránti nagy érdeklődésre, 1985-ben, a hitleri fasizmus feletti győzelem 40. évfordulója tiszteletére, napvilágot látott a második kiadás is.

Az NDK Egészségügyi Minisztériuma államtitkárának a szimpóziumot üdvözlő szavai után két bevezető előadás, valamint négy témáról 38 előadás hangzott el. Ebből négy előadás tárgyalta „Az orvostudomány fasizálódásának előkészítése Németországban" kérdéseit. 19 előadás szólt a fasiszta egészségügyi politika imperialista jellegéről és antihumánus következményeiről. A „Humanista pozíciók megőrzése az antifasiszta ellenállásban" tárgykörben 7 előadás hangzott el. A sachsenhauseni, a dachaui, a ravensbrückeni és a buchenwaldi koncentrációs táborokban folyt nemzetközi antifasiszta küzdelmekről és ezekben az orvosok részvételéről egy-egy előadás számolt be. Külön előadás foglalkozott a lipcsei orvosoknak az antifasiszta ellenállásban való részvételével, továbbá a német orvosok és egészségügyi dolgozók tevékenységével az 1936—1939 közötti spanyol nemzeti forradalmi harcban.

A negyedik témában — „Vita a fasizmusról — politikai és etikai tanulságok a mai idők számára" — nyolc előadás szerepelt.

Az összes előadás részletes ismertetést érdemelne. Itt azonban csak két előadásra kívánom felhívni a figyelmet, mindkettő a fasiszta megszállás lengyelországi következményeit tárgyalja. Ezen előadások nem csak jól rávilágítanak az „alsóbbrendű népek és fajok" rendszeres kiirtásának az „Übermensch"-elméletből következő módszereire és gyakorlatára, a túlélők és gyermekeik egészségkárosodásaira, hanem általánosan is érvényes következtetéseket is tartalmaznak.

Az első előadást *dr. R. Wankiewicz* (Bydgoszcz) orvos tartotta. Előadásában hangsúlyozta, hogy a fasiszta megszállás következményei a lengyel egészségügyre és az orvostudományra igen sokrétűek, egy előadásban összefoglalóan nem is tárgyalhatók. Ezért nem kívánt előadásában foglalkozni a lengyel zsidóság megsemmisítésével, a gettók helyzetével és az 1944-es varsói felkeléssel stb., csak néhány kiemelt problémával:

A „Lebensborn" akció Zamość területén és a lengyel gyermekek mártíriuma

A „Lebensborn"-szervezetet 1936-ban Himmler alapította. A szervezet jelszava a következő volt: „A kiválasztott északi vér egy cseppjének sem szabad veszendőbe mennie". A „Lebensborn" szó szerinti fordításban az „Élet forrásá"-t jelenti. A szervezet gyakorlatban — történelmi hasonlattal élve — a hitleri fasizmus „janicsárnevelésének" egyik eszköze volt.

A Lebensborn-intézetekbe összesen 120 000 gyermeket szállítottak, közülük 80 000-et külföldről deportáltak, legnagyobbrészt Lengyelországból. A szervezet bölcsődéit és gyermekotthonait speciálisan képzett nővérek vezették az SS felügyelete alatt.

Himmler 1941. július 20-án meglátogatta Lublin és Zamość városokat. Globocnik SS-Gruppenführert bízták meg, hogy a Lublin melletti Majdanekban 50 000 fogoly részére koncentrációs tábort állítson fel. Tervbe vették Zamość térségéből 200 000 lengyel polgári lakos áttelepítését. Zamość ettől kezdve „Himmlerstadt" lett. Az átköltöztetés 2000 személyt érintő próbaakciója 1941 novemberében kezdődött; a tömeges átköltöztetés egészen 1943 júliusáig tartott. Az átköltöztetés több mint 30 000 gyermeket érintett. A gyermekeket a szüleiktől elválasztották és Zamość és Zwiarzyniec táboraiba szállították. Többségüket azután elnémetesítés céljából a Német Birodalomba, a „Lebensborn" intézeteibe, deportálták. Néhány száz Zamośćban bebörtönzött gyermeket a lengyel lakosság sarcpénz lefizetésével kiszabadított és Zelechow és Stoczek településeken vigyáztak rájuk. Ezek a gyemekek mindannyian életben maradtak. A mentesítési akcióban *dr. Wilhelm Hagen* német orvos is részt vett, aki 1942. december 7-én

Hitlerhez tiltakozó levelet is küldött. A lengyel nép iránti humánus magatartása miatt 1943-ban hivatalából eltávolították.

Az 1942. december 1-én alapított „Litzmannstadti Lengyel Ifjúsági Büntető Táborba" több mint 12 000 gyermeket és fiatalt börtönöztek be, kétévestől 17 évesig. Közülük 1945 januárjában, a felszabadításkor, a szovjet hadsereg már csak 600-at talált életben. Lengyel gyermekek ezreit ölték meg gázzal Auschwitzban. Az 1939 óta végrehajtott gyermekgyilkossági akciók keretében a fejlődési rendellenességgel született, vagy szellemileg visszamaradott lengyel gyermekeket a kórházak „speciális" SS-intézményeiben ölték meg, Eichburgban, Idsteinben, Kantenhofban és Brandenburg-Gördenben.

A psychiátriai betegeken végrehajtott tömeggyilkosságok a Főkormányzóságban és a csatolt lengyel területeken

A Hitler által aláírt „Ermächtigungerlass" („Felhatalmazási rendelet") alapján már 1939 végén megkezdődött Németországban a psychiátriai betegek ezreinek szervezett kiirtása Hadamar, Grafeneck, Berburg, stb. psychiátriai szanatóriumaiban. A tömeggyilkosságok befejezése után, 1941 augusztusában, a Birodalomból a berendezéseket, személyzettel együtt, a megszállt lengyel területekre helyezték át és Globocnik SS-Brigadeführer rendelkezésére bocsátották. Ezt követően nagy számban öltek meg lengyel psychiátriai betegeket a megszállt lengyel területek szanatóriumaiban. Kb. 10 000 beteget, köztük németet is, Obrzycében, több mint 1200-at Dziekaukán, kb. 2000-et Swieciében, 550-et Kobierzynben, stb. A gyilkosságokat szénmonoxiddal és méreginjekcióval hajtották végre. További bűntettek történtek a psychiátriai betegek ellen Kochanowka, Kulparkow, Gostynín, Owinska és Chełm-Lubelski szanatóriumaiban. Ezeknek mértéke ma már pontosan nem állapítható meg. Ismeretessé vált bizonyítékok szerint két német orvos: *Prof. Gundel* Bécsből és *Dr. Römer* Illenauból, szembeszegült a gyilkosságokkal, azonban megakadályozni nem tudták azokat.

A lengyel orvosértelmiség kiirtása, a „Krakkó" akció és a titkos orvosképzés

A lengyel nép fizikai megsemmisítésének tervéhez hozzátartozott a tudósok, a tanárok, a tisztek szisztematikus kiirtása is. Ennek keretében került sor az úgynevezett „rendkívüli megbékítési akcióra" („ausserordentliche Befriedungsaktion" — Aktion AB —), azaz a „Krakkói speciális akcióra". 1939. november 6-án Krakkóban az egyetem és a főiskolák 183 professzorát és docensét letartóztatták, és a sachsenhauseni koncentrációs táborba szállították.

További hasonló akciók történtek a lengyel értelmiség ellen, így például Lembergben, 1942 júliusában a „Nachtigall" zászlóalj 25 lengyel főiskolai tanárt gyilkolt meg. Orvosok és gyógyszerészek ezrei, orvosegyetemek tanárainak százai estek áldozatul a fasiszta népirtásnak.

A túlélők ellenállása, ereje azonban csodálatra méltó! Már 1940-től Varsóban, föld alá kényszerítve, szervezett egyetemen megindult a titkos orvosképzés, melyen 1940—1944 között csaknem 3500 hallgató vett részt, így a háború befejezése után az egészségügy megszervezésében alkalmazni lehetett a fiatal orvosokat, illetve a háború utáni első években képzésük gyorsan befejeződhetett. A fasiszta megszállás alatt szervezett, jól működő, illegális intézményes orvosképzés az orvostudomány történetében egyedülálló jelenség volt.

Terv 35 000 lengyel tüdőbeteg megsemmisítésére Warthegauban

Greiser, Warthegau körzeti vezetője, 1942. május 1-én levelet intézett Himmler SS. birodalmi vezetőhöz, amelyben beleegyezését kérte, hogy a „zsidókérdés végleges megoldása" után azonnal a tuberkulózisban megbetegedett lengyeleket pusztíthassák el. Az írásra dr. med. Blome, a náci párt egészségügyi főhivatalának vezetője válaszolt. A mintegy 230 000 tuberkulotikus személy kiválasztására és megsemmisítésére három variánsú megoldást javasolt. Elsőként említette a „speciális kezelést," azaz minden súlyos tüdőbeteg lengyel kiirtását, másodikként a szanatóriumokban való elkülönítést, harmadikként pedig a lengyelországi tüdőbeteg-rezervátumok kialakítását. A végső döntésre Hitler jogosult. A Warthegau keleti részében berendezendő tüdő beteg-rezervátumoknak Gdańsk, Nyugat-Poroszország és Felső-Szilézia betegeit is be kellett volna fogadniuk. Az izolált betegek foglalkoztatását a mező- és erdőgazdaságban akarták megoldaniuk. A vasúti forgalom mentesítése céljából a szállítást lovaskocsi oszlopokkal tervezték végrehajtani. A kedvezőtlen prognózisú tüdőbetegeket megsemmisítő táborba vitték volna, lengyel orvosok és lengyel ápolószemélyzet igénybevételével. A tervezettek végrehajtására vonatkozóan nem maradtak fenn dokumentumok.

A deportált lengyel munkaerő orvosi ellátatlansága

A koncentrációs táborok mellett a megszállt Lengyelországban a kényszermunkatáborok átfogó rendszere is kiépült. E rendszerhez többek között az építő szolgálat büntető munkatáborai, a nevelő munkatáborok, a keleti munkások táborai, a cégek lágerei és a büntető lágerek tartoztak. A rabszolgamunkára kényszerített úgynevezett „idegen munkások" száma meghaladta a 10 milliót. Közöttük 2 400 000 volt a lengyel. Az elégtelen ellátás, a fokozott lelki-fizikai igénybevétel, a rossz higiénés viszonyok következtében magas volt a halálozások száma. A német konszernek (I. G. Farben, Hoechst, Krupp, Siemens, stb.) üzemeiben kizsákmányolt lengyel kényszermunkások halálozási görbéje gyorsan emelke-

dett, az orvosi ellátás teljesen elhanyagolt maradt és a súlyos betegek kórházi ellátása csaknem lehetetlen volt. A második világháború folyamán a 2 400 000 lengyel kényszermunkásnak mintegy 10%-a halt meg.

SS-orvosok bűnös kísérletei a lengyelországi koncentrációs táborokban

A lengyel területen felállított koncentrációs táborokat eleve „megsemmisítőeknek" tervezték. A nagyobbak közé tartozott Auschwitz, Birkenau, Majdanek, Culmhof, Belzec, Sobibor és Treblinka II. A világtörténelem legnagyobb halálgyára az auschwitzi koncentrációs tábor volt. Építését 1940. június 14-én kezdték meg az első 728 fogollyal. A fenti táborokban csaknem mindenütt folytak embertelen, áltudományos, „orvosi" kísérletek, elsősorban Auschwitzban. Az antihumánus kísérletekhez tartoztak többek között dr. Hagen strassburgi professzor kísérletei, aki a foglyokat flekktífusz és hepatitis epidemica (fertőző májgyulladás) kórokozóval oltott be. Prof. dr. Clauberg Himmler beleegyezésével sterilizálási kísérleteket folytatott; lengyel nők méhébe ezüstnitrátot fecskendezett. (Itt jegyzem meg, hogy az 1944 tavaszától deportált magyar nőkön is végrehajtottak sterilizációs kísérleteket, részben ezüstnitráttal, részben petefészkek eltávolításával. Ismeretesek a lágerorvos dr. Mengele ikergyermekeken végrehajtott hírhedt kísérletei, amelyeknek számos magyar ikergyermek is áldozatul esett.) Az SS-orvosok nürnbergi perében az antihumánus, áltudományos kísérletek 12 változatát említették. A lengyelországi koncentrációs táborokban a lengyel foglyokon csaknem mindet végrehajtották. A halálos áldozatok és az érintett emberek pontos száma ma már megállapíthatatlan, de tény, hogy közöttük jelentősen magas arányban a lengyelek voltak. (És nem kevés a magyar áldozatok száma sem.)

A fasiszta megszállás következményei a lengyel nép egészségügyi állapotára — a lengyel nép egészségügyi veszteségmérlege

A lengyel népesség ellen a bűnös gyilkossági akciók 1939 szeptemberében kezdődtek; a Wehrmacht-egységek, SS-rohamcsapatok, a Gestapo, az úgynevezett „önvédelmi egységek (Selbstschutzeinheiten) a lengyelek ezreit gyilkolták meg.

A lengyel nép kiirtását célzó nagy megsemmisítési program sok intézkedést tartalmazott, mindenekelőtt a táplálkozási lehetőségek beszűkítését és a minimális higiénés és orvosi ellátás megakadályozását. Jellemző volt Frank főkormányzó döntése az 1943. október 28-i kormányzati tanácskozáson, mely szerint a lengyel lakosság orvosi ellátásában csak a járványos betegségek — főként a kiütéses és a hastífusz — megakadályozására kell gondot fordítani. Kb. 15 millió lengyel részére 1943-ban mindössze 17 000 kórházi ágyat tartottak fenn a teljesen elhanyagolt, rosszul felszerelt kórházakban.

A megszállás 2078 napja alatt naponta átlagban 2901 lengyel állampolgár halt meg. Összesen pedig 6 028 000 lengyel pusztult el, közülük katonaként, vagy partizánként a harcokban azonban csak 123 000, azaz kb. 2%. A halálos áldozatok 98%-át a civil lakosság adta. Hozzá kell még adni a rokkantak 590 000 fős rétegét, a háborút túlélő, de egészségileg károsodott 863 000 fogoly, 2 841 500 kényszermunkás és hadifogoly, 2 478 000 kitelepített számát. Az előadó mindezek alapján megállapította, hogy a háború és a megszállás következtében keletkezett egészségkárosodások tekintetében a népek közül a lengyel szenvedte el a legnagyobb veszteséget.

A másik előadást A lengyel nép veszteségeiről és a népírtás következményeiről *Cz. Kempisty* docens, az orvostudományok kandidátusa (Wrocław) tartotta.

Az előadó saját vizsgálatai alapján, a fasiszta terror áldozatainak 20 éven át tartó, folyamatos orvosi ellátása során szerzett tapasztalatok alapján, továbbá Lengyelország egyéb kutatóállomásai megfigyeléseinek, valamint külföldön (Franciaországban, Hollandiában, és Dániában) közölt adatok alapján az alábbi következtetéseket vonja le: a fasiszta terrort túlélt emberek, — a sokrétű, átélt testi és lelki megterhelések és traumák miatt — egészségügyi szempontból súlyosan károsodtak. A koncentrációs tábort túlélők 100%-a rokkant, és rokkantságuk a lágerfogság közvetlen következménye.

A koncentrációs tábori fogság következményei

Az egykori foglyok halálozásának pontos elemzése azt mutatja, hogy az egykori foglyok a háború után gyakrabban betegedtek meg és korábban haltak meg, mint az átlagnépesség tagjai. Franciaországban, Hollandiában és Dániában a háború utáni első 30 évben az egykori foglyok csoportjának átlagos évenkénti halálozása 2—3%. Lengyelországban ez az arány lényegesen nagyobb, minthogy a koncentrációs táborokban több volt a lengyel nemzetiségű asszony és gyermek. Az 1945—1950 közötti években az egykori lengyel foglyok halálozása 4—6%-ban volt megállapítható. A következő években ezen halálozási ráta csökkenését lehetett megfigyelni egészen 2,2%-ig, 1965—1973 közötti években pedig ismét emelkedett 3—3,5%-ig, míg a halálozási index 1974—1982 közötti években elérte a 4—6%-ot. Ennek megfelelően minden 10 000 egykori lengyel fogoly közül 1946-ban 600, 1950 és 1955 között 400—450, 1962-ben 250, 1965-ben 450, 1970 és 1982 közötti években ismét 600 halt meg.

A fenti adatok és más második világháborúban részt vett országok adatainak összehasonlításából megállapítható, hogy a volt lengyel foglyok halálozása más országok összehason-

lítható csoportjainak halálozásánál 3—5-ször magasabb. Kempisty vizsgálatai szerint 30 évvel a háború után minden 3 lengyel Häftlingből (fogolyból) csak egy élt. Ennek megfelelően 1982-ben az egykori lengyel koncentrációs táborbeli foglyokból 89 330 élt. (1945-ben 449 000-en szabadultak fel).

A koncentrációs tábori fogság ijesztő következményei a túlélő személyek megbetegedései gyakoriságának jelentős emelkedésében is megnyilvánultak. Azon személyek beható orvosi vizsgálata alapján, akik 2—17 éves koruk egy idejét e táborokban töltötték és a vizsgálat időpontjában életkoruk 38—55 év között volt, kiderült, hogy náluk az érzelemvilág és a pszichikai teljesítmény zavarai jelentősen nagyobb mértékben voltak megállapíthatók. A férfiak lelki betegségeinek gyakoriságai indexe tízszer, a nőké ötször nagyobb, mint a megfelelő kontrollcsoportoké.

Az emésztőrendszer betegségeit az egykori foglyok vizsgált férfi csoportjában 54,2%-ban figyelték meg. Ezen betegségek valószínűségi együtthatója 6,5-szer nagyobb, mint a lengyel átlagnépesség kontrollcsoportjáé. Csont- és mozgásszervi betegségeket a vizsgált férfiak 52%-ában, a vizsgált nők 42,6%-ában figyeltek meg. A kontrollcsoportban a férfiak megbetegedési gyakorisága 12,6%, a nőké 20,2%. A keringési rendszer betegségeit a vizsgált egykori foglyok 44,2%-ában mutatták ki. Ezen betegségek valószínűségi együtthatója 4-szer nagyobb, mint a kontrollcsoporté. Mindezen adatok azt mutatják, hogy a fasiszta internálási gyakorlat áldozatai gyakrabban szenvednek komoly krónikus betegségekben, mint Lengyelország átlagnépessége.

A lengyel polgárok tömeges meggyilkolása mellett a fasiszta erőszakpolitika közvetlen következménye volt a lágerekben és börtönökben élő lányok és asszonyok fejlődési és biológiai folyamatainak jelentős beszűkülése. Ez a koncentrációs táborokba és börtönökbe zárt nők kb. 30%-ánál jelentkezett. A kevés túlélő csont-bőrré lesoványodva hagyta el a tábort. Az asszonyokon a lágerbeli tartózkodás következtében a morbiditás emelkedése és nagyobb halálozás lépett fel, és ez maga után vonta a háború után Lengyelországban a születések jelentős csökkenését. 134 000 koncentrációs tábort túlélt asszony és lány közül 16 080 vált meddővé.

A kényszermunka hatásai

A lengyelekkel szemben elkövetett fizikai terror másik formája volt a lengyel polgárok tömeges deportálása a Birodalomba, kényszermunkára. Mint ahogy a második világháború után végzett vizsgálatokból kiderült, ez 2 460 000 lengyelt érintett. 10 kényszermunkára deportált lengyelből csak 8 érte meg a háború végét. Az embertelen létfeltételek következménye és a munkaerő teljes kizsákmányolása e személyeknél ugyancsak a nagyobb morbiditásban (betegség-gyakoriságban) és magasabb halálozásban mutatkozott meg. Lengyelországban 30 évvel a háború után a második világháború folyamán kényszermunkára deportált emberek 42,8%-a élt, számuk 1980-ban 982 000 volt.

A hadifogság hatásai

A fasiszta megszállás alatt a megsemmisítési politika harmadik formája az 1939-ben katonaként hadifogságba került lengyeleket sújtotta 1939. október 9-i német adatok szerint a lengyel hadifoglyok száma akkor 694 000 volt. A Genfi Egyezmény határozatait a lengyel hadifoglyokkal szemben nem tartották be, közülük sokat megöltek, és a táborokban a nem kielégítő életfeltételek, a kemény kényszermunka igen magas megbetegedési mutatót és magas halálozást okozott. Az összegyűjtött adatok alapján feltételezhető, hogy kb. 520 000 hadifogoly érte meg a háború végét. Közöttük a halálozás a háború utáni években magasabb volt, mint az átlagnépesség halálozása. 1980-ban a felszabadult egykori hadifoglyok 28,4%-a, 92 830 személy élt.

A fasiszta terror következményei a fiatal lengyel nemzedék életében

1963 óta végzett társadalom-orvostani vizsgálatok tapasztalatai bizonyítják, hogy a fasiszta erőszakpolitika tartós utóhatásai még ma is jelentkeznek a volt koncentrációs tábori foglyok gyermekein. A lengyel gyermekek egészségi állapotára egy sor tényező volt nagy hatással, elsősorban a nők mértéken túli lelki és fizikai megterhelése. Ez jelentkezik az egykori foglyok gyermekeinek betegség-gyakoriságában (morbiditásában), amely 2—3-szor nagyobb, mint a kontrollgyermekeké, akiknek szülei hasonló szenvedéseket és megterheléseket nem éltek át.

A pszichiátriai megbetegedések mellett a volt Häftling-családokból származó gyermekeknek betegséggyakorisága tízszer nagyobb, és igen gyakran pedagógiai problémák is fellépnek. A fiatal nemzedéken a megfigyeléseket tovább folytatják, mivel a háborúnak a második, sőt a harmadik nemzedékre gyakorolt következményeit még csak később lehet pontosabban megítélni.

A szimpozium, illetve az előadásokat közreadó kötet egész tartalma rendkívül figyelemre méltó, értékes forrás- és dokumentumanyag nemcsak az orvosok és orvostörténészek, hanem a történészek és hadtörténészek számára is.

Kertész Frigyes

NAGYBACZONI NAGY VILMOS

VÉGZETES ESZTENDŐK 1938—1945

(Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 346 o.)

Az elmúlt közel másfél évtized során számos, az ellenforradalmi Magyarország politikai, szellemi és katonai életében jelentős szerepet játszott személy emlékirataival, naplóival ismerkedhetett meg az olvasó a különböző hazai könyvkiadók jóvoltából. Az első kiadásban megjelent munkák mellett a közelmúltban egy már közel négy évtizeddel korábban is sikerkönyvvé vált emlékiratot jelentetett meg a Gondolat Kiadó. A kötet szerzője Nagy Vilmos, az ellenforradalmi rendszer egyik legjelentősebb katonai vezetője, a második világháborús időszak egyik honvédelmi minisztere.

Amint a könyv belső címlapja tanúsítja „Átdolgozott, második kiadás"-t vehet kezébe az olvasó. Már ezért is fokozott érdeklődéssel vettem kezembe a kötetet; érdekelt vajon mekkora eltérés található az 1947-ben, a kispesti Körmendy nyomda által kiadott és a jelen kötet között. Összevetve a két munkát azt kell mondanom, nem sok. Közismert, hogy Nagy Vilmos könyvének első kiadása után tovább dolgozott a kéziraton és — az újabb kiadás tanúsága szerint — 1964 nyarán tett pontot emlékei írásba foglalásának végére. Ami első olvasásra is feltűnik: Nagy Vilmos szemlélete, megfogalmazásai, ténybeli adatai nem térnek el az első kiadásétól. Mindössze azt lehet érzékelni, hogy nem voltak ismeretlenek Nagy Vilmos előtt a magyar történetírás 1950-es, 1960-as években elért eredményei. Bár így utólag átgondolva e kérdést felmerül bennem a gondolat, vajon nem Nagy Vilmos emlékirata volt-e hatással a történetírás néhány eredményére? Úgy vélem mindkettő valószínű. Ha belegondolunk, Kádár Gyula visszaemlékezésének megjelenéséig (A Ludovikától Sopronkőhidáig Budapest, 1978.) Nagy Vilmos könyve volt a korszak történészei által legtöbbet citált memoár (azóta Kádár Gyuláé lépett a helyébe), és ez nem véletlen. Nagy Vilmos az ellenforradalmi korszak huszonöt éves története során végig a katonai elit tagjainak a sorába tartozott. Már az 1920-as években mint a honvédelmi miniszter szárnysegédje, majd vegyesdandár vezérkari főnök, később a honvédség főparancsnokának szárnysegédje, egyre jelentősebb beosztásokat betöltő magasabbparancsnok, részese, alakítója volt a korszak katonapolitikájának, a hadsereg fejlesztésének, kiképzésének. Nem meglepő tehát, hogy az általa leírtak — főleg a második világháború időszakára, illetve a visszacsatolások idejére vonatkozó megállapítások — nem egy esetben megfellebbezhetetlen igazságnak számítottak a történészek körében.

Nem feltételezem, nem is valószínű, hogy Nagy Vilmos alig néhány évvel a Magyarország történetében sorsdöntő szerepet játszó események után a valóságtól elrugaszkodva kívánt volna véleményt alkotni. Írása mindössze arról a — memoárok, naplók esetében kiküszöbölhetetlen — szubjektivizmusról tesz tanúságot, amely minden ilyen munka velejárója, egyben egyénivé tevője. Nagy Vilmos nem tagadja, hogy maga is lelkesedett a revíziós politikáért — gondoljuk csak meg, szülőföldje Erdély, melyet huszonkét esztendeig nem látott — és megvalósulása számára (is) egy emberöltő küzdelmének sikerét jelentette. Nem utasította el a magyar politika német orientációs irányát sem, hiszen úgy vélte, a német támogatás segítheti a magyar revíziós törekvések megvalósulását, és mint írja a második világháború kezdetén maga is hitt a német győzelemben.

Nagy Vilmos álláspontja, nézőpontja nyugállományba helyezése után (1941. május 1.) sokat változott. E változás nemcsak a nyugdíjazott katona „sértődöttségének" volt az eredménye, hanem annak is, hogy egyre többször került kapcsolatba a magyar közélet németellenes, nyugatbarát csoportjaival, illetve e csoportok egyes tagjaival. Emberbaráti szeretete nem engedte, hogy tétlenül szemlélje a csak munkaszolgálatra alkalmasnak talált magyar állampolgárságú zsidók megalázását, akik között számtalan első világháborús tiszttársa, barátja és bizonyos értelemben üzleti partnere is volt. Nyugállományú vezérezredesként is rendszeresen közbenjárt emberek érdekében. Ez irányú tevékenysége honvédelmi miniszterré történt kinevezése (1942. szeptember 24.) után még erősebbé, intenzívebbé ált; már hivatalból is az üldözöttek, megalázottak védelmére kelhetett. Hol volt akkor már az a Nagy Vilmos, aki 1940. június 4-én mint az 1. hadsereg parancsnoka, egy fiatal, anyai ágon zsidó főhadnagy kivételes elbánást kérő, és minden elöljárója által támogatott kérvényére többek között ezeket írta: „A fiatal tisztikarban a zsidótörvény radikális végrehajtását látom célszerűnek, különben a tisztikarnak a zsidóktól (zsidó vonatkozásúaktól) való mentesítése túl hosszú időt vesz igénybe."

Nagy Vilmos ekkor már azon munkálkodott, hogy a munkaszolgálatosok helyzetén könnyítsen, pontosabban mindenkivel betartassa az előírásokat, szabályzatokban rögzített „törvényeket". Ehhez a munkájához megfelelő partnerre talált Szombathelyi Ferenc vezér-

ezredesben, a honvéd vezérkar főnökében. Szombathelyi Ferenc már Nagy Vilmos intézkedései előtt a frontra küldött 2. magyar hadseregben felállította „a zsidó munkaszolgálatos alakulatok felügyelője" szolgálati állást és ő is igyekezett elejét venni az atrocitásoknak. Nagy Vilmos 1945. november 6-án a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya számára készített „feljegyzésében" erről így írt: „A zsidó munkaszolgálatosok kérdésében Szombathelyi engem készségesen támogatott. Itt közöttünk nem volt ellentét. Én kívánságaimat hozzá juttattam (sic!) el, neki hoztam tudomására a 2. hadsereg körletében történt visszaéléseket és erőszakoskodásokat valamint a munkaszolgálatosokkal való embertelen bánásmódról beérkezett jelentéseket. Ezekben az ügyekben a vizsgálatot mindig elrendelte. Sok eredményt azonban nem tudott elérni, mert a külső parancsnokok az ő rendelkezéseit is szabotálták...

A határállomáson a zsidókat zsaroló altisztek elfogására szigorú ellenőrzést rendelt el. Itt akarta megakadályozni azt, hogy a harctérről hazatérő keretlegénység a hozzátartozókat bonokkal meg ne zsarolja. Nem volt ellensége a zsidóknak. A zsidók üldözését és elhurcolását nem helyeselte.

A munkás századok helyzetén kívánságainak megfelelően mindig javítani igyekezett. E tekintetben kívánságaimat készségesen teljesítette, és engem a zsidók védelmében és az emberséges bánásmód tekintetében kiadott intézkedéseimben támogatott. Az én hatásköröm ugyanis nem terjedt ki közvetlenül a németeknek alárendelt 2. hadsereg és a megszálló csoport területén alkalmazott munkás századokra."

Nagy Vilmos többek között a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben tanúsított emberséges, de a szabályzatokat minden irányban maximálisan betartó magatartása volt az egyik oka annak, hogy meg kellett válnia miniszteri tisztétől. A minisztérium éléről történt távozása után Nagy Vilmos a politikától visszavonultan, de az eseményeket állandóan figyelemmel kísérve töltötte napjait. Személye, mely korábban is szálka volt a szélsőjobboldal szemében, továbbra sem került le a jobboldali lapok hasábjairól. A nyilasok rendszeresen figyelemmel kísérték tevékenységét, az ország német megszállása után pedig házát, mozgását is figyeltették. Nem sokkal a nyilas hatalomátvétel után letartóztatták és több tábornok és tisztársával — Szombathelyi Ferenc, Vörös Géza, Náray Antal, Kádár Gyula, stb. — valamint volt vezető politikusokkal együtt Sopronkőhidára, majd Németországba hurcolták. Közel fél éves nyilas-német fogság, majd rövid amerikai fogvatartás után tért vissza Magyarországra. A demokratikus átalakulás éveiben egykori érdemei gyorsan a feledés homályába merültek és osztoznia kellett a letűnt korszak egykori szereplőinek kiszabott sorsában. Ezekben az években, megbékélve a sorssal, tovább dolgozott emlékiratain, régi barátaival — pl. Petru Groza — folytatott levelezést, néha-néha újságírók, történészek kérdéseire válaszolt.

Nagy Vilmos könyve, amint azt már korábban is jeleztem, az ellenforradalmi Magyarország történetét kutató történészek számára — nem egy esetben még napjainkban is — fontos fordulásként szolgál(t), jóllehet egyes állításait a történeti kutatások már túlhaladták. Ezért is vártam fokozott érdeklődéssel az újabb kiadást; negyven év eltelte után vajon menyire veszi figyelembe a kiadó a legújabb kutatások eredményeit. Végigolvasva a könyvet azt kell mondanom, nem túlzottan. A könyv előszavát író Ránki György utal ugyan Nagy Vilmos néhány megfogalmazásának elavultságára, bizonyos kérdésekben érzékelhető elfogultságára, de nem vállalkozik arra, hogy kitérjen a kötet valamennyi kétes, vagy bizonyíthatóan téves kisebb-nagyobb elírására, tévedésére. Ez a kiadói szerkesztés, vagy a lektorálás feladata lett volna. Nem kívánok itt beosztások, rendfokozatok, nevek elírására utalni, nemesi előnevek családnévként történő írásmódját idézni, de szeretném hangsúlyozni, hogy az előszó mellett nagy szükség lett volna egy tartalmas *jegyzetapparátusra*, egy *annotált névmutatóra* és nem utolsósorban egy *rövid Nagy Vilmos életrajzra*. Nem szabad feltételeznünk, hogy az olvasók mindegyike tudja ki volt Góthay tábornok, Zákó vk. őrnagy, stb. Ugyancsak nem vált volna a könyv kárára ha a szövegben előforduló rövidítések feloldását is megadták volna a kötetet sajtó alá rendezők.

Mindezeket azért emeltem ki, mert az már rég tudott tény — a történészek lassan el is fogadják? —, hogy az olvasók jelentős része történelmi ismereteit nem a történeti munkákból, hanem a történelmi publicisztikából — és napjainkban egyre gyakrabban — az egykorú események szereplőinek emlékirataiból, naplóiból szerzi. Mindez nem lenne baj ha nem tapasztalnánk egyre többször, hogy ezek a munkák nem kevés, a történeti kutatások által már cáfolt ismeretet is tartalmaznak; a kiadók pedig nem a történészek monográfiáit, tanulmányköteteit adják ki nagy példányszámban!

Szakály Sándor

KRÓNIKA

SZABÓ PÉTER

GAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Fiatal történészek előadássorozata, Budapest, 1986. május 14—15.

1986. május 14-én és 15-én a MTA Történettudományi Intézetének Legújabbkori Osztálya rendezésében kétnapos konferenciára került sor a Történettudományi Intézet tanácstermében.

A konferencia előadói zömmel a fiatal történésznemzedék tagjai közül kerültek ki. Többségükben a Történettudományi Intézet ösztöndíjasai, segédmunkatársai, kisebb hányaduk felsőoktatási intézmények és egyéb tudományos intézetek fiatal munkatársa, oktatója. (Sajnos nem mindig közölték külön az egyes fiatal történészek munkahelyét.)

A kétnapos tanácskozás megrendezésére abból a nemes célból került sor, hogy e fiatal kutatók üljenek össze és vitassák meg — mintegy saját erőfelmérés gyanánt — az újonnan feltárt kutatási eredményeiket. A fiatalok figyelme főleg a két világháború közti Magyarország történetének még megválaszolatlanul, feltáratlanul hagyott problémái felé irányult. Az előadások kevés kivétellel jól összeállított, de az idő hiányában sokszor nem teljesen kifejthetett, hasznos és figyelemre méltó előadások voltak.

A konferencia első napján hat gazdaságtörténeti és hat társadalomtörténeti előadást hallottunk.

Az egyes gazdaságtörténeti értekezések időben szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Elsőként *Péteri György* beszélt az első világháború és a forradalmak utáni magyar kormányok alkalmazkodási gazdaság- és pénzpolitikájáról, valamint a folyó fizetési mérlegek egyensúlyhiányának helyreállítására irányuló kísérleteiről. Előadása végén megállapította, hogy ez a kényszer-gazdaságpolitika hosszabb távon súlyos helyzetet eredményezett a magyar gazdaságban és ismertette az ideálisnak tűnő gazdasági modell működésének feltételeit.

Ezt követően *Pogány Ágnes* vázolta fel az Osztrák-Magyar Bank jogutódjaként 1921. augusztus 1-én megalakult Magyar Állami Jegyintézet történetét és működését. Ennek az első önálló magyar jegybanknak az életre hívása — ahogy az előadásból megtudhattuk — szerves része volt a Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter által kigondolt stabilizációs politikának. Az elmondottak összegezéseként Pogány Ágnes megjegyezte, hogy e bank a pénzügyi stabilizáció kialakítása céljából indult és idővel, az 1920-as évek második felében, a korlátlan pénzteremtés eszköze lett.

Ferber Katalin az 1929—32-es nagy gazdasági válság hatására Magyarországon 1931-ben bevezetett kötött devizagazdálkodás problémáiról, vitáiról és külföldi visszhangjáról beszélt. Megállapította, hogy az az intézkedés (az ún. transzfermoratórium), amellyel a magyar állam a külföldi hitelezőinek megtagadta a fizetéseket és a magánosoknak is megtiltotta azokat, nagy jelentőségű volt. Mint utalt is rá, számos magyarországi tőkés vállalat ennek köszönhette, hogy megmenekült a csődtől.

Pécsi Vera előadásában — amely mellesleg rendszerezetlensége miatt több kívánnivalót hagyott maga után — Sir William Wood brit politikus Bethlen István és Kállay Miklós miniszterelnökökkel folytatott levelezéséről kaphattunk érdekes információkat. A magyar politikai vezetés hosszú időn át Woodon keresztül tartotta az angol pénzügyi körökkel a kapcsolatot, ezért levelei újabb adalékul szolgáltak a magyar-angol gazdasági együttműködés történetéhez.

A „száraz" gazdaságtörténeti előadások menetébe új színt vitt *Kövér György* élvezetes (jó humorú) tanulmánya Krausz Simon (1873—1938) magánbankár és nagy mecénás „tündökléséről és bukásáról." Kövér György előadásában hangsúlyozta, hogy az 1920-as évek magyar gazdaságának inflációs világa kitűnő terepnek bizonyult a bankintézetek és egyéb finanszírozó társaságok létrejöttéhez.

A gazdaságtörténeti „szimpózium" végén

egy szintén figyelemre érdemes előadást hallhattunk *Lengyel A. Lászlótól*. Két magyar közgazdász-életutat ismeretetett az 1930-as évek Magyarországából. Nevezetesen Varga István (1897—1962) és Cs. Szabó László (1905—1984) „válságkutatók" reformgondolatait vázolta fel. Elmondta hogy Varga az intervenciós gazdaságpolitikát kívánta előtérbe juttatni, Cs. Szabó gazdasági reformja pedig a nagy gazdasági érdekcsoportok hatalmának megtörését célozta.

A társadalomtörténeti előadások sorát két jellegében hasonló tanulmány ismertetése vezette be. *Lengyel György* a két világháború közötti magyar gazdasági elitről, *Szakály Sándor*, a Hadtörténelmi Intézet munkatársa pedig ugyanezen időszak katonai elitjéről tájékoztatott újabb kutatási eredményei alapján.

Lengyel György a gazdasági elit tárgyalásának kapcsán az alábbi kérdésekkel foglalkozott: *a)* a zsidó gazdasági uralom tételével, *b)* az Erdei Ferenc-féle kettős társadalmi struktúra koncepciójával, és *c)* az 50 nagy család vezető szerepe a gazdaságban — tétellel. Míg az első tételt cáfolta — szerinte a zsidók aránya 1920 és 1944 között lecsökkent a multipozíciális eliten belül, a másik két koncepciónak árnyaltabb bemutatására hívta fel a figyelmet.

Szakály Sándor előadásában arról beszélt, hogy a magyar katonai elit témakörének kutatása során kb. 1200—1300 olyan személy származását (ezen belül családjának társadalmi és gazdasági helyzetét, születési helyét és vallását) vizsgálta meg történeti és szociológiai szempontok szerint, akik rendfokozatuk vagy beosztásuk alapján befolyásolhatták a magyar királyi honvédség tevékenységét a két világháború közti időszakban. Számos érdekes megállapítása közül csak egyet emelünk ki: a katonai vezetők családjának vagyoni helyzetét tekintve a kutatása során bizonyítást nyert, hogy csak 25%-uk rendelkezett némi anyagiakkal, a fennmaradó 75% csak a családfő fizetésére támaszkodhatott.

Szakály Sándor az előadása végén hangsúlyozta, hogy a magyar katonai elit tagjai tevékenységének mozgató rugóit nem a származásukban, hanem helyzetükben kell keresni, ennélfogva németbarátságuknak indító oka nem esetleges német származásuk, hanem az első világháborúban fennállt német-osztrák-magyar szövetség, a magyar revíziós törekvéseket — ha csak részben is — támogató német politika és a háborút lezáró trianoni békeszerződés igazságtalan intézkedései voltak.

Ezt követően *Kovács M. Mária* előadásában azt fejtegette, hogyan jelentkezett a zsidókérdés a két világháború közötti magyar orvosi és ügyvédi szervezetekben. Érdekesen derült ki, hogy a két értelmiségi réteg politikai magatartása mennyire eltért egymástól azonosnak tűnő viszonyok és behatások között. Míg az orvostársadalomban erős volt a saját fajvédő szervezetek hatása és csökkent a zsidó orvosok száma, az ügyvédek felemelték szavukat az 1938-tól bevezetett zsidótörvények érvényesítése ellen és a köreikben alakult zsidóellenes szervezetek befolyása is elenyésző volt.

Vikol Katalin tanulmányában a magyar magán- és köztisztviselők életviszonyainak, politikai arculatának, a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüknek és képzettségüknek társadalomtörténeti összehasonlítására vállalkozott. Fejtegetéseiből kiderült, hogy a két réteg főleg a származás és a társadalmi mobilitás szempontjából tért el egymástól és más téren is eléggé szignifikáns különbségek voltak köztük a magántisztviselők javára.

Szécsényi Mihály Budapest bűnözésének a két világháború közti Magyarország területi kriminalitásában játszott szerepéről és a bűnözés szerkezetének változásairól beszélt. Az elmondottak összefoglalásaként az előadó megállapította, hogy Budapest kriminalitása a vidékéhez viszonyítva csak a gazdasági válság idején emelkedett magasabbra, valamint a főváros bűnözésében kimutathatók új típusú bűncselekmények is, például a csalás és a sikkasztás.

Gyóni Gábor a — közvéleményben, de a tudományos életben is tévesen élő — munkáscsaládnagyságról tartott előadást. Cáfolta, hogy ezek a családok sokgyermekes családok voltak. Statisztikai adatok alapján kimutatta, hogy a legnagyobb családnagyság a bányászok és a közlekedési segédszemélyzet rétegében is csak 3—4 gyereket jelentett.

A fiatal kutatók konferenciájának második napján politikatörténeti és ideológiai előadásokra került sor.

A politikatörténeti értekezések sorát *Kövics Emma*, a KLTE oktatója nyitotta meg, „A Páneurópa-gondolat magyarországi visszhangja" című előadásával. Kövics Emma kifejtette, hogy az 1920-as évek magyar kormányai és a Páneurópa-terv, valamint a Nyugat-Európából jövő Európa-rendezési tervek között valóságos volt az ellentét. Nem jelentettek valódi alternatívát a magyar külpolitikában, mert mellőzték Trianon revízióját. A kevés magyarországi ellenzéki szervezet pedig — hatásos programja még nem lévén — nem foglalkozott érdemben a külföldről jövő rendezési tervekkel.

Barabás László, a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola oktatója a Pángermán Szövetségben tömörült német mozgalom 1920-as években kialakult Magyarország-képéről tartott előadást. Kiemelten foglalkozott a Pángermán Szövetségnek a magyar békeszerződést és államformát érintő állásfoglalásával és ismertette, hogy a szövetség milyen szerepet szánt a Magyarországon élő

német népcsoportnak. Mint elmondta, főleg akkor szorgalmazta a Pángermán Szövetség a magyar és német gazdasági és politikai kapcsolatok szorosabbra fűzését, mikor a Bethlen-kormány 1923-tól Olaszország felé kezdett orientálódni.

Balázs Ilona, a TTI ösztöndíjasa az ausztromarxisták tevékenységének kapcsán két kérdés részletezésére tért ki: *a)* az osztrák szociáldemokraták segítségnyújtása az emigráns magyar munkásmozgalomnak a Tanácsköztársaság bukása után, *b)* az osztrák és magyar szociáldemokraták kapcsolatai 1919—1934 között. Felolvasásából megtudhattuk, hogy a magyar szociáldemokraták az ún. Bethlen—Peyerpaktum megkötése után kerültek közelebb az ausztro-marxistákhoz. Az előadó ezenkívül elmondta, hogy az osztrák szociáldemokraták közvetítő szerepet vállaltak magyar elvtársaik és az európai szociáldemokraták kapcsolatteremtésében.

M. Kiss Sándor előadásában azt fejtegette, mennyire igaz az az állítás, hogy a második világháború előtt vallott demokratikus eszmények és a háború alatti konkrét ellenállási tevékenységek egymással egyenesen arányosak. Ehhez, mintegy példaként, néhány jellemző mondattal bemutatta a magyar ellenállási mozgalom egyes csoportjait, köztük a Szent-Györgyi Albert-féle demokratikus csoportot, és az Alpári Imre illetve Nádas Endre nevével fémjelzett ellenállási csoportokat.

A politikatörténeti „kurzus" záró akkordjaként *Stark Tamás*, a TTI ösztöndíjasa ismertette kutatási eredményeit Magyarország második világháborús emberveszteségéről. Elmondta, hogy főleg a magyar hadifogolyveszteség meghatározása állítja nehéz és szinte megoldhatatlan feladat elé a kutatót. A 2. magyar hadsereg veszteségeit (elesett, eltűnt, hadifogoly) az előadó hozzávetőlegesen 120 000 főben állapította meg. A háború alatti teljes magyar emberveszteséget 870—960 000 főre becsülte, mely számadat az eddigi végletes kutatási eredmények reális középértékének tekinthető.

A konferencia utolsó negyedében ideológiatörténeti előadásokra került sor.

Elsőnek *Tőkéczi László* vázolta fel Klebelsberg Kunó (1875—1932) kultuszminiszter kultúrpolitikai koncepcióját, különös tekintettel a magyar keresztény középrétegek felemelése érdekében vallott eszméit. Az előadó kihangsúlyozta, hogy Klebelsberg programja egy új típusú uralkodó társadalmi osztály kiépítését célozta, amely csak a túlnépesedett magyar középosztály európai (főleg porosz és angolszász) mintákat követő, sok időt igénylő modernizációja révén alakítható ki.

B. Bernát István az 1928—30 között a fiatal magyar értelmiség vitafórumává való Bartha Miklós Társaság szerepéről beszélt. Elmondta, hogy a társaságnak a közéletben és a politikában nem volt befolyása, de mint ideológiateremtő és a korszak problémáit — kiemelten a paraszti társadalom felemelkedési lehetőségeit — megvitató színtér jelentős szerepet játszott.

Ezt követően *Lengyel András* ismertette a Szegedi Fiatalok mozgalmának gazdasági, politikai és kultúrtörekvéseit és a népi mozgalomhoz fűződő viszonyát. Kifejtette, hogy ennek a prenépies csoportnak — melyet a népi írók 1932-ben már „harcostársnak" tekintettek — a gondolat- és eszmerendszere több pontban hasonló volt az 1930-as évek elejétől megújuló népi mozgalméhoz. Mindkettőre jellemző a parasztság nyomora feletti szociális érzékenység, a Duna-menti népek összefogása szükségességének felismerése és a kapitalista társadalomnak és az urbanizmusnak, mint a közösségi életet felbontó atomizáló rendszernek az elutasítása.

Kerékgyártó Béla a polgári radikális Csécsy Imre (1893—1961) 1941—43-ban írt Világos pillanat című könyvének elméleti rekonstrukciójára vállalkozott. Az előadás során betekintést kaphattunk Csécsynek — a Huszadik Század című folyóirat szerkesztőjének — eszmerendszeréről.

Majd — megszakítva kissé az ideológiai jellegű előadások sorát — *Szőcs Gábor* értekezésében egy, a két világháború közti budapesti munkáskerület mikroanalízise során felmerült módszertani problémákat sorolta fel.

Végül *Kovács I. Gábor* szociológus, „Paraszti műveltség a kalendárium-irodalom tükrében" című előadása zárta a kétnapos konferenciát. Az előadó beszámolt arról, hogy az első világháborút követően az 1920—1930-as években főleg a kisgazda- és agrárius szervezetek kalendáriumainak és a vallásos jellegű naptáraknak növekedett meg az előfizetése. Ezenkívül kifejtette, hogy ezekben a kalendáriumokban közölt cikkek, ismertetések mintegy ösztönzői voltak a megszülető igényeknek.

Az egyes előadásblokkok után vitáknak is helyet adtak — melyek során az előadók jobban kifejthették mondanivalójukat. A gazdaságtörténeti előadások vitáját Ránki György, a társadalomtörténetiét L. Nagy Zsuzsa, a politikatörténetiét Hajdú Tibor, az ideológiatörténetiét Lackó Miklós vezette. A viták során a vitavezetőkön kívül hozzászóltak még: Pach Zsigmond Pál, Romsics Ignác és Szabó Miklós.

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1984. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

Magyarországon és külföldön megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású irodalom

II. RÉSZ

A második világháború

654. *Szevoszt'janov*, P. P.: Nagy megpróbáltatások előtt. A Szovjetunió külpolitikája 1939. szeptembertől 1941. júniusig. (Pered velikim ispütaniem. Ford. Réz Miklósné.) Bp. — Uzsgorod, Kossuth K. — Kárpáti K. 1984. 353 p.
Bibliogr. a lábjegyzetekben.
Szovjetunió és Magyarország 216—223. p.

655. A második világháború története 1939—1945. 12. köt. A második világháború mérlege és tanulságai. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü.) Tom 12. [Itogi i uroki vtoroj mirovoj vojnü], (Főszerk. Sz. A. Tjuskevics. Ford. Tölgyes Ernő.) Bp. Zrínyi K. 1984. 634 p. 4 térk. illusztr. Név- és földrajzi mutatóval.
Bibliogr. a lábjegyzetekben.

656. *Romsics* Ignác: A második világháború okairól. — Magyar Hírlap, 1984. 205. sz. 9. p.

657. *Vida* István: A nagyhatalmak és Kelet-Európa (Magyarország) a második világháborúban. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 28—42. p.

658. *Bokor* László: Futártáska. Dokumentumregény. Bp. Zrínyi K. 1983. 299 p. 51 t.

659. *Follinus* János: 1944. július 20. Bomba a barakban. — Mo, 1984. 30. sz. 10. p.

660. *Szász* István: A merénylet. — Új Tükör, 1984. 32. sz. 20—21. p.

661. *Rázsó* Gyula: A Walkürt rosszul vezényelték. (Merénylet Hitler ellen.) — Magyar Hírlap, 1984. 170. sz. mell. 14—16. p.

662. *Sávoly* Mária: Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen 1940—1941. (Bp.) Kossuth K. 1984. 148 p. 4 t. (Népszerű történelem.)
Bibliogr. [151.] p.

663. *Olasz* Lajos: Francia csatarepülőgépek az 1940-esnyugat-európai hadműveletekben. — Repülés, 1984. 6. sz. 10. p.

664. *Szabó* Miklós: Az angliai légi csata. (Len Deighton: Vadászrepülők. Az angliai légi csata története. Bp. Európa K. — Zrínyi K. 1983.) 281—293. p.

665. *Kennedy*, Ludovic: Óriások csatája. A Bismarck csatahajó üldözésének és elsüllyesztésének története. (Pursuit. The chase and sinking of the Bismarck. Ford. Balabán Péter.) Bp. Európa K. 1983. 326 p.

666. *Zemszkov*, I. N.: A második front diplomáciai története. (Diplomaticseszkaja isztorija vtorogo fronta v Europe. Ford. Réz Miklósné. Bp. — Uzsgorod,) Kossuth K. — Kárpáti K. 1984. 259 p.
Bibliogr. a lábjegyzetekben.

667. *Turtegin* Elek: A második frontról. — Határőr, 1984. 24. sz. 14. p.

668. *Tóth* Sándor, G.: A második front megnyitása. — N, 1984. 22. sz. 11. p.

669. *Pálfy* József: A második front. — Mo, 1984. 14—23. sz. 12. p.

670. *Hastings*, Max: Ut Oradourba. (Das Reich. Resistance and the march of the 2nd Panzer Division Through France, june 1944. Ford. Szilágyi Tibor.) [Bp.] Kossuth K. 1984. 262 p. illusztr.

671. *Rázsó* Gyula: Ardennek: mindent az utolsó lapra. — Magyar Hírlap, 1984. 294. sz. Képes mell. 2—4. p.

672. *Dolmányos* István: Új okmányok a honvédő háború történetéhez. — Magyar Nemzet, 1984. 262. sz. 8. p.

673. *Lengyel* Ferenc: Az együttműködés megszervezése és végrehajtásának fejlődése a nagy honvédő háború támadó hadműveleteiben. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 93—112. p.

674. *Papp* János: Szovjet hadiflotta az óceánokon. — N, 1984. 30. sz. 9. p.

675. *Dolnikov*, Grigorij: A tiszta égbolt őrei. (A Szovjet Hadsereg légierői és repülőgépgyártása a 2. világháború idején.) — N, 1984. 33. sz. 11. p.

676. *Deák* Mihály: A Szovjet fegyveres erők politikai szerveinek munkastílusa a második világháború egyes hadműveleteiben. — Akadémiai Közlemények, 106. sz. 1984. 59—71. p.

677. *Deák* Mihály: A védelemben végzett pártpolitikai munka tapasztalatai a nagy

honvédő háborúban. — Akadémiai Közlemények, 103. sz. 1983. 179—192. p.

678. *Borus* József: A Wehrmacht tábornokai és tengernagyai. — História, 1984. 5—6. sz. 54—55. p.

679. *Serény* Péter: Egy évforduló üzenete. (1941. június 22.) — Népszabadság, 1984. 145. sz. 2. p.

680. Így kezdődött!... (1941. június 22.) [Írta:] K. B. — M. É. — N, 1984. 24. sz. 11. p.

681. A „villámháború" mítosza megdől. [Írta:] K. B.—M. É. — N, 1984. 26. sz. 11. p.

682. *Turtegin* Elek: Krím—Szevasztopol 1941—1944. — Határőr, 1984. 19. sz. 14. p.

683. Gyökeres fordulat. (A sztálingrádi csata.) [Írta:] M. É. — N, 1984. 29. sz. 11. p.

684. *Dolmányos* István: Sztálingrád — a szovjet történészek jubileumi műveiben. — Ho, 1984. 2. sz. 98—101. p.

685. *Plievier*, Theodor: Sztálingrád. (Stalingrad. Ford. Kállay Miklós. Az 1945-ben készült röv. magyar kiadást megigazította és az utószót írta Bor Ambrus.) [Bp.] Zrínyi K. 1983. 388 p.

686. *T[óth]* S[ándor] G.: Győzelemről győzelemre... — N, 1984. 32. sz. 11. p.

687. *Feszenko*, L. F.: A történelem példája. (A Szovjetunió elleni háború és a leningrádi blokád.) — Magyar Rendőr, 1984. 4. sz. 5. p.

688. *Dolmányos* István: A széttört blokád. Leningrád, 1944. január. — Népszabadság, 1984. 19. sz. 6. p.

689. *Zalai* István: Az emlékező és építő Leningrádból. — Népszabadság, 1984. 23. sz. 9. p.

690. *Kovács* Jenő: 1944 tavaszán-nyarán. — Határőr, 1984. 27. sz. 14. p.

691. *Dolmányos* István: A szevasztopoli csata. Négy évtizede történt. (1944. május.) — Népszabadság, 1984. 111. sz. 6. p.

692. *Szabó* Miklós: A belorussziai hadművelet. (1944. június—augusztus.) — Akadémiai Közlemények, 109. sz. 1984. 85—109. p.

693. *Szabó* Miklós: A normandiai és a belorussziai hadműveletek hadművészeti tanulságai. — Ho, 1984. 8. sz. 99—103. p.

694. *Szabó* Miklós, M.: A „Bagratyion" hadművelet. — Népszava, 1984. 170. sz. 6. p.

695. *Turtegin* Elek: A bresztiek. — Határőr, 1984. 30. sz. 14. p.

696. *Turtegin* Elek: Iasi—Kisinyovi hadművelet. — Határőr, 1984. 33. sz. 14. p.

697. *T[óth]* S[ándor] G.: A szovjet haza felszabadítása. — N, 1984. 35. sz. 11. p.

698. *Rajcsányi* Iván: A Szovjetunió határának felszabadítása. — Határőr, 1984. 9. sz. 14. p.

699. *T[óth]* S[ándor] G.: Felszabadító küldetés. (A szovjet hadsereg felszabadító harcai Európában.) — N, 1984. 36. sz. 11. p.

700. *Regős* László: Csaták a kárpáti kiszögellés mögött. — Határőr, 1984. 39. sz. 11. p.

701. *Godó* Ágnes: Történelmi sorsforduló. Románia felszabadításának 40. évfordulójára. — ISz, 1984. 8. sz. 10—11. p.

702. *Koncz* István—*Walkó* György: Románia négy évtizede. 1. r. Történelmi fordulópont. (A fasizmus ellen. Fegyveres felkelés. Együtt a Vörös Hadsereggel.) — Népszabadság, 1984. 191. sz. 6. p.

703. *Pethő* Tibor: „Marhavásár" és a román kiugrás. — Népfront, 1984. 6. sz. 3—7. p.

704. *Godó* Ágnes: Forradalmi szeptember. Bulgária felszabadulásának 40. évfordulójára. — ISz, 1984. 9. sz. 10—11. p.

705. *Nonn V.* György: A forradalom előzményei. A világháború és a bolgár partizánok. — Magyar Hírlap, 1984. 210. sz. 2. p.

706. *Skorubszkij*, P.: A Baltikum felszabadítása. — Magyar Hírlap, 1984. 223. sz. 9. p.

707. *Szabó* L. István: Harcban a városért. (Belgrád felszabadulása.) — Népszabadság, 1984. 245. sz. 6. p.

708. *Máriás* József: A nagy csatára emlékezve. (Batina, 1944. november 7—9.) — Magyar Képes Újság (Eszék), 1984. 45. sz. 2—3. p.

709. *Avar* János: Auschwitz bombázása. — Élet és Irodalom, 1984. 37. sz. 2. p.

710. *Kirillov*, Jurij: A győzelem napján. (Emlékezés a szovjet hadsereg hősi harcaira.) — Magyar Rendőr, 1984. 18. sz. 2. p.

711. *Csizmadia* György: A felszabadító harcok évfordulóján. (A szovjet hadsereg hadműveletei a Távol-Keleten 1945. augusztusában.) — Magyar Rendőr, 1984. 34. sz 4. p.

Magyarország a második világháborúban

712. *Sípos* Péter—*Vida* István: Az ellenforradalmi rendszer politikájának felelőssége Magyarország második világháborús katasztrófájában. 1—2. r. — Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz. 95—106., 7—8. sz. 88—101. p.

713. *Juhász* Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939-1944. (Bp.) Kossuth K. 1983. 340 p.
Bibliogr. a jegyzetekben.
Névmutatóval.

714. *Juhász* Gyula: Magyarország a második világháborúban. (Gólyavári esték. Szerk. Hanák Péter. Bp. RTV-Minerva, Közgazd. és Jogi K. 1984.) 174—208. p.

715. *Juhász* Gyula: A német—magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt. — TSz, 1984. 1—2. sz. 258—268. p.

716. *Juhász* Gyula: Some aspects of relations

between Hungary and Germany during the second world war. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 209—220. p.

717. *Ránki* György: „Unwilling satellite" or „last satellite" — some problems of hungarian—german relations. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 261—288. p.

718. *Tőkés* Rudolf L.: The unwilling satellite: questions of evidence and interpretation. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 289—293. p.)

719. *Bajcsy-Zsilinszky* Endre: „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet..." (Részlet — — naplójából.) [Közread. és bev.] Tilkovszky Lóránt. — Békési Élet, 1984. 1. sz. 94—104. p.

720. *Bajcsy-Zsilinszky* Endre: „Kifogytam az időből..." (Bajcsy-Zsilinszky 1941. december 5-i képviselőházi beszédének el nem hangzott befejező része.) [Közread. és bev.] Tilkovszky Lóránt. — Békési Élet, 1984. 3. sz. 367—377. p.

721. *Dreisziger* Nándor F.: A béke keresése. Áttekintés az 1941—1944 közötti magyar politikáról a háborúban való részvétel kérdésében. A magyar különbéke tervek. Magyarország megszállása. — Hungarian Studies Review (Toronto), 1983. 1—2. sz. 99—109. p.

722. Feljegyzés Hitler és Teleki Pál magyar miniszterelnök tárgyalásáról. Bécs, 1940. november 20. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 1. sz. 325—328. p.

723. Feljegyzés Hitler és Bárdossy László magyar külügyminiszter tárgyalásáról München, 1941. március 21. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 2. sz. 285—287. p.

724. Feljegyzés Hitler és Sztójay Döme berlini magyar nagykövet tárgyalásáról. Berlin, 1941. március 27. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 1. sz. 329—330. p.

725. Feljegyzés Hitler és Sztójay Döme berlini magyar nagykövet tárgyalásáról. Berlin, 1941. március 28. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 2. sz. 288—290. p.

726. Feljegyzés Hitler és Horthy Miklós tárgyalásáról. Klessheim, 1943. április 16. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 3. sz. 270—281. p.

727. Feljegyzés Hitler és Sztójay Döme berlini magyar nagykövet tárgyalásáról. Berlin, 1941. április 19. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 2. sz. 290—293. p.

728. A belgrádi magyar konzul jelentése Hennyey Gusztáv és Sztójay Döme részére Milan Nedic szerb miniszterelnökkel folytatott tárgyalásairól. Belgrád, 1944. szeptember 19. — Vojnoistorijski Glasnik, 1983. 2. sz. 294—297. p.

729. A megtizedelt nemzet emlékezete. (Tudományos ülésszak az Akadémián.) — Magyar Hírlap, 1984. 139. sz. 5. p.

730. *Für* Lajos: Magyarország emberveszteségе. — Magyar Hírlap, 1984. 146. sz. 9. p.
u. a.: — Látóhatár, 1984. 9. sz. 150—155. p.

731. *Für* Lajos: Magyarország emberveszteségе. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 33—40. p.

732. *Für* Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? (Adatok a magyar apokalipszishez.) — — Alföld, 1984. 9. sz. 33—52. p.

733. *Tilkovszky* Lóránt: A nemzetiségi kérdés Magyarországon a második világháború időszakában. — Magyar Nemzet, 1984. 139. sz. 9. p.

734. *Tilkovszky* Lóránt: Nemzetiségek és a magyar hadsereg. — História, 1984. 5—6. sz. 52—53. p.

735. *Szőke* Domonkos: Szellemi kiútkeresési kísérletek Magyarországon a második világháború éveiben. — Alföld, 1984. 10. sz. 46—51. p.

736. *Gosztonyi* Péter: Magyarország a második világháborúban. 1—2. köt. München, Herp, 1984. 2 db.

737. *Gosztonyi* Péter: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban. 9—11. r. — Katolikus Szemle (Róma), 1984. 1. sz. 54—79., 2. sz. 144—169., 3. sz. 228—250. p.
u. a.: 1—4. r. — Wehrwissenschaftliche Rundschau, 1977. 5. sz. 158—165., 1981. 5. sz. 152—160., 6. sz. 183—189., 1982. 5. sz. 157—164. p.

738. *Gosztony*, P.: Hungary's army in the second world war. (Hungarian history — world history. Ed. by György Ránki. Bp. Akad. K. 1984.) 221—260. p.

739. *Dombrády* Lóránd: A második világháború és a magyar katonai vezetés. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 5—27. p.

740. *Vattay* Ferenc: A Magyar Királyi Honvéd Légierők vezérkara. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 29. p.

741. *Meggyesi* László: Katonai parancsnokok hadiüzemekben. (1938—1944.) — Határőr, 1984. 31. sz. 14. p.

742. *Vajda* Ferenc Antal: A magyar légierő és a németországi repülőgépbeszerzés a második világháború végén. — HK, 1984. 3. sz. 550—554. p.

743. *Gaál* Gyula: Fehér kereszt és fehér csillag. [A magyar légtér védelme a második világháborúban.] — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1983. 34—51. p.

744. *Gaál* Gyula: Szárnyas szállítók. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 4—12. p.

745. *Bánhidi* Antal: Az íglói repülőtér bombázása. (1939. március 24.) — Magyar Szárnyak (Oshawa,)1983. 77—78. p.

746. *Glatz* Ferenc: „...tisztelve egymás hitét, nyelvét, függetlenségét, szabadságát..."

(1940—1941. Erdély visszacsatolása.) — História, 1984. 5—6 sz. 40—42. p.

747. *Kelemen* Antal: A Bombázó Iskolától az 1. Önálló Távol Felderítő századig. (Délvidéki harcok, 1941. április.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 57—59. p.

748. *Varga* Csaba — *Varga* Gyula: Improvizáció a háború forgatagában, avagy az emberség lehetőségei. Délvidék, 1941: bácsföldvári interregnum egy kényszerleszállást szenvedő repülő visszaemlékezése tükrében. — Életünk, 1984. 3. sz. 219—225. p.

749. *Platthy* Árpád: Így kezdődött... 1941. júniusában. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1980. 2—3. p.

750. *Ormay* József: Milyen gépek bombázhatták és milyen gépek nem bombázhatták Kassát? — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 46—58. p.

751. *Ormay* József: A bustyaházai incidens. Kassa bombázása. Válasz Ölvedi Ignác cikksorozatára. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 68—72. p.

752. *Ormay* József: Kassai bombák. Tárgyi bizonyítékok, szemtanúk. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 86—90. p.

753. *Nagy* László: Így kezdődött. Közelfelderítők első bevetése. (1941. július 12.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 38—39. p.

754. *Szabó* Miklós: A Magyar Királyi Honvéd Légierő harcai Ukrajnában (1941. június—december). — HK, 1984. 3. sz. 496—520. p.

755. *Gaál* Gyula: Vadászidény Uriv felett. [Közelfelderítő repülőegységek a szovjet arcvonalon 1942-ben.] — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 51—52. p.

756. *(Szili* Ferenc): Adatok a kaposvári 10. könnyű tüzérezred doni tragédiájához (1942—1943). (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 15. Kaposvár, 1984.) 303—332. p.

757. *Sugár* István: Egy gyalogezred a Don-kanyarban. — Napjaink, 1984. 11. sz. 36—37. p.

758. *Generál* Tibor—*Szauter* Lajos: Dokumentumok a 2. magyar hadsereg ellátószolgálatáról. — Ho, 1984. 2. sz. 102—107. p.

759. *Szauter* Lajos: Adalékok a 2. magyar hadsereg Don-menti hadműveletei, harcai vezetésének néhány anyagi kérdéséhez. — Akadémiai Közlemények, 103. sz. 1983. 203—221. p.

760. *Heltai* Nándor: Memento egy magyar tragédiához. Grassi tábornok titkos levelei. Így pusztult el a 13. könnyűhadosztály a Don-kanyarban. — Új Szó (Toronto), 1983. 1. sz. 6—7. p.

761. *Szakály* Sándor: Vita Nemeskürty Istvánnal. [A 2. magyar hadsereg történetének és pusztulásának kérdései.] — Mozgó Világ, 1984. 3. sz. 41—46. p.
u. a.: Látóhatár, 1984. 7. sz. 162—183. p.

762. *Kossa* István: Dunától a Donig. 3. kiad. Bp. Kossuth K. 1984. 516 p.

763. *Gallai* Ervin: Menekülés a pokolból. — Ország Világ, 1984. 14. sz. 20—21. p.

764. *Mócsy* István: Magyarország a nagyhatalmak között. A sikertelen 1943-as Béke-Misszió dokumentumai. — Hungarian Studies Review (Toronto), 1983. 1—2. sz. 111—124. p.

765. *Kapronczay* Károly: Menekült olasz katonák Magyarországon. 1943—1944. — Új Tükör, 1984. 16. sz. 17. p.

766. Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára. (Közread. bev. és jegyz. Bonhardt Attila és Szakály Sándor.) — Kritika, 1984. 8. sz. 13—15. p.

767. Az 1944. év históriája. Szerk. Glatz Ferenc. História évkönyv 1984. (Bp. Lapkiadó Váll.) 1984. 174 p. illusztr. (História könyvek.)

768. 40 éve történt. (Szerk. a MTI Dokumentációs Szerk.) [Kiad. a] (Magyar Távirati Iroda) [Bp.] MTI, [1984.] 62 p. Kronológia.

769. *Tóth* Gyula: 40 éve történt. 1—10. r. — Radar, 1984. 3—12. sz.

770. *Tóth* Sándor: 1944. sorsdöntő eseményei és a magyar katonai vezetés. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 81—90. p.

771. *Vígh* Károly: Zsilinszky vitája Kállayval a német megszállás küszöbén. — Népszava, 1984. 65. sz. 11. p.

772. *Juhász* Gyula: Negyven éve februárban: a Kállay-kormány végnapjai. — Magyar Nemzet, 1984. 47. sz. 9. p.

773. *Juhász* Gyula: Az uralkodó eszmék zsákutcája. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 24—32. p.

774. *Juhász* Gyula: A téveszméktől a rendszer széthullásáig. Az 1944-hez vezető útról. — Népszabadság, 1984. 146. sz. 7. p.

775. Adalékok a „Sparrow Mission" egyre jobban színesedő történetéhez. (Muraköz, 1944. március.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 44—45. p.

776. *Karsai* Elek: Magyar belpolitika 1944 tavaszán, nyarán. — Magyar Nemzet, 1984. 101. sz. 7. p.

777. Deutschland im zweiten Weltkrieg. Bd. 5. Der Zusammenbruch der Defensivstrategie des Hitlerfaschismus an allen Fronten (Januar bis August 1944). (Autorenkoll. Wolfgang Bleyer, Klaus Drobisch usw. unter Leitung v. Wolfgang Schumann.) Berlin, Akademie-Verl. 1984. 701 p. 50 t. illusztr.
Magyarországról 528—536., 619—620. p.

778. *Ránki* György: Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns. (1944. március 19. Magyarország német megszállása. Deutsch v. Erzsébet Pogány, Miklós Pogány. Bp. — Graz — Wien.) Corvina K.—(Böhlaus, 1984.) 442 p. 8 t.

Bibliogr. a jegyzetekben 401—435. p. Névmutatóval.

779. *Ránki* György: A német megszálláshoz vezető út. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 13—23. p.

780. *Ránki* György: A német megszálláshoz vezető út. — Kortárs, 1984. 11. sz. 1752—1760. p.

781. *Juhász* Gyula: Magyarország német megszállása. — Pártélet, 1984. 3. sz. 30—35. p.
u. a.: — Látóhatár, 1984. 5—6. sz. 218—228. p.

782. *Juhász* Gyula: The German occupation of Hungary. — The New Hungarian Quarterly, 96. sz. 1984. 57—63. p.

783. *Karsai* Elek: 1944. március 19. Magyarország német megszállásának háttere és tragikus eseményei. — Társadalmi Szemle, 1984. 3. sz. 58—69. p.

784. *Füzi* Imre: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. — Akadémiai Közlemények, 109. sz. 1984. 111—133. p.

785. *Kun* József: A végzetes „Margaréta". 1—2. r. Negyven éve történt. — N, 1984. 11—12. sz. 11. p.

786. *Kovács* Jenő: Magyarország náci megszállása. — Határőr, 1984. 11. sz. 14. p.

787. *(Hazay* Istvánné): Magyarország 1944. március 19-i német megszállása és annak következményei. [Kiad. az] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 17 p.

788. *Böröcz*, Vinzenz: Vor vierzig Jahren: „Unternehmen Margarethe". — Volksstimme, 1984. 260. sz. Wochenend Panorama. 8. p.

789. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Korbács és mézesmadzag. — Interpress Magazin, 1984. 4. sz. 20—29. p.

790. *Nagy* Kázmér: Az a márciusi hajnal... (1944. március 19.) — Kritika, 1984. 3. sz. 9. p.

791. *Pethő* Tibor: A hintapolitika kudarca és a német megszállás. — Népfront, 1984. 3. sz. 1—6. p.

792. *Pritz* Pál: Magyarország náci megszállása. — Magyar Nemzet, 1984. 66. sz. 7. p.

793. *Pritz* Pál: Magyarország náci megszállása. — Amerikai Magyar Szó (New York), 1984. 15. sz. 2. p.

794. *Stenczer* Ferenc: Maradt hit a reményre. — Népszava, 1984. 80. sz. 11. p.

795. *Tilkovszky* Loránt: 1944. március 19.: Magyarország német megszállása. 1—2. r. — Népszabadság, 1984. 65—66. sz. 6. p.

796. *Vargyai* Gyula: A tragédia utolsó előtti felvonása. A náci megszállás 40. évfordulójára. — Magyar Hírlap, 1984. 65. sz. 9. p.

797. *Boldizsár* Iván: Március tizenkilencedike. — Kortárs, 1984. 5. sz. 759—776. p.

798. 1944. március 19. (Visszaemlékezések. A közölt részletek a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban elhelyezett dokumentumokban találhatók.) — Honismeret, 1984. 3. sz. 12—16. p.

799. *Andrássy* Antal: Az „X-nap", a német megszállás időpontja Somogyban. — Somogy, 1984. 3. sz. 81—88. p.

800. A német megszállástól a zsidó lakosság elhurcolásáig. Dokumentumok Somogy történetéhez, 1944. Összeáll. Andrássy Antal. — Somogyi Honismereti Híradó, 1984. 1. sz. 3—17. p.

801. *Antal* János: 1944. március 19—1945. április 4. 1—4. r. — Budapesti Fórum, 1984. 2. sz. 128—132., 4. sz. 74—76., 5. sz. 78—80. 6. sz. 57—61. p.

802. Kétezer sor a vészkorszakról. (1944. április—december.) Összeáll. Bálint Éva, Vincze Péter. — Magyar Hírlap, 1984. 110. sz. mell. 7—10. p.

803. *Dombrády* Lóránd: Az ország kifosztása. Negyven éve történt. — N, 1984. 27. sz. 11. p.

804. *Vargyai* Gyula: A helytartó és kormányzója. Veesenmayer és Horthy 1944-ben. — Népszava, 1984. 110. sz. 6. p.

805. *Gosztonyi* Péter: Weichs tábornagy 1944-es magyarországi naplója. — Új Látóhatár (München), 1984. 1.,sz. 90—108. p.

806. *Tóth* Sándor: Rendszermentők. Negyven éve történt. (Politikai magatartás a Sztójay- és a Lakatos kormány idején.) — N, 1984. 33. sz. 11. p.

807. *Pethő* Tibor: A Lakatos-kormány felemás kísérletei. — Népfront, 1984. 7. sz. 1—5. p.

808. *Ölvedi* Ignác: Az 1. magyar hadsereg a hitlerista háború szolgálatában. (Összeomlás és újjászületés. Tanulmányok a legújabbkori magyar történelem egyes kérdéseihez. Szerk. Korom Mihály, Szeredi Péter. Bp. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. 1984.) 7—35. p.
(Tudományos szocializmus füzetek 77.)

809. *Ölvedi* Ignác: Az 1. magyar hadsereg 1944. júliusi veresége. — Magyar Nemzet, 1984. 170. sz. 9. p.

810. *Gazsi* József: Az utolsó nyár. (Az 1. magyar hadsereg a Kárpátokban.) — N, 1984. 21. sz. 11. p.

811. *Tassonyi* Edömér: Az ejtőernyősök harca a Kárpátok védelmében. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 78—81. p.

812. *Karsai* Elek: Légiveszély, Bácska, Baja!... (Az angolszász légierő bombázási stratégiája Magyarország ellen.) — Látóhatár, 1984. 7. sz. 174—183. p.

813. *Gaál* Gyula: Hadszíntér a felhők felett. (Magyarországi hadszíntér 1944—1945.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 25—42. p.

814. *Gaál* Gyula: Jó idő várható Budapest felett. Az amerikai 15. légihadsereg és az angol 205. repülődandár bevetése ma-

gyar célpontok ellen. Légiharcok adatai. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1980. 30—41. p.

815. *Heppes* Aladár: A veszprémi repülőtér bombázása 1944. július 8-án. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1980. 6—8. p.

816. *Heppes* Aladár: Visszaemlékezés a Magyar Légierők 1944-es harcaira 40 év távlatából. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 10—16. p.

817. *Szabó* Miklós: Magyarország honi vadászvédelme 1944 első felében. — Ho, 1984. 7. sz. 84—89. p.

818. *Balogh* Edgár: Kolozsvár, 1944 őszén. — Népszabadság, 1984. 199. sz. 13. p.
u. a.: — Látóhatár, 1984. 11. sz. 148—156. p.

819. *Tóth* Sándor: 1944 októbere előtt. — Budapest, 1984. 10. sz. 10—11. p.

820. *Szabó* Miklós, M.: Fegyverszüneti próbálkozások 1944. — Népszava, 1984. 229. sz. 6. p.

821. *Ő[lvedi]* I[gnác]: Hazaárulás a végsőkig. — N, 1984. 38. sz. 11. p.

822. *Majoros* János: Titkos küldetés. 1944. szeptember 22. (Náday István tábornok.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1980. 18—21. p.

823. *Kürti* Gábor: Az elmulasztott lehetőségek és ami 1944-ben megtörtént. — Magyar Hírlap, 1984. 150. sz. 8. p.

824. *Szakály* Sándor: Fegyverszüneti egyezmény. 1944. október 11. Moszkva. — Magyar Hírlap, 1984. 239. sz. 8. p.

825. *Pethő* Tibor: Az első ideiglenes fegyverszünet. — Népfront, 1984. 9. sz. 1—5. p.

826. *Deáki* László: A Horthy-rezsim végnapjai. — Népszava, 1984. 242. sz. 5. p.

827. *Vígh* Károly: Ugrás a sötétbe. (2. bőv. kiad.) Bp. Magvető K. (1984.) 407 p. 12 t. (Nemzet és emlékezet.)
Bibliogr. a jegyzetekben 368—383. p.

828. *Vígh* Károly: Ugrás a sötétbe? — Magyar Nemzet, 1984. 241. sz. 8. p.

829. *Vígh* Károly: Ugrás — sötétből sötétbe. — Magyar Hírlap, 1984. 241. sz. mell. [5—10. p.]

830. *Vargyai* Gyula: Születése a halála lett. — Magyar Hírlap, 1984. 241. sz. mell. 10—12. p.

831. *Pintér* István: Mi történt 1944. október 15-én? 1—2. r. — Népszabadság, 1984. 241. sz. 6., 242. sz. 4. p.

832. *Ölvedi* Ignác: Az elszalasztott lehetőség. — MHSz Élet, 1984. 17. sz. 26—27. p.

833. *Ölvedi* Ignác: A debreceni csata és Horthy Miklós sikertelen kiugrási kísérlete. — MHSz Élet, 1984. 19. sz. 26—27. p.

834. *Rozsnyói* Ágnes: Nyilasok — amíg a húr elpattant. — Magyar Hírlap, 1984. 241. sz. mell. [12—15. p.]

835. *Pethő* Tibor: A Páncélököl-hadművelet. — Népfront, 1984. 10. sz. 4—8. p.

836. *Szakály* Sándor: A nyilasok hatalomátvétele. Negyven éve történt. — N, 1984. 41. sz. 11. p.

837. *Csettkey* László: Az 1944. október 15-i események és annak előzményei, ahogy én Budapesten, a „központban" átéltem. — Az összeomlás előestéjén. Kiad. a Magyar. Tört. Kut. Társ. (Englewood, Universe Publ. 1981.) 125 lev.
(Magyar Történelmi Kutató Társaság kiadványai. 8.)

838. *Klocke*, Helmut: Die Pfeilkreuzlerherrschaft in Ungarn (16. Oktober 1944 bis 4. April 1945.) (Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Bd. 8. Jg. 1977. Hrsg. Georg Stadtmüller, Gabriel Adriányi usw. München, Trofenik Verl. 1978.) 129—154. p.

839. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. Vissza a háborúba. — Interpress Magazin, 1984. 10. sz. 36—44. p.

840. *Vargyai* Gyula: Politikai színjáték Budán. [Szálasi Ferenc eskütétele 1944. november 4-én.] — Népszava, 1984. 264. sz. 5. p.

841. *Nagy* Kázmér: Szálasiék „országlása", rémuralma. — Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz. 54—63. p.

842. Egy nyilas vezér feljegyzései. (Szöllősi Jenő. Közread., bev. és jegyz. Nagy Kázmér.) — Kritika, 1984. 8. sz. 16—22. p.

843. *Benoschofsky* Ilona: Rendszer, de őrület van benne. Szálasi Ferenc naplójáról. (Évkönyv Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1983—84.) 21—34. p.

844. *Sípos* Péter: Nyilasok Magyarországon. — Magyar Nemzet, 1984. 277. sz. 7. p.

845. *Somlyai* Magda: A Szálasi-hatalom néhány intézkedése, hatásuk a lakosság magatartására. — Reflektor, 1984. 2. sz. 418—482. p.

846. Nyilvántartások, feljegyzések, jelentések, az 1945. évi Németországba való kitelepítéssel kapcsolatban. Kiad. a MagyarTört. Kut. Társ. (Englewood, Universe Publ. 1981.) 66 lev.
(Magyar Történelmi Kutató Társaság kiadványai. 6.)

847. *Somlyai* Magda: Az új országgá szerveződés első lépései. 1944 ősze — 1945 tavasza. — Társadalmi Szemle, 1984. 11. sz. 78—89. p.

848. Az ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulása. 1944. december 21—22. (Bev. Cserhalmi Imre, szerk. Vagyóczkyné Kékes Viktória. Bp.) Kossuth K. 1984. 122 p.

849. *Korom* Mihály: Az új magyar államiság megszületése. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 103—117. p.

850. *Korom* Mihály: Az új magyar államiság, a népi demokratikus hatalom megszületése. — Ho, 1984. 11. sz. 86—97. p.

851. *Korom* Mihály: Honmentés Debrecenben. — Népszava, 1984. 296. sz. 3. p.
852. *Balogh* Sándor: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. — Tiszatáj, 1984. 12. sz. 70—77. p.
853. *Szeredi* Péter: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásáról és első intézkedéseiről — A Politikai Főiskola Közleményei, 1984. 3—4. sz. 77—92. p.
854. *Korom* Mihály: Negyven éve: fegyverszünet és hadüzenet. — Magyar Nemzet, 1984. 305. sz. 5. p.
855. *Korom* Mihály: A debreceni kormány és a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása. (1945. január 20.) — Debreceni Szemle, 1984. 1. sz. 125—140. p.
850. *Dolecskó* Kornélia — *Friss* Róbert: Új demokráciánk első napjai. 1. r. Debrecen — Moszkva — Debrecen. 2. r. Másfél millió magyar nevében. 3. r. Hadüzenet Németországnak. — Népszabadság, 1984. 296. sz. 6., 297. sz. 6., 298. sz. 7. p.
857. A debreceni események külföldi visszhangja. 1944. október — december. Közli és bev. Síró Judit, Tóth Dénes. — Debreceni Szemle, 1984. 2. sz. 93—98. p.
858. *Korom* Mihály: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének történelmi jelentősége. — Debreceni Szemle, 1984. 2. sz. 3—15. p.
859. *Balogh* Sándor: Felszabadulás és népi demokrácia. Józsa György Gábor beszélgetése — —ral. — Magyar Nemzet, 1984. 80. sz. 13. p.
860. *Kabdebó* Lóránt: A háborúnak vége lett. [Interjúkötet.] (Bp.) Kozmosz K. (1983.) 396 p. illusztr.

Magyarország felszabadulása

861. Felszabadulási krónika. (Szerk. MTI Dokumentációs Szerk.) [Kiad. a] (Magyar Távirati Iroda.) [Bp.] MTI, [1984.] 41 p.
862. *Tóth* Sándor: Magyarország felszabadítása. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 105—133. p.
863. *Szabó* Miklós, M.: Magyarország a világháborúban. 1944: hadászati felértékelődés. — ÉT, 1984. 35. sz. 1097—1099. p.
864. *Szombathelyi* Ferenc: Felszabadulásunk 40. évfordulójára készülve. — Ho, 1984. 8. sz. 87—89. p.
865. *Gárdos* Miklós: Magyarország története 1944 október—1945 március. — Mo, 1984. 43—53. sz. 21. p., 1985. 1—4. sz. 21. p.
866. *Pintér* István: Hétről-hétre. 1944. szeptember 22—december 31. (Tények, dokumentumok Magyarország felszabadulásáról.) — Népszabadság, 1984. 223. sz. 4., 229., 235., 241., 247., 253. sz. 6. p. 259. sz. 8. p., 264., 270., 276., 282., 288., 294., 301., 306. sz. 6. p.
867. *Cs[izmadia]* Gy[örgy]: Negyven éve történt. (Magyarország felszabadítása.) — Magyar Rendőr, 1984. 44., 47., 49., 51—52. sz. 2. p.
868. *Forrai* Péter: Kibővített történelem. (Ismeretlen felvételek hazánk felszabadításáért folytatott harcok történetéből.) — ISz, 1984. 11. sz. 20. p.
869. *Petrics* István: Szabadságvajúdás. 1944. október—december. — Polgári Védelem, 1984. 10. sz. 16—17., 11. sz. 16—18., 12. sz. 16—17. p.
870. A magyarországi felszabadító harcokban kitűnt katonák, a Szovjetunió hősei. — Voenno-Isztoricseszkij Zsurnal, 1982. 4. sz. 30—35. p.
871. *Csonkaréti* Károly: Szovjet flottilla a Dunán. Harci úton. — N, 1984. 46. sz. 11. p.
872. *Frolov*, I.—*Popov*, E.—*Grebcov*, I.—*Pilipenko*, A.: A 252. lövész hadosztály hősei. — Voenno-Isztoricseszkij Zsurnal, 1983. 2. sz. 31—36. p. [Magyarországi harcokról is.]
873. *Szadovszkij*, J(akov) A(lekszeevics): Csepel vörös csillaga. (Rubinovaja zvezda Csepalja. Ford. Recski Ágnes.) Bp. — Uzsgorod—Dnyepropetrovszk, Kossuth K.—Kárpáti K. — Prominy K. 1984. 189 p. illusztr.
Bibliogr. a jegyzetekben 189—[190.] p. Visszaemlékezés a magyarországi harcokra.
874. *Orosházi* István: Baráti találkozó szovjet veteránokkal. (Emlékezés a magyarországi harcokra.) — Népszabadság, 1984. 114. sz. 10. p.
875. *Zalai* István: Egy fénykép nyomában. (Ivan Volkov visszaemlékezése a magyarországi harcokra.) — Népszabadság, 1984. 302. sz. 15. p.
876. *Bertalan* István Béla: Az osztag és parancsnoka. (Vaszilij Pavlovics Brjuhov altábornagy emlékezése a magyarországi harcokra.) — Népszabadság, 1984. 237. sz 6. p.
877. *Romanov*, R.: Magyar földön 1945-ben. — Polgári Védelem, 1984. 2. sz. 5. p.
878. *Szokolov*, A.: Szovjet katona magyar kitüntetése. (Viktor Nyikityin.) — Fáklya, 1984. 11. sz. 6—7. p.
879. *Naszwetter* Lajos: A tábornok emlékei. Alekszandr Pavlovics Koszicin emlékei a magyarországi harcokról.) — Magyar Rendőr, 1984. 9. sz. 5. p.
880. *Büki* Péter: Emlékidézés. [Georgij Lukjanovics Smatov magyarországi harcairól.] — N, 1984. 13. sz. 6. p.
881. *Sumilin*, G.: Április 4. (Magyarország felszabadulása.) — Fáklya, 1983. 7. sz 4—5. p.
882. *Zabelkin*, N.: Negyvenötre emlékezve. (Magyarország felszabadítása.) — Fáklya, 1983. 9. sz. 7. p.
883. *Ölvedi* Ignác: Román katonák hazánk

felszabadításában. — N, 1984. 49. sz. 11. p.

884. *Zaharia*, Gh. — *Cupsa*, Ion: Lupta si jertfa pentru eliberarea Ungariei. — Magazin Istoric, 1984. 12. sz. 9—12. p.

885. Pe drumurile biruintei 23 august 1944— 12 mai 1945. Extrase din journalele de operatii ale unor mari unitati si subunitáti romane participante la razboiul antihitlerist. Vol. int. de Antone Marinescu, Ioan Talpes etc. Bucuresti, Ed. Militara, 1984. 507 p. Magyarországi harcok: 233—352. p.

886. *Tóth* Sándor: Battonyánál kezdődött. — Népszabadság, 1984. 228. sz. 4. p.

887. Felszabadulási ünnepség Battonyán. Méhes Lajos beszéde. — Népszava, 1984. 224. sz. 1., 3. p.

888. *Verbai* Lajos: Negyven éve történt. Battonya az első felszabadult község. 1—2. r. — Népszava, 1984. 222—223. sz. 5. p.

889. *Bokor* László: Elment egy katona. (Soós László ny. rendőr alezredes — az első szovjet felderítő Battonyánál — visszaemlékezése.) — Népszabadság, 1984. 140. sz. 6. p.

890. *Vámos* Imre—*Szabó* József Jenő: Battonya: múlt, jelen, jövő. — Magyar Nemzet, 1984. 223. sz. 7. p.

891. *Szabó* József Jenő: A főcsapás irányában. (Battonya felszabadulása.) — Magyar Nemzet, 1984. 223. sz. 7. p.

892. *Vámos* Imre: Élni tudtak a lehetőséggel. (Battonya felszabadulása.) — Magyar Nemzet, 1984. 223. sz. 7. p.

893. *Forrai* Péter: Battonyánál kezdődött. — ISz, 1984. 9. sz. 6—7. p.

894. *Ölvedi* Ignác: „Tettem, amit kellett!" Emlékezés a magyar földre lépett első szovjet katonára. (Soós László) — Ellenállók, Antifasiszták, 1984. 2. sz. 6. p.

895. *J[ózsa]* Gy[örgy Gábor]: A Beliczay-uradalomnál kezdődött. Ölvedi Ignác a felszabadító hadműveletekről. — Magyar Nemzet, 1984. 223. sz. 11. p.

896. Csanádpalota — az elsőnek felszabadult magyar község. — Csongrád m. Honismereti Híradó, 1984. 13—25. p.

897. *Szabó* János: Dévaványa felszabadulása és új életének első hónapjai. — Békési Élet, 1984. 4. sz. 427—434. p.

898. *Sebestyén* István: Adalékok Csongrád város felszabadításának körülményeihez. — Mozaikok Csongrád történetéből. 1984. 3—14. p.

899. *Kanyó* Ferenc: Szeged felszabadítása. — Tiszatáj, 1984. 10. sz. 39—55. p.

900. *Pethő* Tibor: Az ország keleti és középső területének felszabadítása. — Népfront, 1984. 11. sz. 1—5. p.

901. *Tóth* Sándor: A Tiszántúl felszabadítása. — Debreceni Szemle, 1984. 2. sz. 17—30. p.

902. *Tóth* Sándor: A debreceni hadművelet. Ezer harckocsi csatája. — Népszabadság, 1984. 247. sz. 6. p.

903. *Ölvedi* Ignác: Katonapolitikai és hadászati elgondolások — a kelet-magyarországi hadműveletek. — Ho, 1984. 10. sz. 100—110. p.

904. *Ölvedi* Ignác: Csata Debrecenért. — Ország Világ, 1984. 42. sz. 8—9. p.

905. *Szabó* Miklós, M.: A tiszántúli hadművelet. — Népszava, 1984. 241. sz. 6. p.

906. *(Szabó* Miklós): A debreceni csata. [Kiad. a] MN Politikai Nevelőmunka Anyagi és Módszertani Központ. (Bp. MNMK ny.) 1984. 17 p.

907. *Szakály* Sándor: Hogyan szabadult fel a Tiszántúl? A debreceni csata. — Magyar Hírlap, 1984. 251. sz. 8. p.

908. *K[uti]* F[erenc]: Hadműveletek a Tiszántúlon. Harci úton. — N, 1984. 40. sz. 11. p.

909 K[uti] F[erenc]: A debreceni csata. Harci úton. (Vaszilij Nikitics Baskatov visszaemlékezése nyomán.) – N, 1984. 41. sz. 11. p.

910. *Füzi* Imre: Magyarország a világháborúban. A debreceni csata. — ÉT, 1984. 41. sz. 1288—1290. p.

911. *Fomin*, V.: A debreceni hadművelet. — Fáklya, 1984. 19. sz. 13. p.

912. *Pap* András: „A jövőt mi formálhatjuk..." A debreceni hadművelet 40. évfordulójára. —ISz, 1984. 10. sz. 6—7. p.

913. *Deáki* László: Csata Debrecennél. — Népszava, 1984. 248. sz. 5. p.

914. Három gépünk nem tért vissza. A tiszamenti csaták. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1981. 21—23. p.

915. *Kuti* Ferenc: A miskolci csata. Harci úton. — N, 1984. 48. sz. 11. p.

916. *Tassonyi* Edömér: Az isaszegi harcok. (1944. november 13—23.) — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1983. 53—55. p.

917. *Sereg* József: A felszabadulás és a népi demokratikus átalakulás kezdetei Gyöngyösön, 1944—1945. (Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, Városi Tanács, 1984.) 563—595. p.

918. Kuti Ferenc: Irány: Kecskemét — Budapest. Harci úton. — N, 1984. 43. sz. 11. p.

919. A hős géppuskás. Arany csillagosok. 1. [Írta:] V. M. (Pavel Lavrenteevics Bardukov visszaemlékezése az 1944. december első napjaiban Ercsi körzetében végrehajtott dunai átkelésre.) — N, 1984. 45. sz. 7. p.

920. Szuronyroham élén. Arany csillagosok. 2. (Nikolaj Pavlovics Evszjukov részvétele Üllő felszabadításában 1944. október 29-én és hősi halála.) [Írta:] V. M. — N, 1984. 47. sz. 7. p.

921. *Fomin*, V.: Előttünk Budapest, — Fáklya, 1984. 20. sz. 21. p.

922. *Fomin*, V.: Szovjet katonák a Duna

mentén. — Fáklya, 1984. 21. sz. 10—12. p.

923. *Fomin*, V.: A Duna hősei. — Fáklya, 1984. 22. sz. 10—11. p.

924. *Szabó* Miklós: Budapest felszabadítása. — MHSz Élet, 1984. 23. sz. 26—27. p.

925. *Tóth* Sándor: The siege of Budapest. — The New Hungarian Quarterly, 96. sz. 1984. 64—70. p.

926. Hősi napok krónikája. (A budapesti hadművelet, 1944. október 29. — 1945. február 13.) — Magyar Rendőr, 1984. 6. sz. 5. p.

927. *Alferov*, Sz.: A 4. gárdahadsereg támadása a budapesti hadműveletben. — Voenno-Isztoricseszkij Zsurnal, 1982. 9. sz. 13—19. p.

928. *Fomin*, V.: Harcban a közös ellenség ellen. (Budapest, 1944. december.) — Fáklya, 1984. 23. sz. 10—11. p.

929. *Csuvasenko*, Dimitrij: Röplapeső Budapest felett. — Fáklya, 1984. 3. sz. 10. p.

930. *Medveczky* László: Megkésett riport a hősi halottról, aki él. (Jakov Kszenofontovics Kresztjaninov őrmester részvétele a budapesti harcokban.) — Népszabadság, 1984. 80. sz. 8. p.

931. *Zabelkin*, N.: Harcban Budapestért. — Magyar Rendőr, 1984. 6. sz. 5. p.

932. A gyűrű bezárul. Harci úton. (Budapesti hadműveletek, 1944. december.) [Írta:] T. Gy. — N, 1984. 50. sz. 11. p.

933. Vörös sólymok Budapest egén. Arany csillagosok. 3. (Dimitrij Sztepanovics Kravcov részvétele a budapesti légiharcokban.) [Írta:] V. M. — N, 1984. 51—52. sz. 19. p.

934. *Gosztonyi* Péter: Most negyven éve. Budapest ostroma. — Irodalmi Újság (Párizs), 1984. 4. sz. 15—16. p.

935. *Gosztony*, Peter: Die militärische Lage in und um Budapest im Jahre 1944. (Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Bd. 8. Jg. 1977. München, Trofenik Verl. 1978.) 155—174. p.

936. *Smith*, R.: Német páncélosok két csatában 1944—1945-ben. Budapest és Küstrin. — Armor, 1982. 1. sz. 41—43. p.

937. *Szuhodolszkij*, V.: A katona útja. 1945. február 13. (Budapest felszabadulása.) — Fáklya, 1983. 3. sz. 2. p.

938. *Szőke* Zoltán: 39 éve szabadult fel Budapest. — A Hét (Bukarest), 1984. 7. sz. 12. p.

939. A „tolmács-professzor" *Ligeti* Lajos akadémikus Budapest felszabadulásáról. — Magyar Nemzet, 1984. 36. sz. 5. p.

940. *Harsányi* Zoltán: Buda, 1945. — Határőr 1984. 6. sz. 12—13. p.

941. *Lovicsek* Béla: '44 karácsonya a Garam mentén. — Hét (Pozsony), 1984. 52. sz. 2., 4—5. p.

942. *Tassonyi* Edömér: A megerősített I. zászlóalj harcai Kéthelyen. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 73—76. p.

943. *Pályi* György: A letkési ütközet. A Szent László hadosztály repülő lövészei. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1983. 11—14. p.

944. *Pályi* György: A Szent László hadosztály repülő lövészei. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1982. 81—84. p.

945. *Strébely* Zoltán: A Szent László hadosztály harcai. — Magyar Szárnyak (Oshawa), 1984. 63—65. p.

946. *Gáspár* János: Nógrád megye felszabadulása. — Nógrádi Szemle, 1984. 3. sz. 12—23. p.

947. Negyven év a nép szolgálatában (Nógrád megye felszabadulása és politikai fejlődése.) — Magyar Rendőr, 1984. 51—52. sz. 7. p.

948. *Veress* D. Csaba: A Dunántúl hadi krónikája 1944—1945. (Szerk. Váradi György.) Bp. Zrínyi K. 1984. 372 p. 8 t. Bibliogr. 331—345. p. Helységnévmutatóval.

949. *Veress* D. Csaba: Légi harctevékenység a Balaton térségében. (1944. október—1945 március.) (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 16. köt. 1982. Veszprém, 1983.) 413—439. p.

950. *Kuti* Ferenc: Az első hadműveletek a Dunántúlon. Harci úton. — N, 1984. 45. sz. 11. p.

951. Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabbkori történetéből, 1941—1950. Baranya megye és Pécs város felszabadulásának 40. évfordulója tiszteletére. Szerk. Varga Dezső. [Kiad. a] Baranya m. Tanács Apparátusi KISZ Biz. Pécs, Baranya m. Tanács, 1984. 348 p. illusztr.

952. *Vargha* Dezső: Történelmi pillanat. (Baranya megye felszabadítása.) — Magyar Rendőr, 1984. 49. sz. 4. p.

953. Kaposvár felszabadítása. 1944. december 2. (Forrásközlés.) — Somogyi Honismereti Híradó, 1984. 2. sz. 25—26. p.

954. Kaposvár felszabadulása. (Dokumentumok, falragaszok a felszabadulás első időszakából.) 2. r. Közli: Andrássy Antal. — Somogyi Honismereti Híradó, 1984. 2. sz. 4—21. p.

955. *Fenyvesi* István: Fölszabadítók és tanúságtevők. — Somogyi Könyvtári Műhely, 1984. 4. sz. 160—163. p.

956. Mihail Nyikolajevics Sarohin, Somogy megye felszabadítója. [Közread.] Somogy m. Nyomdaipari Váll. [Kaposvár], [1984.] 68 p. illusztr.

957. *Andrássy* Antal: Megyénk felszabadítója: M. N. Sarohin altábornagy. — Somogyi Honismereti Híradó, 1984. 2. sz. 22—25. p.

958. *Meyer*, Hubert: Kriegsgeschichte der 12. SS-Panzerdivision „Hitlerjugend". Bd. 1—2. Osnabrück, Munin Verl. (1982.) 2 db. 734 p. 18 térk. illusztr.

Magyarországi harcok, (1945. február—március): 479—523. p.

959. *Neves*, N.: Az 1. bolgár hadsereg tüzérségének harci alkalmazása a Mura-menti támadó hadműveletben. (1945. március 24—május 8.) — Voenno-Isztoricseszki Szbornik, 1982. 2. sz. 78—85. p.

960. *Zielbauer* György: Adalékok Vas megye felszabadításához. (Összeomlás és újjászületés. Tanulmányok a legújabbkori magyar történelem egyes kérdéseihez. Szerk. Korom Mihály, Szeredi Péter. Bp. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt. 1984.) 36—56. p.
(Tudományos szocializmus füzetek 77.)

961. *Rauchensteiner*, Manfried: Der Krieg in Österreich 1945. 2. Neu bearb. u. erweit. Aufl. Wien, Österreichischer Bundesverl. (1984.) 540 p. 14 t. 10 térk.
(Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien (Militärwissenschaftliches Institut) Bd. 5.)
Bibliogr. 513—520. p. és a jegyzetekben. Névmutatóval, alakulatmutatóval.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

962. *Gazsi* József: Antifasiszta ellenállás és partizánharc Magyarországon. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 43—82. p.

963. *Gazsi* József: Antifasiszta ellenállás, partizánharc Magyarországon. (Rövid áttekintés.) — MHSz Élet, 1984. 21. sz. 26—27. p.

964. *Gazsi* József: Tragédia és reménysugár. Negyven éve történt. — N, 1984. 17. sz. 11. p.

965. *Gazsi* József: A szó itt már a fegyvereké. — N, 1984. 39. sz. 11. p.

966. *Gazsi* József: Magyar antifasiszta ellenállási mozgalom. — Zalai Hírlap, 1984. 157—158. sz.

967. *Gazsi* József: „Két front van. Hová tartozol?" (Az 1944. október 15-e utáni ellenállásról.) — Zalai Hírlap, 1984. november 20.

968. *[Gazsi* József]: Új könyvek az ellenállásról. — Ellenállók, Antifasiszták, 1984. 1. sz. 16. p.

969. *Kiss* Sándor, M.: A magyar társadalom és az antifasiszta ellenállás. — Magyar Nemzet, 1984. 110. sz. 8. p.

970. *Pintér* István: A magyar ellenállási mozgalom. Korabeli állásfoglalások, mai értékelések. — PK. 1984. 3. sz. 3—36. p.

971. *Gárdos* Miklós: Negyven éve történt. „Szervezzétek a nemzeti ellenállást." — Interpress Magazin, 1984. 5. sz. 36—45. p.

972. *Botos* János: Fegyverrel a fasizmus ellen. Negyven éve történt — Magyar Rendőr, 1984. 39. sz. 3. p.

973. Ellenállás bitófák árnyékában. Összeáll. Fodor László. — Népszava, 1984. 280. sz. 5. p.

974. *Rainer M.* János: Magyar antifasiszták. 1—4. r. — Magyar Nemzet, 1984. 284—285. sz. 5., 286—287. sz. 4. p.

975. *S[inka]* I[stván]: Partizánutakon. — N, 1984. 46. sz. 7. p.

976. *Végh* Oszkár: Szétáradtunk űzhetetlenül. Fejezetek és életutak a magyar munkásmozgalom történetéből. (Bp.) Népszava, 1983. 255. p.
Bibliogr. 244—248. p. Névmutatóval.

977. *Molnár* Ernő: Győr munkásmozgalma a II. világháború idején, 1939—1945. Győr, MSZMP Győr-Sopron m. Biz. 1984. 353 p.

978. Dokumentumok Pest megye munkásmozgalmának történetéből. 1890—1945. Szerk. és jegyz. Farkas Rozália. Szentendre, Pest m. Muz. Ig. 1984. 312 p. 24 t. illusztr.
(Pest megyei múzeumi füzetek 14.)

979. *Fenyő* Mario: Magyar értelmiségiek a második világháború alatt. — Hungarian Studies Review (Toronto), 1983. 1—2. sz. 145—153. p.

980. *Koppány* Márta, P.: A „Népszava" 1941. karácsonyi száma. — Tájékoztató, (Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt.) 1984. 4. sz. 77—87. p.

981. *Fehér* Pál, E.: Magyar irodalom — magyar antifasizmus. — Népszabadság, 1984. 270. sz. 13. p.

982. *Vajda* Albert: Szükséges a barátság a Szovjetunióval. Szent-Györgyi Albert nyilatkozata a Népszabadságnak (a magyar ellenállási mozgalomban való részvételéről). — Népszabadság, 1984. 195. sz. 7. p.

983. *Széchy* András: Fiatalok az antifasiszta ellenállásban. — Magyar Nemzet, 1984. 269. sz. 4. p.

984. *Horváth* János: A békekeresők. Magyar Diákmozgalom a nemzeti függetlenségért 1944-ben. — — emlékezései. — Hungarian Studies Review (Toronto), 1983. 1—2. sz. 155—177. p.

985. A Szabad Diákfront. (1944. szeptember. 1. sz. Közread. Győrffy Sándor.) — Kritika, 1984. 8. sz. 26—27. p.

986. *Pintér* István: A magyar antifasiszta erők a zsidók megmentéséért. Krónika. — PK, 1984. 4. sz. 196—198. p.

987. *Ságvári* Ágnes: Védtelen áldozatok — küzdő ellenállók. 1944. — Budapest, 1984 8. sz. 23—25. p.

988. *László* László: Harc a gonosz ellen a szellem fegyvereivel. A keresztény egyházak a háborús Magyarországon. — Hungarian Studies Review (Toronto), 1983. 1—2 sz. 125—143. p.

989. *Éliás* József—*Zakar* András: „... ne nyújtsanak hallgatásukkal segédkezet

a gyilkos rendszernek..." [Riporter:] Szenes Sándor. — Műhely (Győr-Sopron megyei Tanács.) 1984. 3. sz. 21—36. p.

990. *Tilkovszky* Lóránt: Ellenállás a magyarországi németség körében a második világháború éveiben. — Tájékoztató, (Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Okt. Főoszt.) 1984. 6. sz. 54—63. p.

991. *Várkonyi* Endre: Hűséggel. Németek a Volksbund ellen. — Mo, 1984. 17. sz. 22. p.

992. *Bencsik* András: A nagyméltóságú úr nem válaszolt. Az ellenállás emlékhelyei. (Emlékezés 27 dorogi német nemzetiségű ellenállóra.) — Népszava, 1984. 148. sz. 5. p.

993. *Bokor* Péter: Zsákutca. (Beszélgetések negyven hadifogoly 1944. évi leveléről.) — Élet és Irodalom, 1984. 5. sz. 5—6. p.

994. *Ölvedi* Ignác: Légió, zsákutcában. [A „Kossuth-dandár" felállításának tervezése és a szervezés megkezdése.] — Élet és Irodalom, 1984. 11. sz. 2. p.

995. *Szakály* Sándor: Stomm Marcel és a „magyar légió". — Mozgó Világ, 1984. 6. sz. 67—74. p.

996. *Pintér* István: A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés . — Társadalmi Szemle, 1984 3. sz. 70—75. p.

997. *Tihanyi* Endre: Legalább néhány órára. Kitörés a börtönből. Hatvankét hősi halott. — Mo, 1984. 12. sz. 39. p.

998. *Bujtor* László: Tisztelet a hősöknek. A sátoraljaújhelyi kitörés emlékére. — Ellenállók, Antifasisták, 1984. 1· sz. 11. p.

999. *Földes* István: Hősökre emlékezünk. (Sátoraljaújhely, 1944. március 22.) — Népszabadság, 1984. 69. sz. 4. p.

1000. *Vígh* Károly: Zsilinszky börtönleveiei. (1944. március 25—október 9.) — Tiszatáj, 1984. 3. sz. 54—70. p.
u. a.: — Látóhatár, 1984.] 7. sz. 184—218. p.

1001. *Pintér* István: Az antifasiszta ellenállás élén. (KMP) — Népszabadság, 1984. 175. sz. 4. p.

1002. *Pintér* István: Kommunisták az élre. — N, 1984. 36. sz. 11. p.

1003. *P[intér]* I[stván]: Harcra mozgósít a. párt. Negyven éve történt. — N, 1984 39. sz. 11. p.

1004. *Gazsi* József: A Kommunista Párt Katonai Bizottsága. — Észak-Magyarország, 1984. szeptember 25.

1005. A Kommunista Párt vezetőségének nyílt levele a magyar néphez. Részlet az 1944. október 28-i dokumentumból. — Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz. 64—68. p.

1006. *Láng* Péter: Általános nemzeti ellenállást! A Kommunista Párt vezetőségének nyílt levele a magyar néphez. — N, 1984. 43. sz. 11. p.

1007. *Kovács* Jenő: „Az óra tizenkettőt ütött." — Határőr, 1984. 42. sz. 10. p.

1008. *Kovács* Jenő: A nácikkal való szakításért... 1—2. r. — Határőr, 1984. 39—40. sz. 10. p.

1009. A kommunista párt a nyilas kiürítési parancs ellen. — Magyar Nemzet, 1984. 259. sz. 8. p.

1010. A Magyar Front. [Dokumentumgyűjtemény.] (Összeáll. Kállai Gyula, Pintér István, Sípos Attila. Bp.) Kossuth K. 1984. 330 p.
Ism.: Pók Attila: Az antifasiszta ellenállás tényei. — Könyvvilág, 1984. 6. sz. 2. p. — Széchy András: Az antifasiszta ellenállás élén. — Népszabadság, 1984. 257. sz. 7. p.

1011. *Deáki* László: Kézfogás Budán. (A Magyar Front megalakulásáról.) — Népszava, 1984. 124. sz. 5. p.

1012. *K[acsó]* L[ajos]: A Magyar Front harci riadója. Negyven éve történt. — N, 1984. 19. sz. 11. p.

1013. *Deáki* László: Szövetség a jövőért. (Magyar Front.) — Népszava, 1984. 208. sz. 5. p.

1014. *Kovács* Jenő: A Magyar Front és az ellenállás. 1—2. r. — Határőr, 1984. 28—29. sz. 14. p.

1015. *Pethő* Tibor: A Magyar Front megalakulása. — Népfront, 1984. 5. sz. 1—4. p.

1016. *Pintér* István: A Magyar Front és az antifasiszta ellenállás történeti kérdései. (Magyarország 1944-ben. Bp. Kossuth K. 1984.) 91—102. p.

1017. *Pintér* István: A Magyar Front. 1—3. r. — Magyar Nemzet, 1984. 120—121. sz. 6., 122. sz. 8. p.

1018. *Pintér* István: A Magyar Front és az ellenállás. Negyven éve történt. — N. 1984. 22. sz. 11. p.

1019. *Tóth* Sándor: „Bűnös nép" vagy „ellenálló nemzet"? A Magyar Front és az ellenállási mozgalom Magyarországon (1944—45.) — Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz. 78—89. p.

1020. *Vígh* Károly: Az utolsó lehetőség. Negyven éve történt... (A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottsága.) — Magyar Nemzet, 1984. 274. sz. 6. p.

1021. *Láng* Péter: Az utolsó kísérlet. Negyven éve történt. — N, 1984. 45. sz. 11. p.

1022. *Gazsi* József: Negyven éve alakult meg a Felszabadító Bizottság. — Dunántúli Napló, 1984. november 9.

1023. *Tóth* Sándor: 1944: a fegyveres felkelés kísérlete. — Népszabadság, 1984. 290. sz. 6. p.

1024. *Javorniczky* István: Az éjszaka elmúlt, a nappal közeleg. Emlékezés a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontra. — Magyar Nemzet, 1984. 283. sz. 5. p.

1025. *Láng* Péter: A nemzet összefogásáért. Negyven éve történt. — N, 1984. 48. sz. 11. p.

1026. *Szabó* Miklós, M.: Arcok a magyar katonai ellenállás történetéből. — Népszava, 1984. 288. sz. 5. p.

1027. *Gazsi* József: A nemzet őrzi emléküket. Negyven éve végezték ki a Felszabadító Bizottság katonai vezetőit. — Pest megyei Hírlap, 1984. december 8.

1028. *Pethő* Tibor: „Ismét honvédtiszteket akasztottak Magyarországon." — Népfront, 1984. 12. sz. 1—4. p.

1029. *Strassenreiter* Erzsébet: A végórák hősei. (Kiss János, Nagy Jenő, Tartsay Vilmos, Bajcsy-Zsilinszky Endre.) — Munka, 1984. 40—41. p.

1030. *Szakály* Sándor: Átléptek a halhatatlanságba. Emlékezés Kiss Jánosra, Nagy Jenőre és Tartsay Vilmosra. — Magyar Hírlap, 1984. 286. sz. 8. p.

1031. *Takács* Tibor: Példát adtak a nemzetnek. — N, 1984. 51—52. sz. 20—21. p.

1032. *Borbély* József — *Papp* István: Bitó Sopronkőhidán. Bajcsy-Zsilinszky hősi halála. — Mo, 1984. 52—53. sz. 38. p.

1033. Sopronkőhida, 1944. Jegyzőkönyv. (Bajcsy-Zsilinszky Endre halálának 40. évfordulója.) — ISz, 1984. 12. sz. 4—5. p.

1034. *Almásy* Pál: Sopronkőhidai napló 1944—1945. (Ill. Révay Kálmán. Szerk. és sajtó alá rend. Simonffy András.) Bp. Magvető K. (1984.) 317 p. illusztr. (Tények és tanúk.)

1035. *Takács* Tibor: Sorsvázlat. (Beszélgetés Almásy Pál ny. altábornaggyal a katonai ellenállási mozgalomról.) — N, 1984. 51—52. sz. 20—21. p.

1036. *Szakály* Sándor: Tenni akartunk. Almássy Pál a magyar katonai ellenállási mozgalomról. — Magyar Hírlap, 1984. 270. sz. 9. p.

1037. *Kacsó* Lajos: Partizánjelentések. 40 éve történt. — N, 1984. 42. sz. 11. p.

1038. *Takács* Tibor: Akik vállalták a harcot. 1—5. r. — N, 1984. 44—48. sz. 11. p.

1039. *Fehér* Lajos: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. (Részletek — — Így történt c. könyvéből.) — Ho, 1984. 11. sz 97—125. p.

1040. *Matthaeidesz* Konrád: Egy szobor a levegőbe röpül. (Gömbös Gyula.) — ISz, 1984. 10. sz. 8—9. p.

1041. *Pintér* István: Egy gyűlöletes szobor a levegőbe repül. (A Gömbös-szobor felrobbantása: 1944. október 6.) — Népszabadság, 1984. 234. sz. 6. p.

1042. *Gazsi* József: Akció este nyolckor. (A Gömbös-szobor felrobbantása.) — Heves megyei Népújság, 1984. október 6.

1043. *Rózsa* László: Utazás a fronton át. Interjú Apró Antallal szegedi küldetéséről, az első kapcsolatfelvételről. — Népszabadság, 1984. 262. sz. 9. p.

1044. *Földes* László: A második vonalban. (Önéletrajz. Bp.) Kossuth K. 1984. 300 p. 12 t.

2. fejezet. Az újpesti partizáncsoport... stb. 84—117. p.

1045. *Ságvári* Ágnes: Tűzharc a csendőrnyomozókkal. (Ságvári Endre.) — N, 1984. 29. sz. 11. p.

1046. Csillaghegyről, négy évtized múltán. [Csillaghegyen fogvatartott ellenállók találkozója és visszaemlékezéseik.] — Ellenállók, Antifasiszták, 1984. 2. sz. 5. p.

1047. A Vörös Brgád. (Írta: Menyhárt László.) Bp. Zrínyi K. 1984. 54 p. illusztr. (Szabad Magyarországért.)

1048. *Kardos* Éva, D.: Kijevtől Karancsberényig. — N, 1984. 49. sz. 11. p.

1049. *Derzsaluk*, Nikolaj: A Bujanov-Lencsés partizáncsoport tevékenysége 1944-ben. — HK, 1984. 3. sz. 540—549. p.

1050. *Kékesdi* Gyula: Epizódok a MOKAN komité harcaiból. — Népszabadság, 1984. 281. sz. 6. p.

1051. *Varga* Zsolt: Vasgyári vallomások. Az ellenállás emlékhelyei. (Diósgyőr, 1944. szeptember 21.) — Népszava, 1984. 221. sz. 5. p.

1052. *Beránné Nemes* Éva: Ágyúgyári tüntetés a békéért. (Diósgyőr, 1944. szeptember 21.) — N, 1984. 38. sz. 11. p.

1053. *Deáki* László: Bátrak a Buzsorán. Az ellenállás emlékhelyei. (Uszta Gyula visszaemlékezése.) — Népszava, 1984. 219. sz. 5. p.

1054. *Harsányi* János: Partizánösvényeken. (A Rákóczi-partizánegység tevékenysége 1944-ben.) — N, 1984. 31. sz. 11. p.

1055. *Praznovszky* Mihály: Nógrádiak a szabadságért. — Nógrádi Fórum, 1984. különszám, 23—33. p.

1056. *Kacsó* Lajos: Híven a partizáneskühöz. (Szőnyi Márton.) Bp. Zrínyi K. 1984. 40 p. illusztr. (A szabad Magyarországért.)

1057. *Kacsó* Lajos: A partizáneskü szellemében. (Szőnyi Márton csoportja.) — N, 1984. 34. sz. 11. p.

1058. Hősök voltak egy embertelen korban. (Boros Mátyás és Fischer István részvétele a KISKA XIV/2 század tevékenységében és hősi haláluk.) [Írta:] A. S. — Népszabadság, 1984. 304. sz. 6. p.

1059. *K(álmánfi)* F(erenc): Embermentők. (A KISKA-alakulatok felállításáról és tevékenységéről. Kálmánfi Ferenc volt századparancsnok emlékei nyomán.) — N, 1984. 37. sz. 11. p.

1060. *Sterl* István: A Kiska-alakulatok és a budapesti ellenállás. Bp. Zrínyi K. 1984. 46 p. illusztr. (A szabad Magyarországért.)

1061. *Kuti* Ferenc: A Börzsönyben harcoltak. (A Görgey-zászlóalj.) — N, 1984. 50. sz. 11. p.

1062. *Veress* D. Csaba: Antifasiszta katonai ellenállás a balatoni arcvonalszakaszon. (1944. november—1945. március.) (Vesz-

prém megyei honismereti tanulmányok IX. Veszprém, 1983.) 7—29. p.

1063. *Godó* Ágnes: Magyarok az európai ellenállásban és partizánharcokban. — Társadalmi Szemle, 1984. 9. sz. 44—54. p.

1064. *Godó* Ágnes: Magyarok ellenállási és antifasiszta tevékenysége külföldön. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 83—104. p.

1065. *Nemes* János: Magyar antifasiszta iskolák. Népi kollégium Moszkva mellett a második világháború idején. — Népszabadság, 1984. 158. sz. 4. p.

1066. *Berecz* Miklós: Korabeli emlékekből. (Hozzászólás Nemes János: Magyar antifasiszta iskolák c. írásához.) — Népszabadság, 1984. 170. sz. 8. p.

1067. *Wolf* József: Egykori „diák" visszaemlékezése. (Hozzászólás Nemes János: Magyar antifasiszta iskolák c. írásához.) — Népszabadság, 1984. 176. sz. 6. p.

1068. Partizániskola. (Kerényi /Klinger/ János emlékezése alapján lejegyezte: Menyhárt László.) — HSz, 1984. 12. sz. 87—89. p.

1069. *Kacsó* Lajos: Emlékek a kijevi partizániskoláról. (Ugrai Ferenc ny. altábornagy emlékezése.) — N, 1984. 23. sz. 11. p.

1070. *Terényi* Éva: „Átéltük, ami otthon történt." Beszélgetés Horvát Verával, az egykori moszkvai Kossuth rádió munkatársával. — Népszabadság, 1984. 164. sz. 4. p.

1071. *Naumov*, Mihail (Ivanovics): Partizánportya. (Egy partizánparancsnok naplója.) (Zapadnüj rejd. Ford. Nyírő József.) Bp. Zrínyi K. 1984. 291 p.

1072. *Mács* József: Magyar partizánok Divinben. — Népszabadság, 1984. 206. sz. 7. p.

1073. *Mács* József: Magyar partizánok Divinben. [Riport.] — Hét, (Pozsony), 1984. 35. sz. 2., 4—5. p.

1074. *Godó* Ágnes: A szlovák nemzeti felkelés. — N, 1984. 35. sz. 11. p.

1075. *Godó* Ágnes: A 2. magyar hegyidandár kapcsolata a „Kriván" partizándandárral 1944. november elején Kelet-Szlovákiában. — HK, 1984. 2. sz. 256—270. p.

1076. *Fehér* Pál, E.: Harcok a hegyekben. A szlovák nemzeti felkelés évfordulóján. — Népszabadság, 1984. 202. sz. 4. p.

1077. *Cs[izmadia]* Gy[örgy]: A szlovák nemzeti felkelés. — Magyar Rendőr, 1984. 35. sz. 2. p.

1078. *Olasz* Lajos: Repülők harca a szlovák nemzeti felkelésben. — Repülés, 1984. 9. sz. 13. p.

1069. *Fábry* József: A Petőfi Sándor-partizánosztag harcai Szlovákiában. 1—3. r. — Hét (Pozsony), 1984. 33—35. sz. 12—13. p.

1080. *Bódis* Sylvia: Magyar partizánok Szlovákiában. — Munkásőr, 1984. 9. sz. 18—20. p.

1081. *Gergely* Tibor: Partizánemlékeim. (Szlovákia, 1944. december — 1945. március.) — HK, 1984. 3. sz. 555—566. p.

1082. *Komornicki*, Stanislaw: Varsó barikádjain. 1—2. r. Ford. Kovács István. — Új Tükör, 1984. 33—34. sz. 20—21. p.

1083. *Alaksza* Tamás: A varsói felkelés. 1—4. r. — Mo, 1984. 33—36. sz. 10. p.

1084. *Alaksza* Tamás: Lengyel legenda. „Két jó barát...:' [Lengyelország területén levő magyar katonai alakulatok segítsége a lengyel ellenállási mozgalomnak. A varsói felkelés magyar vonatkozásai.] — Mo, 1984. 37. sz. 21., 38. sz. 53. p.

1085. *Ungvári* Jenő: Magyarok a lengyel ellenállási mozgalomban. — Magyar Nemzet, 1984. 299. sz. 12. p.

1086. *Mihajlov*, P(avel) M.: Száz éjszaka a jugoszláv hegyekben. (Szto nocsej gorah Jugoszlavii. Ford. Hangay Sándor. Bp.) Kossuth K. 1984. 211 p. 4 t. (Népszerű történelem.)

1087. Egykori magyar partizánok jugoszláv kitüntetése. — Népszabadság, 1984. 279. sz. 7. p.

1088. Magyar forradalmárok Jugoszláviában. (Részletek a Magyar Szó 1983. december 2., 3., 4. számaiból.) — Nemzetközi Szemle, 1984. 2. sz. 66—71. p.

1089. *Bódis* Sylvia: Szerbia hegyeiben partizánok között. (Kelédi Béla.) — Munkásőr, 1984. 11. sz. 20—22. p.

1090. *Godó* Ágnes: Magyar partizánok Nyugat-Európában. — N, 1984. 28. sz. 11. p.

1091. *B[ajomi] L[ázár]* E[ndre]: Új könyv az ellenállás hőseiről D. Diamant: Az ellenállás harcosai, hősei és vértanúi. (Magyarok részvétele a francia ellenállási mozgalomban.) — Népszabadság, 1984. 76. sz. 7. p.

1092. *Bajomi Lázár* Endre: Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban. Bp. Zrínyi K. 1984. 201 p. 20 t. 1 térk.

1093. *Merán* Lajos: Tényismeret? Megjegyzés Papp Gábor: Magyar önkéntesek Franciaországban c. recenziójához. — Népszabadság, 1984. 199. sz. 8. p.

1094. *Merán* Lajos: Az AS és az FTPF. (Armée Secret — Franc-Tireurs et Partisans Francais.) (Hozzászólás Papp Gábor: A játszma nem ért véget c. írásához.) — Népszabadság, 1984. 305. sz. 6. p.

1095. *Kéri* J. Tibor: Mementó: 1944 február 21. (A Manouchian-csoport magyar résztvevői.) — Munkásőr, 1984. 3. sz. 4—5. p.

1096. *Rózsa* László: A feledés ellen. (Mód Péter, Farkas Lajos, Keczeli László, Falus András, Fegyveres Tibor emlékezése a francia ellenállási mozgalom magyar harcosaira a Magyar Televízió „Antifasiszták Európában" c. sorozata keretében.) — Népszabadság, 1984. 204. sz. 4. p.

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

1097. Világtörténet 1945—1949. (Vszemirnaja isztorija. T. 11. Ford. Hangay Sándor. Zalai Edvin. Bp.) Kossuth K. 1984. 645 p. illusztr. Bibliogr. 561—628. p.

1098. *Dolgopolov*, E.: Helyi háborúk az imperializmus külpolitikájában. — Ho, 1984. 9. sz. 105—109. p.

1099. *Korsós* László: Burzsoá nézetek a hadsereg politikai szerepéről a fejlődő országokban. — Ho, 1984. 6. sz. 3—16. p.

1100. *Oszetzky* Tamás: Arab-izraeli háborúk 1948—1982. Bp. Zrínyi K. 1984. 341 p. 33 t.

1101. *Füzes* Oszkár: Dien Bien Phu — harminc év után. — Népszabadság, 1984. 106. sz. 4. p.

1102. *Bokor* László: Indokína 1954. 1—4. r. — Határőr, 1984. 13—16. sz. 14. p.

1103. *Davidson*, Basil: Gerillaháborúk Afrikában. (The people's cause. A history of guerrillas in Africa. Ford. Győri Anna. Bp. Kossuth K. 1984. 341 p. illusztr. Bibliogr. 305—334. p. Névmutatóval.

1104. *Davidson*, Basil: Portugál gyarmatok felszabadított nemzetek. (The politics of armed struggle: national liberation in the African Colonies of Portugal. Ford. Lukin Gábor. Bp. Magvető, 1983.) 152 p. (Gyorsuló idő.)

1105. *Árkus* István: Forró kontinens forró évei. Politika és hadseregek Afrikában. Bp. Zrínyi K. 1984. 246 p. illusztr. (Katonapolitika mindenkinek.)

1106. *Makai* György: Khomeini Iránja. (Bp.) Kossuth K. 1983. 274 p. (Nemzetközi zsebkönyvtár.)

1107. *Barkovits* István: Az „olajlégió". Bp. Zrínyi K. 1983. 104 p. illusztr. (Katonapolitika fiataloknak.)

1108. *Juhari* Zsuzsa—*Pók* Attila: Fegyverkezési verseny. (Időrendi mutató 1945. április 26-tól 1968. július 15-ig.) — História, 1984. 1. sz. 7—14. p.

1109. *Szabó* L. István: Fegyverek Európában. (A bécsi haderő- és fegyverzetcsökkentési tárgyalások mérlege, 1973—1984.) — Népszabadság, 1984. 235. sz. 9. p.

1110. *(Rjabov*, V. Sz.—*Kazakov*, P. D.): A haza őrhelyén. (Na sztrazse rodinü. Ford. Habik László. Az eredetiből összeáll, és az előszót írta Sándor György.) Bp. Zrínyi K. 1983. 117, [2] p. illusztr.

1111. *Sevkun*, N. D.: A szocializmus és a béke őrhelyén. — N, 1984. 7. sz. 3. p.

1112. *Godó* Ágnes: Küzdelmes út. A népi Lengyelország születésének 40. évfordulójára. — ISz, 1984. 7. sz. 10—11. p.

1113. *Mitev*, Sztancso: Forradalmi és harci örökség. 40 éves a Bolgár Néphadsereg. — N, 1984. 38. sz. 5. p.

1114. A múlt tiszteletével a jövő feladataiért. 40 éves a Csehszlovák Néphadsereg. [Írta:] M. É. — N, 1984. 40. sz. 7. p.

1115. *G[róf]* F[erenc]: 40 éves a Csehszlovák Néphadsereg. Ünnepség a katonai főiskolán. — N, 1984. 41. sz. 7. p.

1116. Négy évtizedes harci út. Román fegyverbarátaink ünnepe. [Írta:] K. B. — N, 1984. 42. sz. 4. p.

1117. *Sinka* István: 40 éves a Román Szocialista Köztársaság Hadserege. Ünnepség a Kossuth Lajos Katonai Főiskolán. — — N, 1984. 44. sz. 7. p.

1118. *G[róf]* F[erenc]: A Vietnami Néphadsereg 40. születésnapján. Ünnepség a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolán. — N, 1984. 51—52. sz. 5. p.

1119. A hős elődök nyomdokain. Jugoszláv fegyverbarátaink ünnepe. [Írta:] L. G. — N, 1984. 51—52. sz. 18. p.

1120. Az NDK Nemzeti Néphadseregének ünnepe. — Magyar Rendőr, 1984. 9. sz. 2. p.

1121. *Serfőző* László—*Sterl* István: ... és nem lett világháború! Bp. Zrínyi K. 1984. 129. p. illusztr. (Katonapolitika fiataloknak.)

1122. *Szabó* László: Interjú Viktor Kulikovval, a Szovjetunió marsalljával, főparancsnokkal a Varsói Szerződés fegyveres erőiről. — Népszabadság, 1984. 288. sz. 5. p.

1123. *Tolnay* László—*Szentesi* György: Az erő mítosza. A NATO 35 éve. Bp. Zrínyi K. 1984. 194 p. 52 t. illusztr.

1124. A NATO 35 éve. — HSz, 1984. 4. sz. 99—100. p.

A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek története 1945—1984.

1125. *Mucs* Sándor—*Zágoni* Ernő: A Magyar Néphadsereg története. 2. bőv. kiad. Bp. Zrínyi K. 1984. 357 p. 22 t. illusztr. Bibliogr. a jegyzetekben 339—355. p. Ism. W. Schütze. — Militärwesen, 1983. 2. sz. 93—94. p.

1126. *Mucs* Sándor: Új hadsereg, új katonapolitikai koncepció születése. — Hadtudományi Füzetek, 1984. 134—156. p.

1127. *Mucs* Sándor: Demokrácia és hadsereg. 1944—1948. — História, 1984. 5—6. sz. 58—60. p.

1128. *Szántó* Mihály: Néphadseregünk megszervezése — szakirodalmunkban. — Ho, 1984. 4. sz. 83—93. p.

1129. *Kuti* Ferenc: A történelem sodrában. Negyven éve történt. (Beszélgetés Kis András ezredessel.) — N, 1984. 51—52. sz. 11. p.

1130. A MADISZ 1944—1948. (Szerk. Rákosi Sándor. Dok. összeáll. Ikladi Lajosné, Gál Lajos, illusztr. összeáll. Vándorné Sugár Klára.) [Kiad. az] (MSZMP KB

Párttört. Int. BME Marxizmus-Leninizmus Int.) [Bp.] Kossuth K. 1984. 348 p. 12 t.
(Dokumentumok az ifjúsági mozgalom felszabadulás utáni történetéből.)
Név- és tárgymutatóval. A demokratikus hadseregről 9., 76., 226., 251. p.

1131. *Bárkányi* Pál: Az önkéntes magyar hadosztály jubileuma. Negyven éve alakult meg [Temesvárott az első magyar önkéntes hadosztály]. — Népszabadság, 1984. 286. sz. 10. p.

1132. *Rózsa* András: Nevelőmunka az 1. hadosztályban. — HSz, 1984. 9. sz. 80—83. p.

1133. *Bedő* László: Az 1. Honvéd Nevelőtiszti Tanfolyamon. — HSz, 1984. 1. sz. 93—96. p.

1134. *Szebelkó* Imre: „Hírrel hírdessétek: másképpen lesz holnap". A 6. hadosztály kulturális munkájáról. — HSz, 1984. 3. sz. 82—86. p.

1135. *Mucs* Sándor: A Magyar Kommunista Párt katonapolitikája és szervezeteinek tevékenysége a hadseregben (1945—1948). [Kiad. a] MN Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 135 p.
(Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből. 3.)

1136. *Mucs* Sándor: A politikai munka szervezete és tevékenysége a hadseregben. (1945—1948.) (Kiad. a) MN Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 138 p.
(Tanulmányok' dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből. 2.)

1137. *Háncs* Ernő: A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tiszti intézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben. (1948. április—1949. február.) (Kiad. a) MN Politikai Főcsoportfőnökség Tudományos Tanácsa. [Bp.] (MNMK ny.) 1984. 108 p.
(Tanulmányok, dokumentumok a Magyar Néphadseregben folyó politikai munka történetéből. 1.)

1138. *Háncs* Ernő: A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tiszti intézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben (1948. április—1949. február). 1—2. r. — HK, 1984. 1. sz. 72—94., 2. sz. 271—289. p.

1139. *Móricz* Lajos—*Ligeti* Rudolf: A Magyar Néphadsereg Vezérkarának előtörténete. — Ho, 1984. 7. sz. 77—84. p.

1140. *(Móricz* Lajos): A Magyar Néphadsereg Vezérkara életének főbb történései az 1945—1956 közötti években. (A felsőszintű tanácskozó testületek határozatainak tükrében.) Kézirat. [Bp.] (1984.) 81 lev.

1141. *Siklósi* Béla: A szolgálat küzdelmes évtizedei. A légvédelmi és repülő csapatok megalakulásának 35. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi állománygyűlésről. (Czinege Lajos honvédelmi miniszter felszólalása.) — N, 1984. 25. sz. 3. p.

1142. *Pompor* István: 35 éves a honi légvédelem. — HSz, 1984. 7. sz. 90—93. p.

1143. *Stock* János: Harmincöt év hazánk légterének védelmében. — Ho, 1984. 8. sz. 3—6. p.

1144. *Stock* János: 35 év hazánk légterének védelmében. — N, 1984. 24. sz. 7. p.

1145. *Sárközi* Sándor: Légvédelmi tüzércsapatok 1945—1958. Bp. Zrínyi K. 1984. 74 p. illusztr.
(Magyar Néphadsereg története.)

1146. *Léka* Gyula: A műszaki csapatok helyzete és feladatai. — HSz, 1984. 12. sz. 6—10. p.

1147. *Felkai* Dénes: A Magyar Néphadsereg Egészségügyi Szolgálatának kiépítéséről. Reflexiók Farádi László: Diagnózis az életemről című könyvével kapcsolatban. — HK, 1984. 1. sz. 150—152. p.

1148. *Ságvári* György: Negyven év egyenruhái között. (A Magyar Néphadsereg egyenruhái.) — Tarsoly, 1984—85. 44—45. p.

1149. *Cséve* István: A Magyar Néphadsereg részvétele a népgazdaság megsegítésében. — Ho, 1984. 10. sz. 77—81. p.

1150. *Peterdi* Pál: Sportszázad, pihenj! Történetek a 35 éves Budapest Honvéd életéből. — ISz, 1984. 12. sz. 42—43. p.

1151. A Magyar Néphadsereg tisztképzéséről. [Írta:] a MN Tiszti és Tiszthelyettesi Kiképzési Csoportfőnökség szerzői kollektívája. — Ho, 1984. 2. sz. 63—73. p.

1152. *Kollár* Lajos: A Kossuth Akadémián. (1947—1949.) — HSz, 1984. 5. sz. 89—92. p.

1153. *Nagy* Gábor: Toborzás a Kossuth Akadémiára. — HSz, 1984. 4. sz. 94—97. p.

1154. *Liptai* Ervin: Emlékezés a Petőfi Akadémiára. — HSz, 1984. 8. sz. 76—78. p.

1155. *Ocskay* Zoltán: Bajtársi találkozó. (A Petőfi Akadémia évfordulója. Liptai Ervin ezredes emlékezése.) — Magyar Rendőr, 1984. 8. sz. 2. p.

1156. *Döndő* Rezső: A Honvéd Kollégium. (1948—1951.) — HSz, 1984. 10. sz. 87—90. p.

1157. A Kossuth Lajos Katonai Főiskola története 1947—1984. Bp. Zrínyi K. 1984. 62 p. illusztr.
Összeáll. Babos István, Boros Vince, Erdei László, Juhász Sándor, Kazai Barna, Koncz János, Mátrai Ferenc, Matuszka István, Mészáros Tibor, Moroián György, Tóth György, Zábory Sándor.

1158. A Kiállián György Repülő Műszaki Főiskola története 1949—1984. Bp. Zrínyi K. 1984. 62 p. illusztr.
Összeáll. Bede László, Brassói Tivadar, Bálint Sándor, Csima János, Kiss Béla, Merfelsz István, Mucs Sándor, Rull Nán-

dor, Tóth Sándor, Zsombok Tímár György.

1159. *Garai* György: 35 éves a Kállián György Repülő Műszaki Főiskola. — Repülés, 1984. 11. sz. 7. p.

1160. A Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskola története 1949—1984. (Írta és összeáll. Gál István, Benedek Gyula.) Bp. Zrínyi K. 1984. 53 p. illusztr.

1161. A szocialista tisztképzés szolgálatában. Beszélgetés Paál György vezérőrnaggyal, a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskola parancsnokával. — N, 1984. 38. sz. 3. p.

1162. 35 éves a fegyvernemi tisztképzés. Beszélgetés Takács János alezredessel, Kovács Miklós alezredessel, Koroknai Lajos alezredessel és Sárkány Lajos alezredessel. — N, 1984. 38. sz. 7. p.

1163. A fegyvernemi tisztképzés kezdetének 35. évfordulója alkalmából — a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolán megrendezett ünnepségen — Paál György főiskolaparancsnok megemlékezése. — Katonai Főiskolai Közlemények, 1984. 2. sz. 8—17. p.

1164. *Zámbó* B. Endre—*Farkas* Imre: A vegyvédelmi tisztképzés 35 éve. — HSz, 1984. 11. sz. 73—75. p.

1165. A határőrség nevelési osztályán. (Lóránt Imre ny. vezérőrnagy emlékezése alapján lejegyezte: Döndő Rezső.) — HSz, 1984. 6. sz. 90—93. p.

1166. *Szabó* József: Emlékezés a kezdetekre. (Káldor György határőr ezredes visszaemlékezései.) — Határőr, 1984. 32. sz. 14. p.

1167. *Fekete* Lajos: Az első csapatzászlóavatás Nyírbátorban. (1949.) — Határőr, 1984. 34. sz. 14. p.

1168. *Kollár* János: A rendőri munka négy évtizede. — Magyar Rendőr, 1984. 42. sz. 11. p.

1169. Negyven év a nép fegyveres szolgálatában. (A közbiztonsági szervek fejlődése, tevékenysége 1945-től.) — Magyar Rendőr, 1984. 43. sz. 5. p.

1170. A rendőri szervezet történetéből. — Magyar Rendőr, 1984. 48. sz. 7. p.

1171. *Kovács* Ernő: A munkásőrség borsod megyei személyi és parancsnoki állományának negyedszázados fejlődése. — Borsodi Szemle, 1984. 2. sz. 83—91. p.

Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom

1172. A néphatalom védelmében. (Írta: Berecz János, Sólyom József, Szabó Árpád, Újvári Imre László. Szerk. Berecz János.) Bp. Zrínyi K. 1984. 207 p. 6 t.

1173. *Szucsik* István: Harc az ellenforradalom ellen, a szocialista konszolidációért Veszprémben (1956. október—1957. június). (Veszprém megyei honismereti tanulmányok IX. Veszprém, 1983.) 141—168. p.

1174. *Bokor* László: Hajnali őrjárat. (A Munkásőrség története.) Bp. Zrínyi K. 1984. 265 p.

1175. *Charisius*, Albrecht—*Lambrecht*, Rainer—*Dorst*, Klaus: Weltgendarm USA. Der Militärische Interventionismus der USA seit der Jahrhundertwende. Kurzgefasster Überlick. (Berlin, Militärverl. (1983.) 260 p. illusztr.
Magyarország 1956—1957. 103—105. p.

1176. *Fehérváry* István: Szovjetvilág Magyarországon. 1945—1956. München, Santa Fé, Nemzetőr, 1984. 255 p.

1177. *Király* Béla: Az első háború szocialista országok között. Személyes visszaemlékezések az 1956-os magyar forradalomra. [Kiad. a] Magyar Öregdiák Szövetség — Bessenyei György Kör. (New Brunswick, Apolló Print.) 1981. 88 p.

1178. Aufstände unter dem Roten Stern. Hrsg. Peter Gosztony. [Aut.] (Peter Gosztony, Gunter Holzweissig usw. Bergisch Glabdach, Lübbe Verl. 1982.) 367 p. Bibliogr. a fejezetek végén. Magyarország 1956: 77—156. p.

1179. *Oltványi* László: Harcok Dél-Budapesten 1956. (Kiad. a Magyar Szabadságharcos Világszövetség, Nemzetőr, Washington — New York — München, Druck. Herp.) 1981. 233 p. illusztr.

1180. 1956. A befejezetlen forradalom. Tanulmányok. (Szerk. Saáry Éva.) [Kiad. a] Svájci Magyar Irod. és Képzőműv. Kör, Zürich, SMIKK, 1982. 244 p. 8 t. Névmutatóval.
Írták: Csonka Emil, Gosztonyi Péter, Kabdebo Tamás, Dénes Tibor, Oltványi László, Juhász László, Révész László, Kocsis Gábor.

1181. A forradalom sajtója. 1956. ([Összeáll.] Nagy Ernő.) ([Kiad.] Nagy Ernő.) (Göromagny,) [1984.] 153 lev. 1956. október 23—november 4. Újságok és röplapok másolata. Válogatás.

1182. *Fehér* Ferenc—*Heller* Ágnes: Hungary 1956 revisited. The message of a revolution — a quarter of a century after. London—Boston—Sydney, Allen—Unwin, (1983.) 174 p.
Bibliogr. a jegyzetekben 67—72., 159—169. p. Névmutatóval.

1183. Die grossen Kriesen der Nachkriegszeit. Der Kalte Krieg nach 1945. Indochina, Ungarn, Suez-Kanal, Berlin, Cuba, Prag, Naher Osten. Eine Dokumentation. (Hrsg.) Herbert von Borch. München, List Verl. (1984.) 192 p. illusztr.

Tudósítások, riportok a Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek életéről

1184. Oláh István vezérkari főnök látogatása Ausztriában. (1983. augusztus 22—25.) — Der Soldat, 1983. 18. sz. 2. p.

1185. *Szabó* László: Interjú Kárpáti Ferenc altábornaggyal a katona helytállásáról és életkörülményeiről. — Népszabadság, 1984. 229. sz. 5. p.

1186. *Pusztay* Sándor: Exkluzív interjú Kárpáti Ferenc altábornaggyal, az MN Politikai Főcsoportfőnökével, miniszterhelyettessel. — ISz, 1984. 2. sz. 4—5. p.

1187. *K[ozma] T[óth]* István: Társadalmi bizalom és tettrekészség. Havasi Ferenc látogatása a Honvédelmi Minisztériumban. — N, 1984. 51—52. sz. 3. p.

1188. *Tóth* Gyula: Az Igaz Szó kérdez Papp Dezső vezérőrnagy, az MSZMP (Néphadseregi Bizottságának első titkára válaszol. — ISz, 1984. 11. sz. 8—9. p.

1189. *Újlaki* László: Exkluzív interjú Horváth István vezérőrnaggyal, az MN Egészségvédelmi és Egészségnevelési Tanácsának elnökével. — ISz, 1984. 4. sz. 4—5. p.

1190. *Pusztay* Sándor: Exkluzív interjú Farkas Bertalan alezredessel a Magyar Népköztársaság űrhajósával. — ISz, 1984. 3. sz. 4—5. p.

1191. *Tóth* Gyula: Exkluzív interjú Tersztenyák András vezérőrnaggyal, a Magyar Néphadsereg személyügyi csoportfőnökkének helyettesével. — ISz, 1984. 5. sz. 4—5. p.

1192. *Pusztay* Sándor: Exkluzív interjú Uszta Gyula nyugállományú altábornaggyal. — ISz, 1984. 6. sz. 4—5. p.

1193. *Pusztay* Sándor: Az Igaz Szó kérdez Kiss Lajos vezérőrnagy, a magyar Honvédelmi Szövetség főtitkára válaszol. — ISz, 1984. 6. sz. 14—15. p.

1194. *Heiter* Róbert: Az együttműködés kiállta a próbát. (Interjú Kiss Lajos vezérőrnaggyal.) — Munkásőr, 1984. 7. sz. 3. p.

1195. *Újlaky* László: Az Igaz Szó kérdez Nagy Gábor nyugállományú vezérőrnagy, a TIT hadtudományi választmányának elnöke válaszol. — ISz, 1984. 10. sz. 4—5. p.

1196. *Szabó* László: Dunai átkelés. Tartalékosok a Sopron '84 hadgyakorlaton. — Népszabadság, 1984. 130. sz. 6. p.

1197. *K[ozma] Tóth* István—*Sinka* István: Három nemzet katonáinak sikeres együttműködése. Duna '84. — N, 1984. 27. sz. 8—9. p.

1198. *Szabó* László: Pedig ez nem színjáték... Jegyzetek a Duna '84. hadgyakorlatról. — Népszabadság, 1984. 152. sz. 6. p.

1199. *Kónya* József: Pilótatársaságban. Magyar harcászati gyakorlat a tenger fölött. — Népszabadság, 1984. 164. sz. 8. p.

1200. *Kozma Tóth* István—*Zsalakó* István: Növekvő védelmi erőnk döntő az egyetemes béke megóvásában. Beszámoló a Pajzs '84 gyakorlatról. — N, 1984. 38. sz. 8—9. p.

1201. *Szabó* László: Magyar alakulatok a Pajzs '84-en. — Népszabadság, 1984. 211. sz. 8. p.

1202. *Szabó* László: A Pajzs '84-ről. — Népszabadság, 1984. 217. sz. 9. p.

1203. A legnagyobb helyőrség fegyelméről. Gróf Ferenc beszélgetése Farkas Mihály vezérőrnaggyal, Budapest Helyőrségparancsnokával. — N, 1984. 12. sz. 3. p.

1204. A Szolgálati szabályzat módosításáról és kiegészítéséről. Interjú Kreisz Gyula vezérőrnaggyal. — N, 1984. 3. sz. 3. p.

1205. A katonaélet tartalmáról. Gróf Ferenc beszélgetése Varga Sabján Lászlóval, a KISZ Központi Bizottsága titkárával. — N, 1984. 1. sz. 3. p.

1206. *Kónya* József: Katonalátogatóban. — Népszabadság, 1984. 122. sz. 8. p.

1207. A sorkatonai szolgálatról. Kozma Tóth István riportja Kurucz Zoltán ezredessel. — N, 1984. 51—52. sz. 7. p.

1208. *Kónya* József: Katonák a földeken. — Népszabadság, 1984. 280. sz. 8. p.

1209. Hadtápkiképzés — hatékonyabb módszerekkel. Zsalakó István beszélgetése Kapus Gyula vezérőrnaggyal. — N, 1984. 5. sz. 3. p.

1210. *Kozma Tóth* István: „Szeressék hivatásukat, fejlesszék szakmai tudásukat!" Korom Mihály látogatása az MN egyik vadászrepülőegységénél. — N, 1984. 10. sz. 3. p.

1211. *Bódis* Sylvia: „Minden bizonnyal gyümölcsöző lesz a kapcsolat." Beszélgetés Németh M. Lászlóval, a Zrínyi Katonai Kiadó igazgatójával. — Munkásőr, 1984. 12. sz. 5. p.

1212. *Kónya* József: Katonatudósok. (Tóth Sándor alezredes hadtörténész, Fehér György alezredes optikai tervezőmérnök, Kalló Péter mérnök alezredes térképész.) — Népszabadság, 1984. 80. sz. 6. p.

1213. *Simon* György: Megszolgált évek. Nyugállományú egykori katonák életükről, helyzetükről. 1—2. r. — HSz, 1984. 9. sz. 86—92. p.

1214. *Horváth* Miklós: A katona-iskolaváros. Bemutatjuk a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolát. — ISz, 1984. 1. sz. 35—37. p.

1215. *Siklósi* Béla: Megújult tanintézet. (Elektroműszerész és Mechanikai műszerész Tiszthelyettesképző Szakközépiskola.) — N, 1984. 43. sz. 3. p.

1216. *Friss* Róbert: Lázár György a munkásőrségnél. — Népszabadság, 1984. 17. sz. 3. p.

1217. *Bódis* Sylvia: „Mindig az ember érdekel..." Beszélgetés Borbély Sándor elvtárssal. — Munkásőr, 1984. 4. sz. 4—5. p.
1218. *Máté* György: Egységeink új feladatok előtt. Beszélgetés Kelemen Győzővel, a munkásőrség budapesti parancsnokával. — Népszabadság, 1984. 20. sz. 3. p.
1219. *Palkó* Sándor: Lövészraj nőkből. Dabasi munkásőrök között. — Népszabadság, 1984. 199. sz. 6. p.
1220. *Kálmán* (Mária): Tanulni, tanítani kell. (Interjú Völgyes Rózsa ny. őrnaggyal.) — MHSZ Élet, 1984. 6. sz. 18—19. p.
1221. *Baktai* György: Féltő gonddal vigyázzunk hazánk államhatárát. — Ország Világ, 1984. 2. sz. 8—9. p.

NÉVMUTATÓ

Abd el Kader 479, 480
Abinéri Ottó 355
Ács Tibor 97, 310, 477, 496
Ács Zoltán 264
Ádám Magda 630, 651
Ágoston László 529
Aichelburg, W. 177
Ajtai Miklós 244
Ákos György 175, 176
Alaksza Tamás 1083, 1084
Alferov, Sz. 927
Almásy Pál 1034, 1035, 1036
Anderle Ádám 344
Andrássy Antal 228, 229, 799, 800, 954, 957
Andropov, J. V. 245
Antal János 801
Apró Antal 1043
Árkus István 1105
Asztalos István 246
Avar János 709

Babos István 1157
Bajcsy-Zsilinszky Endre 247, 645, 719, 720, 771, 1000, 1029, 1032, 1033
Bajomi Lázár Endre 470, 608, 1091, 1092
Bajtos Iván 156
Bak József 173
Bakay Kornél 198
Baktai György 1221
Balázs József 365, 518
Balázs Zsigmond 248
Balcescu, N. 516
Báling József 412
Bálint Éva 802
Bálint Sándor 1158
Balog Ilona, S. 587
Balogh Edgár 818
Balogh György 474
Balogh István 457
Balogh László 622
Balogh Sándor 96, 852, 859
Bán János 249
Bandur Károly 615
Bánhidi Antal 745
Barany, G. 484
Bárdossy László 723
Bardukov, P. L. 919
Bárkányi Pál 1131
Barkovits István 140, 1107
Baróti Judit 554
Barta Gábor 422, 423
Barta János 468
Bártfai Ilona 204
Bartha Antal 385
Baskatov, V. N. 909
Báthori István 434
Báthoryak 433
Batthyány Lajos 477
Bauer Tatjana 250
Baumgartner, L. 557, 561, 572
Bede László 1158
Bedő István 149
Bedő László 1133
Beke Margit 456
Béla András 182
Béler 39
Belitzky János 510
Bellér Béla 111
Bem József 251
Bencsik András 992
Benczur László 176
Benda Kálmán 438, 464
Benedek Gábor 406
Benedek Gyula 1160
Benes, Eduard 631
Benkő Mihály 400
Benoschofsky Ilona 843
Beránné Nemes Éva 1052
Berecz János 138, 1172
Berecz Miklós 1066
Bereczky László 4,5
Berend T. Iván 83
Bertalan István Béla 876
Bertényi Iván 46
Berwallner Rezső 240
Bethlen Gábor 437
Bezzegh László 66
Bihl, W. 567
Bilzer, F. 178
Blaskovits János 613
Blazovich László 193
Bleyer, W. 777
Blum, H. 206
Bocskay László 596
Bódis Sylvia 1080, 1089, 1211, 1217
Bodó Judit 230
Bognár Jenő 162
Bojtí Imre 243, 252, 253
Bokor László 637, 658, 889, 1102, 1174
Bokor Péter 83, 640, 993
Boksay Antal 565, 569
Boldizsár Iván 16, 797
Bolivar, Simon 476
Bonhardt Attila 158, 577, 766
Bona Gábor 251, 365, 481, 499, 500, 501, 513
Bor Ambrus 685
Borbély József 1032
Borbély Sándor 1217

Borbola Mihály 254
Borhegyi Balázs 255
Bornemissza Gergely 430
Boros Mátyás 1058
Boros Vince 318, 1157
Borosy András 365, 388—390
Borovíczka, V. P. 147
Borsa Gedeon 61
Borsi-Kálmán Béla 521
Borus József 154, 365, 467, 678
Botos János 319, 336, 589, 591, 972
Bőhm Jakab 511
Bőröcz, Vínzenz 788
Bracsok István 15
Bragyova András 238
Brassói Tivadar 1158
Broch, H. 1183
Brjuhov, V. P. 876
Bubnov, A. Sz. 256
Budintsevits Andor 163
Bujtor László 998
Büki Péter 880

Ceausescu, Ilie 372
Cernovodeanu, P. 449
Charisius, A. 1175
Clausewitz, K. 69
Corvín János 416
Csáky Károly 49
Csáky, M. 448
Csatári József 257
Csatkai Endre 231
Cséfalvai Ferenc 81
Csepeli György 103
Cseres Tibor 100, 101
Cserhalmi Imre 293, 848
Cservenka Miklós 240
Csettkey László 837
Cséve István 1149
Csicserin, G. 578
Csikós S. 572
Csillik Gábor 258
Csima János 1158
Csizmadia György 240, 303, 337, 590, 711, 867, 1077
Csonka Emil 1180
Csonkaréti Károly 173, 179—181, 533, 871
Csorba László 506
Csörgits József 300
Csuvasenko, D. 929
Cupsa, I. 884
Czank Lajos 237
Czínege Lajos 1141
Czövek István 536

Damjanich János 259, 260
Damó Csilla 8, 9
Damó László 18, 74
Dangl, V. 531, 540
Daniss Győző 382
Dankó Imre 632
Dávid János 203
Davidson, B. 1103, 1104
Deák István 566
Deák Mihály 112, 113, 676, 677
Deák Péter 73
Deáki László 826, 913, 1011, 1013, 1053
Delureanu, S. 522
Demeter Zsuzsanna 413
Dénes Tibor 1180
Derecskei Sándor 261
Derzsaluk, N. 1049
Diamant, D. 1091
Dián Éva, G. 509
Diószegi István 367, 532, 546, 547
Dobó János 356
Dobrossy István 249
Dohány Zoltán 331
Dolecskó Kornélia 856
Dolgopolov, E. 1098
Dolmányos István 672, 684, 688, 691
Dolnikov, G. 675
Dombrády Lóránd 97, 739, 803
Domin Ferenc József 164
Domokos György 151
Dorst, K. 1175
Dózsa György 420, 421
Dömötör Sándor 186
Döndő Rezső 1156, 1165
Dreisziger Nándor F. 721
Drobisch, Klaus 777
Dzsingisz kán 400

Edroiu, N. 472
Eged András 262
Eichmann, A. 207, 208
Éliás József 989
Ember Mária 208
Engel Pál 397
Erdei László 1157
Erdődy János 419
Erdős László 263
Erdős Szánka Péter 478
Erényi Tibor 373
Ésik Nóra 21
Esti Béla 587
Esze Tamás 264
Eszes Máté 396
Evszjukov, N. P. 920
Fábri Anna 347
Fábry József 265—267, 1079
Falus András 1096
Falus György 331
Farádi László 1147
Faragó Jenő 576
Farkas Bertalan 1190
Farkas Csaba 380
Farkas Imre 1164
Farkas Lajos 1096
Farkas Márton 556
Farkas Mihály 1203
Farkas Rozália 978
Fegyveres Tibor 1096
Fehér Ferenc 1182
Fehér György 1212
Fehér Lajos 1039
Fehér Pál, E. 84, 281, 352, 981, 1076
Fehérváry István 1176
Fekete Lajos 1167
Felkai Dénes 268, 1147

Fenyő Mario 979
Fenyvesi István 955
Feszenko, L. F. 687
Fiedler Rezső 269, 270
Field, N. H. 271
Fischer István 1058
Fodor László 973
Fogarassy László 604
Follinus János 659
Fomin, V. 236, 911, 921—923, 928
Forrai Péter 377, 868, 893
Földes István 999
Földes László 1044
Földes Mihály 272
Földesi Tamás 67
Földváry Károly 260
Frankel Leó 273
Frigyesi Gusztáv 522
Friss Róbert 856, 1216
Frolov, I. 872
Für Lajos 730—732
Füzes Oszkár 1101
Füzi Imre 648, 784, 910

Gaál Attila 34
Gaál Endre 603
Gaál Gyula 743, 744, 755, 813, 814
Gábor Áron 37, 274, 504
Gábor István 275
Gábor Sándorné 349
Gádorosi Ferenc 276
Gál István 1160
Gál Lajos 1130
Galántai Erzsébet, Sz. 193
Galántai József 57, 550
Gali Sándor 276, 284
Gallai Ervin 763
Gányi László 583
Garai György 1159
Gárdos Miklós 224—226, 232, 342, 789, 839, 865, 971
Garibaldi, G. 522
Gáspár János 946
Gavró Lajos 243, 277—279
Gazsi József 97, 810, 962—968, 1004, 1022, 1027, 1042
Gecsényi Lajos 191, 429
Gellén István 280
Gellért Tibor 586
Generál Tibor 426, 758
Gergely Jenő 623
Gergely Tibor 1081
Gerhartl, G. 629
Gískra 409
Glatz Ferenc, 79, 746, 767
Glázer Izabella 33
Godó Ágnes 90, 97, 649, 701, 704, 1063, 1064, 1074, 1075, 1090, 1112
Gosztony (Gosztonyi), Péter 736—738, 805, 934, 935, 1178, 1180
Gömöri Endre 141
Gömöri György 432
Görgey Artúr 497, 498
Grassy József 760
Grebcov, I. 872
Groehler, O. 122, 125
Gróf Ferenc 1115, 1118, 1203, 1205
Groza, P. 281
Guérin, A. 142
Gulás, S. 174
Gulay István 199
Gunst Péter 2
Gurin Gáspár 282
Gurov, A. 632
Gyetvai János 15
Gyivicsán Mária, Sz. 10
Győrffy Sándor 985
Györkei Jenő 277, 286, 307, 333

Hahn István 375
Hahn Sándor 47
Hajdú Győző 51
Hajdú Sándor 252, 346
Hajdú Tibor 334, 543, 580
Halápi László 25, 26
Hanák Péter 78, 548, 579
Háncs Ernő 1137, 1138
Harich Lajos 242
Harmat Endre 653
Hárs József 66
Harsányi János 1054
Harsányi Zoltán 940
Harustyák József 283
Hastings, M. 670
Hausner, G. 207
Havas Ervin 114
Havas László 376
Havasi Ferenc 1187
Hazai György 451
Hazay Istvánné 787
Heckenast Gusztáv 365, 460
Hegedűs Lajos 187
Hegedűs Róbert 71
Hegyesi Sándor 284
Hegyi Gyula 335
Hehs Ákos 166
Heiszler Vilmos 530
Heiter Róbert 1194
Held József 410, 411
Heller Ágnes 1182
Heltai Nándor 760
Hennyei Gusztáv 728
Heppes Aladár 815, 816
Herczeg Ottó 107
Herencsár Lajos 285
Hermann Róbert 498
Hertelendy Miklós 503
Hetés Tibor 273, 585
Hevesi Ákos 286, 287
Hitler, Adolf 722—727
Ho Si Minh 288
Hodosán Imre 289
Hoensch, J. K. 368
Holzweissig, G. 1178
Horea 472
Horthy Miklós 628, 726, 766, 804
Horvát Vera 1070
Horváth Béla 503
Horváth Csaba 440
Horváth Ferenc 58

Horváth István 20
Horváth István 1189
Horváth J. Ferenc 210
Horváth János 150
Horváth János 984
Horváth Jenő 643
Horváth Miklós 1214
Housley, N. 404
Howarth, D. 436
Hőgyész László 202
Hörcsik Richárd 516
Hrabál László 574
Hunya István 290, 291
Hunyadi Ferenc 161
Hunyadi János 413

Ihász-Kovács Sándor 292
Ikladi Lajosné 1130
Illés György 184
Imre Gábor 322

Jankovits Ferenc 293
Jaross Béla 294, 295
Jászi Oszkár 579
Javorniczky István 1024
Jindra, Z. 549
Józsa György Gábor 487, 545, 643, 859, 895
József Farkas 593
Juhari Zsuzsa 1108
Juhász Gyula 83, 99, 713—716, 772—774, 781, 782
Juhász István 473
Juhász László 1180
Juhász Pál 75
Juhász Sándor 1157

Kabdebó Lóránt 860
Kabdebo Tamás 1180
Kacsó Lajos 38, 48, 64, 65, 595, 1012, 1037, 1056, 1057, 1069
Kádár Gyula 296
Káldor György 1166
Kállai Gyula 297, 298, 1070
Kállay Miklós 771, 772
Kalló Péter 1212
Kálmán Gyula 260, 274
Kálmán Mária 1220
Kálmánfi Ferenc 1059
Kanyó Ferenc 899
Kaplár László 43
Kapronczay Károly 765
Kapus Gyula 1209
Karácsony József 242
Karagics Miklós 299
Karch Pál 493
Kardos Éva, D. 1048
Kardos Tibor 415
Kárpáti Ferenc 1185, 1186
Kárpáti László 80
Karsai Elek 214, 776, 783, 812
Kartous, P. 409
Kaszap András 476
Katona M. István 42, 103
Katona Tamás 491, 508
Kávássy Sándor 475
Kazai Barna 1157
Kazakov, P. D. 1110
Kazinczy Lajos 507
Kecskés László 196
Keczeli László 1096
Kékesdi Gyula 244, 268, 278, 285, 304, 314, 320, 359, 360, 1050
Kelédi Béla 1089
Kelemen Antal 747
Kelemen Győző 1218
Kemény Barna 597
Kende János 607
Kender Antal 161
Kendi Mária 347
Kennedy, L. 665
Kerekes Lajos 634, 635
Kerényi (Klinger) László 1068
Kéri J. Tibor 299, 1095
Keszeli Ferenc 50
Király Béla 1177
Kirillov, J. 710
Kis András 1129
Kiss Béla 1158
Kiss Ernő 300
Kiss Gábor 183, 424
Kiss István 287
Kiss István, N. 463
Kiss István Géza 27—29
Kiss János 301, 1029, 1030
Kiss Károly 473
Kiss Lajos 108, 1193, 1194
Kiss Sándor 301
Kiss Sándor, M. 969
Klapka György 522, 524
Klauber József 243
Klocke, H. 838
Kmety György 525
Kocsis Bernát 70
Kocsis Gábor 1180
Kollár János 1168
Kollár Lajos 1152
Koltai Jenő 302
Komjáthyné Kremnicsán Ilona 194
Komorniczki, S. 1082
Koncz István 702
Koncz János 1157
Kónya József 1199, 1206, 1208, 1212
Koppány 384
Koppány József 137
Koppány Márta, P. 980
Koroknai Lajos 1162
Korom Mihály 808, 849—851, 854, 855, 858, 960, 1210
Korsós László 1099
Korvin Ottó 303
Kos, F. J. 535
Kosáry Domokos 98
Kossa István 304, 762
Kossuth Lajos 498, 522
Koszicin, A. P. 879
Kottra Györgyi 30, 31
Kovács Béla 499
Kovács Dénes 305
Kovács Endre 652
Kovács Ernő 1171

Kovács István 517
Kovács Jenő 323, 332, 690, 786, 1007, 1008, 1014
Kovács József 212
Kovács Miklós 1162
Kovács Sándor Iván 62, 469
Kovássy Zoltán 420, 502, 505
Kozma Tóth István 165, 1187, 1197, 1200, 1207, 1210
Köpeczi Béla 446, 447, 465, 466
Körömi Joachim 32
Kővágó László 374, 600
Köves Lajos 306
Köves Rózsa 324, 341
Krausz Tamás 312
Kravcov, D. Sz. 933
Kreisz Gyula 1204
Kresztjaninov, J. K. 930
Kristó Gyula 382, 384, 394
Kronovitz Mátyás 243, 307
Kulcsár László 553
Kun Béla 308, 309, 599
Kun József 353, 354, 785
Kun Miklós 256, 611
Kurucz Zoltán 1207
Kuti Ferenc 235, 908, 909, 915, 918, 950, 1061, 1129
Kuti György 118
Kürti Gábor 823

Laczkó Miklós 612
Lajos, I. magyar király 404
Lakatos András 105
Lakatos Géza 807
Lakatos Menyhért 213
Lakos János 310
Lakos Sándor 83
Lalkov, M. 559, 560
Lambrecht, R. 1175
Láng Péter 1006, 1021, 1025
László László 988
Lázár György 1216
Lebedev, V. 562
Léka Gyula 1146
Lengyel Ferenc 673
Lenin, V. I. 578
Lenkey Albin 529
Lenkey János 505, 506
Lescinsky, D. 174
Lévay Gábor 173
Ligeti Lajos 939
Ligeti Rudolf 95, 1139
Link Herman 502
Liptai Ervin 80, 90, 366, 581, 582, 1154, 1155
Lockhart, R. H. B. 610
Lóránt Imre 1165
Lovicsek Béla 941
Lugosi József 22—24, 152, 159, 160, 167
Lukács Lajos 519
Lukács László 488
Lukácsy András 495
Lungu, R. 414

Mack, K. H. 452
Mács József 1072, 1073
Madarász Emil 243
Magyar István Lénárd 392
Magyari András 472
Magyarossy Sándor 311
Majoros János 822
Majszkij, I. M. 312
Makai Ágnes 37, 44
Makai György 1106
Mályusz Elemér 407
Mares, A. 650
Máriás József 708
Marinescu, A. 885
Markó György 170, 171
Márkus István 482
Marosán György 215
Marosi Endre 365, 425
Marsigli, L. F. 185
Máté György 340, 636, 1218
Mátrai Ferenc 1157
Matthaeidesz Konrád, 17, 52, 490, 1040
Matuszka István 1157
Mátyás, I. magyar király 415
Maurikios 380
Mazzini, G. 522
Mednyánszki Alajos 387
Medveczky László 930
Meggyesi László 741
Méhes Lajos 887
Menyhárt László 1047, 1068
Merán Lajos 1093, 1094
Merényi László 563
Meresz'ev, A. 313
Merfelsz István 1158
Meskó Sándor 314
Mészáros Lázár 496
Mészáros Tibor 1157
Meyer, H. 958
Mezsinszkij, V. R. 315
Mihajlov, P. M. 1086
Mikó Lajos 161
Mikula János 242
Milei György 294
Mitev, Sz. 1113
Mócsy András 378
Mócsy István 764
Mód Péter 1096
Molnár Béla 242
Molnár Erik 316
Molnár Ernő 977
Molnár Imre 445, 453
Molnár Károly 100
Moravcsik Gyula 393
Móricz Lajos 72, 95, 1139, 1140
Mórocz Lajos 119
Moroián György 1157
Moser, A. 435
Mucs Sándor 97, 1125—1127, 1135, 1136, 1158
Mucsi Ferenc 573
Müller Vilmos 240

Nádasdy Ferenc 444
Náday István 822
Nagler, D. 421
Nagy Ernő 1181
Nagy Ferencné, V. 265

Nagy Gábor 1153, 1195
Nagy István György 117
Nagy Jenő 1029, 1030
Nagy Kázmér 790, 841, 842
Nagy László 365, 425, 433, 434, 441, 450
Nagy László 753
Nagy László, J. 479
Nagy Sándor 126
Nagy Vilmos, nagybaczoni 766
Naszwetter Lajos 879
Naumov, M. I. 1071
Nedic, Milan 728
Nehring, K. 439
Németh Ferenc 21
Németh György, G. 100, 483
Németh M. László 1211
Németi Gábor 242
Nemes Dezső 308, 309
Nemes János 1065—1067
Nemeskürty István 761
Nepos Cornelius 376
Neves, N. 959
Niederhauser Emil 408
Nikitin, V. 878
Noakes, J. 633
Nógrádi Sándor 317—320
Nojkov, Sz. 541
Nonn V. György 705
Noszlopy Gáspár 526
Novobátzky Sándor 639

Ocskay Zoltán 1155
Oláh István 76, 1184
Olajos Teréz 380
Olasz Lajos 663, 1078
Oltványi László 1179, 1180
Orbán József 148
Orbán Sándor 85
Ormay József 750—752
Ormos Mária 624, 627, 638
Orosházi István 874
Oszetzky Tamás 1100
Osztapenko, I. 234—236
Otta István 321
Ölvedi Ignác 808, 809, 821, 832, 833, 883, 894, 895, 903, 904, 994

Paál György 1161, 1163
Pach Zsigmond Pál 77
Pál, veszprémi prépost 412
Palaczky, F. 406
Pálffy György 243, 322—330
Palkó Sándor 1219
Pályi György 943, 944
Pándi Pál 358
Pap András 348, 912
Pap János 164
Papp Dezső 1188
Papp Gábor 53, 98, 134, 234, 526, 527, 544, 631, 1093, 1094
Papp István 1032
Papp János 674
Papp József 242
Papp Kálmán 504
Papp Zsolt 91
Parádi József 537
Paszkevics-Erivanszkij, J. F. 491
Pásztor Emil 507
Pataki Ferenc 331, 332
Pataky Iván 54
Pelle János 469, 625, 626
Perjés Géza 69, 127
Perlaki Gyuláné 216
Peterdi Pál 1150
Pethő Tibor 218, 703, 791, 807, 825, 835, 900, 1015, 1028
Petkova, I. 401
Pető György 104
Petőfi Sándor 501, 502
Petra József 588
Petrics István 869
Pilipenko, A. 872
Pintér István 970, 986, 996, 1010, 1016—1018
Pintér István 219, 266, 831, 866, 1001—1003, 1041
Pintér László 602
Pisztora Ferenc 575
Pisztrai László 126
Pitsch, E. 568
Platthy Árpád 749
Plievier, T. 685
Pogány Péter 494
Pók Attila 1010, 1108
Polevoj, B. N. 313
Pompor István 1142
Popov, E. 872
Pölöskei Ferenc 102
Praznovszky Mihály 471, 1055
Pritz Pál 792, 793
Pulszky Ferenc 522
Pusztaszery László 497
Pusztay Sándor 116, 290, 1186, 1190, 1192, 1193

Rabinovics András 333
Rabinovits József 334
Radmanovic, M. 564
Radó Sándor 335
Rainer M. János 974
Raj Tamás 201
Rajcsányi Iván 641, 698
Rajk László 336—339
Rajna György 527
Rákóczi Ferenc, II. 460, 462, 464—466
Rákóczi György, I. 441
Rákóczi György, II. 442
Rákóczy Rozália 36, 592
Rákosi Sándor 1130
Ránki György 220, 316, 369, 580, 717, 778—780
Ráthonyi János 565
Rauff, W. 209
Rauchensteiner, M. 961
Rausch, J. 534
Rázsó Gyula 69, 365, 386, 402, 403, 661, 671
Regös László 305, 700
Rényi Péter 211
Révay Kálmán 1034
Révész Ferenc 83
Révész László 1180
Rezi Károly 340

Richardson, R. D. 644
Ritter Aladár 551, 555
Rjabov, V. Sz. 1110
Romanov, R. 877
Romsics Ignác 656
Rónai Mihály András 642
Rosonczy Ildikó 492
Rosta Károly 240
Rózsa András 1132
Rózsa László 1043, 1096
Rózsa Richárd 341
Rozsnyói Ágnes 3, 10, 834
Rubini, F. A. 45
Rull Nándor 1158

Saáry Éva 1180
Sági Ervin 552
Ságvári Ágnes 221, 987, 1045
Ságvári Endre 342, 343, 1045
Ságvári György 35, 1148
Sakmyster, T. 628
Salgó László 288
Sandino, A. C. 344
Sándor György 1110
Sándor Kálmán 345
Sándor László 233
Sánta György 269
Sárhídai Gyula 153, 172, 173
Sárkány Lajos 1162
Sárközi Sándor 1145
Sarohin, M. N. 956, 957
Sávoly Mária 662
Schiffer Pál 92
Schmidt László 157
Schmutzer, J. 383
Schumann, W. 777
Schütze, W. 1125
Scserbatov, A. P. 491
Sebestyén György 185
Sebestyén István 898
Sebestyén Sándor 645
Sereg József 190, 606, 917
Serény Péter 679
Serfőző László 117, 1121
Sevkun, N. D. 1111
Shvoy Kálmán 621—623
Siklósi Béla 1141, 1215
Simányi József 217
Simon György 1213
Simonffy András 1034
Sinka István 975, 1117, 1197
Sípos Péter 83, 607, 616, 617, 712, 844, 1010
Síró Judit 857
Siskó Kálmán 240
Skodnitz Béla 240
Skorubszkij, P. 706
Smatov, G. L. 880
Smith, R. 936
Sólyom József 1172
Sólyom László 71
Somlyai Magda 845, 847
Somlyói Tóth Tibor 68
Soós Károly 13
Soós László 889, 894
Soós Péter 192
Sós György 346
Söptei István 40
Spira György 483, 514, 523
Splény Béla 347
Steinmetz, N. Sz. 234—236
Stenczer Ferenc 794
Sterl István 1060, 1121
Sternberg, Ja. I. 398
Stock János 124, 1143, 1144
Stockwell, J. 143
Stomm Marcel 995
Strassenreiter Erzsébet 271, 338, 339, 1029
Strébely Zoltán 945
Sugár István 430, 757
Sumilin, G. 881
Svába János 242
Sweeney, J. R. 391

Szabó Ágnes 343
Szabó Árpád 1172
Szabó Egon 19, 106
Szabó János 103
Szabó János 897
Szabó József 1166, 1172
Szabó József Jenő 890, 891
Szabó L. István 707, 1109
Szabó László 1122, 1185, 1196, 1198, 1201, 1202
Szabó Miklós 138
Szabó Miklós, M. 101, 542, 584, 664, 692—694, 754, 817, 820, 863, 905, 906, 924, 1026
Szabó Sándor 576
Szádeczky-Kardoss Samu 380, 381
Szadovszkij, J. H. 873
Szakály Ferenc 365, 417, 427, 428
Szakály Sándor 86, 618—621, 647, 761, 766, 824, 836, 907, 995, 1030, 1036
Szálasi Ferenc 840, 843
Szalipszki Endre 279, 325
Szalvay Mihály 348
Szanati József 120, 121
Szántó Imre 205
Szántó Mihály 93, 94, 1128
Szántó Tibor 399, 587
Szamuely György 349
Száraz György 83, 222, 223, 326, 327, 370, 371
Szász István 660
Szász Zoltán 539
Szauter Lajos 758, 759
Szebelkó Imre 1134
Széchy András 983, 1010
Székely György 385
Szekeres György 350
Szenes Sándor 989
Szentesi György 117, 1123
Szent-Györgyi Albert 982
Szerdahelyi Csaba 59
Szeredi Péter 808, 853, 960
Szevosztjanov, P. P. 654
Szigethy Gábor 415
Szijj Jolán 56
Sziklai Sándor 351
Sziklai Sándorné 351
Szili Ferenc 756
Szili László 129
Szimonidesz Lajos 243, 352—354

Szita Szabolcs 87, 231
Szokolov, A. 878
Szombathelyi Ferenc 864
Szondi György 49
Szöghy Katalin 241
Szőke Domonkos 735
Szőke Zoltán 938
Szöllősi Jenő 842
Szőnyi Márton 355, 1056, 1057
Szőnyi Tibor 356
Sztójay Döme 724, 725, 727, 728
Szucsik István 1173
Szuh János 242
Szuhodolszkij, V. 937
Szűcs Jenő 405
Szügyi Zoltán 357

Takács János 1162
Takács Tibor 1031, 1035, 1038
Tálasi István 459
Talpes, I. 885
Táncsics Mihály 358, 523
Tartsay Vilmos 1029, 1030
Tassonyi Edömér 811, 916, 942
Teke Zsuzsa 416
Teleki Pál 722
Telepovszki 39
Temini, A. 480
Terényi Éva 1070
Tersztenyák István 1191
Thälmann, E. 210
Theuer, F. 461
Thököly Imre 448, 449
Thury József 424
Tihanyi Endre 997
Tilkovszky Lóránt 580, 719, 720, 733, 734, 795, 990
Tisza István 539, 547
Tisza József 359
Tjuskevics, Sz. A. 655
Tolnay László 1123
Tóth Dénes 857
Tóth György 1157
Tóth Gyula 769, 1188, 1191
Tóth Ilona 6
Tóth István György 197
Tóth József 126
Tóth József 242
Tóth Lajos 242
Tóth Sándor 87, 90, 97, 328, 362, 622, 770, 806, 819, 862, 886, 901, 902, 925, 1019, 1023, 1158, 1212
Tóth Sándor, G. 169, 668, 686, 697, 699
Tózsa István 188, 189, 200
Tőkés Rudolf 718
Tripolszky László 55, 102
Turtegin Elek 315, 610, 667, 682, 695, 696
Tüköry Lajos 45
Türr István 45, 522

Ugrai Ferenc 1069
Ugróczky Mihály 512
Újkéry Csaba 431
Újlaki László 1189, 1195
Újvári Imre László 1172
Újváry Zsuzsanna 437
Unger Mátyás 418
Ungvári Jenő 1085
Urbán Aladár 485, 486
Uszta Gyula 360, 1053, 1192
Usztinov, D. F. 361

Váczy Péter 395
Vadász Ferenc 248, 250, 255, 261, 267, 270, 280, 282, 291, 292, 295, 329, 350
Vagyóczkyné Kékes Viktória 848
Vajda Albert 982
Vajda Ferenc Antal 742
Vajda István 242
Vajda Péter 139
Vámos Imre 890, 892
Vámos Károly 109
Vándorné Sugár Klára 1130
Váradi György 948
Váradi-Sternberg János 515
Várady László 379
Vareska György 570
Varga Csaba 748
Varga Gyula 748
Varga János 55, 489
Varga László 594
Varga Zsolt 1051
Varga-Sabján László 1205
Vargha Dezső 951, 952
Vargyai Gyula 239, 646, 647, 796, 804, 830, 840
Variházy Oszkár 362
Varín, J. 142
Várkonyi Ágnes, R. 442—444, 455, 458, 462
Várkonyi Endre 991
Varsányi Péter István 528
Vaszilev, G. 128
Vattay Ferenc 740
Veesenmayer, Edmund 804
Végh Oszkár 976
Vego, M. 538, 558
Verbai Lajos 283, 330, 888
Veress D. Csaba 227, 601, 948, 949, 1062
Verseghi Mária 14
Vetrov, Ju, K. 123
Vida István 97, 657, 712
Vígh Károly 247, 771, 827—829, 1000, 1020
Vilmos, I. angol király 399
Vincze Péter 802
Viniczai István 7—9
Vlad Tepes 414
Volkov, Ivan 875
Völgyes Rózsa 1220
Vörös Károly 499, 520

Walkó György 702
Wallisch Kálmán 363
Weichs, Maximilien 805
Wesselényi Ferenc 444
Wienermann Lajos 364
Wimmer, J. 454
Windisch Aladárné 7, 63
Winkler, H. 571
Winkler László 168
Wolf József 1067
Wright, M. 525

Zabelkin, N. 882, 931
Zábory Sándor 1157
Zachar József 41, 60, 82, 469
Zágoni Ernő 1125
Zaharia, Gh. 884
Zakar András 989
Zákonyi Ferenc 195
Zalai István 598, 689, 875
Zámbó B. Endre 1164
Zemszkov, I. N. 666
Zielbauer György 960
Zimonyi István 126
Zöldi László 524
Zrínyi Miklós 62, 444, 445

Zsalakó István 1200
Zsaludek Endre 171
Zsalus Zajovits Ferenc 259, 260
Zsiga Tibor 626
Zsigmond, magyar király 407
Zsombok Tímár György 1158

TÁRGYMUTATÓ

Afrika 143, 1103—1105
Albánia 561
Algéria 479, 480
Amerikai Egyesült Államok 123, 132, 139—148, 176, 206, 469, 518, 519, 666—671, 812—817, 1107
Anglia ld. Nagy-Britannia
Angola 143, 1104, 1105
antifasiszta ellenállás 16, 26, 250, 262, 265—267, 317—320, 643—645, 705, 962—1096
atomfegyver 154
Ausztria 177, 178, 449—455, 484, 530—535, 538, 541—577, 579, 629, 634—637, 961
avarok 380, 381

Balkán-háborúk (1912—13) 540, 541
Battonya (1944) 886—895
Bécs (1683) 450—455
Belgium 520
bibliográfiák 3—14
Bizánc 380, 381, 392
Buda (1686) 455, 458
Budapest (1944—45) 924—940
Bulgária 401, 540, 541, 559, 560, 632, 704, 705, 959, 1113

Cattaro (1918) 563, 564
Chile 146
címerek 46
Csehszlovákia (Csehország, Szlovákia) 170, 406, 409, 531, 600, 630, 631, 1072—1081, 1114, 1115

Debrecen (1944) 848—858, 902—913

egészségügy 572, 575, 1147
egyenruhák 35, 1148
ejtőernyőzés 165, 166, 565
első világháború 57, 121, 122, 178—181, 204, 542—579
emlékművek 50, 51
Erdély 370—372, 408, 422, 441—443, 472, 746

Franciaország 133, 445, 446, 469, 470, 479, 480, 650, 663, 666—671, 1091—1096

Görögország 375, 662
gyalogság 148—150, 757, 872

háborús bűnök 206—236
hadifoglyok 576, 577, 596, 597, 993—995,
hadigazdaság 82
haditechnika 22—25, 28, 54, 123, 148—182, 675
haditengerészet 172—182, 533, 557, 558, 563 564, 569—572, 665, 674, 871
hadművészet 118—128, 584, 673, 692, 693, 759, 903 ld. még az egyes haderőnemeknél és fegyvernemeknél
hadtáp 126, 127, 758, 759
Halhin-Gol 653
határőrizet 537, 1165—1167, 1221
hazafias és honvédelmi nevelés 96—114
helyi háborúk 122, 123, 1097—1107
helytörténet 6, 34, 49, 186, 187, 190, 198, 204, 500, 509—512, 601—606, 608, 609, 799, 800, 896, 899, 917, 946—958, 960, 977, 978, 1055, 1062, 1073
hírszerzés 129—147, 610
Hollandia 134

Irán 1106, 1107
Izrael 147, 207, 1100

Japán 135, 653, 711
Jugoszlávia 536, 540, 555, 556, 561, 638—642, 650, 707, 747, 748, 1086—1089, 1119

katonai jog 239
katonai nyelv 56
katonai szépirodalom 112—114
katonazene 493
képzőművészet 32, 34
keresztes hadjáratok 319, 392, 404
kommunista és munkáspártok 373, 374, 587, 1001—1009
Korea 123
Közel-Kelet 147, 1100
krími háború 525
kronológiák 1, 2,

Latin-Amerika 145, 146, 344, 476, 529
légierő, repülés 39, 54, 122, 123, 167—172, 569, 570, 594, 663, 664, 675, 740, 742—745, 747—755, 811—817, 914, 933, 949
légvédelem 124, 568, 817, 1141, 1145
Lengyelország 517, 650, 1082—1085, 1112
Leningrád 687—689
levéltárak 55—59
lovasság 40, 41

Magyar Néphadsereg 11, 31, 39, 48, 71, 93—95, 170, 171, 289, 1125—1165, 1172, 1173, 1184—1215

Magyarország 126, 183—205, 365—374
— 9—15. század: 382—391, 393—398, 401—405, 407, 409—416
— 16. század: 58, 186, 191, 193, 417—438
— — 1514. 61, 419—421, 439
— 17. század: 186, 191, 197, 199, 205, 418, 425, 433, 437, 438, 441—450, 454—459
— 18. század: 205, 367, 447, 467—473
— — 1703—1711. 460—466
— 19. század: 310, 474, 475, 477, 478, 518—535, 537
— — 1848—1849. 42, 50, 251, 259, 260, 274, 367, 481—517
— 20. század:
— — 1900—1914. 538—541
— — 1914—1918. 179—181, 204, 367, 542—577, 579
— — 1918—1919. 204, 240—242, 308, 309, 580—609
— — 1919—1945. 83, 247, 296, 580, 612—624, 627—633, 640, 644—652
— — — 1941—1945. 962—1070, 1072, 1073, 1075, 1079—1081, 1084, 1085, 1087—1096
— — 1945—1984. 3, 6, 91—95, 138 ld. még Magyar Néphadsereg
— — — 1956. 1172—1183
Marseille (1934) 638—642
második világháború 5, 16, 51, 53, 66, 85—90, 112, 113, 121, 122, 132—137, 153, 206—236, 248, 250, 255, 654—1096
Merseburg (933) 383
Mexikó 529
Mongol birodalom 400
Mongólia 653
munkásőrség 117, 1174, 1216—1219
múzeumok 21—41, 52—54
műszaki biztosítás 161, 162, 1146

Nagy-Britannia 131, 133, 134, 175, 399, 436, 480, 525, 610, 664—669, 812—817
Nándorfehérvár (1456) 410—413
NATO 1123, 1124
Német Demokratikus Köztársaság 1120
Németország 69, 131, 133, 136, 153, 206—212, 541, 549, 633, 659—710, 712—961
nemzetiségek 370—372, 513—515, 733, 746, 990—992
nemzetközi jog 237, 238
Nicaragua 145, 344

Olaszország 45, 518, 519, 522, 523, 538, 576, 643, 662, 765
Oroszország ld. Szovjetunió
Oszmán birodalom ld. Törökország

páncélosok 155—160, 936, 958
párbajok 396
politikai munka 676, 677, 1132—1138
Portugália 1104

Rákóczi-szabadságharc 460—466
rendőrség 1168—1170
Római birodalom 376—379
Románia 414, 449, 472, 516, 521, 539, 625, 626, 630, 650, 701—703, 883— 885, 1117

sajtó 14—20, 573, 592, 593, 632
Sátoraljaújhely (1944) 996—999
Spanyolország 436, 644
Svájc 132
Szlovákia ld. Csehszlovákia
Szovjetunió (Oroszország) 59, 70, 129, 130, 169, 172, 256, 277—279, 312, 315, 398, 440, 491, 492, 536, 562, 578, 596—599, 610, 611, 653, 1110, 1111
— második világháború 113, 136, 211, 234—236, 313, 654, 672—677, 679—700, 706, 710, 711, 749—763, 767—770, 808—811,824, 825, 861—961, 993—995, 1048, 1049, 1065—1071
Sztálingrád (1943) 683—686

tábori posta 574
tisztképzés 1151—1164, 1214
Törökország 34, 410—414, 423—432, 435, 442—444, 450, 459, 480, 536, 540, 541, 567
tüzérség 37, 38, 120, 121, 151, 152, 756

várak 183—185, 188, 189, 191—197, 199—203, 205, 429
Varsói Szerződés 1121, 1122
veszteségek 116, 730—732
Vietnam 123, 288, 1101, 1102, 1118

zászlók 29—31

Összeállította:
Damó Csilla
Viniczai István

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GENERÁL TIBOR — Buda katonai helyzete a hanyatló oszmán birodalomban és védelmének körülményei az 1686-os ostrom során 403

CSONKARÉTI KÁROLY — Az Osztrák—Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. 1915. május 23—1915. december 31. — — — — — — — 439

TADEUSZ PANECKI — Lengyel reguláris katonai alakulatok a második világháborúban — — — — — — — — — — — 486

SZABÓ PÉTER — A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előnyomulása a Donhoz (1942 április—augusztus) — — — 496

KÖZLEMÉNYEK

URBÁN ALADÁR — Sztankó Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására — — — — — — — — — — — 525

PARÁDI JÓZSEF — A polgári magyar állam első határőrizeti szakszerve 541

ERDŐSI FERENC — Hadászati szempontok érvényesítése a magyarországi vasúthálózat tervezésekor — — — — — — — 571

MŰHELY

LUKÁCS ZS. TIBOR — Az 1707. évi orosz—magyar szövetség létrejöttének vizsgálata orosz diplomáciai iratok és levelek alapján 590

SZEMLE

SZÉNÁSSY ZOLTÁN — Komáromi Olympos *(Hermann Róbert)* — — — — 610

HERBERT STEINER — Forradalom Ausztriában — Marx Bécsben *(Zachar József)* — — — — — — — — — 612

* * * — Wegrzy w twierdzy Przemyskiej *(Z. J.)* — — — 613

* * * — Medizin im Faschismus *(Kertész Frigyes)* — — — 615

NAGYBACZONI NAGY VILMOS — Végzetes esztendők *(Szakály Sándor)* — — — — 619

KRÓNIKA

SZABÓ PÉTER — Gazdaság, társadalom, politika a két világháború között. Fiatal történészek előadássorozata. Budapest, 1986. május 14—15. — — — — — — — — 621

BIBLIOGRÁFIA

* * * — Az 1984. évi magyar hadtörténelmi irodalom bibliográfiája, II. rész. *(Damó Csilla—Viniczai István)* — — 624

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТИБОР ГЕНЕРАЛ — Военное положение Буды и обстоятельства её защиты в период упадка Османской Империи в ходе осады 1686 года — — — — — — — — — — — — — 403

КАРОЙ ЧОНКАРЕТИ — Операции военно-морского флота Австро—Венгерской Монархии в первой мировой войне (23 мая—31 декабря 1915 года) — — — — — — — — — — — — 439

ТАДЕУШ ПАНЕЦКИ — Польские регулярные воинские части во второй мировой войне — — — — — — — — — — — — 486

ПЕТЕР САБО — Транспортировка 2-й венгерской армии на Украину и её продвижение к Дону (Апрел—август 1942 г.) — — 496

ПУБЛИКАЦИИ

АЛАДАР УРБАН — Проект Шома Станка о формировании гонведской армии в 1848 году — — — — — — — — — — 525

ЙОЖЕФ ПАРАДИ — Первый специальный орган по охране границы буржуазного венгерского государства — — — — — — 541

ФЕРЕНЦ ЭРДЁШИ — Осуществление стратегических аспектов при проектировании железнодорожной сети в Венгрии — — — 571

МАСТЕРСКАЯ

ТИБОР Ж. ЛУКАЧ — Исследование возникновения русско—венгерского союза 1707 года на основании дипломатических документов и писем — — — — — — — — — — — — 590

ОБЗОР

ЗОЛТАН СЕНАШШИ — Комаромский Олимп *(Роберт Герман)* — — — 610

ГЕРБЕРТ ШТЕЙНЕР — Революция в Австрии *(Йожеф Захар)* — — — — 612

* * * — Wegrzy w twierdzy Przemyskiej. *(Й. З.)* — — — 613

* * * — Medizin im Faschismus *(Фридьеш Кертес)* — — — 615

ВИЛЬМОШ НАДЬБАЦОНИ НАДЬ — Роковые годы *(Шандор Сакай)* — — — — — 619

ХРОНИКА

ПЕТЕР САБО — Экономика, общество, политика между двумя мировыми войнами. Серия докладов молодых историков. Будапешт, 14—15 мая 1986 г. — — — — — — 621

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Библиография венгерской военно-исторической литературы за 1984 год. Часть II. *(Чилла Дамо—Иштван Виницаи)* — — — — — — — — — — — — 624

INHALT

STUDIEN

TIBOR GENERÁL — Die militärische Lage von Buda im verfallenden Osmanischen Reich und die Umstände seiner Verteidigung während der Belagerung von 1686 — — — — — 403

KÁROLY CSONKARÉTI — Die Kriegsoperationen der Kriegsmarine der Österreichisch—Ungarischen Monarchie im ersten Weltkrieg (23-ten Mai 1915—31-ten Dezember 1915) — — — 439

TADEUSZ PANECKI — Polische reguläre Truppenformationen im zweiten Weltkrieg — — — — — — — — — — — 486

PÉTER SZABÓ — Die Ausfuhr der zweiten ungarischen Armee nach Ukraine und ihr Vorstoß an den Don (April—August 1942) — 496

MITTEILUNGEN

ALADÁR URBÁN — Der Entwurf von Soma Sztankó für die Aufstellung der Honvedarmee von 1848 — — — — — — 525

JÓZSEF PARÁDI — Der erste Fachapparat der Grenzbewachung des bürgerlichen ungarischen Staates — — — — — — — 541

FERENC ERDŐSI — Die Geltendmachung strategischer Rücksichten bei der Planung des Eisenbahnnetzes in Ungarn — — — 571

WERKSTATT

TIBOR LUKÁCS ZS. — Die Untersuchung der Entstehung des ungarisch—russischen Bündnisses von 1707 aufgrund russischen diplomatischen Dokumenten und Briefe — — — — 590

RUNDSCHAU

ZOLTÁN SZÉNÁSSY — Olympos von Komárom *(Róbert Hermann)* — — — 610

HERBERT STEINER — Revolution in Österreich *(József Zachar)* — — — 612

* * * — Wegrzy w twierdzy Przemyskiej *(J. Z.)* — — — 613

* * * — Medizin in Faschizmus *(Frigyes Kertész)* — — — 615

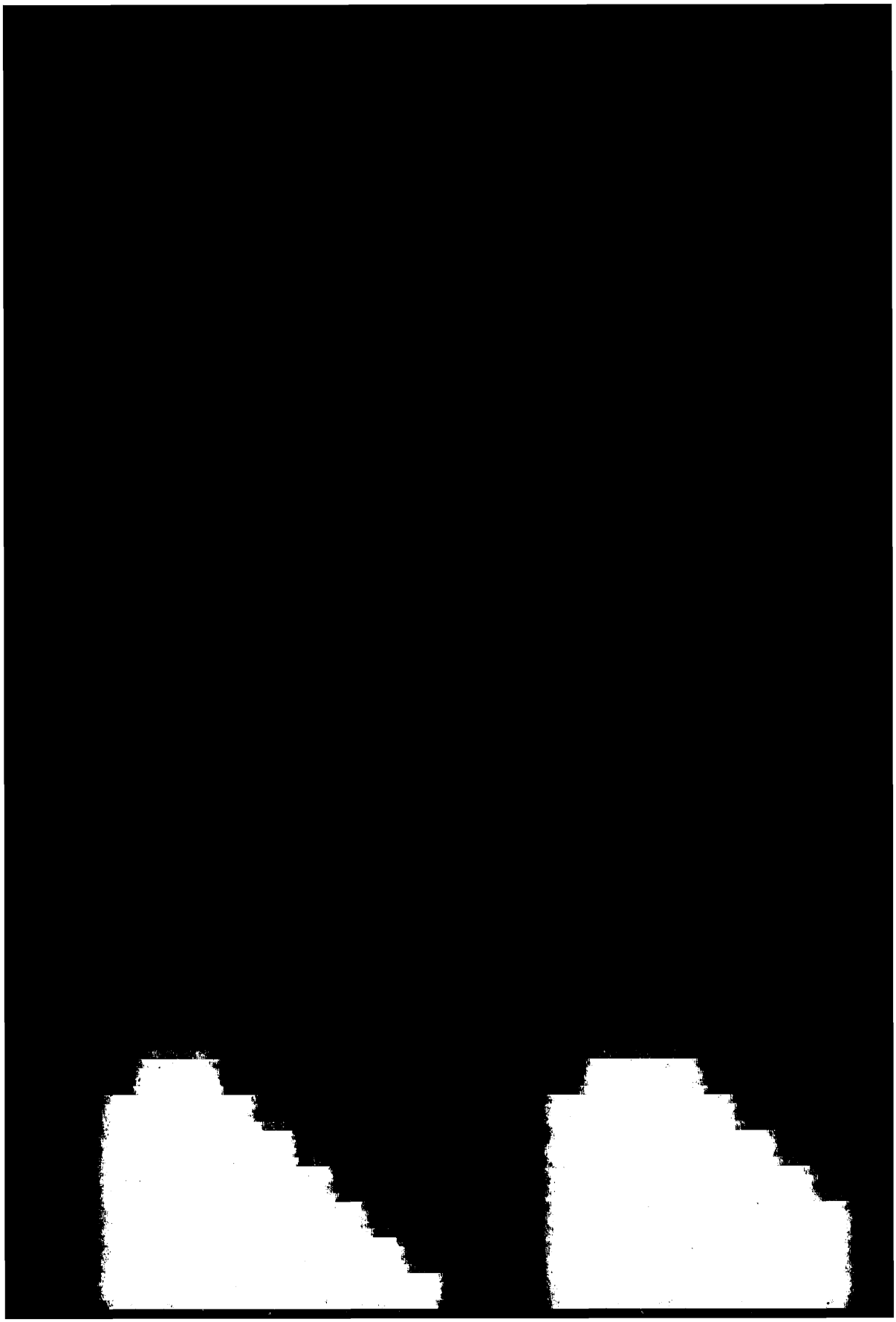
VILMOS NAGYBACZONI NAGY — Schiksalschwere Jahre *(Sándor Szakály)* — — — 619

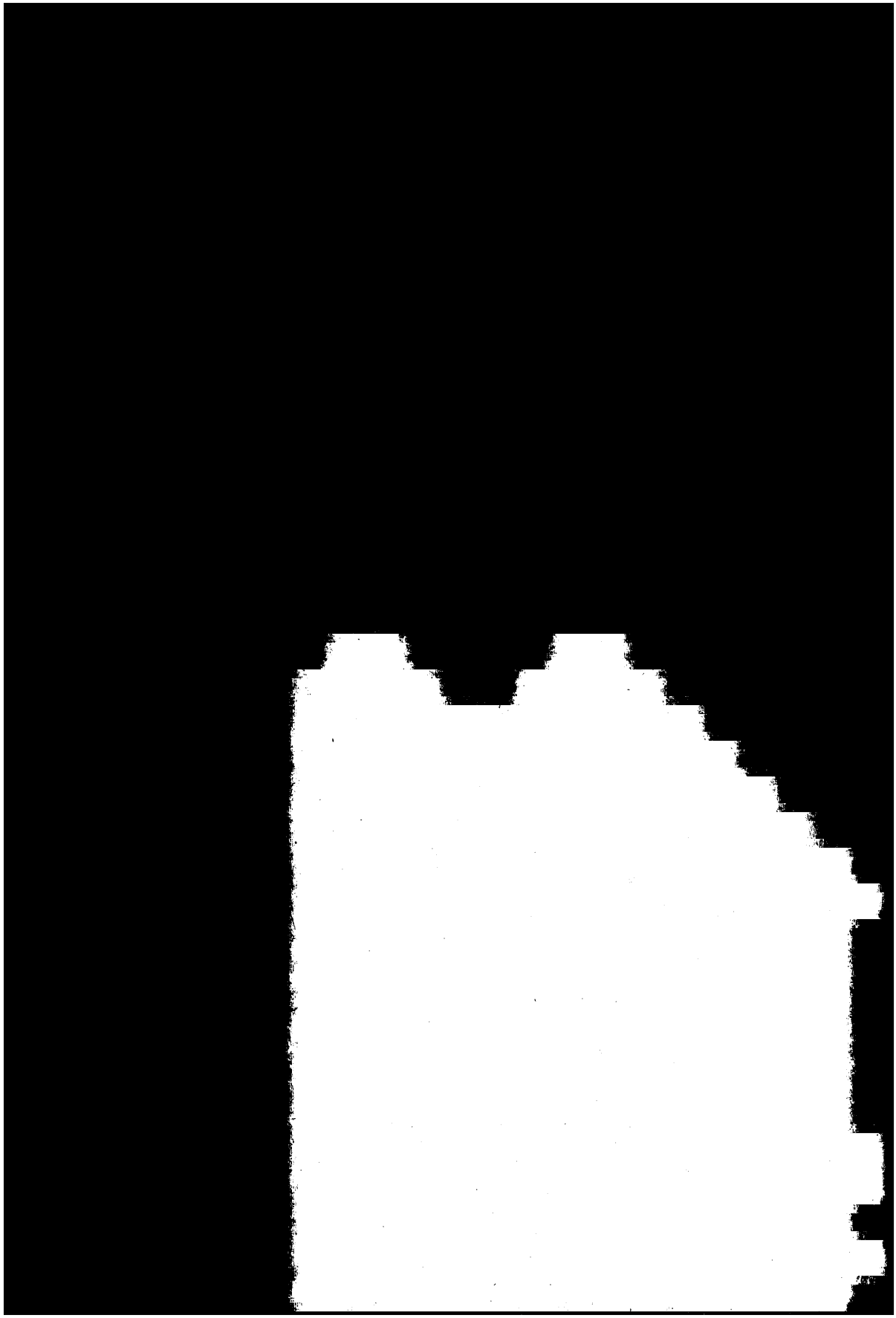
CHRONIK

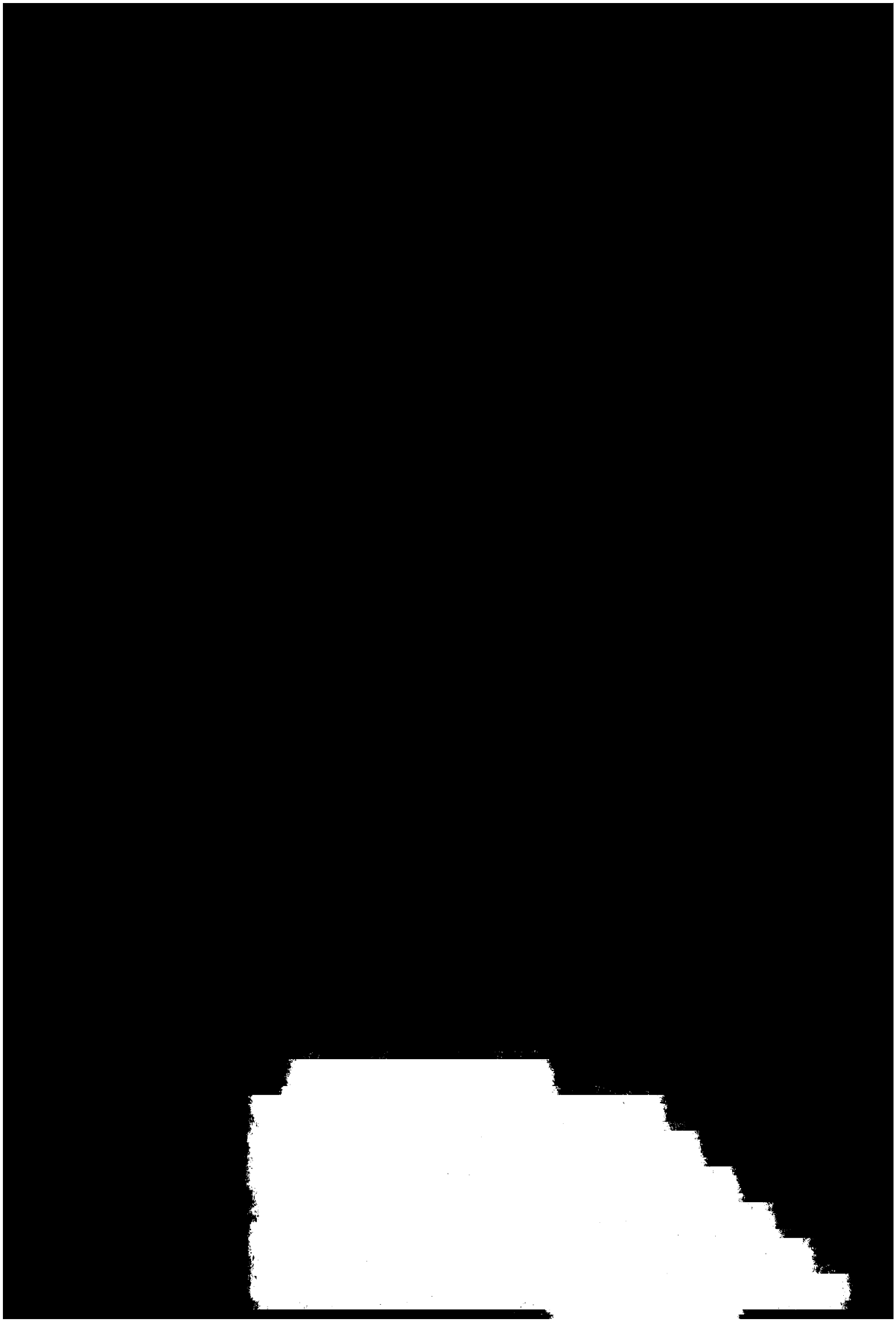
PÉTER SZABÓ — Wirtschaft, Gesellschaft und Politik zwischen den beiden Weltkriegen. Vorlesungen junger Historiker, Budapest, 14—15 Mai 1986 — — — — — — 621

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Die Bibliographie der ungarischen kriegshistorischen Literatur von 1984 Teil 2. *(Csilla Damó—István Viniczai)* — — — — — — — — — — — 624

Ára 16,– Ft